

Uniwersytet Warszawski
Wydział Neofilologii, Katedra Hungarystyki

Szymon Pawlas

**Obraz Boga / bogów
w wybranych językach ugrofińskich**

Praca doktorska wykonana pod kierunkiem
prof. Csaby Gy. Kissa
Uniwersytet Warszawski
Wydział Neofilologii, Katedra Hungarystyki

Warszawa 2012

Spis treści:

Wstęp	7
1. Wprowadzenie teoretyczne	11
1.1. Teoria relatywizmu językowego	11
1.1.1. Zarys historyczny	12
1.1.2. Przykłady nieprzystawalności językowych	15
1.2. Językowy obraz świata	17
1.2.1. Cechy językowego obrazu świata	17
1.2.2. Źródła rekonstrukcji językowego obrazu świata	20
1.2.3. Definicja kognitywna	21
1.2.4. Przegląd badań nad językowym obrazem świata	23
1.3 Naturalny metajęzyk semantyczny	27
1.3.1. Jednostki elementarne i uniwersalne	27
1.3.2. Eksplicacja znaczenia słowa BÓG	29
1.3.3. <i>Ojciec Nasz</i> – eksplicacja w słowach uniwersalnych	31
2. Bóg w religii	38
2.1.1. Struktura wyznaniowa społeczeństwa węgierskiego	38
2.1.1.1. Geneza wielowyznaniowości społeczeństwa węgierskiego.....	40
2.1.1.2. Odbicie zróżnicowania wyznaniowego w zróżnicowaniu języka węgierskiego ...	43
2.1.2. Struktura wyznaniowa społeczeństwa fińskiego	45
2.1.2.1. Zarys historii chrześcijaństwa w Finlandii	46
2.1.3. Struktura wyznaniowa społeczeństwa estońskiego	48
2.1.3.1. Geneza obecnej sytuacji wyznaniowej w Estonii	49
2.1.4. Struktura wyznaniowa społeczeństwa udmurckiego	51
2.1.4.1. Zarys historii religijnej Udmurtów	52
2.1.5. Wnioski	52
2.2. Obraz Boga w Biblii	53
2.2.1. Obraz Boga w Starym Testamencie	53
2.2.1.1. Bóg a człowiek	54
2.2.1.2. Płeć Boga	55
2.2.1.3. Wygląd	55
2.2.1.4. Codzienne czynności.....	57
2.2.1.5. Miejsce przebywania.....	58

2.2.1.6. Bóg a bogowie	61
2.2.1.7. Sposoby działania	62
2.2.1.8. Uniwersalność i partykularność	64
2.2.1.9. Przymierze	66
2.2.1.10. Cechy Boga	66
2.2.1.11. Role, w jakich występuje Bóg	68
2.2.2. Obraz Boga w Nowym Testamencie	69
2.3. Obraz Boga według dokumentów poszczególnych wyznań chrześcijańskich	72
2.3.1. Wczesnochrześcijańskie wyznania wiary	72
2.3.2. Tekst <i>Apostolskiego wyznania wiary</i>	73
2.3.3. Tekst <i>Nicejsko-konstantynopolańskiego wyznania wiary</i>	74
2.3.4. Obraz Boga na podstawie wczesnochrześcijańskich wyznań wiary	76
2.3.5. Powszechność wczesnochrześcijańskich wyznań wiary	78
2.3.5.1. Kościół prawosławny	80
2.3.5.2. Kościół katolicki	80
2.3.5.3. Kościoły luterańskie	81
2.3.5.4. Kościoły reformowane	84
2.3.5.5. Kościół unitariański	88
3. Obraz Boga w języku węgierskim	90
3.1. Etymologia wyrazu <i>isten</i>	90
3.1.1. Pochodzenie rodzime	90
3.1.2. Zapożyczenie irańskie	91
3.1.3. Mało prawdopodobne etymologie	91
3.1.4. Utrwalone w etymologiach cechy Boga	93
3.2. Hasła słownikowe	94
3.2.1. Analiza haseł słownikowych <i>isten</i>	94
3.2.2. Wyrazy derywowane od podstawy słotwórczej <i>isten</i>	100
3.2.2.1. Przymiotniki	102
3.2.2.2. Czasowniki	107
3.2.2.3. Rzeczowniki	109
3.2.3. Wyrazy złożone	110
3.3. Obraz Boga w przysłowia węgierskich	128
3.3.1. Słowniki i zbiory przysłów	128
3.3.2. Obraz Boga w przysłowia	130

3.3.2.1. Antropomorfizm – wygląd zewnętrzny	131
3.3.2.2. Cechy Boga	132
3.3.2.3. Pojęcia związane z Bogiem	135
3.3.2.4. <i>A magyarok istene</i> 'bóg Węgrów'	137
3.3.2.5. Podsumowanie	138
3.4. Dane ankietowe	139
3.5. Podsumowanie	145
3.5.1. Profil politeistyczny	145
3.5.2. Profil monoteistyczny	145
3.5.2.1. <i>A világ teremője</i> 'stwórca świata'	146
3.5.2.2. <i>A világ ura</i> 'pan świata'	146
3.5.2.3. <i>A világ fenntartója</i> 'zachowawca świata'	147
3.5.2.4. Antropomorfizm	148
3.5.3. Profil chrystologiczny	148
3.5.4. Inne profile	149
3.6. Definicja kognitywna wyrazu ISTEN	150
4. Obraz Boga w języku fińskim	153
4.1. Etymologia wyrazu <i>jumala</i>	153
4.1.1. <i>Jumi</i>	154
4.1.2. Utrwalone w etymologiach cechy Boga	154
4.2. Hasła słownikowe	156
4.2.1. Analiza haseł słownikowych <i>jumala</i>	156
4.2.1.1. Politeistyczne znaczenie wyrazu <i>jumala</i>	156
4.2.1.2. Monoteistyczne znaczenie wyrazu <i>jumala</i>	157
4.2.2. Wyrazy derywowane od podstawy słowotwórczej <i>jumala</i>	160
4.2.2.1. Wyrazy derywowane za pomocą prefiksacji	160
4.2.2.2. Przysłówki (i przysłowki) derywowane za pomocą sufiksacji	161
4.2.2.3. Rzeczowniki derywowane za pomocą sufiksacji	164
4.2.2.4. Czasowniki derywowane za pomocą sufiksacji	165
4.2.3. Wyrazy złożone	166
4.3. Obraz Boga w fińskich przysłowkach	172
4.3.1. Pochodzenie przysłów	172
4.3.2. Obraz Boga – antropomorfizm	174
4.3.3. Bóg jako stwórczyni i wspomożyciel	175

4.3.4. Bóg jako suwerenny władca	177
4.3.5. Bóg (zły) pogody	178
4.3.6. Bóg i Finowie	179
4.3.7. Bóg a diabeł	180
4.3.8. Inne cechy Boga	181
4.3.9. Wnioski.....	182
4.4. Obraz Boga w <i>Kalevali</i>	183
4.4.1. Jumala	185
4.4.2. Ukko	186
4.4.3. Ilmatar	197
4.4.4. Modlitwy	200
4.4.5. Wnioski.....	202
4.5. Dane ankietowe	203
4.6. Podsumowanie	206
4.6.1. Definicja kognitywna wyrazu JUMALA	206
5. Obraz Boga w języku estońskim.....	209
5.1. Etymologia wyrazu <i>jumal</i>	209
5.2. Obraz Boga w słownikach estońskich	209
5.2.1. Hasła słownikowe <i>jumal</i>	209
5.2.2. Wyrazy derywowane od podstawy słotwórczej <i>jumal</i>	214
5.2.2.1. Przysłówki (i przysłowki) derywowane za pomocą sufiksacji	214
5.2.2.2. Rzeczowniki derywowane od <i>jumal</i> za pomocą sufiksacji	215
5.2.2.3. Czasowniki derywowane od <i>jumal</i> za pomocą sufiksacji	217
5.2.2.4. Wykrzykniki derywowane od <i>jumal</i> za pomocą sufiksacji	217
5.2.2.5. Wyrazy utworzone za pomocą prefiksacji	218
5.2.3. Wyrazy bliskoznaczne	219
5.2.4. Wyrazy złożone	219
5.3. Obraz Boga w przysłowkach estońskich	223
5.3.1. Pogaństwo i chrześcijaństwo	223
5.3.2. Cechy zewnętrzne Boga	224
5.3.3. Miejsce przebywania	225
5.3.4. Charakterystyka Boga	225
5.4. Estoński neopoganizm	226
5.4.1. Panteon estoński	226

5.4.2. Neopoganizm	229
5.4.2.1. <i>Taaraus</i> 'taaraizm'	229
5.4.2.2. <i>Maausk</i> 'wiara ziemi'	231
5.5. Dane ankietowe	233
5.6. Podsumowanie, definicja kognitywna	235
6. Obraz Boga w języku udmurckim	237
6.1.1. Etymologia wyrazu <i>инмар</i>	237
6.1.1.1. Inmar i Ilmarinen	237
6.1.1.2. Inne etymologie wyrazu <i>инмар</i>	237
6.1.2. Etymologie wyrazu <i>кылчин</i>	238
6.1.3. Etymologie wyrazu <i>куазь</i>	239
6.2. Udmurcka religia rodzima	241
6.2.1. Ogólna charakterystyka	241
6.2.2. Panteon udmurcki	242
6.3. Obraz Boga w słownikach udmurckich	246
6.3.1. <i>Inmar</i> – Niebo	247
6.3.1.1. Analiza haseł słownikowych <i>inmar</i>	247
6.3.1.2. Derywaty i wyrazy złożone	250
6.3.2. <i>Kyl̋dysin</i> – Stworzyciel.....	252
6.3.3. <i>Kwaź</i> – pogoda i <i>Inwu</i> – niebiańska rosa	254
6.4. Obraz Boga w pogańskich modlitwach udmurckich	257
6.4.1. Do kogo są skierowane udmurckie modlitwy?	257
6.4.2. Wzajemność	258
6.4.3. Przymioty boga	259
6.4.4. Prośby	260
6.4.5. Wnioski.....	263
6.5. Dane ankietowe	264
6.6. Podsumowanie, definicja kognitywna	267
7. Podsumowanie	269
Streszczenie w języku angielskim	271
Streszczenie w języku węgierskim	273
Bibliografia	274

Wstęp

Celem mojej pracy jest przedstawienie obrazu Boga / bogów utrwalonego w wybranych językach ugrofińskich: węgierskim, fińskim, estońskim i udmurckim. Wybór akurat tych czterech spośród ponad dwudziestu języków należących do tej rodziny nie był przypadkowy.

Trzy pierwsze z wybranych przeze mnie do analizy języków to zarazem trzy największe języki ugrofińskie (na świecie żyje – według różnych źródeł – od 12,5 do 14,5 mln rodzimych użytkowników języka węgierskiego, ok. 5 mln – języka fińskiego i ponad 1 mln – estońskiego¹) (Lewis, 2009), mające w swoich państwach status języków urzędowych (w przypadku Węgier i Estonii – jedynych, a w przypadku Finlandii – jednego z dwóch – obok szwedzkiego). W związku z tym faktem języki te należą również do grupy 23 języków urzędowych Unii Europejskiej.

Kwestia wyboru czwartego języka była mniej oczywista. Język udmurcki (według dawniejszej terminologii – wotiacki) ma wprawdzie zapewniony – wspólnie z rosyjskim – oficjalny status języka państwowego (*государственный язык, кун кыл*) we wchodzącej w skład Federacji Rosyjskiej autonomicznej Republice Udmurckiej (dotyczy tego artykuł IX jej konstytucji), jednakże zdecydowana większość jego rodzimych użytkowników (w sumie ok. pół miliona) jest bilingwalna, tj. posługuje się również (albo nawet przede wszystkim) językiem rosyjskim, a sami Udmurci stanowią mniejszość nawet w republice, której tytułarny naród stanowią. Język udmurcki włączyłem zatem do swoich badań nie ze względu na liczbę jego użytkowników, ale raczej ze względu na to, że relewantna dla tematu mojej pracy sfera duchowa jest uznawana za szczególnie ważny – czy wręcz charakterystyczny – element ich kultury, o czym świadczy następująca opinia: „W tradycyjnej kulturze ludowej każdego narodu niewątpliwie jest coś szczególnego, coś, co stanowi przedmiot powszechnego zainteresowania. W przypadku Udmurtów jest to sfera duchowa. Dokładniej – religijno-mitologiczny obraz świata, a jeszcze dokładniej – ich dawna religia rodzima.” (Владыкин, Виноградов 2010: 193). Pierwotny, pogański obraz świata został zachowany w dużej mierze w udmurckim folklorze, a ponadto udmurckie rodzimowierstwo pod wieloma względami jest uznawane za bogatsze i bardziej złożone (*более сложная и богатая*) od analogicznych systemów religijnych, które rozwinęły się (a obecnie są odkrywane i odradzane) wśród innych narodów regionu, m.in. ugrofińskich Maryjczyków i Mordwinów (Щипков 1998: 73).

Dzięki uwzględnieniu jednego z mniejszych języków ugrofińskich możliwym stało się ukazanie szerszego przekroju tej rodziny językowej, poprzez uzupełnienie pewnej luki spowodowanej faktem, że dwa największe języki ugrofińskie należą do dwóch najbardziej

---

¹ Wprawdzie porównywalną liczbę użytkowników – ponad 1,2 mln – przypisywano językowi mordwińskiemu, jednak obecnie traktuje się go raczej jak podrodzinę językową, w skład której wchodzi dwa osobne języki: erzjański (ok. 700 tys. rodzimych użytkowników) i mokszański (ok. 600 tys.).

oddalonych od siebie podgrup tej rodziny (gałęzi ugryjskiej i bałtyckofińskiej), natomiast język estoński jest blisko spokrewniony z fińskim. To filogenetyczne oddalenie języka węgierskiego i języków bałtyckofińskich jest jedną z przyczyn bardzo wyraźnych różnic charakteryzujących posługujące się nimi narody i tworzonych przez nie kultur.

Wyjaśnienia wymaga również użycie w tytule pracy dwójakiej formy rzeczownika 'Bóg' – w liczbie pojedynczej i mnogiej. Wprawdzie większość użytkowników czterech badanych języków należy do któregoś z Kościołów chrześcijańskich, a kultura ich narodów była i jest w dużej mierze kształtowana przez chrześcijaństwo, to jednak zachowała również elementy wierzeń przedchrześcijańskich, a ze względu na wieloznaczność wyrazu 'Bóg' częstokroć nie jest jasne, które znaczenie – monoteistyczne czy politeistyczne – jest w danym przypadku tym właściwym. Nie bez znaczenia jest też wpływ wyobrażeń utrwalonych w mitologii greckiej i rzymskiej, które stanowią jeden z filarów kultury ogólnoeuropejskiej.

Określenie „językowy obraz Boga” wiąże się z pojęciem językowego obrazu świata, które szerzej omawiam w pierwszym rozdziale, poświęconym metodologii badań. Należy ono do obszaru zainteresowania językoznawstwa kognitywnego i wypływa z założenia, że struktura danego języka wpływa na sposób, w jaki jego użytkownicy postrzegają i organizują postrzeganą rzeczywistość. Na językowy obraz świata przekazywany przez dany język składają się partykularne charakterystyki poszczególnych przedmiotów czy pojęć. Dla wygody przyjmuję, że Bóg jest elementem tego świata, naszej rzeczywistości, bez roztrząsania kwestii ideologicznych dotyczących jego istnienia lub braku oraz tego, czy jako stwórca jest zasadniczo ontologicznie odrębny od stworzenia, czyli wszystkiego, co istnieje na znany nam sposób. Moim celem jest – w miarę możliwości – zbadanie tego, co użytkownicy języków: węgierskiego, fińskiego, estońskiego i udmurckiego rozumieją pod pojęciami *isten*, *jumala*, *jumal* oraz *уһмап*, tzn. jakie są ich stereotypowe wyobrażenia i konotacje związane z tymi wyrazami.

W pierwszym rozdziale, jak wspomniałem wyżej, przedstawiłem teorię językowego obrazu świata, zreferowałem jej założenia, zarys historyczny i metodologię. Opisałem również inne teorie, do których się ona odwołuje, jak np. teorię relatywizmu językowego Sapira-Whorfa. Przywołałem też pochodzącą od Anny Wierzbickiej ideę naturalnego metajęzyka semantycznego opartego o pojęcia proste i uniwersalne. Przedstawiam także recepcję tych teorii wśród językoznawców między innymi w krajach ugrofińskich.

Drugi rozdział poświęcony został samemu pojęciu Boga. Z oczywistych względów wiązało się to z potrzebą przybliżenia religioznawczych i teologicznych (a więc niejako „fachowych” dla tej tematyki) „definicji” tego kluczowego nie tylko dla religii chrześcijańskiej pojęcia. Z racji tego, że na wszystkie badane kultury istotny wpływ wywarło chrześcijaństwo (o czym świadczą dane

statystyczne i badania dotyczące przynależności religijnej Węgrów, Finów, Estończyków i Udmurtów), przede wszystkim przedstawiłem obraz Boga wynikający z lektury Biblii, ilustrowany cytatami z przekładów na rzeczony języki (przy czym w przypadku języka udmurckiego są to głównie przykłady z Nowego Testamentu, bo Stary Testament został przetłumaczony jedynie fragmentarycznie). Następnie przedstawiłem zarys oficjalnej nauki Kościołów, do których należy znaczna część członków tych narodów. Starłem się przy tym uwzględnić czynnik historyczny i upewnić się co do tego, że dane wyznanie jest obecne wystarczająco długo wśród rodzimych użytkowników danego języka, aby mogło wpłynąć na kształtowanie się utrwalanego przez pokolenia w tym języku obrazu świata, uważanego przez jego użytkowników za oczywisty i naturalny. Najbardziej zróżnicowanym wyznaniowo z badanych społeczeństw są Węgrzy, należący do Kościoła katolickiego, reformowanego, luterńskiego i unitariańskiego². Historia Finlandii i Estonii wiąże się głównie z luteranizmem i – w mniejszym stopniu – prawosławiem, które jest z kolei wyznawane przez dużą część Udmurtów. Obraz Boga, dający się zrekonstruować na podstawie oficjalnych dokumentów takich jak wyznania wiary, katechizmy i inne księgi wyznaniowe jest w podstawowym zarysie zbieżny. Jedynymi wyraźnymi wyjątkami są tutaj odrzucający dogmat trynitarny Kościół unitariański oraz rzecz jasna wierzenia przedchrześcijańskie, które – jako ściśle powiązane z kulturą danego narodu (a nie światopoglądy uniwersalne) przedstawiam bliżej przy opisie materiału językowego z poszczególnych języków.

W kolejnych rozdziałach dokonuję próby przedstawienia – osobno – obrazu Boga w poszczególnych językach. Wiaże się to między innymi z tym, że badany materiał nie jest dla wybranych języków idealnie symetryczny.

Najpierw przedstawiam dane dotyczące pochodzenia wyrazów oznaczających Boga w poszczególnych językach, przy czym nie ograniczam się do zreferowania ogólnie przyjętych teorii zaczerpniętych ze słowników etymologicznych – przedstawiam również wyjaśnienia niezgodne z prawdopodobnymi źródłosłowami, ale stosunkowo popularne wśród zwykłych użytkowników języków. Te etymologie ludowe nie mogą wprawdzie stanowić wiarygodnej odpowiedzi na pytanie o to, skąd pochodzi dany wyraz, ale wiele mówią o tym, jakie skojarzenia wywołuje on u obecnych użytkowników języka, a więc z punktu widzenia teorii językowego obrazu świata stanowią cenne źródło informacji.³

---

2 Większość unitarian mieszka na terenie Rumunii, jest to jednak wyznanie o wyraźnie węgierskim charakterze.

3 Bartmiński analizując językowy obraz źrenicy (2007: 116) bierze pod uwagę zarówno rzeczywistą etymologię tego wyrazu ('otwór' od staropolskiego *ziać* 'otwierać'), jak i etymologię ludową (od *spozierać*), utrwaloną w tym przypadku do tego stopnia, że wpłynęła nawet na obecnie używaną formę tego wyrazu (z głoską *r*). Analogicznym przykładem reinterpretacji (Cienkowski 1972) jest czasownik *rozgrzeszyć*, pochodzący od słowa *rzeczyć* 'wiązać', a wtórnie skojarzony z rzeczownikiem *grzech* (Brückner 1927: 465) oraz gwarowa forma *smętarz* 'cmentarz', motywowana przymiotnikiem *smętny*.

Głównym źródłem danych pozostają jednojęzyczne słowniki objaśniające. Najbogatszy pod tym względem jest język węgierski, o długiej tradycji leksykograficznej (najstarszy ze słowników, które wziąłem tu pod uwagę, pochodzi z XIX wieku), natomiast w przypadku języka udmurckiego musiałem ograniczyć się do jednotomowego trójjęzycznego (udmurcko-węgiersko-niemieckiego), ale jednostronnego słownika objaśniającego z końca XIX wieku i dwóch nowych słowników dwujęzycznych z XXI wieku: małego udmurcko-węgierskiego i podręcznego udmurcko-rosyjskiego. Dokonałem analizy znaczeń wyrazów tłumaczonych na polski jako 'Bóg' oraz notowanych w słownikach ich derywatów i wyrazów złożonych.

Z tym etapem wiąże się ściśle następna część, w której analizuję obraz Boga wyłaniający się z lektury dłuższych fraz, przede wszystkim ludowych przysłów, ale również np. przekleństw. Tu również stosunkowo najwięcej materiału pochodzi z języka węgierskiego (szczególną uwagę poświęciłem analizie związku wyrazowego *a magyarok istene* 'bóg Węgrów'). Ta asymetria między językami zostaje jednak zrównoważona w kolejnej części pracy, w której przedstawiam analizę obrazu bogów w fińskim eposie ludowym pt. „Kalevala” – tekście, który jest stale obecny w kulturze i mentalności narodu fińskiego. W rozdziale dotyczącym języka udmurckiego przedstawiam szerzej zarys historii i współczesności tamtejszego religii rodzimej (i synkretyzmu), podobnie w rozdziale o języku estońskim opisuję obraz boga propagowany przez tamtejszy międzywojenny ruch neopogański.

Uzupełnieniem danych pochodzących ze źródeł pisanych jest analiza danych pozyskanych drogą anonimowej, ogólnodostępnej⁴ ankiety internetowej, przygotowanej w czterech wersjach językowych i składającej się z dwóch pytań otwartych – o cechy Boga i o przykład użycia tego wyrazu w zdaniu. Ze względu na stosunkowo małą liczbę uzyskanych odpowiedzi ankieta nie spełnia wprawdzie warunków miarodajnego badania statystycznego, stanowi jednak dobrą ilustrację użycia badanego wyrazu w języku codziennym.

Każdy rozdział poświęcony jednemu z czterech języków kończy propozycja kognitywistycznej definicji Boga, definicji zgodnej z metodologią językowego obrazu świata przedstawioną przez Jerzego Bartmińskiego, cała praca natomiast została zakończona rozdziałem podsumowującym, stanowiącym próbę porównania zrekonstruowanych obrazów Boga w poszczególnych językach.

---

4 Odnośniki do wszystkich czterech wersji językowych ankiety zostały umieszczone m.in. na stronie głównej serwisu <http://www.uflag.org/> poświęconego projektowi wspólnej flagi wszystkich narodów ugrofińskich. W sumie ankietę węgierską wypełniły 24 osoby, fińską – 15, udmurcką – 7 i estońską – 5.

1. Wprowadzenie teoretyczne

Wprawdzie określenie „językowy obraz świata” wiąże się głównie z językoznawstwem kognitywnym, jednak samo zjawisko, do którego odnosi się ten termin, jest przedmiotem zainteresowania nauki od o wiele dłuższego czasu. Aby móc mówić o językowym obrazie świata, trzeba sobie przede wszystkim uświadomić, że obiektywna rzeczywistość jest nam dostępna jedynie za pośrednictwem naszych zmysłów. Proces konceptualizacji, przyswajania sobie świata zewnętrznego i jego pojmowania zachodzi dzięki systemowi języka, którym się posługujemy. Jest to proces subiektywny. Rzecz jasna każdy człowiek widzi i pojmuje rzeczywistość na swój własny specyficzny sposób, jednak z racji istnienia możliwości komunikacji językowej między ludźmi najrozsądniej jest przyjąć, że językowy obraz świata jest konstytuowany właśnie na poziomie etnolektu, a nie idiolektu.

1.1. Teoria relatywizmu językowego

Podwaliną pod teorię językowego obrazu świata jest zatem teoria relatywizmu językowego. Opiera się ona na podstawowym spostrzeżeniu, że poszczególne języki różnią się między sobą nie tylko zewnętrznie – tzn. różnicami w brzmieniu słów czy w zasadach ich odmiany – ale również wewnątrz, na głębszym poziomie: języki mianowicie w różny sposób dzielą rzeczywistość, w różny sposób wyodrębniają jej elementy i grupują je w klasy. Rzeczywistość jest odmiennie organizowana w postaci zdań i wyrażeń ją opisujących. O słuszności tej obserwacji o nieprzystawalności języków, stanowiącej podstawowe założenie teorii relatywizmu językowego, można się przekonać chociażby drogą analizy słowników dwujęzycznych, gdzie w hasłach autorzy zazwyczaj nie ograniczają się do podania jednego ekwiwalentu danego słowa w języku obcym, lecz zwykle podają co najmniej kilka odpowiedników, precyzując, kiedy którego można i należy użyć.

Edward Sapir przekonanie to ujął następująco: „(...) «świat realny» jest w znacznym stopniu budowany nieświadomie na podstawie nawyków językowych grupy. Nie ma takich dwóch języków, które byłyby na tyle do siebie podobne, aby można sądzić, że wyrażają taką samą rzeczywistość społeczną. Światy, w których żyją różne społeczeństwa, to światy odrębne, a nie po prostu ten sam świat, któremu przyklepiono różne etykiety...” (Whorf 1981: 13).

Można więc powiedzieć, że struktura danego języka wpływa na sposób, w jaki jego użytkownicy postrzegają i „organizują” postrzeganą rzeczywistość, że język nie jest jedynie narzędziem, za pomocą którego postrzegamy rzeczywistość, a raczej ważnym czynnikiem wpływającym na kulturę, w jakiej żyjemy: „widzimy, słyszymy i doznajemy tak właśnie, a nie inaczej, w znacznym stopniu dzięki temu, że nawyki językowe naszej społeczności z góry zakładają dokonywanie określonych wyborów i interpretacji” (Whorf 1981: 13).

1.1.1. Zarys historyczny

Wzajemną nieprzystawalność poszczególnych języków dostrzegano już w XVI wieku. W 1690 angielski filozof John Locke w *An Essay Concerning Human Understanding* (Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego) rozróżnił idee proste (*simple ideas*), które są pojmowane w sposób bierny za pośrednictwem zmysłów i złożone (*complex ideas*) – będące wynikiem rozumowania. Z dokonanego przez Locke'a podziału wynika, że przynajmniej część desygnatów wyrazów języka nie istnieje w świecie zewnętrznym w sposób obiektywny i niezmienny i że w różnych językach możliwe jest istnienie różnych zestawów idei złożonych. Przekonanie to zostało wyrażone wprost przez niemieckiego filozofa Gottfrieda Leibniza w dziele z 1710 pt. *Brevis designatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicio linguarum* ('Krótki opis idei dotyczących pochodzenia narodów, najlepiej opartych na danych językowych'), w którym nazwał on różnorodność języków „cudowną różnorodnością uzyć naszego ducha” (za: Pütz, Verspoor 2000: 37). Jego myśl w tym względzie kontynuował niemiecki filozof Johann Gottfried Herder w „Rozprawie o pochodzeniu języka” (*Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, 1772). Zazwyczaj jednak za głównego prekursora teorii relatywizmu językowego uważany jest pruski dyplomata i lingwista Wilhelm von Humboldt.

Już w swojej pierwszej językoznawczej rozprawie naukowej pt. *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* ('O językoznawstwie porównawczym w odniesieniu do różnych epok rozwoju języka', 1820) Wilhelm von Humboldt zajął następujące stanowisko: „Zróżnicowanie [języków] nie jest odmiennością dźwięków i znaków, lecz zróżnicowaniem sposobu widzenia świata” (2002: 220). Stwierdził ponadto, że „myślimy tak, jak mówimy, ale jednocześnie mówimy tak, jak myślimy” (Whorf 1981: 6). Pogląd ten przyznaje strukturze języka decydującą rolę w kształtowaniu obrazu świata (*Weltansicht* 'światoogląd'), czyli w percepcji rzeczywistości. Twierdzenie to stanie się zrozumiałe, kiedy uświadomimy sobie, że myślenie przebiega w danym języku bezwiednie i w sposób nieuświadomiony, poprzez użycie jego struktur gramatycznych i słownictwa. W opublikowanym pośmiertnie *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* ('O różnicach w budowie ludzkich języków oraz ich wpływie na duchowy rozwój rodzaju ludzkiego.' 1836) wyraził nowatorską myśl, wedle której charakter i struktura języka wyraża życie wewnętrzne i wiedzę jego użytkowników, a języki muszą się między sobą różnić w ten sam sposób i w tym samym stopniu, co ci, którzy ich używają. Znaczenie wyrazów ma ucieleśniać sposób myślenia charakterystyczny dla danej społeczności.

Głównym wkładem Humboldta w teorię relatywizmu językowego było uznanie, że języki

różnią się między sobą nie tylko pod względem fonetycznym, lecz także w sferze mentalnej (Pütz, Verspoor 2000: 27) „Znaczna część treści każdego języka pozostaje zatem w tak niewątpliwej od niego zależności, że jego sposób wyrażania nie może już być dla niej obojętny.” (Humboldt 2002: 217) Jednocześnie przyznawał jednak, że wszystkie języki mają ze sobą wiele wspólnego, ponieważ „w obu [tj. zarówno w gramatycznym, jak i leksykalnym dziale języka] istnieje pewna ilość rzeczy określonych całkowicie *a priori* i dających się oddzielić od uwarunkowań danego języka” (Humboldt 2002: 217) – ten uniwersalizm przejawia się m.in. w przekonaniu o obiektywnym istnieniu „świata zewnętrznego” oraz pewnego wspólnego dla wszystkich „świata wewnętrznego”. Humboldt wierzył też w uniwersalność takich kategorii gramatycznych jak „czasownik” czy „zaimek osobowy”. Istnienie pewnych elementów uniwersalnych dla wszystkich języków nie kłóci się jednak z założeniem relatywizmu językowego, ponieważ sposób, w jaki poszczególne języki organizują tę rzeczywistość, pozostaje swoisty dla poszczególnych języków, dlatego też Humboldt uważa, że każdy język odkrywa coś nowego i z tego względu pragnąłby nawet, aby każdy człowiek mówił odrębnym językiem. „językoznawstwo [...] uczy nadto jeszcze analogii pomiędzy człowiekiem a światem w ogólności, zwłaszcza zaś światem narodu wyrażonym w języku; ponieważ zaś ducha objawiającego się w świecie nie da się wyczerpująco poznać za pomocą żadnej danej liczby oglądów, lecz każdy ogląd odkrywa stale coś nowego, dobrze byłoby raczej tak pomnożyć różne języki, jak tylko na to pozwala mnogość ludzi zamieszkujących kulę ziemską.” (2002: 90)

Z niemiecką szkołą językoznawczą związany był także amerykański etnolog Franz Boas (1858-1942). Badając nieindoeuropejskie rdzenne języki Nowego Świata, stworzył charakterystyczną dla Ameryki lingwistykę antropologiczną, która wynikała z obserwacji różnic „pod względem grup idei wyrażanych przez połączenia dźwiękowe”. Do zasług Boasa należy przede wszystkim zwrócenie uwagi na wypowiedzenie i jego – a nie wyrazu – uniwersalność i kluczową rolę w przekazywaniu sensu. Boas – w przeciwieństwie do swojego ucznia, Edwarda Sapira – podkreślał, że różnice między językami wynikają z różnorodności kultur. Pierwszeństwo zostało tu przyznane kulturze, która ma wpływać na język, a nie na odwrót. Teoria Sapira zakłada natomiast, że „społecznie ukształtowany język wpływa na sposób ujmowania rzeczywistości przez społeczeństwo”. Jego przekonanie o kluczowej roli języka w kształtowaniu obrazu świata wyrażają najlepiej słowa: „ludzie żyją nie tylko w świecie obiektywnym, nie tylko w świecie zwykłej działalności społecznej, ale zdani są na łaskę języka, który stał się środkiem wyrażania w ich społeczności. Jest całkowitą iluzją mniemać, że do rzeczywistości dostosowujemy się zasadniczo bez użycia języka i że jest on zaledwie przypadkowym środkiem rozwiązywania specyficznych problemów komunikowania się i refleksji. W rzeczywistości «świat realny» w znacznym stopniu

został ukształtowany przez ludzi nieświadomie na podstawie nawyków językowych grupy. (...) Widzimy, słyszymy i w ogóle doświadczamy tak a nie inaczej, ponieważ nawyki językowe naszej społeczności predysponują nas do określonych wyborów interpretacyjnych.” (Whorf 1981: 181) Należy jednak mieć na uwadze, że różnice między językami i między charakterystycznymi dla nich obrazami świata nie implikują różnic w poziomie ich rozwoju. Sapir przeciwstawia się Lévy-Brühlowi, który głosił prelogizm myślenia w „językach prymitywnych” i ich niezdolność do rozwijania wyższych form abstrakcji. Według Sapira każdy język zdolny jest do oddania każdej dowolnej myśli, choć często wymagać to może odpowiednich przekształceń dokonywanych na materii danego języka. Jeśli jakiś język tego nie dokonał, widocznie nie zaistniała taka potrzeba wśród użytkowników tego języka. Warto przy okazji nadmienić, że używane w nauce pojęcia pochodzące z języka greckiego miały początkowo wyłącznie znaczenie potoczne, konkretne, a potrzeba nadania nowym pojęciom nazw spowodowała poszerzenie znaczenia istniejących już słów – jak np. słowo *διασπορά* (diaspora), oznaczające pierwotnie 'rozrzucanie nasion', a wtórnie – 'rozproszenie po świecie lub po kraju danej grupy etnicznej lub religijnej'.

Bez wątpienia najważniejszą postacią teorii relatywizmu językowego, a jednocześnie najbardziej kontrowersyjną jest Benjamin Lee Whorf – bezpośredni twórca hipotezy nazwanej nazwiskiem jego i jego nauczyciela. Rozwinął i zradykalizował teorię Sapira – rozszerzył jej działanie ze słownictwa także na gramatykę, jednak przede wszystkim postrzegał świat nie jako coś, co obiektywnie istnieje, lecz raczej jako „kalejdoskopowy strumień wrażeń, które mają być organizowane przez nasz umysł, a ściślej – przez system językowy” (Whorf 1981: 19). Według niego „dokonujemy segmentacji natury zgodnie z wytycznymi, jakie nam kreśli nasz rodzimy język. (...) rzeczywistość jawi się nam jako kalejdoskopowy strumień wrażeń, strukturę natomiast nadają jej nasze umysły – to jest przede wszystkim tkwiące w naszych umysłach systemy językowe. (...) przypisujemy [światu] znaczenia w określony sposób, ponieważ jesteśmy sygnatariuszami umowy, by czynić to tak właśnie, a nie inaczej; umowy, która obowiązuje w całej naszej społeczności językowej i którą skodyfikowano we wzorcach naszego języka.” (Whorf 1981: 18) Z założeń takich wynika stwierdzenie, że nikt, poza hipotetycznymi poliglotami „obeznanymi z całym [!] wachlarzem systemów językowych”, nie może być wolny od interpretacji świata rzeczywistego, którego nikt nie jest w stanie bezstronnie opisać.

Austriacki filozof Ludwig Wittgenstein w *Traktacie logiczno-filozoficznym* (*Tractatus Logico-Philosophicus* 1921) ujął tę prawdę w znanej sentencji „Granice mojego języka oznaczają granice mojego świata”, a obrazowo podsumowała to Anna Wierzbicka: „Język zmusza nas do zwracania szczególnej uwagi na pewne strony rzeczywistości – te, którym odpowiadają istniejące w tym języku kategorie gramatyczne, skłania nas więc do patrzenia na rzeczywistość pod określonym

kątem, uczula nas na te właśnie strony, przyzwyczajają do dostrzegania ich. W ten sposób wyźlabiają się pewne kanały, w które wlewa się, jak w formę, nasza myśl. Język nie jest więc tylko, jak się na ogół sądzi, środkiem wyrazu dla istniejącej niezależnie od niego myśli. Język w pewnym stopniu kształtuje naszą myśl, a w każdym razie zabarwia ją w określony sposób.” (Wierzbicka 1965: 172)

1.1.2. Przykłady nieprzystawalności językowych

Najwyraźniejszych dowodów prawdziwości teorii relatywizmu językowego upatrywać można w studiach porównawczych nad językami niespokrewnionymi ze sobą. Według Benjamin Lee Whorfa podobieństwa pomiędzy językami europejskimi, wynikające po części ze wspólnego pochodzenia większości z nich (zwłaszcza wywodzących się z łaciny języków romańskich), a po części z trwającej przez wiele wieków wspólnoty kulturowej i cywilizacyjnej, upoważniają – w dużym uproszczeniu – do traktowania ich jako jednego „uśrednionego” języka – nazwanego SAE (Standard Average European – Standardowe Języki Europejskie). Zastrzegł on przy tym możliwość odmiennego traktowania języków bałto-słowiańskich i nieindoeuropejskich (w tym ugrofińskich i baskijskiego). (Whorf, 1981: 186) O zasadności takiego odmiennego potraktowania języków należących do rodziny uralskiej świadczy kilka przykładów ich nieprzystawalności do „typowych” języków europejskich.

W języku węgierskim występuje bardzo dokładny, sięgający pięciu pokoleń wstecz, system nazywania stopni pokrewieństwa i powinowactwa, który stosuje rozróżnienia pomiędzy starszym a młodszym bratem, czy starszą a młodszą siostrą, lecz nie posiada osobnego wyrazu odpowiadającego dokładnie znaczeniem polskiemu *siostra* czy *brat*, bez uwzględniania różnicy wieku. Istnieją mianowicie po dwa zupełnie ze sobą niezwiązane etymologicznie wyrazy oznaczające brata: *báty* 'starszy brat' i *öcs* 'młodszy brat' oraz siostrę: *nővér* 'starsza siostra', *húg* 'młodsza siostra', brak natomiast prostych (tj. niepodzielnych słowotwórczo) określeń siostry czy brata – istnieje tylko ogólne pojęcie *testvér*, dające się zastosować do rodzeństwa obojga płci. Ponadto istnieje szereg słów odnoszących się do przodków: *szépanya*, *ükanya*, *dédanya*, *nagyanya*, które znaczą odpowiednio: 'prapraprababka', 'praprababka', 'prababka' i 'babka' – jak widać, w języku polskim, jak i w większości języków europejskich, z braku przedrostków oznaczających z osobna każde pokolenie wstecz, w tym celu powtarza się ten sam przedrostek. Na różnice w organizacji postrzegania może wskazywać także odmienny zestaw nazw kolorów bazowych – język węgierski wyróżnia dwie odrębne nazwy, które tłumaczy się na polski bez uwzględnienia różnicy znaczeń, jakie niosą, jako *czerwony*: *piros* i *vörös*. Język węgierski wydaje się także być dokładniejszy, jeśli chodzi o niektóre rzeczowniki nazywające pojęcia abstrakcyjne: i tak występuje w nim różnica między znaczeniem wyrazów *szerelem* i *szeretet* – przy tłumaczeniu na polski oba te

rzeczowniki musimy, z braku dokładniejszych odpowiedników oddać za pomocą jednego rzeczownika 'miłość'. Pod tym względem język węgierski przejawia zatem większą dokładność niż polski. Istnieją jednak też przykłady na to, że kilku określeniom w językach indoeuropejskich odpowiada w języku węgierskim tylko jeden, bardziej ogólny – prawdopodobnie najczęściej podawanym przykładem jest powiązany zarówno ze słownictwem, jak i z gramatyką, problem zaimka osobowego trzeciej osoby liczby pojedynczej – języki ugrofińskie, jak i wiele innych języków nieindoeuropejskich, nie znają kategorii rodzaju gramatycznego, z czego wynika brak rozróżnienia na zaimki 'on', 'ona', 'ono' – wszystkie mogą być wyrażone po węgiersku tylko za pomocą jednego zaimka *ő* (po fińsku *hän*, po estońsku *tema*, po udmurcku *co*). Dla porównania – w języku hebrajskim, rozróżniającym dwa rodzaje gramatyczne, istnieją po dwie (żeńską i męską) formy zaimka zarówno trzeciej, jak i drugiej osoby liczby pojedynczej: *הוא* (*at*) i *היא* (*ata*) – czyli sytuacja różni się zarówno od tej znanej z języków indoeuropejskich, jak i od tej dającej się zaobserwować w językach ugrofińskich.

Duże różnice możemy także zauważyć w odmiennych strukturach gramatyki różnych języków. W języku polskim aspekt jest nieodłączną cechą czasownika, którą w innych językach oddaje się za pomocą innych środków – na przykład w języku fińskim dokonaność czynności przejawia się w odmianie dopełnienia zdania, odpowiednio w przypadku częściowym (*partitiivi*) dla czynności niedokonanej, a w bierniku dla czynności dokonanej. Cechą języków ugrofińskich, odróżniającą je od pozostałych języków europejskich, jest zasada stosowania po liczebniku liczby pojedynczej; odmienne wyrażanie posiadania – poprzez konstrukcję z użyciem czasownika 'być', a nie czasownika 'mieć' (choć wyjątkiem może być tutaj język chantyjski), brak czasu przyszłego (a raczej nieoddzielanie teraźniejszości od przyszłości – w języku węgierskim wprowadziła się konstrukcja z czasownikiem posiłkowym *fog*, jednak nadal czasownik w czasie teraźniejszym może równie dobrze odnosić się do czynności, która odbędzie się w przyszłości). Z kolei w języku udmurckim czasowniki odmienione w czasie przyszłym mają najprostszą formę, a w przysłówiach udmurckich występują czasowniki w czasie przyszłym – może to świadczyć o tym, że pierwotnie czas ten odnosił się zarówno do przyszłości, jak i do teraźniejszości, a obecne rozróżnienie stanowi stosunkowo świeżą innowację. Zróżnicowana jest liczba trybów w językach uralskich – od poświadczonych kilkunastu w językach samojedzkich, poprzez cztery w języku mansyjskim (wogulskim) (obok oznajmującego, przypuszczającego i rozkazującego występuje tu także tryb „zdrabniający” – prekatyw (Kálmán 1976: 61)). W języku fińskim również występują cztery tryby – oprócz oznajmującego, przypuszczającego i rozkazującego – potencjalny (Karlsson 1999: 169). Różna jest także ilość wyróżnianych liczb w poszczególnych językach: np. w mansyjskim są trzy liczby: pojedyncza, podwójna i mnoga, (Kálmán 1976: 44), a w większości

pozostałych – dwie (pojedyncza i mnoga).

Cechą charakterystyczną języka węgierskiego (i masyjskiego) jest istnienie dwóch koniugacji – podmiotowej i przedmiotowej. Kategoria ta – podobnie jak znana z języków romańskich czy germańskich kategoria rodzajnika – zmusza użytkowników języka do każdorazowego orzekania, czy dana czynność jest określona, czy nie.

1.2. Językowy obraz świata

W poprzednich akapitach zreferowałem teorię relatywizmu językowego i przytoczyłem niektóre przykłady nieprzystawalności między językami. Świadczą one o tym, że każdy język zachowuje i przekazuje obraz świata na swoisty sposób. Teraz postaram się bliżej scharakteryzować to zjawisko oraz przedstawić metodologię badań językowego obrazu świata, tzn. zaprezentować sposoby, poprzez które można zrekonstruować obraz jakiejś rzeczy lub pojęcia utrwalony w danym języku.

1.2.1. Cechy językowego obrazu świata

Według Ronalda W. Langackera, czołowego teoretyka lingwistyki kognitywnej, „znaczenie bazuje na konceptualizacji – doświadczeniu mentalnym obejmującym doświadczenia sensoryczne, procesy tworzenia nowych pojęć i wiedzę kontekstową (...)” (1995: 18). W tym rozumieniu język jest obrazem świata, powstającym poprzez proces konceptualizacji, uzależnionej m.in. od uwarunkowań psychologicznych czy kulturowych.

Pojęcie językowego obrazu świata może być definiowane na różne sposoby: jako „uabstrakcyjniony, wyidealizowany model rzeczywistości funkcjonujący jako składnik kompetencji językowej” (Maćkiewicz 1999: 11), „struktura pojęciowa utrwalona (zakrzepła) w systemie danego języka” (Grzegorzczakowa 1990) czy „zbiór prawidłowości zawartych w związkach gramatycznych i strukturach leksyki, pokazujących różne sposoby widzenia i rozumienia świata”. (Tokarski 1999)

Językowy obraz świata jest zawarty w języku ogólnym, a nie specjalistycznym (naukowym), ponieważ przedstawia naiwny, potoczny ogląd świata, którego najważniejszym elementem, „miarą wszech rzeczy” jest człowiek. Teresa Hołówa pisze o przysłowiach, które są głównym źródłem dla badania językowego obrazu świata, następująco: „ewokowana przez nie wizja świata tchnie *prima facie* poznawczym optymizmem, nastawieniem antyintelektualnym i wiarą w brak tajemnic. [...] Co więcej, w mechanizmie owym „ważne” i „realne” są tylko te zjawiska, które wiążą się z naszymi potrzebami i interesami, a także tylko ten aspekt „dziania się”, który trzeba rozszyfrować, by utrzymać się przy życiu.” (1986: 126) Ta antropocentryczność jest więc naturalna ze względu na swoją funkcjonalność – z tego względu w potocznym obrazie świata poszczególne rośliny są

klasyfikowane nie ze względu na ich cechy taksonomiczne, które nie mają bezpośredniego wpływu na życie człowieka, a na to, czy są przydatne (używane do celów spożywczych, dla ozdoby itp.), nieprzydatne (chwasty) czy wręcz szkodliwe (np. trujące).

Językowy obraz świata jest swoisty dla danej kultury, ponieważ, tak jak każda kultura, rozwija się w nieco innych warunkach przyrodniczych, środowiskowych. Podstawową jego funkcją jest wyodrębnianie z zewnętrznych wobec siebie realiów pewnych materialnych i mentalnych zjawisk, relewantnych z punktu widzenia danej społeczności czy poszczególnych jej członków, ponadto opisuje je, organizuje i ocenia. Ta subiektywność jest często inherentną częścią danego języka. W języku polskim daje się zaobserwować pewne skorelowanie znaczenia morfemów żeńskich i zdrabniających, np. *-ka*, co, obok domyślnie męskiego odczytywania nazw zawodów, może być odbiciem androcentrycznego, patriarchalnego obrazu świata. Interesujący z punktu widzenia badania subiektywności może być też charakterystyczny dla słowotwórstwa esperanckiego przedrostek *mal-*. Esperanto jest wprawdzie językiem sztucznym, jednak tworzonym *a posteriori* – tzn. jest on oparty na kilku europejskich językach naturalnych. Zawarty w tych „językach źródłowych” obraz świata mógł wpłynąć na proces tworzenia języka międzynarodowego. Przedrostek *mal-* – służący do regularnego tworzenia antonimów – przyczynia się w dużej mierze do prostoty tego języka, pozwala bowiem znacznie zmniejszyć liczbę wyrazów, które trzeba opanować. Przypisanie do jednego znaczenia (spośród dwóch wzajemnie antonimicznych) jakiegoś wyrazu niepodzielnego słowotwórczo (podczas gdy drugie znaczenie jest przekazywane za pomocą wyrazu podzielonego słowotwórczo) (Czarnowski 1912: 12) może odzwierciedlać naturalne dla twórcy języka – Ludwika Zamenhafa – wartościowanie pewnych pojęć, które może świadczyć o językowym obrazie świata, jakie niosą ze sobą języki, którymi się posługiwał. Zazwyczaj bowiem wyraz utworzony za pomocą prefiksu *mal-* ma konotacje pejoratywne, świadczy o tym też jego etymologia (z łac. *malum* 'zło'): *bona* 'dobry', *malbona* 'zły', *bela* 'ładny', *malbela* 'brzydki', *juna* 'młody', *maljuna* 'stary', *hela* 'jasny', *malhela* 'ciemny', *sano* 'zdrowie', *malsano* 'choroba', *supre* 'u góry', *malsupre* 'na dole', chociaż nie zawsze taka motywacja jest do końca jasna: *fermi* 'zamykać', *malfermi* 'otwierać', *antaŭe* 'przed', *malantaŭe* 'po' itd.

Językowy obraz świata charakteryzuje się pewnym eklektyzmem – można w nim znaleźć elementy na pozór się wykluczające, przykładowo wiele przysłów przeczy sobie nawzajem, a jednak wszystkie funkcjonują w ramach jednego obrazu świata. „Trudno znaleźć wątek, w którym przysłowiowa wizja świata byłaby konsekwentna.” (Hołówka 1986: 132) Ta niejednorodność wynika z faktu, że językowy obraz świata jest produktem społecznym, a nie jednostkowym, występuje w nim więc wiele różnych punktów widzenia, ponadto różne powiedzenia mają zastosowanie w różnych okolicznościach. Przykładem takiej niejednorodności są trzy różne

koncepcje losu, który „przybiera w przysłowiaach trojaką postać.

Część z nich odwołuje się do idei jakiegoś celowego, danego z góry porządku świata, w którym wszystko, co jest, „musi być”; w którym człowiek – na równi z przydrożnym kamieniem – ma „swoje miejsce” i swoje „przeznaczenie”, zwykle dlań nieodgadnione. Porządkiem owym steruje bezosobowa, indyferentna wobec naszych poczynań Siła, która decyduje o tym, co „komu pisane”, co „ma wisieć”, a co „utonać”. Od tak rozumianego Losu „nie ma ucieczki” – każdy z nas jest tylko znikomą cząstką olbrzymiego, nieogarnionego mechanizmu („Świat jak las, człowiek jak liść”). Jedyne, co nam pozostaje, to „spokojnie swoją dolę znosić”, nie oglądając się wstecz i nie myśląc o przyszłości.

Kiedy indziej Siła owa okazuje się dobrotliwa, a jej działanie bardziej zgodne z naszymi chęciami, nadziejami i wartościami. Jest nią wszechwiedząca, wszechmocna Opatrzność („Jak Pan Bóg dopuści, to i z kija wypuści”), która „doświadcza” człowieka różnymi „przypadłościami”, mającymi swój ukryty, choć nie zawsze wytłumaczalny sens. Każde zdarzenie stanowi przejaw „woli boskiej”, bez której „nawet włos z głowy nie spadnie”. Charakterystyczne, że Opatrzność rzadko „nagradza”; czasem zsyła „łaski” – hojne dary, nie związane z osobistą zasługą, najczęściej zaś „karze”, z opóźnieniem wprowadzając („Pan Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy”), ale skutecznie („Wszystko będzie odpłacone”). Opatrzność przywraca światu ład moralny – za jej to sprawą „Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada”, „Kto mieczem wojuje, od miecza ginie”, „Nosił wilk razy kilka, ponieśli i wilka”, i czuwa nad najważniejszymi sprawami ludzkiego życia („Śmierć i żona od Boga przeznaczona”, „Daje Bóg dzieci, daje i na dzieci”). Mimo iż kieruje się sobie tylko znanymi w szczegółach zamiarami, ma na względzie nasze dobro – winniśmy więc zawsze pokładać ufność w „boskich zrządzeniach”, nie sprzeciwiać się im oraz wierzyć, że pozostają one w jakimś związku z tym, na co zasłużyliśmy naszym postępowaniem.

W jeszcze innych przysłowiaach rządząca wszystkim Siła jest czynnikiem kapryśnym, nieobliczalnym i złośliwym. [...]

W przysłowiaach koegzystują więc trzy całkowicie różne typy nadawania sensu zdarzeniom, dla których nie znajdujemy prostych eksplanacji: bądź czynimy je elementami wielkiego, niewzruszonego mechanizmu o wielu niewiadomych, bądź przyporządkowujemy je bóstwu, którego wyniki bywają niezbadane, bądź traktujemy je jako przejawy działania magicznej mocy, która niejako „umyślnie” wprowadza bezład i czyha bezustannie na okazję, by dowieść naszej bezradności.

Czy można zatem – biorąc pod uwagę brak koherencji, którego przykłady omawialiśmy powyżej, i będąc świadomym współistnienia w codziennych porzekadłach i maksymach różnorodnych i zwykle nie uzgodnionych ze sobą „teorii”, „doktryn”, wyjaśnień, strategii, założeń –

uznać je za wykładnik jakiejś określonej wizji świata? Co byłoby dla niej reprezentatywne: [...] Chrześcijański Bóg czy niewątpliwie sięgająca początków naszego gatunku koncepcja złej mocy?” (Hołówka 1986: 133-134)

Z tym eklektyzmem wiąże się również zachowawczość językowego obrazu świata i tolerowanie wewnątrz niego wielu sądów, co do prawdziwości których większość użytkowników języka może mieć poważne wątpliwości, wynikające chociażby z rozwoju nauki – pomimo powszechnej świadomości rzeczywistych ruchów ciał niebieskich w języku potocznym nadal mówi się, że słońce wschodzi i zachodzi.

Najogólniej mówiąc, językowy obraz świata jest to „zawarta w języku, różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości dająca się ująć w postaci zespołu sądów o świecie” (Bartmiński 2007: 12). Sądy te są dwojakiego rodzaju. Z jednej strony mogą być przekonaniami utwalonymi w samym języku – nie tylko w słownictwie, ale i w gramatyce czy kliszowanych tekstach takich jak utarte frazy i przysłowia. Z drugiej – sądy presuponowane, „tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów i rytuałów”. (2007: 12)

1.2.2. Źródła rekonstrukcji językowego obrazu świata

Sposobem na wydobywanie tych sądów, a tym samym na rekonstrukcję językowego obrazu świata jest analiza materiału językowego, który pochodzi ze źródeł różnego rodzaju. Na całokształty językowy obraz świata składają się partykularne obrazy poszczególnych pojęć.

Pierwszą grupę stanowią dane związane z systemem języka: jego gramatyką, ale przede wszystkim ze słownictwem – klasyfikatorem społecznych doświadczeń (Tokarski 1993: 335-362). W przypadku badania językowego obrazu danego pojęcia obiektem zainteresowania powinno być nie tylko pole semantyczne wyrazu oznaczającego to pojęcie, ale też jego derywaty słowotwórcze i semantyczne, jak również wyrazy złożone, frazeologizmy i dłuższe utarte frazy (na przykład przysłowia), których jest składnikiem. Obraz pozyskany tą drogą charakteryzuje się wprawdzie dużym stopniem utrwalenia w języku, jest jednak stosunkowo ubogi.

Zaradzić temu może wzbogacenie go danymi zdobytymi poprzez przeprowadzanie ankiet i analizę tekstów funkcjonujących w konkretnych aktach mowy. Wadą takich źródeł jest jednak niski stopień skonwencjonalizowania zawartych w nich osądów.

W mojej pracy oprę się na obu tych grupach, chociaż z przyczyn obiektywnych charakter źródeł (i w związku z tym również ich udział w badaniach) jest dla poszczególnych języków różny.

Pierwszą grupę – danych związanych z systemem języka – można podzielić na dwie główne podgrupy. W swoich badaniach wychodzę od haseł opisujących wyrazy o znaczeniu 'Bóg'

pochodzących z jednojęzycznych słowników objaśniających (z wyjątkiem języka udmurckiego, w przypadku którego, z powodu braku słownika objaśniającego, musiałem ograniczyć się do słowników wielojęzycznych), następnie analizuję ich derywaty i wyrazy złożone, których część stanowią. Drugą podgrupę stanowią dłuższe frazy – frazeologizmy i przysłowia dostępne w odpowiednich zbiorach i słownikach. Granica jest jednak nieostra – część przysłów lub innych utartych zwrotów jest notowana również przez niektóre słowniki objaśniające.

O pierwszoplanowej roli przysłów w rekonstrukcji wizji świata pisze Teresa Hołówka: „Przekonanie Schelera i Mannheima, że klucza do elementarnej, wyrosłej spontanicznie wizji świata trzeba szukać w paremiologii, nie jest oczywiście niczym nowym. Już Arystoteles nazwał przysłowia „podstawową filozofią” i pogląd ten podziela *implicite* większość etnografów, filologów i antropologów. Część z nich kolekcjonuje różne geograficzne i historyczne warianty, wyrażające tę samą myśl [...], sugerując uniwersalizm „zdrowego rozsądku”, część natomiast koncentruje się na lokalnych osobliwościach dając do zrozumienia, iż wyraża się w nich specyficzny „duch” każdej grupy społecznej czy etnicznej bądź jej niepowtarzalne doświadczenie [...] przysłowie jest trafnym spostrzeżeniem, które odrywa się od swego pierwotnego kontekstu i ubrane w zwięzłą, metaforyczną formę zaczyna się żywiołowo szerzyć. Jego „siła przebiccia” świadczy o tym, że autor był tylko twórcą obrazowej szaty słownej dla jakiejś fundamentalnej prawdy, którą każdy (przynajmniej w danej zbiorowości) zna, rozumie i respektuje, nawet wówczas, gdy źródło przysłówia nie jest anonimowe (cytat z Ewangelii, literatury pięknej, przemowy), odbiera się je natychmiast jako „głos ogółu”, „mądrości pokoleń”.” (Hołówka 1986: 125)

Jako źródła danych językowych drugiej grupy potraktowałem dłuższe teksty, które funkcjonują jednak w świadomości użytkowników danych języków jako swoiste punkty odniesienia, na co wpływ ma ich kultura i religia, tym bardziej relewantna ze względu na charakter rozpatrywanego pojęcia. Przede wszystkim mam tu na myśli przekłady Biblii, a ponadto w przypadku języka fińskiego epos narodowy „Kalevala”, a udmurckiego – teksty pogańskich modlitw. Źródła te przekazują bogaty obraz Boga, który jednocześnie z dużą dozą prawdopodobieństwa można uznać za silnie ustabilizowany.

Ostatnim elementem jest ankieta, którą przeprowadziłem za pośrednictwem Internetu wśród użytkowników badanych języków (pytania zostały sformułowane odpowiednio po węgiersku, fińsku, estońsku i udmurcku). Zebrane za jej pośrednictwem dane stanowią uzupełnienie innych, pozyskanych za pomocą wyżej wymienionych źródeł.

1.2.3. Definicja kognitywna

Uzyskane cechy należy w odpowiedni sposób uporządkować, tak aby stworzyć definicję,

która spełniałaby warunki określenia jej mianem kognitywnej. Celem definicji kognitywnej jest „zдание sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem” (Bartmiński 2007: 42) oraz ze sposobu, w jaki język organizuje treści. Jest to więc cel odmienny od tego, który stawiają przed sobą zazwyczaj leksykografowie tworzący definicje taksonomiczne o charakterze scjentyistycznym. W definicji kognitywnej należy wykorzystać wszystkie dostępne dane, bez ograniczania się jedynie do cech „koniecznych i wystarczających” (Apresjan 1982: 127) do jednoznacznego wyodrębnienia denotatu z klasy nadrzędnej. Zaletą takiego podejścia jest przede wszystkim możliwość uwidocznienia w definicji związku logicznego pomiędzy wyrazami pochodnymi słowotwórczo, gdzie derywat opiera się na jakimś konotacyjnym (a nie denotacyjnym) elemencie znaczenia wyrazu podstawowego. Bartmiński przytacza tu przykład wyrazu *wietrznica*, którego znaczenie 'lekkomyślna, płocha kobieta' nie jest wywodliwe ze zwyczajowej definicji taksonomicznej wyrazu *wiatr*, ograniczającej się jedynie do wyliczenia cech naukowych (meteorologicznych), pomijając związane z wiatrem wierzenia i przesady.

Kwestia perspektywy jest bardzo ważna dla skonstruowania poprawnej definicji kognitywnej. W przeciwieństwie do definicji taksonomicznych, które reprezentują perspektywę naukową, a więc niejako narzuconą danej społeczności „z zewnątrz”, definicja kognitywna powinna przyjąć perspektywę adekwatną do kompetencji przeciętnego użytkownika języka. Zamiast odzwierciedlać stanowisko nauki, powinna uwzględniać potoczny punkt widzenia i nie rezygnować z przedstawienia dotyczących danego tematu przesądów i wierzeń. Ma za zadanie wydobyć znaczenie słowa, które, jako rezultat specyficznej interpretacji świata, jest zdeterminowane kulturowo.

Przedmiotem definicji kognitywnej jest nie tyle konkretny wycinek rzeczywistości, co należący do językowego obrazu świata „przedmiot mentalny”. Jest on raczej twórczą projekcją niż jedynie biernym odbiciem rzeczywistości. Zresztą w przypadku niektórych pojęć mówienie o rzeczywistości doświadczanej empirycznie może być kłopotliwe, dotyczyć to może również znaczeń badanych przez wyrazy.

W przeciwieństwie do definicji taksonomicznych, w których dużo uwagi poświęca się odpowiedniemu umiejscowieniu danego pojęcia w hierarchicznej strukturze pojęć o znaczeniu szerszym, w definicji kognitywnej operowanie abstrakcyjnymi hiperonimami jest rzadkie, tak samo jak rzadkie dla potocznego systematyzowania jest tworzenie abstrakcyjnych nazw nadrzędnych. W języku udmurckim nie ma na przykład prostego wyrazu o znaczeniu 'rodzice', jego funkcję pełni wyraz złożony *анай-атай* dosłownie 'matka-ojciec'; podobnie wyraz 'dziecko' ma postać compositum *нылти*, gdzie *ныл* to 'dziewczynka', a *ни* – 'chłopiec'. Stosunkowo mała rola objaśnień taksonomicznych jest zrekompensowana przez operowanie w definicji kognitywnej objaśnieniami

partonomicznymi (co jest częścią czego) i funkcjonalnymi (co do czego służy).

Ze względu na uwzględnienie wszystkich odpowiednio ustabilizowanych w języku cech danego przedmiotu mentalnego, definicja kognitywna jest wyraźnie dłuższa od definicji taksonomicznej. Aby zapewnić jej czytelność należy wprowadzić pewne ustrukturyzowanie zawartych w niej treści. Cechy konotacyjne danego wyrazu mogą pozostawać ze sobą w różnych relacjach, na przykład istnieje związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy dwoma zdaniem zaczerpniętymi z definicji strzygonia: *Strzygoń straszy ludzi. [więc] Ludzie unieszkodliwiają strzygonia.* (Bartmiński 2007: 49) Jak widać, poszczególne elementy definicji przyjmują formę zdań, ponieważ jest to najbardziej naturalny sposób przekazywania myśli.

Mnogość cech przekazywanych przez definicję kognitywną należy też odpowiednio uszeregować – w poszczególne kategorie nazywane fasetami. Nie jest to kategoria uniwersalna, to znaczy nie w każdej definicji kognitywnej powinny się znaleźć wszystkie możliwe fasety, ponieważ każda definicja dotyczy innego wyrazu, oznaczającego przedmiot o innych właściwościach relewantnych. Do przykładowych faset należą:

- wygląd,
- cechy „zewnątrzne”,
- wykonywane działania,
- czas i miejsce działania,
- pochodzenie
- przydatność / zagrożenie dla człowieka

Ostatnia z wymienionych faset świadczy o kluczowym dla definicji kognitywnej antropocentryzmie, uwidaczniającym się głównie w skupieniu na praktycznej funkcjonalności badanego zjawiska.

1.2.4. Przegląd badań nad językowym obrazem świata

Teoria językowego obrazu świata wiąże się z pokrótce omówioną powyżej teorią relatywizmu językowego, a ponadto jej prekursorami można nazwać również takich badaczy, jak Humboldt, Bloomfield, Baudouin de Courtenay, Malinowski i Lévi-Strauss, chociaż pierwszych śladów tej teorii – na razie ograniczonych do jednego języka (greki) – można się doszukiwać już w arystotelesowskiej koncepcji toposów (*loci communes*). Temat ten był podejmowany również przez Lutra w eseju pt. *Sendbrief vom Dolmetschen*, 1530, napisanym w związku z jego tłumaczeniem Biblii na język niemiecki (Nowego Testamentu w 1522, a całego Pisma Świętego w 1534). Reformator odparł w nim zarzuty o nietrzymaniu się słowo w słowo tekstów oryginalnych

stwierdzeniem *ittliche sprag hatt ihren eigen art* 'różne języki mają swoje specyficzne cechy'.

Leonard Bloomfield to twórca szkoły strukturalistycznej w językoznawstwie amerykańskim. W swojej najważniejszej pracy pt. *Language* (I wyd. 1933) zwraca uwagę, że przez wieki formułowano prawa ogólne na podstawie struktury jednego tylko języka („The ancient Greeks studied no language but their own; they took it for granted that the structure of their language embodied the universal forms of human thought or, perhaps, of the cosmic order. Accordingly, they made grammatical observations, but confined these to one language and stated them in philosophical form. [...] For the medieval scholar, language meant classical Latin, as it appears in books; we find few traces of interest in any other form of speech.” 1957: 5-7) albo jednej rodziny językowej („[Hermann] Paul and most of his contemporaries dealt only with Indo-European languages and, what with their neglect of descriptive problems, refused to work with languages whose history was unknown.” 1957: 17) Takie podejście owocowało wysnuwaniem nieuzasadnionych wniosków ogólnych, uzależnionych od uwarunkowań poszczególnych języków. („This limitation cut them off from a knowledge of foreign types of grammatical structure, which would have opened their eyes to the fact that even the fundamental features of Indo-European grammar, such as, especially, the part-of-speech system, are by no means universal in human speech. Believing these features to be universal, they resorted, whenever they dealt with fundamentals, to philosophical and psychological pseudo-explanations.” 1957: 17).

Badania dotyczące relacji między językiem a rzeczywistością prowadził również Jan Niecisław Baudouin de Courtenay, który upatrywał doniosłą rolę problemu kategorii rodzaju gramatycznego („nie ulega wątpliwości, że człowiekowi mówiącemu jednym z języków indoeuropejskich, rodzaj gramatyczny przypomina o sobie nieprzerwanie i bezustannie, na jawie i we śnie.” 1900: 368) w kształtowaniu językowego obrazu świata („nie tylko nasze myślenie tworzy język, ale również język wpływa na naszą psychikę i nasz sposób postrzegania i oceniania świata” 1983: 91). Według Baudouina de Courtenay pewne zjawiska językowe odzwierciedlają patriarchalny wzorzec społeczeństwa: „gdy element męski jest początkiem wszystkiego, kiedy Najwyższa Istota może być tylko płci męskiej.” (1983: 97)

Antropolog Bronisław Malinowski dużo uwagi poświęcił potrzebie znajomości języków badanych grup etnicznych. Według niego nie można opierać się w kontakcie z tubylcami na językach pidżynowych ani na przekładach (z powodu odmienności strukturalnej różnych języków): „Nie ma wątpliwości, że znajomość języka danego plemienia jest jednym z najistotniejszych

elementów przygotowania urzędnika, misjonarza czy nauczyciela. Wiemy już, że przy poznawaniu słownictwa jakiegoś afrykańskiego plemienia prawie niemożliwe jest przetłumaczenie na angielski niektórych z najważniejszych terminów. Wszystkie słowa na określenie tubylczego porządku społecznego, wszystkie, które odnoszą się do wierzeń religijnych, wartości moralnych czy szczególnych technicznych lub rytualnych sposobów postępowania, można oddać jedynie przez odniesienie do społecznej organizacji plemienia, do jego wierzeń, praktyk, wykształcenia i gospodarki. Badanie języka tubylcy musi przebiegać równocześnie z badaniem jego kultury. Nie można się dobrze nauczyć gramatyki języka bez pomocy antropologii społecznej. Istnieją takie zjawiska gramatyczne, jak np. klasyfikacyjne partykuły języków bantu oraz pewnych języków melanezyjskich, których nie można inaczej wytłumaczyć, jak tylko w terminach zwyczajów i instytucji dzikich.” 2000: 512) Malinowski uważał język za kluczowy element kultury i cywilizacji: „zarówno umiejętności techniczne, jak i organizacje są oparte na jeszcze jednej specyficznie ludzkiej właściwości: na rozwijaniu symboliki, czyli abstrakcyjnych pojęć ucieleśnionych przede wszystkim w języku. Jest to zdolność, która zapewnia człowiekowi specjalne miejsce wśród wszystkich istot, ściśle związana z anatomicznym rozwojem jego mózgu. Język i abstrakcyjna myśl są środkami pozwalającymi tworzyć wiedzę, wierzenia, systemy prawne i struktury plemienne. Dzięki używaniu języka możliwe jest istnienie tradycji i edukacji, możliwa jest ciągłość tradycji. Indywidualne doświadczenie życiowe jest przekształcane w zbiorową wiedzę ludzkości, niekiedy ograniczoną, lecz w innych przypadkach, jak to widzimy w naszej własnej cywilizacji, prowadzącą do niewyobrażalnego ongiś panowania człowieka nad środowiskiem. (2000: 239)

Podobny pogląd na rolę języka reprezentuje Claude Lévi-Strauss. Języki są według niego narzędziami, które porządkują, klasyfikują właściwości i uprzedmiotwiają posługującym się nimi ludziom świat, dokonując tego na wiele możliwych sposobów, ponieważ „rozgraniczenie pojęć jest w każdym języku inne i, jak trafnie zauważył w XVIII w. autor hasła „*nom*” w *Encyklopedii*, używanie terminów mniej lub bardziej abstrakcyjnych nie jest funkcją zdolności umysłowych, lecz w różnym stopniu występujących, mniej lub bardziej szczegółowych zainteresowań poszczególnych grup w obrębie społeczności narodowej.” (Lévi-Strauss 1969: 7) W „*Myśli nieoswojonej*” przedstawia pochodzące z całego świata przykłady pierwotnych systemów społecznych określanych mianem totemizmu i w skomplikowanych systemach nazw klanów oraz reguł dotyczących na przykład zawierania małżeństw między ich członkami dostrzega charakterystyczny dla danej grupy etnicznej sposób na całościowe usystematyzowanie świata, sposób wynikający z funkcji języka: „dialektyka superstruktur polega (jak dialektyka języka) na ustanowieniu *jednostek konstytutywnych*, które mogą odgrywać tę rolę tylko pod warunkiem, że będą zdefiniowane w sposób jednoznaczny, tzn. przez zestawianie ich w pary kontrastowe, aby następnie przy pomocy

tych jednostek konstytutywnych wypracować *system*, który odegra wreszcie rolę operatora syntezy idei i faktu, przekształcając ten ostatni w *znak*. W ten sposób rozum przechodzi od empirycznej różnorodności do pojęciowej jedności, a następnie od pojęciowej jedności do syntezy znaczącej” (1969: 198-199)

1.2.4.4. Językowy obraz świata w krajach słowiańskich

Ponowne zainteresowanie tematem językowego obrazu świata datuje się na drugą połowę XX wieku. Teoria ta jest obecnie rozwijana przede wszystkim w krajach słowiańskich – głównie w Polsce (lubelska szkoła etnolingwistyczna, prace nad *Słownikiem ludowych stereotypów językowych* ukazującym się pod redakcją Jerzego Bartmińskiego od 1980) i w Rosji (moskiewska szkoła semantyczna, wprowadzone przez Apresjana pojęcie *наивное понятие* 'naiwny obraz świata' oraz koncepcja *картина мира* 'model świata', opracowana m.in. w zbiorczej pracy z 1988 pt. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* pod redakcją B. A. Serebrennikowa). (Bartmiński 2007: 12)

Zaproponowane przez Bartmińskiego kognitywistyczne ujęcie językowego obrazu świata „obejmuje zarówno sferę mentalną, jak i językową” (Żuk 2010: 244), pozostaje więc w opozycji wobec rozumienia reprezentowanego przez Swietlanę M. Tołstojową, przedstawicielkę bazującej na semantyce strukturalnej etnolingwistycznej szkoły moskiewskiej oraz stanowiska psycholingwistki Idy Kurcz, która, opierając się na koncepcji Chomskiego, rozróżnia mentalny i językowy obraz świata, podobnie jak Jolanta Maćkiewicz, która ten pierwszy traktuje jako abstrakcyjny „składnik ludzkiej świadomości”, który może zostać następnie zobiektywizowany w postaci konkretnego językowego obrazu świata, jak również w postaci sztuki, obrzędów, zwyczajów, instytucji społecznych itd.

Druga kontrowersja wiąże się z klasyczną saussurowską opozycją między systemem językowym (*langue*) a jego użyciem (*parole*). Holistycznemu podejściu Jerzego Bartmińskiego do tej kwestii przeciwstawiały się Jadwiga Puzynina i Renata Grzegorzczkova, sugerujące konieczność rozróżnienia między językowym a tekstowym obrazem świata, ponieważ „Twórczość literacka, a w szczególności twórczość poetycka, przekazuje swoiste widzenie świata, właściwe poecie, odmienne od widzenia potocznego.” (Grzegorzczkova 1990: 47) Dekadę później badaczka zmieniła jednak swoje stanowisko: „Badacze lubelscy Pajdzińska i Tokarski pokazują, że nie ma ostrych granic między konotacjami ustabilizowanymi a pojawiającymi się indywidualnie, tekstowo. Poezja wy-dobywa na jaw to, co jako potencja semantyczna dane jest systemowo.” (2001: 164)

1.2.4.5. Recepcja koncepcji JOS-u w krajach ugrofińskich

W krajach ugrofińskich tematyka ta jest mniej popularna. Większość prac węgierskich na temat językowego obrazu świata (*a világ nyelvi képe*) została napisana przez Janusza Bańcerowskiego z budapeszteńskiej polonistyki Uniwersytetu Loránda Eötvösa (Bańcerowski 2008) lub powstała pod jego kierunkiem. Przykładem może być praca autorstwa Apjokné Mester Andrei o obrazie cywilizacji w języku węgierskim i serbskim, w której znajduje się również rozdział (2008: 32-47) dotyczący językowego obrazu Boga w obu językach. Autorka przedstawia w nim pochodzenie, znaczenie i pole leksykalne wyrazów *Isten* i *boh* a następnie, bogato ilustrując swój wywód materiałem paremiologicznym, opisuje pięć sposobów, w jaki ludzie wyobrażają sobie Boga: jako człowieka, jako siłę twórczą, jako niebo („u góry”), jako byt wszechmogący i jako śmierć.

1.3. Naturalny metajęzyk semantyczny

Najważniejszym dokonaniem Anny Wierzbickiej w dziedzinie językoznawstwa kognitywnego jest opracowanie (na podstawie koncepcji Andrzeja Bogusławskiego) naturalnego metajęzyka semantycznego (*Natural Semantic Metalanguage*, NSM), dzięki któremu możliwe jest badanie, opisywanie i porównywanie znaczeń słów i emocji w różnych językach w sposób możliwie niezależny od uwarunkowań poszczególnych języków naturalnych i wolny od błędnych kół. Metajęzyk ten jest obecnie szeroko stosowany w lingwistyce kognitywnej, psychologii i komunikacji międzykulturowej oraz we wszelkich naukach zajmujących się emocjami.

1.3.1. Jednostki elementarne i uniwersalne

Jednostkami metajęzyka jest pewna ograniczona liczba pojęć, określanych przez Wierzbicką mianem prostych i uniwersalnych. Te dwie cechy wynikają z dwóch różnych podejść metodologicznych i do pewnego stopnia mogą się nawet wzajemnie wykluczać. W najbardziej pierwotnym stadium, słownik NSM liczył zaledwie trzynaście wyrazów, nazywających pojęcia absolutnie nieredukowalne semantycznie, których istnienie postulował już Leibniz: „Gdyby nie istniało nic zrozumiałego samo przez się, w ogóle nie byłibyśmy w stanie nic zrozumieć. To, co można zrozumieć poprzez coś innego, może być zrozumiałe tylko na tyle, na ile zrozumiała jest ta druga rzecz i tak dalej. Możemy dlatego uznać, że coś zrozumieliśmy tylko wtedy, kiedy rozbiliśmy to na części zrozumiałe same przez się.” (Leibniz 1903b: 430) Rozbiciu na części składowe uległy nawet takie pojęcia, jak uznane w późniejszych wersjach metajęzyka za idefinibilium, określenie DOBRY (eksplikowane wówczas jako 'taki, jak ja chcę'). Pojęcia te spełniały warunek elementarności, a język był metodologicznie spójny, jednak tworzone za jego pomocą eksplikacje były zbyt rozbudowane i przez to mało czytelne.

Z tego powodu, jednak przede wszystkim w wyniku pogłębionych badań nad językami różnych rodzin, w tym rdzennych języków Australii (Wierzbicka pracuje obecnie na Australijskim Uniwersytecie Narodowym w Canberze), naturalny metajęzyk zaczął być konsekwentnie rozbudowywany. Nowym celem, jaki postawili przed sobą jego twórcy (oprócz Wierzbickiej również Cliff Goddard), obok dotychczasowego dążenia do uchwycenia najbardziej podstawowych idei (w oderwaniu od poszczególnych języków naturalnych), stało się zweryfikowanie teorii uniwersalistycznej, zakładającej, że we wszystkich językach przejawia się pewien wrodzony system pojęciowy, w związku z czym w każdym z nich istnieją wyrazy będące wykładnikami pewnych podstawowych pojęć. Ich lista jest dłuższa od (pierwotnej) listy pojęć elementarnych – teoretycznie wystarczającego zbioru idei, za pomocą których można przedstawić każde możliwe znaczenie. Pomimo iż można sobie wyobrazić rozłożenie semantyczne wyrazu DOBRY (jak wyżej), pojęcie to zostało ostatecznie uznane przez Wierzbicką za jednostkę prostą i uniwersalną. Przemawiają za tym dotychczasowe badania semantyczne przeprowadzane na różnych językach świata, w wyniku których nie znaleziono języka nieposiadającego wyrazu odpowiadającego pojęciu DOBRY. W ten sposób teoria naturalnego metajęzyka semantycznego „w pewnym sensie łączy radykalny uniwersalizm z dogłębnym relatywizmem”, (Wierzbicka 2006: 33) ponieważ z jednej strony uznaje, że istnieją elementy znaczeniowe wspólne dla wszystkich języków, z drugiej jednak nie przeczy, że każdy język organizuje te elementy znaczeniowe w specyficzny dla siebie sposób. Ten relatywizm może dotyczyć nawet wyrazów uznanych za wykładniki pojęć elementarnych i uniwersalnych, bowiem możliwe jest, że wyrazy te są polisemiczne, czyli obok oznaczania pewnego pojęcia NSM, mają też i inne znaczenia. (Wierzbicka 2006: 43)

Konsekwencją przyjęcia założenia uniwersalności jest to, że lista jednostek metajęzyka stale się zmienia w miarę rozwoju badań. W praktyce oznacza to ciągłe jej poszerzanie, przy czym teoretycznie możliwe jest również usunięcie z zestawu takiej jednostki, która nie miałaby swojego wykładnika (w postaci samodzielnego wyrazu lub morfemu związanego) w jakimś nowo odkrytym języku. Poniżej przytaczam dwie listy pojęć prostych i uniwersalnych, przy czym pierwsza z nich jest dobrze ugruntowana na podstawie wyników badań nad językami różnych rodzin, natomiast druga, stanowiąca jej uzupełnienie, nie została nimi objęta i z tej racji jest mniej pewna.

elementy nominalne: JA, TY, KTOŚ, COŚ, LUDZIE

określniki: TEN (TA, TO), TEN SAM, INNY

kwantyfikatory: JEDEN, DWA, DUŻO, WSZYSTKO (WSZYSTKIE, WSZYSCY)

predykaty mentalne: MYŚLEĆ, WIEDZIEĆ, CHCIEĆ, CZUĆ

mowa: MÓWIĆ

działania i zdarzenia: ROBIĆ, DZIAĆ SIĘ (ZDARZAĆ SIĘ)
ewaluatory: DOBRY, ZŁY
deskryptory: DUŻY, MAŁY
czas: KIEDY, PRZED, PO
przestrzeń: GDZIE, POD, NAD
partonomia i taksonomia: CZĘŚĆ, RODZAJ
metapredykaty: NIE, MÓC, BARDZO
łączniki międzyzdaniowe: JEŻELI, BO (PONIEWAŻ, Z POWODU), (TAK, TAKI) JAK
(2006: 53-54)

określnik/kwantyfikator: NIEKTÓRE
element powiększający: WIĘCEJ
predykaty mentalne: WIDZIEĆ, SŁYSZEĆ
predykaty niementalne: PORUSZAĆ SIĘ, BYĆ, ŻYĆ (BYĆ ŻYWYM)
przestrzeń: DALEKO, BLISKO, STRONA (PO [TEJ] STRONIE), WEWNĄTRZ, TUTAJ
czas: DŁUGO (DŁUGI CZAS), KRÓTKO (KRÓTKI CZAS), TERAZ
wyobrażenia i możliwość: JEŻELI/GDYBY ... TO (BY), BYĆ MOŻE
słowa: SŁOWO
(2006: 95)

Obecnie wyróżnia się zatem około siedemdziesięciu pojęć prostych i uniwersalnych. Dla wygody wszystkie pojęcia zostały zaszeregowane w pewne kategorie, gniazda, które podkreślają ich wspólne cechy.

1.3.2. Eksplikacja znaczenia słowa BÓG

Pojęcia proste i uniwersalne mogą być używane do objaśniania poszczególnych wyrazów, ale również wydobywania sensu całych tekstów (Wierzbicka 2002). Adekwatnym dla tematu mojej pracy przykładem eksplikacji w naturalnym metajęzyku semantycznym jest objaśnienie znaczenia słowa Bóg:

Bóg

- (a) Bóg to ktoś (nie coś)
- (b) ten ktoś jest kimś dobrym
- (c) ten ktoś nie jest kimś takim jak ludzie

- (d) nie ma nikogo innego takiego jak ten ktoś
  - (e) ten ktoś zawsze istnieje
  - (f) wszystkie rzeczy istnieją, bo ten ktoś chce, żeby istniały
  - (g) ludzie istnieją, bo ten ktoś chce, żeby istnieli
  - (h) ten ktoś istnieje, bo ten ktoś istnieje, nie z żadnego innego powodu
  - (i) ten ktoś żyje
- (Wierzbicka 2002: 38-40)

Na początek warto zaznaczyć, że eksplikacja ta pochodzi z książki będącej zbiorem egzegez przypowieści nowotestamentowych, a zatem wprowadza posługuje się pojęciami uniwersalnymi i zrozumiałymi we wszystkich kulturach, jednak objaśnia pojęcie nieuniwersalne. Zacytowane objaśnienie nie dotyczy znaczenia słowa „bóg” jako takiego, nie jest neutralne wobec różnych religii: komponent (a), zakładający osobowość, stoi w sprzeczności z religiami animistycznymi, głoszącymi istnienie bezosobowego pierwiastka „świętości”, określanego jako *mana* (Armstrong 2010: 30), komponent (d) jest wyraźnie monoteistyczny, nie do przyjęcia przez politeistów...

Wynika to z tego, że eksplikacja ta dotyczy konkretnie biblijnego rozumienia tego pojęcia, a jeszcze dokładniej – tego, co pod słowem „Bóg” rozumiał pierwotny autor przytaczanych przez ewangelistów (głównie autorów czterech ewangelii kanonicznych – synoptycznych: Mateusza, Marka i Łukasza – oraz ewangelii Jana, jednak w niektórych przypadkach również i uznanej za niekanoniczną ewangelii Tomasza) przypowieści, czyli historyczny Jezus.

Jednak nawet z punktu widzenia chrześcijaństwa nie wszystkie elementy tej eksplikacji są bezdyskusyjne. Pewne kontrowersje może sprawić komponent (c), trudny do pogodzenia z dogmatem wcielenia. Problematyczny może się też okazać komponent (b); z jednej strony ze względu na problem pogodzenia dobroci Boga z istnieniem zła na świecie (teodycea), z drugiej – ze względu na to, że w oficjalnych, uznawanych przez zdecydowaną większość Kościołów chrześcijańskich wyznaniach wiary, brak jest artykułu o dobroci Boga, jest za to artykuł o jego wszechmocy.

Niektóre sformułowania powyższej eksplikacji mogą się wydawać paradoksalne (zwłaszcza komponent (h)), jednak jest to najprostszy sposób wyjaśnienia tego skomplikowanego pojęcia. Stwierdzenie, że Bóg „istnieje, bo (...) istnieje, nie z żadnego innego powodu”, stanowi zdroworoządkowe przybliżenie znaczenia filozoficznego pojęcia „ostatecznej rzeczywistości”, wywodzonego ze starotestamentowego określenia „Jestem, który jestem” (Wj 3:14), za pomocą którego Bóg objawił się Mojżeszowi i które Wierzbicka – jak i wielu interpretatorów i czytelników Biblii uznaje za brzmiące „tajemniczo i paradoksalnie”. Takie filozoficzne rozumienie tego wersetu

jest oczywiście szeroko rozpowszechnione wśród teologów i przez to stanowi ważny składnik religijnego obrazu Boga utrwalonego w chrześcijaństwie, jak również obrazu językowego. Warto jednak rozważyć możliwość prostszego zrozumienia pierwotnie zamierzonego sensu tego wyrażenia: „Gdy Mojżesz pyta [Boga] o imię i dowody na potwierdzenie jego tożsamości, Jahwe odpowiada grą słów, która, jak się przekonamy, przez stulecia będzie zaprzętać głowę monoteistom. Zamiast od razu wyjawić swoje imię, odpowiada: «JESTEM, KTÓRY JESTEM». Co miał na myśli? Z pewnością nie szło o to, co później przypisywali mu filozofowie - że jest bytem samowystarczalnym. Bóg chciał raczej przekazać coś bardziej bezpośredniego. *Ehje aszer ehje* to hebrajski idiom, wyrażający zamierzoną niejasność. Gdy w Biblii pada zwrot w rodzaju: «poszli, dokąd poszli» znaczy to: «nie mam pojęcia, dokąd poszli». A zatem, gdy Mojżesz pyta Boga, kim jest, ten w gruncie rzeczy odpowiada: «Nie twoja sprawa, kim jestem» (...) Jahwe jest Bezwarunkowy: będę, który będę. Będzie dokładnie tym, kim zechce, i niczego nie gwarantuje.” (Armstrong 2010: 46-47)

Pozostałe komponenty zaproponowanej przez Wierzbicką eksplikacji dotyczą tego, że Bóg: (e) – jest wieczny, (f,g) – stworzył świat i ludzi, (i) – jest żywy. Warta odnotowania jest bardzo wyraźnie zarysowująca się w naturalnym metajęzyku semantycznym granica pomiędzy ludźmi (czyli według pierwotnej wersji metajęzyka – 'innymi takimi jak ja') i rzeczami – z racji tego kluczowego dla kognitywizmu antropocentryzmu komponenty (f) i (g) stanowią odrębne całości.

1.3.3. Ojcie Nasz – eksplikacja w słowach uniwersalnych

Chrześcijański obraz Boga został również opisany przez Wierzbicką w eksplikacji tekstu Modlitwy Pańskiej w wersji ewangelisty Łukasza (Łk 11:2-4), zaprezentowanej na wykładzie na Uniwersytecie Warszawskim 16 kwietnia 1998. Składa się ona z oddzielnych eksplikacji dla początkowej apostrofy i siedmiu kolejnych prośb, przy czym towarzyszący piątej prośbie warunek (*jako i my odpuszczamy...*) został wyjaśniony oddzielnie.

1. Ojcie nasz, który jesteś w niebie

- (a) Myślę o Tobie tak:
- (b) Ty jesteś kimś nie takim jak ludzie
- (c) ludzie istnieją, bo Ty chcesz, żeby istnieli
- (d) Ty znasz wszystkich ludzi
- (e) Ty chcesz robić dobre rzeczy dla wszystkich ludzi
- (f) Ty możesz robić dobre rzeczy dla wszystkich ludzi
- (g) gdybyś Ty nie robił dobrych rzeczy dla wszystkich ludzi, ludzie nie mogliby żyć

(h) jednocześnie myślę o Tobie tak:

(i) ludzie nie mogą Cię widzieć, bo Ty nie jesteś kimś takim jak ludzie

(j) ludzie mogą Cię znać, kiedy chcą robić dobre rzeczy dla innych ludzi

(k) tak jak Ty chcesz robić dobre rzeczy dla wszystkich ludzi

(l) ja wiem:

(m) wszyscy inni ludzie mogą myśleć o Tobie tak samo

(n) wszyscy inni ludzie są jak ja

(o) dlatego kiedy myślę o Tobie, chcę myśleć o innych ludziach

2. Świeć się imię Twoje

(a) ja wiem:

(b) Ty jesteś kimś dobrym

(c) nikt inny nie jest taki jak Ty

(d) mówię:

(e) chcę zawsze mówić dobre rzeczy o Tobie

(f) chcę, żeby inni ludzie zawsze mówili dobre rzeczy o Tobie

(g) z tego powodu chcę robić dobre rzeczy

(h) kiedy robię dobre rzeczy, chcę, żeby ludzie mówili z tego powodu dobre rzeczy o Tobie

(i) nie chcę, żeby ludzie mówili z tego powodu dobre rzeczy o mnie

(j) chcę, żeby ludzie zawsze mówili dobre rzeczy o Tobie

3. Przyjdź królestwo Twoje

(a) ja wiem:

(b) Ty chcesz, żeby ludzie chcieli robić dobre rzeczy dla innych ludzi

(c) tak jak Ty chcesz robić dobre rzeczy dla wszystkich ludzi

(d) Ty chcesz, żeby ludzie nie chcieli robić złych rzeczy innym ludziom

(e) jeżeli ludzie będą tak żyć, będą mogli żyć z Tobą zawsze

(f) mówię:

(g) chcę, żeby się to stało

(h) chcę żyć z Tobą

- (i) chcę, żeby inni ludzie żyli z Tobą
- (j) chcę, żeby wszyscy ludzie żyli z Tobą na zawsze

4. Bądź wola Twoja jako w niebie tak i na ziemi

- (a) ja wiem:
- (b) Ty chcesz robić dobre rzeczy dla wszystkich ludzi
- (c) Ty chcesz, żeby wszyscy ludzie żyli z Tobą zawsze
- (d) Ty chcesz, żeby wszyscy ludzie znali Ciebie

- (e) mówię:
- (f) jeżeli Ty chcesz, żeby mnie się coś stało
- (g) nie chcę powiedzieć: „ja nie chcę, żeby to się stało”
- (h) chcę powiedzieć: „ja chcę, żeby to się stało”

- (i) chcę to mówić, kiedy dzieją mi się złe rzeczy
- (j) tak jak to mówię, kiedy dzieją mi się dobre rzeczy

- (k) kiedy Ty chcesz, żebym ja coś zrobił
- (l) nie chcę powiedzieć: "ja nie chcę tego zrobić"
- (m) chcę powiedzieć: „ja chcę to zrobić”

5. Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj

- (a) ja wiem:
- (b) ja mogę żyć, bo Ty robisz dla mnie dobre rzeczy
- (c) gdybyś Ty nie robił dla mnie dobrych rzeczy ja nie mógłbym żyć
- (d) gdybyś Ty nie robił dla mnie dobrych rzeczy ja nie mógłbym robić nic dobrego

- (e) ja wiem:
- (f) inni ludzie mogą powiedzieć to samo
- (g) inni ludzie są jak ja

- (h) mówię:
- (i) chcę, żebyś robił te dobre rzeczy dla mnie teraz
- (j) jak zawsze robiłeś to przedtem

- (k) jednocześnie chcę powiedzieć:
- (l) chcę, żebyś robił dobre rzeczy dla wszystkich innych ludzi
- (m) tak jak chcę, żebyś robił dobre rzeczy dla mnie

- (n) ja wiem:
- (o) mogę to powiedzieć do Ciebie zawsze
- (p) bo Ty chcesz robić dobre rzeczy dla wszystkich ludzi
- (q) wszyscy ludzie mogą to powiedzieć do Ciebie zawsze

6. I odpuść nam nasze winy

- (a) ja wiem:
- (b) Ty chcesz, żeby ludzie nie robili złych rzeczy
- (c) kiedy ktoś robi złe rzeczy, ten ktoś nie może żyć z Tobą

- (d) ja wiem:
- (e) ja robiłem bardzo złe rzeczy
- (f) z tego powodu nie mogę teraz żyć z Tobą
- (g) jeżeli Ty nie powiesz teraz, że mogę żyć z Tobą

- (h) ja wiem:
- (i) inni ludzie mogą powiedzieć to samo
- (j) inni ludzie są jak ja

- (k) jednocześnie wiem:
- (l) jeżeli Ty powiesz teraz, że mogę żyć z Tobą
- (m) będę potem mógł żyć z Tobą
- (n) tak jak mogłem żyć z Tobą zanim zrobiłem te złe rzeczy

- (o) mówię:
- (p) chcę, żebyś powiedział to do mnie teraz
- (q) chcę żyć z Tobą
- (r) nie chcę robić więcej złych rzeczy

- (s) jednocześnie chcę powiedzieć:
- (t) chcę, żebyś powiedział to samo do wszystkich innych ludzi
- (u) chcę, żeby wszyscy inni ludzie mogli żyć z Tobą
- (v) tak jak ja chcę żyć z Tobą

(w) ja wiem:

- (x) mogę to powiedzieć zawsze
- (y) bo Ty chcesz, żeby wszyscy ludzie mogli żyć z Tobą
- (z) wszyscy ludzie mogą to powiedzieć do Ciebie zawsze

7. jako i my odpuszczamy naszym winowajcom

(a) ja wiem:

- (b) nie mogę powiedzieć do Ciebie, że chcę żyć z Tobą
- (c) jeśli nie powiem jednocześnie czegoś innego

(d) z tego powodu mówię:

- (e) jeżeli ktoś zrobił mnie coś złego
- (f) nie chcę z tego powodu myśleć złych rzeczy o tym kimś
- (g) nie chcę czuć nic złego kiedy myślę o tym kimś
- (h) nie chcę robić nic złego temu komuś

8. I nie wódź nas na pokuszenie

(a) ja wiem:

- (b) jeżeli pewne rzeczy by mi się stały
- (c) mógłbym z tego powodu zrobić coś bardzo złego

(d) ja wiem:

- (e) inni ludzie mogą powiedzieć to samo
- (f) inni ludzie są jak ja

(g) jednocześnie wiem:

- (h) jeżeli Ty powiesz: „nie chcę, żeby te rzeczy się stały”
- (i) te rzeczy się nie staną

- (j) mówię:
- (k) chcę, żebyś to powiedział
- (l) ja nie chcę robić bardzo złych rzeczy
- (m) ja nie chcę, żeby inni ludzie robili bardzo złe rzeczy

9 ale nas zbaw ode złego

- (a) ja wiem:
- (b) istnieje ktoś zły
- (c) ten ktoś zły chce mi zrobić coś złego
- (d) ten ktoś zły chce, żebym ja chciał robić złe rzeczy
- (e) tak jak on chce robić złe rzeczy
- (f) ten ktoś chce, żeby wszyscy ludzie chcieli robić złe rzeczy

- (g) jednocześnie wiem:
- (h) ten ktoś zły nie będzie mógł nikomu zrobić nic złego
- (i) kiedy Ty powiesz, że nie chcesz, żeby to się stało

- (j) mówię:
- (k) chcę, żebyś to powiedział
- (l) ja nie chcę robić złych rzeczy
- (m) ja nie chcę, żeby inni ludzie chcieli robić złe rzeczy
- (n) ja chcę, żeby wszyscy ludzie mogli żyć z Tobą zawsze
- (o) tak jak ja chcę móc żyć z Tobą zawsze

Komponenty (1a-k) odnoszą się do Boga, ze szczególnym uwzględnieniem jego roli jako ojca ludzi – tego, który sprawia ich istnienie (1c) i od którego są oni nadal całkowicie zależni (g). Szczególnie podkreślona została charakteryzująca go dobroć (1e, k), która pozostaje dla ludzi jedynym (1i) sposobem doświadczania Bożej obecności (1j). Pozostałe komponenty pierwszej części (1l-o) odnoszą się do szerokiego znaczenia zaimka „nasz”. Podkreślają wspólnotowy charakter tej modlitwy – zmagając ją osoba poprzez zwracanie się do Boga słowami „Ojcze nasz” (a nie „Ojcze mój”) odczuwa bowiem więź z wszystkimi innymi ludźmi – dziećmi Boga, czyli jej braćmi i siostrami. Ta wspólnotowość jest szczególnie wyraźna w piątej prośbie (6h-j, 7a-h).

W eksplikacji pierwszego wersu modlitwy pominięto zdanie podrzędne „który jesteś w niebie”, prawdopodobnie ze względu na tautologię – bo jeśli niebo to po prostu stan/miejsce,

„gdzie” jest Bóg, to eksplikacja musiałaby mieć postać „który jesteś tam, gdzie jesteś”.

Wyeksplikowane powyżej cechy można odnaleźć również w poszczególnych prośbach, przede wszystkim jest to dobroć: tylko (2c) Bóg jest dobry (2b, 4b), jednocześnie chce, żeby ludzie też robili dobre rzeczy (3b, 5d), a kiedy tak się dzieje, wynika to z Bożego działania (2h-j). Ponadto dba o ludzi (5b) i jest ostatecznym celem życia (3e-j, 4c), dlatego ludzie powinni spełniać jego wolę (4e-m).

2. Bóg w religii

Według *Encyklopedii PWN: Religie świata* Bóg to „najwyższa osobowa siła i uzasadnienie wszelkiego istnienia, będąca ostatecznym podmiotem wierzeń w religiach monoteistycznych (judaizm, chrześcijaństwo, islam), panenteistycznych (hinduizm, religia staroż. Egiptu) oraz w intelektualnych nurtach (henoteizm, monolatria) monoteizujących w politeistycznych religiach nar. i plemiennych (np. religii prekolumbijskiego Meksyku Tloque Nahuaque, religii andyjskich). Mając wspólną z bóstwami cechę ponadludzkości B. wyróżnia się jednak spośród nich:

- 1) wyłącznością w religiach monoteistycznych,
- 2) wszechzawieraniem w sobie wszystkich form bytu w religiach panenteistycznych i
- 3) absolutną suwerennością w monoteizujących religiach plemiennych i narodowych.

B. jest zasadniczym przedmiotem badań teol. i filoz., natomiast wiara w B. jest przedmiotem badań teol. i religioznawczych. (...) Teologie rozmaitych systemów obdarzają B. większością cech, jakie filozofowie przyznają absolutowi: wieczność, wszechdobroć, wszechmoc i sprawiedliwość, aczkolwiek czasem eksponują którąś z tych cech kosztem innej (np. muzułmanie uznają B. za wszechmocnego kosztem uznania go za pośredniego sprawcę zła, gdyż je dopuszcza, natomiast zaratusztrianie wolą raczej zrezygnować z boskiej wszechmocy na rzecz wszechdobroci i absolutnej sprawiedliwości, co prowadzi do dualizmu i uznania, że istnieją w świecie siły niezależne od woli B.).” (2006: 119)

Zanim przedstawię obraz Boga w poszczególnych językach, zaprezentuję oficjalne stanowiska dogmatyczne Kościołów chrześcijańskich na ten temat, jako że ze względów historycznych to właśnie religia chrześcijańska wywarła i wywiera nadal największy wpływ na to, jakie wyobrażenie Boga mają użytkownicy omawianych języków ugrofińskich – zarówno wierzący, jak i niewierzący. Świadczą o tym dane statystyczne dotyczące przynależności wyznaniowej Węgrów, Finów, Estończyków i Udmurtów, jak również historyczny zarys struktury religijnej wymienionych narodów.

2.1.1. Struktura wyznaniowa społeczeństwa węgierskiego

Dane dotyczące przynależności wyznaniowej zaczerpnąłem ze spisów powszechnych przeprowadzonych w ostatnich latach na Węgrzech i w Rumunii. Wyniki dotyczące Rumunii wziąłem pod uwagę z racji obecności w tym kraju znacznej (6,6 % ogółu obywateli) mniejszości węgierskiej, która stanowi również największe skupisko Węgrów poza granicami kraju (prawie 1,5 mln, w porównaniu z ponad 500 tys. na Słowacji, niemal 300 tys. w Serbii i ponad 150 tys. na Ukrainie).

Ostatni spis powszechny na Węgrzech, którego pełne wyniki udostępniono, odbył się w 2001 roku i według pochodzących z niego danych⁵ największym Kościołem w tym kraju jest Kościół katolicki (*Magyar Katolikus Egyház*), do którego przynależy 4 749 199 obywateli, co stanowi 55,85 % ogółu społeczeństwa (8 503 379). Najwięcej katolików należy do obrządku rzymskiego (4 525 189, czyli 53,22 % ogółu obywateli), mniejszość – do obrządku wschodniego, czyli greckiego (*Magyar Görög Katolikus Egyház*) (223 584, czyli 2,63 % ogółu obywateli). Następne pod względem liczby wyznawców są dwa Kościoły protestanckie: Kościół reformowany (kalwiński) (*Magyarországi Református Egyház*) (1 389 549, czyli 16,34 %) i Kościół luterński (*Magyarországi Evangélikus Egyház*) (266 073, czyli 3,13 %). 1 098 925 osób, czyli 12,92 % nie należy do żadnego Kościoła ani związku wyznaniowego.

W przypadku obywateli Rumunii pochodzenia węgierskiego (1 431 807 osób), według spisu powszechnego z 2002 roku⁶ największa grupa należy do Kościoła reformowanego (*Romániai Református Egyház*) (665 343, czyli 46,47 %), który ma charakter zdecydowanie węgierski. Nabożeństwa są w nim odprawiane w języku węgierskim, a obie jego diecezje – *Erdélyi* 'Siedmiogrodzka' i *Királyhágómelléki* (obejmująca tereny na zachód od Királyhágó – przełęczy nazywanej „bramą Siedmiogrodu”) należą od 2009, wraz z diecezjami Kościoła reformowanego na Węgrzech, Ukrainie, w Serbii i Słowenii, do ponadpaństwowego *Magyar Református Egyház* 'Węgierskiego Kościoła Reformowanego'⁷ (przy czym użyty tu przymiotnik *magyar* 'węgierski', w przeciwieństwie do tak samo tłumaczonego przymiotnika *magyarországi* stanowiącego część nazwy Kościoła reformowanego działającego na terenie Węgier, odnosi się nie do pojęcia terytorium węgierskiego kraju – *Magyarország* 'Węgry' – a do narodu węgierskiego, którego przedstawiciele zamieszkują również poza granicami ustalonymi w traktacie triańskim w 1920).

Drugi pod względem liczebności wśród rumuńskich Węgrów jest Kościół rzymskokatolicki (587 033, czyli 41,00 %), ponad połowa wiernych tego Kościoła w Rumunii jest narodowości węgierskiej; trzeci – Kościół unitariański (*Erdélyi Unitárius Egyház*) (64 984, czyli 4,54 %) który również ma charakter węgierski; czwarty – Kościół prawosławny (28 287, czyli 1,98 %), piąty – Kościół grekokatolicki (unicki) (19 645, czyli 1,37 %) (oba te Kościoły wschodnie skupiają poza tym głównie ludność rumuńską; Kościół prawosławny jest największym związkiem wyznaniowym w Rumunii a prawosławie stanowi ważny składnik tożsamości narodowej Rumunów), szóstą grupę stanowią luteranie (17 811, czyli 1,24 %), należący do dwóch Kościołów: głównie

5 2.8 A 15 éves és idősebb népesség családi állapot, élettársi kapcsolat és vallás szerint 2.8.1 Összesen
http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/18/tables/load2_8_1.html

6 5. Populația după etnie și religie – medii și județe <http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t5.pdf>

7 *A Magyar Református Egyház Alkotmánya* (Konstytucja Węgierskiego Kościoła Reformowanego)
<http://generaliskonvent.reformatus.hu/index.php?n=31&id=31>

węgierskojęzycznego *Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház* (Kościół Ewangelicko-Luterański w Rumunii) i głównie niemieckojęzycznego *Evangelische Kirche Augsburgischer Bekenntnis in Rumänien* (Ewangelicki Kościół Wyznania Augsburskiego w Rumunii). Innych węgierskich protestantów (zielonoświątkowców, baptystów, adwentystów i chrześcijan ewangelicznych) jest w Rumunii w sumie 29 525 (2,06 %). 2 709 rumuńskich Węgrów (0,19 %) zadeklarowało się jako bezwyznaniowcy, 612 (0,04 %) – jako ateści.

Węgierskojęzyczna grupa etniczna Czangów (*csángó, Cseangai*) została ujęta w rumuńskim spisie powszechnym jako osobna narodowość (rum. *etnia*). Spośród osób, które zadeklarowały się jako Czangowie (1 266 osób), większość należy do Kościoła rzymskokatolickiego (1 106 osób, 87,36 %), pozostali to głównie prawosławni (127 osób, 10,03 %), dane te nie wpływają jednak znacząco na ogólny obraz zróżnicowania religijnego węgierskojęzycznych obywateli Rumunii.

Wszystkie pozostałe poszczególne Kościoły i związki wyznaniowe według cytowanych spisów powszechnych mają mniej niż 1 % wyznawców zarówno względem ogółu społeczeństwa Węgier⁸, jak i ogółu ludności węgierskiej w Rumunii⁹, z tego względu przy przedstawianiu oficjalnego obrazu Boga nie będę brał pod uwagę ich założeń teologicznych (oczywiście o ile wyznania te nie stanowią lub nie stanowiły ważnego składnika tożsamości innych badanych narodów).

2.1.1.1. Geneza wielowyznaniowości społeczeństwa węgierskiego

Dla badań nad językowym obrazem Boga ważną sprawą jest kwestia zakorzenienia poszczególnych tradycji wyznaniowych, ponieważ trzeba czasu, aby pewien światopogląd i związane z nim pojęcia mogły się utrwalić w języku.

W przypadku Węgrów oficjalne przyjęcie chrześcijaństwa (w wersji zachodniej) przez księcia Gejzę i jego syna Vajka (późniejszego króla Stefana I, rozpoznanego następnie przez Kościół rzymskokatolicki jako święty) nastąpiło pod koniec X wieku, jednak pierwsze kontakty z chrześcijaństwem datują się na okres wcześniejszy i wiążą się z wpływem podbitej ludności słowiańskiej, wśród której działalność misyjną prowadził wówczas zarówno Kościół zachodni (poprzez misjonarzy z Włoch i Niemiec), jak i Kościół wschodni (np. poprzez św. Metodego). Drugim sposobem, w jaki chrześcijaństwo oddziaływało na Węgrów w okresie bezpośrednio po zajęciu ojczyzny (*honfoglalás*) na przełomie IX i X wieku, były dokonywane przez nich wyprawy

⁸ prawosławni różnych Kościołów narodowych (w sumie 13 357 osób, czyli 0,16 %), 14 999 baptystów (0,18 %), 5 156 adwentystów (0,06 %), 27 626 innych protestantów (0,32 %), 21 023 innych chrześcijan (0,25 %), oraz 12 101 żydów (0,14 %).

⁹ 5 697 zielonoświątkowców (0,4 %), 12 963 baptystów (0,91 %), 9 055 adwentystów (0,63 %), 1 810 chrześcijan ewangelicznych (0,13 %), 129 staroobrzędowców (0,01 %), 164 żydów (0,01 %) i 56 muzułman.

łupieżcze na tereny zachodnioeuropejskie, które wiązały się również z braniem jeńców – chrześcijan (Felczak 1983:22).

Stała obecność instytucjonalnego Kościoła **katolickiego** (zachodniego) w państwie węgierskim datuje się zatem od przełomu X i XI wieku, kiedy król Stefan I założył dwa arcybiskupstwa – w 1000 w Ostrzyhomiu, a następnie w 1010 w Kalocsy – oraz kilka biskupstw (Karácsonyi 1929: 7). Znaczenie Kościoła **prawosławnego** (wschodniego) dla Węgier natomiast z czasem zanikło, i to pomimo tego, że początkowo również Kościół wschodni odgrywał ważną rolę w procesie chrystianizacji Węgrów¹⁰, o czym może świadczyć dawne określenie *óhitű* 'starej wiary'. Wprawdzie obecnie jego główne znaczenie odnosi się do staroobrzędowców („starowierów”), jednak słownik Czuczora i Fogarasiego, wydawany w latach 1862-1874 podaje następującą definicję:

A nemegyesült keleti egyház hivei közül való. Hajdan szélesb ért. a keleti egyház tagja. E nevezet több történetirók szerént onnan származott, hogy őseink közül még a fejedelmek korszakában a X-dik században többen a görög egyház kebelébe tértek, kiknek hitvallása a később római latin szertartásu magyarokéhoz képest *ó hit*-nek nevezetett. 'Wierny Kościoła wschodniego niejednoczonoego [tj. prawosławny]. Dawniej w szerszym znaczeniu: członek Kościoła wschodniego. Według wielu historyków określenie to wynika z faktu, że spośród naszych przodków jeszcze w okresie książąt w X wieku wielu nawróciło się do Kościoła greckiego. Ich wyznanie nazwano później (kiedy większość Węgrów wstąpiła do Kościoła rzymskiego) *starą wiarą*.'

Wśród działających obecnie na Węgrzech Kościołów prawosławnych większość skupia jednak przede wszystkim ludność narodowości innej niż węgierska (głównie Rumunów, Serbów, Bułgarów, Rosjan i Greków), co widać również w funkcjonującym obecnie w języku węgierskim (obok wieloznacznego, odnoszącego się nie tylko do sfery religijnej, określenia *ortodox*) jednoznacznym określeniu *pravoszláv*, stanowiącym przełożenie nazwy greckiej, ale na język słowiański, a nie węgierski¹¹. Inne określenie prawosławia to pleonazm *görögkeleti* 'grecko-wschodni', przy czym zarówno jego element *görög*, jak i *keleti* to określenia dwuznaczne, gdyż obok *keleti orthodox* 'wschodnich prawosławnych' istnieją również *keleti egyesült* '[chrześcijanie] wschodni zjednoczeni [z Rzymem]', czyli *görökatolikus* 'grekokatolicy'.

Geneza tego wyznania wiąże się z podporządkowaniem się prawosławnych (a więc reprezentujących wschodnią, grecką gałąź chrześcijaństwa) biskupów – rusińskiego metropolity Piotra Rostoszyńskiego w 1646 oraz rumuńskiego metropolity Atanazego Anghela w 1698 – zwierzchności papieskiej. W 1912, w wyniku starań grekokatolików narodowości węgierskiej, z tych struktur wyodrębnił się węgierskojęzyczny Kościół grekokatolicki.

10 Greccy mnisi zakładali pierwsze na terenie Węgier klasztory, a według *Kroniki* Jana Skylitzesa w rycie wschodnim ochrzciła się Sarolta, matka św. Stefana, której ojciec – wódz siedmiogrodzki – sprowadził z Bizancjum zakonnika Hierotheosa, wyświęconego uprzednio na biskupa „Turcji”, tj. Węgier, biskupstwo to jednak nie przetrwało.

11 Istnieje wprawdzie przymiotnik *igazhítű* 'prawdziwej wiary', ale z prawosławiem wiąże je jedynie słownik Czuczora i Fogarasiego z II połowy XIX wieku.

Idee reformacji zaczęły się upowszechniać na Węgrzech już w latach dwudziestych XVI wieku, początkowo w środowisku niemieckiego mieszczaństwa, a następnie również wśród etnicznych Węgrów. Pierwsze **luterzańskie** struktury kościelne zawiązały się w 1543 w społeczności siedmiogrodzkich Sasów, dzięki działalności Jana Honterusa w Braszowie (Zoványi 1977: 22-24). W 1545 na synodzie w Erdőd powołano Kościół ewangelicko-augsburski w Kraju Zacisańskim, a w 1546 – na terenach dzisiejszej Słowacji. Powszechnie przyjmowanym przez samych zwolenników reformacji określeniem nie był wyraz *lutheránus* 'luterński, luteranin' (używany przez katolików), a wyrażenie *ágostai evangélikus* 'ewangelicko-augsburski, ewangelik augsburski', którego dokładne znaczenie widać najlepiej w jego pełnej postaci: *ágostai hitvallású evangélikus* 'ewangelik wyznania augsburskiego'. Człon *evangélikus* odnosi się do głoszonej Ewangelii, czyli dobrej nowiny o usprawiedliwieniu z wiary, a człon *ágostai (hitvallású)* – do Konfesji Augsburskiej, czyli konkretnego historycznego wyznania wiary przedstawionego przez ewangelików w Augsburgu w 1530. Natomiast współcześnie na Węgrzech w odniesieniu do luteranizmu używa się skróconego, jednoprzymiotnikowego określenia *evangélikus*.

Wyznanie **reformowane** pojawiło się na Węgrzech w latach czterdziestych XVI wieku, w 1544 przyjął je Mátyás Dévai Bíró (do tej pory luteranin), w 1551 debreczyński pastor Sánta Márton Kálmáncsehi zaczął sprzeciwiać się nauce o realnej obecności Chrystusa w eucharystii (tamże 52-54), a począwszy od połowy lat sześćdziesiątych węgierscy reformowani zaczęli wyodrębniać się z Kościoła luterńskiego, przyjmując tzw. drugie helweckie wyznanie wiary (pochodzące z 1562). Jego nazwa dała początek określeniu *evangélikus helvét hitvallású* 'ewangelik wyznania helweckiego', które było używane analogicznie jak w przypadku luteran, celem doprecyzowania konfesji, równoległe z wyrazem *református* 'reformowany', odwołującym się do hasła *Ecclesia Reformata et Semper Reformanda Secundum Verbum Dei* 'Kościół reformowany i stale się reformujący [w oparciu] o Słowo Boże'. To określenie ostatecznie zwyciężyło i pozostaje w użyciu do teraz, zarówno jako przymiotnik, jak i jako rzeczownik. Rozprzestrzenianie się kalwinizmu miało miejsce najpierw w Siedmiogrodzie (w zgodzie z dekretem książęcym Jana II Zygmunta Zápolyi) i Kraju Zacisańskim (najważniejszym ośrodkiem tego wyznania stał się Debreczyn, nazywany „kalwińskim Rzymem”), a następnie, od 1591, podział wśród protestantów nastąpił również w Kraju Zadunajskim, znajdującym się pod panowaniem Habsburgów. Kalwinizm zdobywał popularność przede wszystkim w środowisku szlachty węgierskojęzycznej i na terenach zdobytych przez Turków. O początkowych sukcesach reformacji świadczy to, że pod koniec XVI wieku niemal trzy czwarte magnaterii przeszła na protestantyzm (kalwinizm lub luteranizm). (Snopek 2002: 101)

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych XVI wieku w środowisku siedmiogrodzkich reformowanych doszedł do głosu **unitarianizm** – najbardziej radykalny teologicznie prąd religijny XVI wieku, który odrzucił dogmat trynitarny, a co się z tym wiąże i bóstwo Chrystusa (Zoványi 1977: 63-78). Z tego względu większość Kościołów chrześcijańskich nie uznaje unitarian za chrześcijan, ponieważ antytrynitaryzm przeczy starożytnym wyznaniom wiary¹². Najwybitniejszym przedstawicielem tego ruchu w Siedmiogrodzie był koloszwarski duchowny, Ferenc Dávid. Kościół unitariański uzyskał w 1568 na sejmie w Tordzie wolność religijną i tym samym stał się jednym z czterech wyznań oficjalnie uznawanych w Siedmiogrodzie (obok katolicyzmu, luteranizmu i kalwinizmu;¹³), gdzie funkcjonuje do dziś. Pomimo głębokich różnic doktrynalnych, to, ze względu na swoje korzenie sięgające reformacji XVI wieku, duchowość i zwyczaje liturgiczne (niedzielne nabożeństwa z pieśniami, zachowany cykl świąt roku liturgicznego), a także tradycyjną strukturę (jego zwierzchnikiem jest biskup rezydujący w Koloszwarcze), Kościół unitariański bywa zaliczany do protestantyzmu, czego dowodem może być np. wykładanie teologii unitariańskiej w Protestanckim Instytucie Teologicznym w Koloszwarcze (*Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet*), uczelni kształcącej duchownych dla trzech węgierskojęzycznych Kościołów protestanckich działających w Rumunii (reformowanego, unitariańskiego i luteranckiego) i przez nich utrzymywanej¹⁴.

2.1.1.2. Odbicie zróżnicowania wyznaniowego w zróżnicowaniu języka węgierskiego

Z naszkicowanej powyżej genezy cechującej społeczeństwo węgierskie wielowyznaniowości wynika, że wszystkie opisane znaczące grupy wyznaniowe działają na terenach węgierskich nieprzerwanie od co najmniej paru wieków, a więc można założyć, że fakt zróżnicowania wyznaniowego odcisnął się na języku węgierskim. Przykładem takiego wpływu pluralizmu konfesyjnego jest przykładowo zróżnicowanie języka w warstwie słownictwa: niektóre wyrazy są charakterystyczne dla wyznawców katolicyzmu, a inne – dla wyznawców kalwinizmu, np. obok wyrazu *keresztény* 'chrześcijański, chrześcijanin', w środowisku reformowanym używa się również (choć rzadziej) wyrazu *keresztényen*¹⁵ o tym samym znaczeniu i etymologii, lecz o innej postaci fonetycznej.

Wielowyznaniowość państwa węgierskiego, która, mimo różnych kolei losu, utrzymała się

12 Światowa Rada Kościołów za kryterium chrześcijańskości uznała wiarę w Jezusa Chrystusa jako Boga i Zbawcę.

13 Siedmiogród, podobnie jak ówczesna Rzeczpospolita, stanowił także azyl dla różnych innych wyznań tępionych w pozostałych krajach Europy za herezje lub głoszenie wywrotowych idei społecznych.

14 <http://www.proteo.hu/?q=node/5>

15 Przy haśle *keresztény* w MÉKSZ (2003) podano również oboczną formę *keresztényen* opatrując ją kwalifikatorami *ritk.* 'rzadkie' i *prot.* 'protestanckie'.

przez wieki, została opisana pod koniec XIX wieku w następujący sposób: *Magyarország hétféle vallásfelekezet él egymás mellett, néha több ugyanazon városban, faluban jó egyetértésben: római katolikus, keleti egyesült és orthodox, helvét és ágostai evangélikus, unitárius és mórészitű*, 'Na Węgrzech zgodnie współżyje obok siebie siedem wyznań, często po kilka w jednym mieście czy w tej samej wsi: rzymscy katolicy, wschodni zjednoczeni [grekokatolicy] i prawosławni, ewangelicy helweckiego [reformowani] i augsburskiego [luteranie] wyznania, unitarianie i wyznawcy religii mojżeszowej'¹⁶. Należy przy tym mieć na uwadze, że Węgry były (i do pewnego stopnia są nadal) państwem nie tylko wielowyznaniowym, ale i wielonarodowościowym, przy czym oba te podziały często na siebie nachodzą i bywają przez to ze sobą utożsamiane, a stereotypowe wiązanie wyznania z narodowością (np. luteranizmu z niemieckością lub słowackością) utrzymuje się niekiedy do dzisiaj. Istnieją również pewne związki wyrazowe wskazujące na silne powiązanie z węgierskością Kościoła reformowanego, np. *magyar pap* 'węgierski ksiądz' wg *Új Magyar Tájszótár* (1992) oznacza duchownego reformowanego, *magyarvallás* 'węgierska religia' to wyznanie reformowane, a samemu przymiotnikowi *magyar* jako czwarte znaczenie przypisano *protestáns* 'protestancki', podobnie ten sam wyraz w użyciu rzeczownikowym oznacza reformowanych¹⁷. We wcześniejszym o ponad wiek podobnym w charakterze słowniku gwarowym (*Magyar Tájszótár*) wyraz *magyar-pap* również oznacza księdza kalwińskiego (*kálvinista pap*), jednak, co ciekawe, analogiczne zdawać by się mogło wyrażenia *magyar-égyház* 'węgierski Kościół' i *magyar-hit* 'węgierska wiara' odnoszą się do katolicyzmu.¹⁸ Tę pozorną sprzeczność łatwo można wytłumaczyć poprzez sprawdzenie miejsca pochodzenia danego wyrażenia. Otóż *magyar egyház* i *magyar hit* zostały zanotowane wśród Csángów mołdawskich – węgierskojęzycznej grupy etnicznej silnie związanej z wyznaniem rzymskokatolickim, a wyrażenie *magyar pap* – w Ugocsy, gdzie większość Węgrów wyznawała kalwinizm. Wszystkie te trzy wyrażenia pochodzą zatem z terenów obecnie znajdujących się poza terytorium Węgier, które i dawniej były zamieszkane w większości przez ludność niewęgierską, wyznającą odmienną wiarę (głównie prawosławie i grekokatolicyzm). W takim kontekście kulturowym podstawą autoidentyfikacji węgierskiej dla jednych był katolicyzm, dla drugich – kalwinizm. Warto jednak zauważyć, że w słowniku z 1992 przy hasle *magyar* brak jest odwołań do katolicyzmu, a wyrazy wiążące węgierskość z wyznaniem reformowanym pochodzą z różnych regionów, w tym również z terenów wewnątrz obecnych granic państwa węgierskiego (Csenger) lub nie podano ich dokładnej lokalizacji, co może przemawiać za tym, że to właśnie wyznanie reformowane jest najsilniej związane z narodowością węgierską (na co

16 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*: 373

17 ÚMTSZ (1992) III 951-952

18 Szinnyei, József (1884): *Magyar Tájszótár* : II 1384

pewnie miały wpływ zarówno założenia doktrynalne reformacji – użycie języków narodowych – jak i historia oporu wobec katolickiej dynastii Habsburgów). W każdym razie o zależności tej mówi wyraźnie następujący fragment cytowanego już opracowania pt. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képpen* (Monarchia Austro-Węgierska w opisie i obrazach): *Ezek [közül a felekezetek] közül a Kálvin-hitvallású kizárólag magyar nép. A kálvinista vallás odáig terjedt Kelet népei közt, a meddig magyarul beszélnek. Ezért hívják népnyelven „magyar vallás”-nak.* 'Spośród tych [wyznań] kalwinistami są wyłącznie Węgrzy. Kalwinizm upowszechnił się wśród ludów Wschodu do tego miejsca, do którego mówiono po węgiersku. Dlatego nazywa się go gwarowo „węgierskim wyznaniem”.'

2.1.2. Struktura wyznaniowa społeczeństwa fińskiego

W Finlandii funkcjonują dwa Kościoły, które ze względów historycznych są określane jako Kościoły narodowe. Są to: Kościół luterński (jego oficjalna nazwa w języku fińskim brzmi *Suomen evankelis-luterilainen kirkko* 'Kościół ewangelicko-luterński Finlandii', a w języku szwedzkim – *Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland* 'Kościół ewangelicko-luterński w Finlandii') oraz mniejszościowy Kościół prawosławny (*Suomen ortodoksinen kirkko, Finlands ortodoxa kyrka*). Według danych fińskiego urzędu statystycznego z 2010 r.¹⁹ 78,3 % obywateli Finlandii to luteranie, a 1,1 % – prawosławni. Członkowie pozostałych Kościołów i związków wyznaniowych²⁰ stanowią w sumie 1,4 % społeczeństwa, osoby niewierzące i nie należące do żadnej organizacji religijnej – 19,2 %.

Oba główne Kościoły nie są obecnie w Finlandii Kościołami państwowymi (*valtiokirkot*) (zachowują wewnętrzną autonomię np. w kwestii wyboru biskupów), ale raczej narodowymi (*kansankirkot*) (i z tej racji np. biorą udział w oficjalnych uroczystościach państwowych, ponadto

19 http://tilastokeskus.fi/tup/suoluk/suoluk_vaesto.html#vaestorakenne

20 Wprawdzie udostępnione dane statystyczne nie podają liczebności innych wyznań, ani nie wymieniają ich z nazwy, jednak ze składu Fińskiej Rady Ekumenicznej <http://www.ekumenia.fi/> (*Suomen Ekumeeninen Neuvosto, Ekumeniska Rådet i Finland*), która skupia wspólnoty chrześcijan wyznające wiarę w Jezusa Chrystusa jako Boga i zbawcę, wynika, że w Finlandii obok dwóch Kościołów narodowych działają również: ewangelicki Wolny Kościół (*Vapaakirkko*, powstały w l. 20. XX w. jako Kościół luterński niezależny od państwa), Kościół rzymskokatolicki (*Katolinen Kirkko Suomessa, Katolska Kyrkan i Finland*, założony ponownie w 1920), baptyści (*Finlands svenska baptistsamfund*, od 1856 oraz *Suomen Baptistikirkko* od 1928), Armia Zbawienia (*Pelastusarmeija, Frälsningsarmén* od 1889, Armia Zbawienia działa w Finlandii w ramach Kościoła ewangelicko-luterńskiego), metodyści (*Finlands svenska metodistkyrka* od 1881 i *Suomen metodistikirkko* od 1980.), Kościół misyjny (*Missionskyrkan i Finland* – wolny Kościół protestancki działający wśród Szwedofinów od 2004), kapelanat Kościoła anglikańskiego, międzynarodowa i międzydenominacyjna angielskojęzyczna kongregacja protestancka (*The International Evangelical Church in Finland* od 1976) oraz adwentyści dnia siódmego (*Suomen Adventtikirkko*, zarejestrowani w 1943), kwakrzy (*Ystävien Uskonnollinen Seura Kveekarit, Vännernas Religiösa Samfund Kväkarna* od lat 30. XX w.) i zielonoświątkowcy (*helluntaiherätys* od 1910 i *Finlands svenska Pingstmission*), którzy stanowią trzecią grupę wyznaniową i liczebnością (50 tys.) dorównują prawosławnym. Ponadto w Finlandii żyją również muzułmanie (30 tys.), świadkowie Jehowy (prawie 20 tys.), mormoni (ponad 3 tys.) i żydzi (ponad tysiąc)

mają prawo do pobierania tzw. podatku kościelnego)²¹. Republika Finlandii gwarantuje w § 11 swojej konstytucji z 1999 wolność religijną wszystkim wyznaniom, a w Ustawie o wolności religijnej (*uskonnonvapauslaki*) z 2003 wśród związków wyznaniowych wymieniono z nazwy Kościół ewangelicko-luterański i Kościół prawosławny²².

Jako że Finlandia przyjęła oficjalnie dwa języki urzędowe (fiński i szwedzki), podobne rozwiązania funkcjonują również w obu Kościołach narodowych. Spośród dziewięciu diecezji luterańskich jedna – z siedzibą w Borgå (Porvoo) – została utworzona według kryteriów językowych, a nie terytorialnych, i skupia wszystkich szwedzkojęzycznych członków tego Kościoła. Natomiast Kościół prawosławny w Finlandii używa fińskiego, rosyjskiego, szwedzkiego i greckiego.

2.1.2.1. Zarys historii chrześcijaństwa w Finlandii

Historia Finlandii wiąże się z jednej strony z dziejami Szwecji i innych krajów skandynawskich, z drugiej – z historią Rosji (schrystianizowanej pod koniec X wieku), począwszy od epoki Rzeczypospolitej Nowogrodzkiej (tj. od połowy XII wieku). W okresie późnego średniowiecza chrześcijaństwo docierało na tereny fińskie z obu stron – ze wschodu na tereny Karelii za pośrednictwem mnichów i handlarzy **prawosławnych**, a z zachodu m. in. dzięki działalności misjonarzy angielskich (Szordykowska 2011: 27). Dane językowe przemawiają za tym, że Finowie zetknęli się najpierw z chrześcijaństwem wschodnim, ponieważ pewne podstawowe wyrazy związane ze sferą sakralną dostały się do języka fińskiego za pośrednictwem języka rosyjskiego, a ich ostatecznego źródła można upatrywać w języku greckim: *pappi* 'ksiądz' (ros. *non* 'duchowny', z gr. *παπάς* 'ojciec'), *risti* 'krzyż' (ros. *крест* 'krzyż' z gr. *Χριστός* 'pomazaniec') czy *raamattu* (ros. *грамота* 'piśmienność' z gr. *γράμματα* 'pisma') 'Biblia'.²³ Najważniejszymi ośrodkami prawosławia oddziałującymi na ziemi fińskie były klasztory założone na wyspach na jeziorze Ładoga (waański prawdopodobnie już w X wieku i koniewski pod koniec XIV wieku)²⁴. Pierwszym chrześcijańskim władcą Szwecji był król Olof Skötkonung (ok. 980-1021/22), jednak przez dłuższy czas chrześcijaństwo konkurowało z dotychczasowymi wierzeniami. W kolejnych wiekach Kościół **katolicki** umacniał się i Szwecja zaczęła przedsięwzierać wyprawy mające na celu

21 Oficjalna strona Kościoła ewangelicko-luterańskiego w Finlandii:

<http://evl.fi/EVL.fi.nsf/Documents/85BBFB4816F713BEC2256FEA003A7232?OpenDocument&lang=FI>

Oficjalna strona fińskiego Ministerstwa Edukacji i Kultury:

http://www.minedu.fi/OPM/Kirkollisasiat/uskonnolliset_yhdyskunnat/?lang=fi

22 <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2003/20030453>

23 Miten kristinusko tuli Suomeen? <http://kookas.fi/articles/read/7114>

Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja. 1992-2000 t. 2: 311 (hasło *pappi*), t. 3: 33 (*raamattu*), 83 (*risti*)

24 Oficjalna strona Kościoła prawosławnego w Finlandii: <http://www.ort.fi/kirkkotutuksi/kirkon-historiaa>

chrystianizację i podporządkowanie sobie Finlandii, co dokonało się najprawdopodobniej w wyniku tzw. drugiej²⁵ szwedzkiej wyprawy krzyżowej w XIII wieku. Pierwsze stałe biskupstwo, obejmujące całe terytorium Finlandii, zostało założone w mieście Åbo (fiń: Turku) i było podporządkowane arcybiskupstwu w Uppsali.

W XVI wieku Szwecja przyjęła **luteranizm**, przy czym uniezależnienie się od Kościoła rzymskokatolickiego nastąpiło tu odgórnie, a zmiany wprowadzano stopniowo, dzięki czemu dotychczasowa, episkopalna struktura Kościoła Szwecji pozostała nienaruszona. Od 1530 językiem liturgicznym stał się język szwedzki, w 1541 przetłumaczono całą Biblię (Nowy Testament – w 1526), w 1544 sejm w Västerås proklamował Szwecję królestwem ewangelickim, w 1571 ustalono nowy porządek kościelny (*kyrkoordning*), a w 1593 w Uppsali ustanowiono luteranizm wyznaniem panującym.²⁶ Pierwszym luteraniskim arcybiskupem Uppsali został już w 1531 Laurentius Petri, który wraz ze swoim bratem Olaussem i królem Gustawem Wazą uznawany jest za reformatora kraju. W Finlandii analogiczną rolę odegrał Mikael Agricola, w 1554 wybrany biskupem Turku. Dzięki swojej pracy translatorskiej (przetłumaczył Nowy Testament i dużą część Starego) i piśmienniczej uznawany jest za ojca języka fińskiego (Szordykowska 2011: 49-51).

Wraz ze zmianą przynależności państwowej Finlandii i utworzeniem w 1809 wielkiego księstwa, cieszącego się autonomią w ramach Imperium Rosyjskiego, zmieniła się również sytuacja fińskiego Kościoła luteraniskiego, który uniezależnił się od Kościoła Szwecji i wraz z Kościołem prawosławnym dzielił status Kościoła państwowego. Na przełomie XVIII i XIX wieku w luteranizmie, również w Finlandii, rozwijały się różne oddolne ruchy odrodzeniowe, spośród których cztery działają w ramach fińskiego Kościoła ewangelicko-luteraniskiego do chwili obecnej, są to: ruch modlitewny (*Rukoilevaisuus*), mający swe źródła w pietyzmie nurt przebudzeniowy (*Herättäjä-Yhdistys*), skłaniający się ku konfesyjnemu luteranizmowi *Evankelinen herätysliike* oraz konserwatywny w kwestiach moralności laestadianizm (*Lestadiolaisuus*).²⁷ Luteranizm, jako ważny element fińskiej tożsamości, przyczynił się do rozwoju fińskiego ruchu narodowego dążącego do niepodległości, uzyskanej w 1917.

Prawosławie było obecne w Karelii od początków drugiego tysiąclecia, jednak osobne biskupstwo zostało założone w Wyborgu dopiero w 1892, wcześniej fińscy prawosławni chrześcijanie podlegali metropolii petersburskiej. W Wielkim Księstwie Finlandii Kościół prawosławny stał się jednym z dwóch Kościołów państwowych, a jego wiernymi, obok Karelów,

25 „Pierwsza” szwedzka krucjata tradycyjnie umiejscawiana ponad wiek przed „drugą”, jest powszechnie uznawana za wydarzenie legendarne. Miała ona doprowadzić do chrystianizacji Finlandii i osadzenia w niej pierwszego biskupa – św. Henryka, uznanego następnie za patrona tego kraju.

26 Oficjalna strona Kościoła Szwecji: <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=657802>

27 <http://evl.fi/EVLen.nsf/Documents/33BF84FA7709BE9BC22572CD002A4457>

byli przede wszystkim Rosjanie (w tym żołnierze), ale także Finowie i Samowie (Lapończycy). Kościół, działający tradycyjnie głównie w Karelii, obejmuje od tej pory swoim zasięgiem całą Finlandię. Po uzyskaniu przez Finlandię niepodległości w 1912 i w wyniku rewolucji październikowej w Rosji patriarcha Moskwy Tichon nadał fińskiej Cerkwi autonomię (ale nie autokefalię), natomiast prawosławny synod Finlandii w 1923 całkowicie uniezależnił się od Kościoła rosyjskiego podporządkując się patriarchatowi ekumenicznemu Konstantynopola jako prawosławna archidiecezja, uznana przez Moskwę w 1957.

2.1.3. Struktura wyznaniowa społeczeństwa estońskiego

Spółeczeństwo²⁸ Estonii wg spisu z 2000 r.²⁹ liczyło 1 121 582 osób, z czego 745 671 (66,48 %) określiło to etniczni Estończycy, a 294 827 (26,29 %) – Rosjanie.

Pod względem wyznaniowym największym Kościołem działającym w tym państwie jest Estoński Kościół Ewangelicko-Luterański (*Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*), do którego należy 152 237 (13,57 %) mieszkańców Estonii, w tym 145 718 (19,54 %) Estończyków i 1 689 (0,57 %) Rosjan. Drugą grupę stanowią prawosławni, należący do dwóch Kościołów: większego (wg własnych danych ok. 150 tys.), podległego patriarchatowi moskiewskiemu (*Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik* 'Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego') i mniejszego (wg własnych danych ok. 20 tys.), podległego patriarchatowi konstantynopolitańskiemu (*Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik* 'Estoński Kościół Apostolsko-Prawosławny'). W sumie według danych spisowych w Estonii mieszka 143 554 prawosławnych (12,80 % ogółu społeczeństwa), z czego większość stanowią etniczni Rosjanie (104 698 osób, 35,51 % estońskich Rosjan). Prawosławnych narodowości estońskiej jest 18 517, co stanowi 2,48 % ogółu etnicznych Estończyków.

Pozostałe grupy wyznaniowe stanowią każda mniej niż 1 % ogółu mieszkańców Estonii, zarówno narodowości estońskiej, jak i rosyjskiej, warto jednak spośród nich przytoczyć dane dotyczące kilku mniejszych wyznań ze względu na to, że są one do pewnego stopnia zakorzenione w historii Estonii. Obecnie w Estonii mieszka 5 745 rzymskich katolików (w tym 1 736 etnicznych Estończyków, co stanowi 0,51 % ogółu mieszkańców Estonii i 0,23 % ogółu etnicznych Estończyków mieszkających w Estonii). Odrębną grupą wyznaniową w ramach szeroko pojętego prawosławia są staroobrzędowcy (zwani też mniej poprawnie starowierami) – zwolennicy odłamu prawosławia (*раскол, старообрядчество*) powstałego w II połowie XVII wieku w Rosji w wyniku

28 Celowo używam ogólnego określenia „społeczeństwo”, a nie „obywatele”, ponieważ wielu Rosjan zamieszkujących Estonię to bezpaństwowcy.

29 http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=PC231&ti=POPULATION+BY+RELIGIOUS+AFFILIATION+AND+ETHNIC+NATIONALITY%2A&path=../I_Databas/Population_census/16Religious_affiliation/&lang=1

sprzeciwu wobec reformy liturgicznej patriarchy Nikona. Wielu spośród nich uchodziło z ojczyzny i chroniło się w krajach ościennych przed prześladowaniami; obecnie w Estonii mieszka 2 515 staroobrzędowców (0,22 % ogółu ludności), w tym 2 390 Rosjan (0,81 % ogółu estońskich Rosjan) i zaledwie 90 Estończyków. Ponad tysiąc mieszkańców Estonii zadeklarowało się jako wyznawcy wiary rodzimej, czyli neopogaństwa, występującego w dwóch postaciach: jako *Taarausk* (taaraizm, od imienia jednego z estońskich bogów) i *Maausk* ('wiara ziemi'). W sumie w ten sposób określiło się 1 058 osób czyli 0,09 % ogółu, w tym 1 041 Estończyków, co stanowi 0,14 % wszystkich Estończyków zamieszkających w ojczyźnie; stanowi to niewiele mniejszy procent (w stosunku do ogółu narodu) w porównaniu z takimi wyznaniem, jak adwentyści (1 561), metodyści (1 455) czy muzułmanie (1 387). Poza wymienionymi w Estonii żyje 6 009 baptystów, 3 823 świadków Jehowy oraz 2 648 zielonoświątkowców. Bardzo dużą grupę stanowią bezwyznaniowcy (381 911, czyli 34,05 %) i zadeklarowani ateści (68 547 czyli 6,11 %).

2.1.3.1. Geneza obecnej sytuacji wyznaniowej w Estonii

Podobnie jak w przypadku Finlandii, **katolicyzm** na ziemiach estońskich utrwalił się w wyniku tzw. północnych wypraw krzyżowych. Prawdopodobnie ślad takiej genezy pozostał w języku estońskim, w którym funkcjonują dwa synonimiczne określenia chrześcijaństwa. Obok wyrazu *kristlus*, stanowiącego derywat utworzony od rdzenia *Krist-* (*Kristus* 'Chrystus') za pomocą formantu *-lus* nazywającego pojęcia abstrakcyjne, w użyciu jest również compositum *ristiusk* – wyraz złożony z dwóch rzeczowników: *rist* 'krzyż' (dopełniacz: *risti*) oraz *usk* 'wiara'. Przeprowadzona w XIII wieku krucjata liwońska doprowadziła, poprzez liczne wojny, do podboju terenów zajmowanych przez plemiona łotewskie (bałtyckich Łatgalów i ugrofińskich Liwów) oraz estońskie, które jako ostatnie w średniowiecznej Europie opierały się przyjęciu chrześcijaństwa. W jej wyniku tereny obecnej Estonii zostały podzielone między Królestwo Danii (któremu przypadło utworzone na północy Księstwo Estonii ze stolicą w Rewlu – Tallinie, które następnie w I połowie XIV wieku zostało zdobyte przez krzyżaków – Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie), Zakon Kawalerów Mieczowych i formalnie podporządkowane arcybiskupowi Rygi biskupstwa: w Dorpacie (Tartu) na południu i ozylijskie (Ösel–Wiek) na zachodzie. Pomimo kościelnego charakteru państwa, przez długi czas wśród miejscowej rdzennej ludności utrzymywały się jednak dawne wierzenia, czemu sprzyjała bariera językowa i zeświecczenie władz kościelnych (Lewandowski 2002: 61).

Idee Marcina Lutra dotarły do środowisk niemieckich mieszczan Rygi, Rewla i Dorpatu oraz innych miast już na początku lat dwudziestych XVI wieku, gdzie zdobyły dużą popularność.

Zgromadzenie szlachty inflanckiej (*landtag*) w 1524, mimo oporu biskupów, zezwoliło na głoszenie „Słowa Bożego według Biblii i bez ludzkich dodatków” (Lewandowski 2002: 64), co oznaczało swobodne rozprzestrzenianie się idei reformacji. W latach trzydziestych wyznanie **luterzańskie** przyjęła większość szlachty, natomiast (powierzchniowo schryścianizowani) chłopci zajmowali wobec spraw wiary postawę obojętną. Zwycięstwo reformacji w państwie zakonnym nie doprowadziło do konfiskaty dóbr biskupich i zaniechania dotychczasowej teokratycznej struktury państwowej, która upadła dopiero w 1561 w wyniku wojen o Inflanty, kiedy Księstwo Estonii zostało zdobyte przez luterzańską Szwecję, a Liwonia – przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Wówczas też państwo zakonne zostało zsekularyzowane, a wielki mistrz przyjął luteranizm.

W wyniku wielkiej wojny północnej, w 1721 wszystkie ziemie estońskie dostały się pod panowanie rosyjskie, zachowano jednak dotychczasowy podział na Estonię (na północy) i Liwonię (na południu), zniesiony dopiero po rewolucji, w 1918, po zjednoczeniu ziem zamieszkałych głównie przez Estończyków i nadaniu im autonomii. W gubernii estońskiej według danych spisowych z 1897 na 412 716 mieszkańców było – wg kryterium językowego – 365 959 (88,67 %) Estończyków, 20 899 Rosjan (5,06 %), 16 037 (3,89 %) Niemców i 5 768 (1,39 %) Szwedów. Według danych ze spisu w 1881, najlicyniejszym wyznaniem był protestantyzm (94,3 %, niemal wyłącznie luteranie), a 4,9 % mieszkańców wyznawało prawosławie, w spisie uwzględniono również Żydów (0,4 %), rzymskich katolików (0,3 %) i staroobrzędowców (204 osoby)³⁰. Po uzyskaniu niepodległości przez Estonię, w 1923, przedstawiciele Kościoła prawosławnego w Estonii wystąpili do patriarchatu konstantynopolitańskiego o nadanie autokefalii, co spotkało się z odmową. Ostatecznie patriarcha Konstantynopola nadał estońskiej Cerkwi autonomię i, wbrew patriarchszie Moskwy, objął ją swoim zwierzchnictwem. Po wcieleniu Estonii do Związku Radzieckiego, w 1941 estońscy prawosławni zostali ponownie podporządkowani Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, natomiast po odzyskaniu niepodległości część parafii przyłączyła się do emigracyjnych struktur, podległych patriarchszie Konstantynopola. Warto odnotować, że mimo głównie rosyjskiego charakteru obu działających w Estonii Kościołów prawosławnych, ich oficjalne nazwy w języku estońskim zawierają estoński wyraz *õigeusu* (dopełniacz od *õigeusk* 'prawosławny', który, podobnie jak jego grecki pierwowzór, jest wyrazem złożonym, gdzie *õige* to 'prawidłowy', a *usk* – 'wiara'). Tradycyjnie, równoległe z rodzimymi wierzeniami, prawosławie wyznaje również żyjąca na pograniczu rosyjsko-estońskim ugrofińska grupa etniczna Setów (set: *setokõsõ*, est: *setud*), licząca ok. 10 tys. członków.

Charakterystyczny dla obecnej Estonii bardzo duży odsetek ateistów i osób nienależących do

---

30 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1890-1907 Санкт Петербург т. XLI (1904): 117

żadnego związku wyznaniowego wynika w dużej mierze z faktu, że Estonia przez pół wieku, jako Estońska Socjalistyczna Republika Radziecka (1940-1991), wchodziła w skład ZSRR i była rządzona przez partię komunistyczną, jednak nie bez znaczenia był agresywny sposób nawracania Estończyków w średniowieczu przez zakony rycerskie i Duńczyków (Kaasik 2003).

2.1.4. Struktura wyznaniowa społeczeństwa udmurckiego

Według spisu powszechnego przeprowadzonego w Rosji w 2002 r.³¹ liczba mieszkańców całej Federacji Rosyjskiej wynosi 145 166 731, z czego narodowość udmurcką (wotiacką) zadeklarowało 636 906 (0,44 %), a besermiańską – 3 122. W autonomicznej Republice Udmurcji mieszka 1 570 316 osób, z czego 460 584 Udmurtów (29,3 % ogółu mieszkańców republiki i 71,98 % ogółu Udmurtów mieszkających w Rosji) i 2 998 Besermianów (odpowiednio 0,2 % i 96,03 %). Besermiani to naród blisko spokrewniony z Udmurtami, język besermiański można uznać za dialekt języka udmurckiego, wykazuje pewne wpływy tatarskie. W spisach powszechnych przeprowadzanych w latach 1939-1989 narodowość besermiańska nie była traktowana jako odrębna wobec udmurckiej.

Pytanie o religię nie pojawia się w formularzach spisowych w Rosji, dlatego nie można w sposób jednoznaczny i wiarygodny przedstawić struktury wyznaniowej społeczeństwa udmurckiego, jednakże można założyć³², że większość wierzących mieszkańców Udmurcji – zarówno Rosjanie, jak i Udmurci i Besermianie – należy do Kościoła prawosławnego, mniejszość – głównie narodowości tatarskiej – wyznaje islam (w Udmurcji jest zarejestrowanych 17 muzułmańskich gmin wyznaniowych). Ponadto obecne są również różne Kościoły protestanckie (głównie zakładane przez misjonarzy z zagranicy) i nowe ruchy religijne, obejmujące przede wszystkim inteligencję i młodzież. Jednym z tych „nowych ruchów religijnych” jest organizacja *Удмурт Бӧсь* 'Udmurckie Modły', która zajmuje się kultywowaniem dawnej religii rodzimej.

Z kolei rosyjski socjolog religii Александр Щипков, powołując się na różne źródła, szacuje strukturę wyznaniową etnicznych Udmurtów następująco:

- 5 % – 30 % to *чистые язычники* ('czysti' poganie', tzn. osoby wyznające jedynie tradycyjną, rodzimą religię udmurcką)
- 15 % – 40 % to *православные* ('prawosławni')
- pozostałych (30 % – 80 %) określa mianem *двоеверы* ('dwóch wiar' – są to osoby, które mimo przyjęcia chrztu nadal praktykują dawne, pogańskie zwyczaje) (Щипков 1998: 33).

31 <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17>

32 http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/kollektivn/na_puti_k_udmurtskay.html

2.1.4.1. Zarys historii religijnej Udmurtów

Udmurci, zwani przez źródła rosyjskie Wotiakami, zetknęli się z monoteizmem prawdopodobnie pierwszy raz w wyniku kontaktów z muzułmańskimi Bułgarami nadwołżańskimi już w X wieku, trwałe oddziaływanie islamu wiąże się natomiast z istnieniem tatarskiego chanatu kazańskiego. Na dowód wpływów islamskich można przytoczyć występowanie w folklorze pojęcia *шаһман* 'diabeł'. (Владыкин, Виноградов, 2010) Pierwsze kontakty z chrześcijaństwem datują się natomiast na wiek XII i XIII, kiedy na terenach zamieszkane przez Udmurtów zaczęli się osiedlać prawosławni Rosjanie. Masowa chrystianizacja nastąpiła jednak dopiero od XVIII wieku. W XIX wieku założono szkoły misjonarskie, a narzucanie nowej wiary powodowało masowe ucieczki Udmurtów do Baszkirii lub przyjęcie postawy „dwuwiary” przejawiającej się w powierzchownym przyjęciu prawosławia przy zachowaniu dawnej wiary. Według danych pochodzących ze schyłku XIX wieku³³, na 380 tysięcy Udmurtów, 10 tysięcy „pozostawało w pogaństwie”. W 1868 założono wikariat w Sarapulu, w 1889 – w Głazowie, a w 1926 powstała eparchia (diecezja prawosławna) w Iżewsku – stolicy założonego w 1920 wotiackiego obwodu autonomicznego.

2.1.5. Wnioski

Na podstawie analizy wyżej przedstawionych danych statystycznych można stwierdzić, że na utrwalenie się w świadomości rodzimych użytkowników badanych języków ugrofińskich (węgierskiego, fińskiego, estońskiego i udmurckiego) obrazu Boga mogły mieć wpływ założenia doktrynalne katolicyzmu, ewangelicyzmu reformowanego i unitarianizmu (w przypadku języka węgierskiego), luteranizmu (w przypadku języka fińskiego, estońskiego i – w mniejszym stopniu – węgierskiego) i prawosławia (przede wszystkim w przypadku języka udmurckiego, fińskiego i estońskiego), ponieważ te wyznania chrześcijańskie są od wieków obecne wśród rodzimych użytkowników rzeczonych języków. Znaczącą rolę, zwłaszcza w przypadku języka udmurckiego i estońskiego, pełni też obraz Boga wyłaniający się z pogaństwa, tj. dawnej religii rodzimej. Ponadto, z racji zakorzenienia kultury europejskiej w tradycji antycznej, można spodziewać się widocznych wpływów mitologii grecko-rzymskiej.

---

33 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1890-1907 Санкт Петербург (1892) т. VII: 320

2.2. Obraz Boga w Biblii

Biblia stanowi zbiór kilkudziesięciu ksiąg, złożonych z tekstów przynależnych do różnych gatunków i pochodzących często od różnych autorów, stanowi efekt pracy wielu pokoleń autorów i redaktorów, dlatego siłą rzeczy przedstawienie obrazu Boga w całej Biblii musi się cechować wysokim stopniem ogólności. Ze względu na to, że moim celem jest przybliżenie obrazu Boga u przeciętnych użytkowników języka, nie zajmuję się tu różnicami między poszczególnymi warstwami treściowymi tekstu biblijnego, takimi jak na przykład cztery tradycje (jahwistyczna, elohistyczna, kapłańska, deuteronomiczna) obecne w Pięcioksięgu Mojżeszowym – ich rozróżnienie nie jest zresztą możliwe bez wnikliwej analizy tekstów oryginalnych.

2.2.1. Obraz Boga w Starym Testamencie

W Starym Testamencie Bóg jest nazywany w różny sposób, jednak dwa najczęściej spotykane określenia to hebrajskie wyrazy יהוה (*JHWH*) i אֱלֹהִים (*Elohim*), które bardzo często występują w bezpośrednim sąsiedztwie.

Pierwszy z tych wyrazów, określany mianem świętego tetragramatonu (czteroliterowca), jest uważany za imię własne Boga Izraela. Imię to stanowi tabu i nie może być wymawiane przez wyznawców judaizmu, co ma uzasadnienie w jednej z interpretacji pierwszego przykazania: „Nie bierz imienia Pana, Boga twego, nadaremno”. Język hebrajski zapisywany jest abdzadem, to jest alfabetem złożonym jedynie ze znaków odpowiadających spółgłoskom; samogłoski zaczęły być zapisywane dopiero przez tzw. masoretów – hebrajskich kopistów Biblii – między VI a IX w. n.e., a więc parę wieków po tym, jak najprawdopodobniej zaginęła znajomość poprawnej wymowy wyrazu *JHWH*. Masoreci uzupełniali zapis *JHWH* o samogłoski zaczerpnięte z wyrazów, które przez pobożnych żydów były używane jako zamienniki świętego imienia. Dwa najczęstsze z tych zamienników to אֲדֹנָי (*Adonaj*) 'mój Pan' (6518 razy) i אֱלֹהִים (*Elohim*) 'Bóg' (305 razy). Przekłady chrześcijańskie zwykle stosują podobne rozwiązania i wyraz *JHWH* tłumaczą jako Pan lub (dla ominięcia powtórzenia) jako Bóg.

Drugim z częstych wyrazów nazywających Boga jest *Elohim*, liczba mnoga od wyrazu אֱלֹהִים (*Eloah*), będącego dłuższą formą wyrazu אֵל (*El*) 'Bóg'. Wprawdzie w wyrazie *Elohim* można wyodrębnić sufiks liczby mnogiej rodzaju męskiego *-im*, jednak wyraz ten łączy się z czasownikami i przymiotnikami w liczbie pojedynczej, a nie mnogiej. Taka forma może mieć na celu podkreślenie dostojństwa Boga.

W polskich przekładach Biblii używa się – odpowiednio – określeń *Pan* i *Bóg*, w przekładach na język węgierski – *ÚR* 'Pan' i *Isten* 'Bóg', na język fiński – *Herra* 'Pan' i *Jumala* 'Bóg', na język

udmurcki – *Кызё-Иһмар* 'Pan-Bóg' i *Иһмар* 'Bóg'.

Rekonstrukcję obrazu Boga w Starym Testamencie opieram na opisanych w Biblii teofaniach, czyli objawieniach się Boga, ukazującego się różnym wybranym przezeń osobom, na prorocत्वach i wyroczniach, jak również na różnych poetyckich wizjach Boga, opisywanego m.in. jako człowiek (np. wódz, wojownik), zwierzę (np. lew) lub żywioł (np. ogień) czy z nimi porównywanego dla uwydatnienia jakiegoś przymiotu. Ponadto pewne cechy wywodzę z analizy przypisywanych mu czynności. Ważnym źródłem dla tego celu są również liczne modlitwy błagalne, gdzie wprawdzie cechy Boga nie są komunikowane wprost, jednak można na podstawie ich tekstu wywnioskować, czego, według modlącego się, Bóg jest w stanie dokonać. Podobnie w przypadku pytań retorycznych.

W wielu przypadkach opisy Boga mogą opierać się na metaforach charakterystycznych dla języka hebrajskiego, które, poprzez przekłady Biblii mogły przedostać się również do innych języków.

2.2.1.1. Bóg a człowiek

Bóg jest najczęściej opisywany jako istota antropomorficzna i antropopatyczna – wygląda jak człowiek i doznaje ludzkich uczuć, choć jednocześnie wielokrotnie podkreślana jest jego odrębność od rodzaju ludzkiego:

Bóg nie jest człowiekiem, aby nie dotrzymał słowa (Lb 23:19a)

A doprawdy ten, który jest chwałą Izraela, nie kłamie i nie żałuje, bo nie jest człowiekiem, aby żałować. (I Sm 15:29)

Bóg nie patrzy na to, na co patrzy człowiek. Człowiek patrzy na to, co jest przed oczyma, ale Pan patrzy na serce. (I Sm 16:7b)

proszę, byśmy raczej wpadli w rękę Pana, gdyż wielkie jest jego miłosierdzie, lecz w rękę człowieka wpaść nie chcę. (II Sm 24:14b)

Panie, oprócz ciebie nie ma takiego, kto by mógł pomóc w walce między silnym a bezsilnym. Pomóż nam, Panie, Boże nasz, bo na tobie się oparliśmy i w imieniu twoim wyruszyliśmy przeciwko tej gromadzie. Panie! Tyś Bogiem naszym, niech ci nie sprostą człowiek! (II Krn 14:10b)

Bo On nie jest człowiekiem jak ja, żebym mógł mu odpowiedzieć i żebyśmy mogli stanąć razem przed sądem. Nie ma między nami rozjemcy, który mógłby na nas obu położyć swoją rękę. (Hi 9:32-33)

Czy masz oczy cielesne? Czy widzisz, jak ludzie widzą? Czy twoje dni są jak dni człowieka albo twoje lata jak lata ludzkie, że szukasz mojej winy i dociekasz mojego grzechu? (Hi 10:4-6)

Ty wniwecz obracasz nadzieję człowieka. Bierzesz na zawsze nad nim górę – i odchodzi; zmieniasz jego oblicze – i odprawiasz go. (Hi 14:19b-20)

Bóg bowiem jest większy niż człowiek. (Hi 33:12b)

On jest zarówno nad ludem, jak i nad człowiekiem (Hi 34:29b)

Ja jestem Bogiem, a nie człowiekiem, jestem pośród ciebie jako Święty i nie przychodzę, aby niszczyć. (Oz 11:9b)

Bóg jest często określany jako święty, należy jednak pamiętać, że „hebrajski przymiotnik święty nie odnosił się pierwotnie do doskonałości moralnej. Święty naprawdę był tylko Bóg, a znaczyło to mniej więcej tyle, co „oddzielony”, „całkiem inny”, powiedzielibyśmy dzisiaj:

transcendentny. Świętym stawało się też wszystko, co do Niego należało i było w ten sposób niejako wydzielone z pozostałego świata – zarówno miejsca, przedmioty, jak i ludzie.” (Świderkówna 2002: 17-18)

2.2.1.2. Płeć Boga

Pierwsza wzmianka, którą można interpretować jako antropomorfizm, znajduje się w opisie stworzenia, kiedy Bóg stwarza człowieka „na swój obraz i podobieństwo”. Ponieważ opis ten dotyczy zarazem stworzenia mężczyzny, jak i kobiety:

I stworzył Bóg człowieka na obraz swój. Na obraz Boga stworzył go. Jako mężczyznę i niewiastę stworzył ich. (Rdz 1:27)

Kiedy Bóg stworzył człowieka, na podobieństwo Boże uczynił go. Jako mężczyznę i niewiastę stworzył ich. (Rdz 5:1b-2a)

można z niego wywnioskować, że Bóg posiada cechy zarówno męskie, jak i żeńskie. Przeważająca większość biblijnych opisów Boga to opisy istoty o cechach męskich, jednak można w Biblii znaleźć również przenośnie i porównania dopełniające obraz Boga o elementy kobiece. Bóg bywa mianowicie przedstawiany jako rodzący w boleściach:

Zapomniałeś Boga, który cię w boleściach na świat wydał. (Pwt 32:18b)

Już długo milczałem, nie odzywałem się, powstrzymywałem się; lecz teraz jak rodząca będę krzyczeć, będę zawodzić i skomleć. (Iz 42:14)

lub jako karmiący dziecko:

Byłem dla nich jak ten, który podnosi niemowlę do swojego policzka, i nachylałem się do nich, aby ich nakarmić. (Oz 11:4b)

a Boża miłość może być porównana do miłości matczynej:

Jak matka pociesza syna, tak ja będę was pocieszał, i w Jeruzalemie doznacie pociechy. (Iz 66:13)

2.2.1.3. Wygląd

Bóg jest opisywany na sposób antropomorficzny, jako podobny do człowieka, co znajduje swoje uzasadnienie w tym, że człowiek został stworzony na obraz Boga:

I stworzył Bóg człowieka na obraz swój. (Rdz 1:27a)

Możliwe, że prorocką wizję Ezechiela można odnieść właśnie do Boga, chociaż równie prawdopodobne jest, że dotyczy ona raczej jego anioła:

A nad sklepieniem, nad ich głowami, było coś z wyglądu jakby kamień szafirowy w kształcie tronu; a nad tym, co wyglądało na tron, u góry nad nim było coś z wyglądu podobnego do człowieka. A wyżej ponad tym, co wyglądało na

jego biodra, widziałem jakby błysk polerowanego kruszcu, z wyglądu jak ogień wewnątrz niego, a w dół od tego, co wyglądało na jego biodra, widziałem coś, co wyglądało na ogień i wokoło niego blask. (Ez 1:26-27)

Podobnie jak człowiek, Bóg ma zmysły, a także narządy zmysłów: ma oczy i widzi:

Jest to ziemia, o którą Pan, Bóg twój, się troszczy. Stale spoczywają na niej oczy Pana, Boga twego, od początku roku do końca roku. (Pwt 11:12)

Niechaj twoje oczy będą otwarte nad tym domem nocą i dniem, (I Krl 8:29a)

tam będą też moje oczy i moje serce po wszystkie dni. (I Krl 9:3b)

Otwórz, Panie, oczy swoje i patrz! (II Krl 19:16b)

Oczy Jego patrzą, powieki Jego badają synów ludzkich. (Ps 11:4b)

Oczy Pańskie patrzą na sprawiedliwych, (Ps 34:16a)

Oczy jego patrzą na narody (Ps 66:7b)

Oczy twoje widziały czyny moje, (Ps 139:16a)

Oczy Pana są na każdym miejscu i śledzą złych i dobrych. (Przyp 15:3)

Panie, czy twoje oczy nie są nakierowane na prawdę? (Jer 5:3a)

ma uszy i słyszy:

I wołanie moje dociera do uszu jego. (II Sm 22:7b)

A ponieważ twoja złość na mnie i twoje zuchwalstwo doszło do moich uszu, (II Krl 19:28a)

uszy jego słyszą ich krzyk. (Ps 34:16b)

ma nos:

Dym wystąpił z nozdrzy jego, (II Sm 22:9a)

Od podmuchu z nozdrzy jego (II Sm 22:16b)

i może czuć woń ofiar:

I poczuł Pan miłą woń. (Rdz 8:21a)

i spalisz całego tego barana na ołtarzu. Jest to ofiara całopalna dla Pana, woń przyjemna, ofiara ognista dla Pana. (Wyd 29:18)

ma oblicze:

I zwrócę moje oblicze przeciwko wam (Kpł 26:17a)

niech rozjaśni Pan oblicze swoje nad tobą i niech ci miłościw będzie; (Lb 6:25)

Opuszczę ich i zakryję moje oblicze przed nimi. (Pwt 31:17b)

Dopóki zakrywać będziesz oblicze swoje przede mną? (Ps 13:2b)

Oblicze Pańskie jest zwrócone przeciwko złoczyńcom (Ps 34:17)

Straszny Ty jesteś! Któż się ostoja przed obliczem twoim, Przed siłą gniewu twego? (Ps 76:8)

i poznacie, że Ja jestem Pan, gdy zwrócę swoje oblicze przeciwko nim, (Ez 15:7b)

ma głowę:

Efraim osłoną głowy mojej (Ps 60:9b)

Hełm zwycięstwa włożył na swoją głowę (Iz 59:17b)

ma włosy:

A gdy patrzałem, postawiono trony i usiadł Sędziwy [Przedwieczny]. Jego szata była biała jak śnieg, a włosy na głowie czyste jak wełna. (Dn 7:9a)

ma ręce:

Wtedy Ja położę rękę moją na Egipt (Wyj 7:4b)

Ręką przemożną wyprowadził nas Pan z Egiptu, z domu niewoli. (Wyj 13:14b)

Lecz na najprzedniejszych z synów izraelskich nie wyciągnął swojej ręki; mogli więc oglądać Boga, a potem jedli i pili. (Wyj 24:11)

Czy ręka Pana jest na to za krótka? (Lb 11:23b)

jego wielkość, jego moźną rękę i jego wyciągnięte ramię, (Pwt 11:2b)

I z ręki mojej nikt nie zdoła się wyrwać. (Pwt 32:39b)

w twojej ręce jest siła i moc, w twojej ręce jest to, aby uczynić kogoś wielkim i mocnym. (I Krn 29:12b)

była nad nim dobrotliwa ręka jego Boga (Ezd 7:9b)

Bo On rani, lecz i opatruje, uderza, lecz jego ręce leczą. (Hi 5:18)

Oby Bóg zechciał mnie zmiażdżyć, oby podniósł ręce i przeciął nić mego życia! (Hi 6:9)

Twoje ręce ukształtowały mnie misternie i uczyniły, (Hi 10:8a)

W jego ręku jest życie wszelkiego stworzenia i duch wszystkich ludzi. (Hi 12:10)

Jakom żyw – mówi Pan – choćby Jechoniasz, syn Jojakima, król judzki, był sygnetem na mojej prawej ręce, zerwałbym go stamtąd. (Jer 22:24)

ma palec:

Wtedy rzekli czarownicy do faraona: W tym jest palec Boży. (Wyj 8:19a)

ma nogi:

Jego nogi staną w owym dniu na Górze Oliwnej (Zach 14:4a)

ma stopy:

i ujrzeni Boga Izraela, a pod jego stopami jakby twór z płyt szafirowych, błękitny jak samo niebo. (Wyj 24:10)

ma serce:

Zadrżało we mnie serce, byłem do głębi poruszony. (Oz 11:8b)

2.2.1.4. Codzienne czynności

podobnie jak człowiek, Bóg je:

składają ofiary ogniowe Panu, pokarm swojemu Bogu; (Kpł 21:6b)

myje się:

Moab miednicą, w której się myję, (Ps 60:10)

śpi:

Ocknij i obudź się ku mojej obronie, Boże i Panie mój, by prowadzić sprawę moją! (Ps 35:23)

2.2.1.5. Miejsce przebywania

Bóg jest wprawdzie wszechobecny:

Pan, Bóg wasz, jest Bogiem w górze na niebie i w dole na ziemi. (Joz 2:11b)
Dokąd ujdę przed duchem twoim? I dokąd przed obliczem twoim ucieknę?
Jeśli wstąpię do nieba, Ty tam jesteś,
A jeśli przygotuję sobie posłanie w krainie umarłych, I tam jesteś.
Gdybym wziął skrzydła rannej zorzy I chciał spocząć na krańcu morza,
Nawet tam prowadziłaby mnie ręka twoja, Dosięgłaby mnie prawica twoja.
A gdybym rzekł: Niech ciemność mnie ukryje I nocą stanie się światło wokół mnie,
To i ciemność nic nie ukryje przed tobą, A noc jest jasna jak dzień,
Ciemność jest dla ciebie jak światło. (Ps 139:7-12)

i nie można go niczym ograniczyć ani ogarnąć:

Lecz czy naprawdę zamieszka Bóg na ziemi? Oto niebios a i niebios niebios nie mogą cię ogarnąć, a cóż dopiero ten dom, który zbudowałem?! (I Krł 8:27)

jednak w niektórych miejscach ujawnia się w sposób szczególny:

A gdy Jakub się obudził ze snu, rzekł: Zaprawdę, Pan jest na tym miejscu, a ja nie wiedziałem. (Rdz 28:16)

Najczęściej jednak Bóg w tekstach biblijnych jest umiejscawiany w niebie:

i rzekł: Panie, Boże ojców naszych! Czy nie Ty jesteś Bogiem w niebiesiech? (II Krn 20:6a)
ich modlitwa dotarła do świętego jego mieszkania w niebiesiech. (II Krn 30:27b)
Ten, który mieszka w niebie, śmieje się z nich, Pan im urąga. (Ps 2:4)
bo Bóg jest w niebie, a ty na ziemi. (Koh 5:1b)
Jest jednak Bóg na niebie, który objawia tajemnice (Dn 2:28a)

nad chmurami:

A ty mówisz: Cóż Bóg wie? Czy może sądzić poprzez ciemne chmury? (Hi 22:13)

gdzie buduje sobie pałac:

Buduje w niebie swoją komnatę, a strop swój zakłada na ziemi; (Am 9:6a)

Bóg jest u góry:

Podnoszę rękę swą do Pana, Boga Najwyższego, stwórcy nieba i ziemi, (Rdz 14:22b)
I przestał z nim mówić. I odszedł Bóg od Abrahama w górę. (Rdz 17:22)

skąd zstępuje, aby interweniować w sprawy świata:

Wtedy zstąpił Pan, aby zobaczyć miasto i wieżę, które budowali ludzie. (Rdz 11:5)
Zstąpiłem przeto, by go wyrwać z mocy Egiptu i wyprowadzić go z tego kraju do ziemi żyznej i rozległej, do ziemi opływającej w mleko i miód, do siedziby Kananejczyków, Chetejczyków i Amorejczyków, i Chiwwejczyków, i Jebuzejczyków. (Wyj 3:8)
A góra Synaj cała dymiała, gdyż Pan zstąpił na nią w ogniu. Jej dym unosił się jak dym z pieca, a cała góra trzęsła się bardzo. (Wyj 19:18)
I zstąpił Pan w obłoku, a on stanął tam przy nim i wezwał imienia Pańskiego. (Wyj 34:5)

Ja zaś zstąpię i będę tam mówić z tobą, (Lb 11:17a)
Panie, zstąp do mnie wśród bohaterów. (Sdz 5:13b)
Pochylił niebios a i zstąpił, (II Sm 22:10a)

i dokąd wstępuje:

Kto wstąpił na niebios a i zstąpił? (Przyp 30:4a)

ponadto, mimo pozornego ograniczenia w przestrzeni do nieba, może stamtąd wszystko widzieć i w ten sposób obejmować również całą ziemię:

Pan spogląda z nieba, Widzi wszystkich ludzi.
Z miejsca, gdzie przebywa, Patrzy na wszystkich mieszkańców ziemi, (Ps 33:13-14)

a mimo swojego wyniesienia jest bliski ludziom:

Króluję na wysokim i świętym miejscu, lecz jestem też z tym, który jest skruszony i pokorny duchem, aby ożywić ducha pokornych i pokrzepić serca skruszonych. (Iz 57:15b)

Wywyższenie Boga jest podkreślone poprzez umiejscowienie go nawet ponad niebem:

Któż jest jak Pan, Bóg nasz, Który mieszka na wysokościach
I patrzy w dół na niebo i na ziemię? (Ps 113:5-6)

Często Bóg jest kojarzony z górami, jako wzniesieniami ziemi, które znajdują się najwyżej i są najbliższe niebu:

Wprowadziłeś ich i zasadziłeś na górze dziedzictwa swego, na miejscu, które uczyniłeś swoją siedzibą, Panie, Świątynią którą przygotowały ręce twoje. (Wyj 15:17)
obozował pod górą Bożą (Wyj 18:5b)
A Mojżesz wstąpił na górę do Boga, Pan zaś zawołał nań z góry, (Wyj 19:3a)
Górą Bożą jest góra Baszan, Górą pełną szczytów góra Baszan.
Czemu zazdrośnie spoglądacie, szczyty górskie,
Na górę, którą wybrał Bóg na swą siedzibę?
Pan zamieszka tam na wieki. (Ps 68:16-17)
Ponieważ Aramejczycy powiedzieli: Pan jest Bogiem gór, a nie jest On Bogiem dolin, przeto wydaj cały ten ogromny tłum w twoją rękę i poznacie, że Ja Pan (I Krl 20:28)
Ja ustanowiłem króla mego na Syjonie, Świętej górze mojej. (Ps 2:6)
On odpowiada mi z świętej góry swojej. (Ps 3:5b)
Kto zamieszka na twej górze świętej? (Ps 15:1c)
Któż może wstąpić na górę Pana? I kto stanie na jego świętym miejscu? (Ps 24:3)

Nazwy różnych gór jako miejsc, gdzie przebywa i skąd przybywa Bóg, znajdują się w wypowiedzianym przez Mojżesza błogosławieństwie:

Powiedział: Pan przyszedł z Synaju i zaświecił im z Seiru Zajaśniał z góry Paran I nadszedł z Meribat przy Kadesz, (Pwt 33:2a)

Ze względu na tę bliskość gór i nieba Bogu oddawano cześć właśnie na szczytach wzniesień:

A gdy Dawid wszedł na szczyt góry, gdzie zwykle oddawano pokłon Bogu (II Sm 15:32a)

Niebiańskie miejsce zamieszkania Boga bywa nazywane namiotem:

Kto może zrozumieć, jak się układają obłoki, grzmoty w jego namiocie? (Hi 36:29)

Panie! Kto przebywać będzie w namiocie twoim? (Ps 15:1b)

Bo skryje mię w dzień niedoli w szalasie swoim, Schowa mnie w ukryciu namiotu swego, (Ps 27:5a)

lub pałacem:

Budujesz na wodach swoje górne komnaty (Ps 104:3a)

Bóg, prowadząc Izraelitów po pustyni, występował pod postacią słupa obłoku i słupa ognia:

A Pan szedł przed nimi w dzień w słupie obłoku, by ich prowadzić w drodze, a w nocy w słupie ognia, aby im świecić, żeby mogli iść dniem i nocą. (Wyj 13:21)

A nad ranem spojrzął Pan na wojsko Egipcjan ze słupa ognia i obłoku, wznicił popłoch w wojsku egipskim. (Wyj 14:24)

Ileć razy zaś Mojżesz wszedł do Namiotu, słup obłoku opuszczał się i stawał u wejścia do Namiotu, a Pan rozmawiał z Mojżeszem. (Wyj 33:9)

A Pan zstąpił w słupie obłocznym, stanął u wejścia do namiotu, (Lb 12:5a)

Bóg może się również objawiać (poprzez swoich aniołów?) w ogniu:

Wtem ukazał mu się anioł Pański w płomieniu ognia ze środka krzewu; i spojrzął, a oto krzew płonął ogniem, jednakże krzew nie spłonął. Wtedy rzekł Mojżesz: Podejdę, aby zobaczyć to wielkie zjawisko, dlaczego krzew się nie spala. Gdy Pan widział, że podchodzi, aby zobaczyć, zawołał nań Bóg spośród krzewu (Wyj 3:2-4a)

lub może być przyrównany do ognia:

A wygląd chwały Pana w oczach Izraelitów był jak ogień pożerający na szczycie góry. (Wyj 24:17)

Ale dziś poznasz, że Pan, Bóg twój, przechodzi przed tobą jak trawiący ogień. (Pwt 9:3a)

Gdyż Pan, twój Bóg, jest ogniem trawiącym (Pwt 4:24a)

Po prawicy jego płonący ogień (Pwt 33:2b)

Szczególnym miejscem Bożej obecności jest arka przymierza, która najpierw – na pustyni – była przechowywana w namiocie zgromadzenia (namiocie spotkań):

I zarżniesz młodego cielca przed Panem u wejścia do Namiotu Zgromadzenia, (Wyj 29:11)

I przywołał Pan Mojżesza i przemówił do niego z Namiotu Zgromadzenia tymi słowy: (Kpł 1:1)

W namiocie jego będę składał ofiary przy okrzykach radości, Będę śpiewać i wysławiać Pana. (Ps 27:6b)

a następnie w świątyni jerozolimskiej, wybudowanej przez Salomona:

On wysłuchuje z świątyni swojej głosu mojego. (II Sm 22:7b)

zaczął Salomon budować świątynię Panu. (I Krl 6:1b)

Niech ci ześle pomoc ze świątyni I niech cię wesprze z Syjonu! (Ps 20:3)

Bóg przemówił w świątyni swojej: (Ps 60:8a)

Pan przybył z Synaju do świątyni. (Ps 68:18b)

Straszny jest Bóg w świątyni swojej; (Ps 68:36a)

Zbudował świątynię swoją jak wysokie niebo (Ps 78:69a)

Świątynia jest dla Boga ważna: za nią się mści:

zwiastuj na Syjonie pomstę Pana, naszego Boga, pomstę za jego świątynię. (Jer 50:28b)

i ją rozkazuje odbudować:

Idźcie w góry, sprowadźcie drzewo i budujcie dom, a upodobał go sobie i ukazać się w nim w chwale – mówi Pan! (Ag 1:8)

Bóg mieszka w niej w mroku, w czarnej chmurze:

Wtedy Salomon rzekł: Pan powiedział, że będzie mieszkał w mroku! (I Krl 8:12)

Wtedy Salomon rzekł: Panie, który postanowiłeś zamieszkać w mroku! (II Krn 6:1-2a)

Bezpośrednim odwołaniem do wyglądu arki przymierza jest przedstawianie Boga jako (...) *siedzącego na tronie między cherubami (I Sam 4:4b):*

aby sprowadzić stamtąd Skrzynię Bożą, która jest nazwana imieniem Pana Zastępów, siedzącego nad cherubami. (II Sam 6:2b)

Panie, Boże Izraela, który siedzisz na cherubach! (II Krl 19:15b)

aby sprowadzić stamtąd Skrzynię Bożą, nazwaną imieniem Pana, siedzącego na cherubach. (I Krn 13:6b)

Ograniczenie przestrzenne świątyni zostaje pogodzone z wszechobecnością Boga na dwa sposoby: poprzez uściślenie, że w świątyni zamieszka samo imię Boga:

Poświęciłem ten przybytek, który zbudowałeś, aby tam przebywało moje imię po wieczne czasy; (I Krl 9:3b)

A Bóg, który uczynił tam mieszkanie dla swego imienia, (Ezd 6:12a)

lub poprzez nazwanie jej *podnóżkiem stóp Boga*:

Z całego serca chciałem zbudować dom odpoczynienia dla Skrzyni Przymierza Pańskiego jako podnóżek stóp Boga naszego i przygotowałem budowę. (I Krn 28:2b)

nie pamiętał w dniu swojego gniewu o podnóżku swoich stóp. (Lam 2:1b)

Mianem tym jest także określana cała ziemia:

Tak mówi Pan: Niebo jest moim tronem, a ziemia podnóżkiem moich nóg: (Iz 66:1a)

Istnieją ponadto opisy Boga przemieszczającego się na niebie, również przy pomocy różnych „pojazdów” – chwały / wspaniałości Pańskiej, obłoków czy cherubów:

Nikt nie jest taki, jak Bóg, o Jeszurunie, Który jeździ po niebie tobie na pomoc I we wspaniałości swojej nad obłokami. (Pwt 33:26)

Torujcie drogę temu, który pędzi na obłokach – Pan imię jego – radujcie się przed nim! (Ps 68:5b)

Dosiadł cheruba i wzleciał, I ukazał się na skrzydłach wiatru, (II Sam 22:11)

2.2.1.6. Bóg a bogowie

Bóg jest opisywany jako żyjący, Bóg Żywy:

Któż bowiem ze śmiertelnych, kto słyszał głos żywego Boga, przemawiającego spośród ognia, tak jak my, zachował

życie? (Pwt 5:26)

jeżeli nie zechce cię wykupić, to ja cię wykupię, jako żyje Pan! (Rt 3:13b)

Pan żyje, błogosławiona jest opoka moja, (II Sm 22:47a)

jest prawdziwym Bogiem:

Ale Pan jest prawdziwym Bogiem. On jest Bogiem żywym i Królem wiecznym; (Jer 10:10)

przez co jest skontrastowany z bóstwami innych ludów, a konkretniej – z przedstawiającymi ich martwymi figurami będącymi *dziełem rąk ludzkich z drzewa i kamienia*, (Pwt 4:29b), które są *marnościami i nicościami* (I Sm 12:21), które – w przeciwieństwie do Pana – *nie widzą i nie słyszą, nie jedzą i nie wędrują*. (Pwt 4:29c)

teraz wiem, że Pan jest większy niż wszyscy bogowie, bo dlatego wyratował lud z niewoli Egipcjan, że ci zuchwale z nim postępowali. (Wyj 18:11)

Gdyż wielki jest Pan i wielkiej godzien chwały, Godniejszy zbożnej czci niż wszyscy bogowie. Gdyż wszyscy bogowie ludów to nicości, Pan zaś stworzył niebiosy. (I Krn 16:25-26)

Bóg wstaje w zgromadzeniu Bożym, Pośród bogów sprawuje sąd. (Ps 82:1b)

Pan nasz jest nad wszystkich bogów. (Ps 135:5b)

Zaprawdę wasz Bóg jest Bogiem bogów i Panem królów. (Dn 2:47b)

Jahwe nie tylko zakazuje Izraelitom praktykowania wielobóstwa:

Nie będziesz miał innych bogów obok mnie. (Wyj 20:3)

i surowo karze za bałwochwalstwo:

Porzucili oni świątynię Pana, Boga swoich ojców, a służyli aszerom i bałwanom. Toteż gniew Boży spadł na Judę i na Jerozolimę za to ich przewinienie. (II Krn 24:18)

ale również sam niszczy obcych bogów:

Dlaczego uciekł Apis, twój byk się nie ostał? Ponieważ Pan zadał mu potężny cios (Jer 46:15)

Mówi Pan Zastępów, Bóg Izraela: Oto Ja nawiedzę Amona z No i faraona, i Egipt, i jego bogów, i jego królów, i tych, którzy na nim polegają, (Jer 46:25)

2.2.1.7. Sposoby działania

Bóg może działać poprzez samo wypowiedanie słów w akcie stworzenia:

I rzekł Bóg: Niech stanie się światłość. I stała się światłość. (Rdz 1:3)

a także wzywając (powołując) ludzi do wykonywania pewnych czynności:

I rzekł Pan do Abrahama: Wyjdź z ziemi swojej i od rodziny swojej, i z domu ojca swego do ziemi, którą ci wskażę. (Rdz 12:1)

i rzekł Pan do Mojżesza: Zbierz wszystkich naczelników ludu i wbij ich na pal przed Panem w słońcu, a odwróci się płomienny gniew Pana od Izraela. (Lb 25:4)

Bóg może wydawać ludziom rozkazy:

I dał Pan Bóg człowiekowi taki rozkaz: Z każdego drzewa tego ogrodu możesz jeść, ale z drzewa poznania dobra i zła nie wolno ci jeść, bo gdy tylko zjesz z niego, na pewno umrzesz. (Rdz 2:16-17)
Rzekł tedy Bóg do Noego: Położę kres wszelkiemu ciału, bo przez nie ziemia pełna jest nieprawości; zniszczę je wraz z ziemią. Zbuduj sobie arkę z drzewa żywicznego. Zrób komory w arce, i powlecz ją wewnątrz i zewnątrz smołą. (Rdz 6:13-14)

Bóg rządzi pogodą:

to dam wam deszcze w swoim czasie właściwym, a ziemia dawać będzie swój plon i drzewo polne swój owoc. (Kpł 26:4)
Idź, pokaż się Achabowi, gdyż chcę spuścić na ziemię deszcz. (I Krl 18:1b)
który spuszcza deszcz na ziemię, a wody zsyła na pola, (Hi 5:10)
Gdy nadawał wiatrowi wagę i mierzył pojemność wód,
gdy deszczowi wyznaczał prawo i szlak dla błyskawicy, (Hi 28:25-26)
On sprowadza chmury z krańców ziemi, Wywołuje błyskawice z deszczem, Wypuszcza wiatr ze swoich komór. (Ps 135:7)

a w sposób szczególny – burzą:

Zabłyśnij błyskawicą, a rozprosz ich, Wypuść strzały swoje i spraw wśród nich zamieszanie! (Ps 144:6)

wywołuje katastrofy naturalne:

Panie, gdy wychodziłeś z Seir, Gdy kroczyłeś z pól edomskich, Ziemia zatrzęsła się, Również niebiosy kropiły, Tak, obłoki kropiły wodą. Góry zachwiały się przed Panem, (To Synaj), przed Panem, Bogiem Izraela. (Sdz 5:4-5)
Poruszyła i zatrzęsła się ziemia, Podwaliny nieba zadrżały, Zachwiały się, gdyż rozgniewał się na mnie. (II Sam 22:8)

panuje nad czasem (powoduje zmiany pór doby i pór roku):

Rozprzestrzeniasz mrok i nastaje noc: Wtedy wychodzą wszystkie zwierzęta leśne. (Ps 104:20)
Tak mówi Pan: Jeżeli zdołacie zerwać moje przymierze z dniem i moje przymierze z nocą, by nie było ani dnia, ani nocy w ich właściwym czasie, (Jer 33:20)
On zmienia czasy i pory (Dn 2:21a)
mrok przemienia w poranek, a po dniu zsyła ciemną noc; (Am 5:8b)

może wykorzystywać siły natury do wymierzania kar, do czynienia cudów i znaków:

sprawił, że powiał wiatr po ziemi, i wody zaczęły opadać. (Rdz 8:1b)
A Pan sprowadził wiatr wschodni na kraj i wiał przez cały dzień i całą noc. A gdy nastał poranek, wiatr wschodni przyniósł szarańczę. (Wyj 10:13b)
Pan zaś sprowadził gwałtowny wiatr wschodni wiejący przez całą noc i cofnął morze, i zamienił w suchy ląd. Wody się rozstały. (Wyj 14:21b)
Dlatego tak mówi Wszechmocny Pan: W swojej zapalczywości rozpętam huragan i w moim gniewie spadnie ulewny deszcz i gruby grad na zagładę. I rozwalę mur, który tynkowaliście, i zrównam go z ziemią tak, że będzie odsłonięty jego fundament, a gdy upadnie, zginiecie w nim - i poznacie, że Ja jestem Pan. (Ez 13:13-14)

i może naruszać ustanowiony przez siebie porządek czasowy:

Wtedy – a było to w dniu, kiedy Pan wydał Amorejczyków w ręce synów izraelskich – powiedział Jozue do Pana wobec Izraela: Słońce, zatrzymaj się w Gibeonie, A ty, księżycu, w dolinie Ajalon! I zatrzymało się słońce, i stanął księżyc, dopóki naród nie zemścił się na swoich nieprzyjaciolach. Czy nie jest to zapisane w Księdze Prawego? I zatrzymało się słońce pośrodku nieba i nie śpieszyło się do zachodu nieomal przez cały dzień. A takiego dnia, jak ten nie było ani przedtem, ani potem, aby Pan wysłuchał głosu człowieka, gdyż Pan walczył za Izraela. (Joz 10:12-14)
W owym dniu, mówi Wszechmogący Pan, sprawię, że słońce zajdzie w południe, i mrokiem okryję ziemię w biały dzień, (Am 8:9)

Bóg wykorzystuje również w swoich działaniach ludzi, często wpływa na nich, aby mógł zostać wypełniony jego plan:

Potem rzekł Pan do Mojżesza: Idź do faraona, gdyż to Ja sam przywiódłem do zatwardziałości serce jego i serce sług jego, aby czynić te moje znaki wśród nich i abyś ty opowiadał dzieciom swoim i wnukom swoim, jak obszedłem się z Egipcjanami, i jakie znaki czynilem wśród nich, byście poznali, że Ja Pan. (Wyj 10:1-2)

A Pan usposobił Egipcjan życzliwie do ludu. (Wyj 11:3a)

Tym, którzy pozostaną przy życiu wśród was, włożę zwątpienie do ich serc w ziemiach ich wrogów, (Kpł 26:36)

Bo Pan to sprawił, że serce ich było harde, tak iż prowadzili wojnę z Izraelem, aby obłożyć ich klątwą i aby nie było dla nich litości, lecz aby ich wytracono, jak Pan nakazał Mojżeszowi. (Joz 11:20)

Poruszę wszystkie narody tak, że napłyną kosztowności wszystkich narodów i napelnię ten dom chwałą – mówi Pan Zastępów. (Ag 2:7)

Boże zamysły można poznać rzucając losy:

I przemówił Pan do Mojżesza tymi słowy: Między tych podzielona zostanie ziemia w dziedziczne posiadanie według liczby imion. (...) Jednakże ziemia będzie przydzielona przez losowanie; dziedzictwo otrzymają według imion plemion swoich ojców. (Lb 26:52-55)

2.2.1.8. Uniwersalność i partykularność

Bóg Biblii jest z jednej strony nazywany stwórcą nieba i ziemi:

Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię. (Rdz 1:1)

Dalej mówił jeszcze Churam: Błogosławiony niech będzie Pan, Bóg Izraela, który stworzył niebo i ziemię (II Krn 2:11)

mórz:

Ty jedynie jesteś Panem! Ty stworzyłeś niebios, niebios niebios i cały ich zastęp, ziemię i wszystko, co jest na niej, morza i wszystko, co jest w nich, (Neh 9:6a)

gwiazdozbiorów:

On stworzył Niedźwiedzicę, Oriona, Plejady i Gwiazdozbiór Południa. (Hi 9:9)

ciał niebieskich, które przydzielił wszystkim narodom:

i abyś, gdy podniesiesz swoje oczy ku niebu i ujrzysz słońce, księżyc i gwiazdy, cały zastęp niebieski, nie dał się zwieść i nie oddawał im pokłonu, i nie służył im, skoro Pan, twój Bóg, przydzielił je wszystkim ludom pod całym niebem. (Pwt 4:19)

stron świata:

Tyś stworzył północ i południe (Ps 89:9)

stwórcą wszystkich narodów:

i że wywyższy cię ponad wszystkie narody, które stworzył, (Pwt 26:19a)

Wszystkie narody, któreś Ty stworzył, Przyjdą i kłaniać się będą tobie, Panie, I wielbić imię twoje. (Ps 86:9)

Bogiem wszystkich królestw:

Ty jedynie jesteś Bogiem wszystkich królestw ziemi, Ty stworzyłeś niebo i ziemię. (II Krl 19:15b)

królem całej ziemi:

I będzie Pan królem całej ziemi. (Zach 14:9)

i innymi określeniami wskazującymi na jego uniwersalność, jak na przykład „Bóg niebios”:

aby mogli składać ofiary przyjemne Bogu niebios i zanosić modły za życie króla i jego synów. (Ezd 6:10)

Ezdrasz, kapłan, uczony w zakonie Boga niebios (Ezd 7:21b)

Ach, Panie, Boże niebios! (Neh 1:5b)

aby wyblągali u Boga niebios miłosierdzie z powodu tej tajemnicy, by nie stracono Daniela i jego towarzyszy wraz z pozostałymi magami babilońskimi. (Dn 2:18)

lub „Bóg Najwyższy”:

Melchisedek zaś, król Salemu, wyniósł chleb i wino. A był on kapłanem Boga Najwyższego. (Rdz 14:18)

Gdy Najwyższy przydzielał dziedzictwa narodom, Gdy rozdzielał synów ludzkich, Już ustalał granice ludów Według liczby synów izraelskich. (Pwt 32:8)

Będę opiewał imię twoje, Najwyższy! (Ps 9:3b)

Z drugiej strony jest nazywany Bogiem konkretnych ludzi:

Pan, Bóg ojców waszych, Bóg Abrahama, Bóg Izaaka i Bóg Jakuba posłał mnie do was. (Wyj 3:15b)

Salomon, syn Dawida, umocnił się potem w swoim królestwie, a Pan, Bóg jego, był z nim i nader go wywyższył. (II Krn 1:1)

wchodzi z poszczególnymi ludźmi w osobiste relacje, wręcz jest Bogiem „osobistym”, akt stworzenia ma swoje odniesienie do każdego człowieka, nie tylko prarodziców:

Bo Ty stworzyłeś nerki moje, Ukształtowałeś mnie w łonie matki mojej. (Ps 139:13)

Bóg jest Bogiem narodu wybranego – Izraela, Hebrajczyków:

Pan, Bóg Hebrajczyków, objawił się nam. (Wyj 3:18b)

I rzekł: Błogosławiony niech będzie Pan, Bóg Izraela, (II Krn 6:4a)

to Izraelitom daje w posiadanie ziemię Kanaanu:

Czcij ojca swego i matkę swoją, aby długo trwały twoje dni w ziemi, którą Pan, Bóg twój, da tobie. (Wyj 20:12)

Oto Ja wypędzę przed tobą Amorejczyka, Kananejczyka, Chetejczyka, Peryzyjczyka, Chiwwijczyka i Jebuzejczyka. (Wyj 34:11b)

to Izraelitami opiekuje się, ale również i wymierza im kary za niewierność:

A jeżeli mimo to nie będziecie mnie słuchać, to nadal was smagać będę siedmiokrotnie za wasze grzechy. (Kpł 26:18)

Jednakże w kilku miejscach Biblii spotykamy się z wizją poszerzenia tego wybrania również na narody inne niż Izrael. Przede wszystkim chodzi tu o wizję prorocką Izajasza, w której Egipt i

Asyria zostają zrównane z Izraelem:

W owym dniu stanie w ziemi egipskiej ołtarz Pana i słup pamiątkowy Pana na jego granicach.

I będzie znakiem i świadkiem Pana Zastępów w ziemi egipskiej, gdy będą wołać do Pana z powodu gnębicieli, wtedy pośle im wybawiciela; on ujmie się za nimi i wyratuje ich.

Wtedy objawi się Pan Egipcjowi i Egipcjanie poznają w owym dniu Pana, i będą przynosić ofiary krwawe i ofiary z pokarmów, i będą składać Panu śluby i spełniać je.

A gdy Pan będzie smagał Egipt, smagał i leczył, wtedy nawrócą się do Pana, a On da im się ubłagać i uleczy ich.

W owym dniu prowadzić będzie droga z Egiptu do Asyrii: Asyryjczyk uda się do Egiptu, a Egipcjanin do Asyrii, i Egipcjanie wraz z Asyryjczykami będą służyć Panu.

W owym dniu będzie Izrael jako trzeci razem z Egiptem i Asyrią błogosławieństwem na ziemi, którą pobłogosławił pan Zastępów, mówiąc: Niech będzie błogosławiony mój lud Egipt i dzieło moich rąk Asyria, i moje dziedzictwo Izrael! (Iz 19:19-25)

Ponadto Bóg jest przedstawiony jako ten, który nie tylko wypędził Kanaanejczyków przed Izraelitami i dał Izraelitom Kanaan, ale również, analogicznie, dał ziemię Edomitom (potomkom Ezawa), Moabitom i Ammonitom (potomkom Lota):

góry Seir dałem bowiem w dziedziczne posiadanie Ezawowi. (Pwt 2:5b)

Wtedy Pan rzekł do mnie: Nie nastawaj na Moabitów i nie wszczynaj z nimi wojny, gdyż nie dam ci z ich ziemi nic w dziedziczne posiadanie, Ar bowiem dałem w dziedziczne posiadanie synom Lota (Pwt 2:9)

Zbliżasz się bardzo do synów Ammonowych; nie nastawaj na nich i nie wszczynaj z nimi wojny, gdyż nie dam ci nic z ziemi Ammonitów w dziedziczne posiadanie, dałem ją bowiem w dziedziczne posiadanie synom Lota. (Pwt 2:19)

oraz wytępił mieszkające tam wcześniej narody:

Mieszkali w niej dawniej Refaici, a Ammonici nazywali ich 'Zamzummim'. Był to lud wielki i liczny, i rosły jak olbrzymy, lecz Pan wytępił ich przed nimi, tak iż objęli ich ziemię w posiadanie i zamieszkali na ich miejscu, podobnie, jak to uczynił potomkom Ezawa, mieszkającym w Seir, przed którymi wytępił Chorytów, tak iż objęli ziemię ich w posiadanie i zamieszkali na ich miejscu, aż do dnia dzisiejszego. (Pwt 2:20b-22)

Uniwersalność Boga widać także w zapowiedzi dotyczącej przyjęcia przezeń cudzoziemców:

Cudzoziemców zaś, którzy przystali do Pana, aby mu służyć i aby miłować imię Pana, być jego sługami, wszystkich, którzy przestrzegają sabatu, nie beczeszcząc go, i trzymają się mojego przymierza, wprowadzę na moją świętą górę i sprawię im radość w moim domu modlitwy. Ich całopalenia i ich rzeźne ofiary będą mi mile na moim ołtarzu, gdyż mój dom będzie zwany domem modlitwy dla wszystkich ludów. (Iz 56:6-7)

2.2.1.9. Przymierze

Bóg wchodzi w relację z ludźmi zawierając z nimi przymierze, najczęściej człowiek zobowiązuje się w nim do posłuszeństwa wobec Boga i do czczenia jedynie Boga, natomiast Bóg obiecuje mu płodność i ziemię:

Jam jest Bóg Abrahama, ojca twego. Nie bój się, bom Ja z tobą i będę ci błogosławił, i rozmnożę potomstwo twoje przez wzgląd na Abrahama, sługę mego. (Rdz 26:24b)

2.2.1.10. Cechy Boga

Bóg jest przede wszystkim wszechmocny i suwerenny:

Wiem, że Ty możesz wszystko i że żaden twój zamysł nie jest dla Ciebie niewykonalny. (Hi 42:2)

jest wszechwiedzący:

Wiesz dobrze o wszystkich ścieżkach moich. (Ps 139:3b)

I rzekł do mnie: Synu człowieczy, czy ożyją te kości? I odpowiedziałem: Wszehmocny Panie, Ty wiesz. (Ez 37:3)

zna przyszłość:

A Pan rzekł do niej: Dwa narody są w łonie twoim i dwa ludy wywiodą się z żywota twego. Jeden naród będzie miał przewagę nad drugim, starszy będzie służył młodszemu. (Rdz 25:23)

zna znaczenie snów:

Odpowiedzieli mu: Mieliśmy sen, a nie ma nikogo, kto by nam go wyłożył. Rzekł do nich Józef: Czy nie do Boga należy wykład? Opowiedzcie mi je! (Rdz 40:8)

zna zamysły ludzi:

Ja znałem ich zamysł, według którego dziś postępują, jeszcze zanim wprowadziłem ich do ziemi, którą im przysiągłem. (Pwt 31:21b)

zna ludzi po imieniu:

I rzekł Mojżesz do Pana: Oto Ty mówisz do mnie: Prowadź ten lud, a nie oznajmiłeś mi, kogo pošlesz ze mną, chociaż powiedziałeś: Znam cię po imieniu, oraz: Znalazłeś łaskę w oczach moich. (Wyj 33:12)

wyznacza ich przeznaczenie, pochodzi od niego zarówno dobro, jak i zło:

Pan zadaje śmierć, ale i przywraca do życia, Strąca do krainy umarłych, ale i wyprowadza, Pan zuboża, ale i wzbogaca, Poniża, ale i wywyższa. (I Sm 2:6-7)

Bo On rani, lecz i opatruje, uderza, lecz jego ręce leczą. (Hi 5:18)

dwie pozornie przeciwstawne cechy Boga to sprawiedliwość:

Faraon kazał wezwać Mojżesza i Aarona i rzekł do nich: Tym razem zgrzeszyłem; Pan jest sprawiedliwy, a ja i lud mój jesteśmy grzeszni. (Wyj 9:27)

i miłosierdzie

Łaskawy i miłosierny jest Pan, Nierychły do gniewu i pełen łaski.

Dobry jest Pan dla wszystkich, A miłosierdzie jego jest nad wszystkimi jego dziełami. (Ps 145:8-9)

Bóg postępuje z ludźmi odpowiednio do ich postępowania:

Z łaskawym postępujesz łaskawie, Z mężem nienagannym nienagannie, Ze szczerym postępujesz szczerze, Z przewrotnym surowo. (2 Sam 22:26-27)

Bóg jest wieczny:

I rzekł Pan Bóg: Oto człowiek stał się taki jak my: zna dobro i zło. Byleby tylko nie wyciągnął teraz ręki swej i nie

zerwał owocu także z drzewa życia, i nie zjadł, a potem żył na wieki! (Rdz 3:22)
Trawa usycha, kwiat więdnę, ale słowo Boga naszego trwa na wieki. (Iz 40:8)

2.2.1.11. Role, w jakich występuje Bóg

Bóg w Starym Testamencie bywa przedstawiany jako wojownik:

Pan jest wojownikiem, Pan – imię jego. (Wyj 15:3)

Pan wyrusza jak bohater, jak wojownik budzi zapal do walki, rzuca donośny zew bojowy, wydaje okrzyk, nad swoimi wrogami odnosi zwycięstwo. (Iz 42:13)

jako król:

Pan będzie królował na wieki wieków. (Wyj 15:18)

Widziałem Pana siedzącego na swoim tronie, a cały zastęp niebieski stał przy nim, po jego prawicy i po lewicy. (I Krl 22:19b)

jako gospodarz wyprawiający ucztę:

Zastawiasz przede mną stół wobec nieprzyjaciół moich, (Ps 23:5a)

Pan Zastępów wyprawi wszystkim ludom na tej górze ucztę z tłustych potraw, ucztę z wystawnych win, z tłustych potraw ze szpikiem, ze starych dobrze wystawnych win. (Iz 25:6)

A ty, synu człowieczy – tak mówi Wszechmocny Pan - mów do wszelkiego rodzaju ptactwa i do wszystkich zwierząt polnych: Zbierzcie się i przyjdźcie, zgromadźcie się zewsząd na moją ucztę ofiarną, którą dla was przygotowuję jako wielką ucztę ofiarną na górach izraelskich! Jedzcie mięso i pijcie krew! (Ez 39:17)

jako pasterz:

Pan jest pasterzem moim, (Ps 23:1b)

Pasterzu Izraela, słuchaj! Ty, który prowadzisz Józefa jak trzodę, Który zasiadasz na cherubach, Ukaż się w chwale! (Ps 80:2)

Jak pasterz będzie pasł swoją trzodę, do swojego naręcza zbierze jagnięta i na swoim łonie będzie je nosił, a kotne będzie prowadził ostrożnie. (Iz 40:11)

jako sędzia:

Niech Pan będzie sędzią między mną a tobą. (Rdz 16:5b)

Pan sądzić będzie ludy. Mnie zaś sądz, Panie, Według sprawiedliwości mojej I według niewinności mojej. (Ps 7:9)

jako lekarz:

żadną chorobą, którą dotknąłem Egipt, nie dotknę ciebie, bom Ja, Pan, twój lekarz (Wyj 15:26b)

jako nauczyciel:

A chociaż Pan dał wam chleb niedoli i wodę ucisku, to jednak nie będzie się już ukrywał twój nauczyciel i twoje oczy będą oglądać twojego nauczyciela (Iz 30:20)

już czas szukać Pana, aby przyszedł i nauczył was sprawiedliwości. (Oz 10:12b)

jako stróż:

Oto nie drzemie Ani nie zasypia stróż Izraela. (Ps 121:4)

W owym dniu będą mówić: Rozkoszna winnica, śpiewajcie o niej! Ja, Pan, jestem jej stróżem, nieustannie ją

nawadniam, pilnuję jej dniem i nocą, aby nikt na nią się nie targnął. (Iz 27:2-3)

jako oblubieniec (Jerozolimy):

i rośnij! Jak roślinę polną uczyniłem cię. Rosłaś więc i wydorósłłaś, i doszłaś do pełnej urody. Twoje piersi nabrały kształtu, a twoje włosy urosły, lecz sama byłaś naga i goła. A gdy znowu przechodziłem koło ciebie i widziałem cię, oto nadszedł twój czas, czas miłości. Wtedy rozpostarłem nad tobą poły swojej szaty i nakryłem twoją nagość, związałem się z tobą przysięgą i zawarłem z tobą przymierze – mówi Wszechmocny Pan – i stałaś się moją. (Ez 16:7-8)

jako mąż Izraela i Judy:

Widziała także, że Ja właśnie z powodu wszystkich cudzołóstw odrzuciłem odstępną żonę, Izraela, i dałem jej list rozwodowy. Jednak jej siostra, niewierna Juda, nie ulękła się, lecz poszła i także oddawała się nierządowi. (Jer 3:8)

jako ojciec Izraela:

i znowu teraz wołasz do mnie: Ojciec mój (Jer 3:4a)

a nawet jako dzikie zwierzę – lew:

Bo Ja wystąpię przeciw Efraimowi jak lew, a przeciw domowi Judy jak lwie; Ja sam rozszarpie i odejdę, Ja porwę i nikt ich nie wyratuje. (Oz 5:14)

Pójdą za Panem, który jak lew zaryczy, a gdy tak zaryczy, dzieci z drżeniem przybiegną od zachodu. (Oz 11:10)

2.2.2. Obraz Boga w Nowym Testamencie

Obraz Boga w Nowym Testamencie stanowi kontynuację historycznego objawienia Starego Testamentu. Wprawdzie we wczesnym chrześcijaństwie istniał nurt odrzucający pismo święte judaizmu (marcjonici)³⁴, to jednak ostatecznie wszystkie Kościoły chrześcijańskie uznały Stary Testament za zbiór ksiąg objawionych. O ciągłości objawienia świadczy też wiele nawiązań do Starego Testamentu w Nowym:

czy nie czytaliście w księdze Mojżesza, jak to Bóg rzekł przy krzaku do niego: Jam jest Bóg Abrahama i Bóg Izaaka, i Bóg Jakuba?

nem olvastátok-é a Mózes könyvében, a csipkebokornál, hogy mi módon szólott néki az Isten, mondván: Én vagyok Ábrahám Istene, és Izsák Istene, és Jákób Istene.

ettekö ole Mooseksen kirjasta lukeneet kertomusta palavasta pensaasta? Siinä Jumala puhuu Moosekselle ja sanoo: 'Minä olen Abrahamin Jumala, Iisakin Jumala ja Jaakobi Jumala.'

kas te ei ole lugenud Moosese raamatust kibuvitsapõõsa loost, kuidas Jumal ütles Moosesele: „Mina olen Aabrahami Jumal ja Iisaki Jumal ja Jaakobi Jumal”?

Инмарлэсь куак дорысен Моисейлы „Мон Авраамлэн Инмарез, Исааклэн Инмарез, Иаковлэн Инмарез” шуэмзэ Моисейлэн книгаысьтыз өд лыдže шат?

(Mk 12:26b)

Wiele ewangelicznych opisów przypomina te znane ze Starego Testamentu:

A gdy przyjdzie Syn Człowieczy w chwale swojej i wszyscy aniołowie z nim, wtedy zasiądzie na tronie swej chwały.

Mikor pedig eljő az embernek Fia az ő dicsőségében, és vele mind a szent angyalok, akkor beül majd az ő dicsőségének királyiszékébe.

³⁴ Marcjon z Synopy (ok. 85 – ok. 160), podobnie jak inni gnostycy, głosił wręcz istnienie dwóch Bogów – sprawiedliwego i złowrogiego demiurga Jahwe oraz dobrego Najwyższego Boga Miłości, objawionego w Jezusie.

Kun Ihmisen Poika tulee kirkkaudessaan kaikkien enkeliensä kanssa, hän istuu kirkautensa valtaistuimelle. Aga kui Inimese Poeg tuleb oma kirkuses ja kõik inglid temaga, siis ta istub oma kirkuse troonile
Куке Адыми Пи Аслаз данэныз, Соин валче вань святой кылчинъёс³⁵ лыктозы, соку Со Аслаз нишмüсь данлыкелэн пукон вылаз пуксёз.
 (Mt 25:31)

Ponadto w wielu miejscach Nowego Testamentu wręcz powtórzone zostały też niektóre teksty z Biblii hebrajskiej, na przykład opowieść o stworzeniu ludzi:

Ale od początku stworzenia uczynił ich Bóg mężczyzną i kobietą. Dlatego opuści człowiek ojca swego oraz matkę i połączy się z żoną swoją. I będą ci dwoje jednym ciałem. A tak już nie są dwoje, lecz jedno ciało. Co tedy Bóg złączył, człowiek niechaj nie rozłącza.

De a teremés kezdete óta férfiúvá és asszonnyá teremé őket az Isten. Annakokáért elhagyja az ember az ő atyját és anyját; és ragaszkodik a feleségéhez, És lesznek ketten egy testté. Azért többé nem két, hanem egy test. Annakokáért a mit az Isten egybeszerkesztett, ember el ne választja.

Mutta maailman alussa Jumala loi ihmisen mieheksi ja naiseksi. Sen tähden mies jättää isänsä ja äitinsä ja liittyy vaimoonsa, niin että nämä kaksi tulevat yhdeksi lihaksi. He eivät siis enää ole kaksi, he ovat yksi. Ja minkä Jumala on yhdistänyt, sitä älköön ihminen erottako.

aga loomise algul lõi Jumal inimese meheks ja naiseks. Seepärast jätab mees oma isa ja ema ja hoiab oma naise poole ja need kaks saavad üheks, nõnda et nad enam ei ole kaks, vaid üks liha. Mis nüüd Jumal on ühte pannud, seda ärgu inimene lahutagu!

Дунне кылдытонлэн кутсконаз ик, Инмар соосты ниосмуртэз но кышномуртэз кылдытэм. Соин ик адыми аслэстыз атайзэ, анайзэ кельтоз но, ас кышноез борды лякиськоз, кыкназы соос одӱг лулмугор³⁶ луозы, соин ик соос кык ӱвӱл, одӱг лулмугор ни. Озьы бере, Инмарлэсь огазе каремзэ адыми медаз ни люкы.
 (Mk 10:6-9)

Główną innowacją chrześcijańskiego obrazu Boga jest koncepcja wcielenia. Boskość Chrystusa została wyrażona np. w następujących fragmentach:

Odpowiedział Tomasz i rzekł mu [tj. Jezusowi]: Pan mój i Bóg mój.

És felele Tamás és monda néki: Én Uram és én Istenem!

Silloin Tuomas sanoi: „Minun Herrani ja Jumalani!”

Toomas vastas talle: „Minu Issand ja minu Jumal!”

Фома Солаы ответ сѣтыса шуэм: „Мынам Кузѣ-Инмаре, мынам Инмаре!”

(J 20:28)

Ja i Ojciec jedno jesteśmy

Én és az Atya egy vagyunk.

Minä ja Isä olemme yhtä.

Mina ja Isa oleme üks.

Мон Атаен – одӱг.

(J 10:30)

Jednak większość użyć słowa „Bóg” w Nowym Testamencie odnosi się do Boga Ojca. Tytuł ten, traktowany niekiedy jako imię własne Pierwszej Osoby Trójcy Świętej, oznacza zarówno osobistą relację między nim a Jezusem, jak i między nim a każdym człowiekiem:

Ojciec wasz, który jest w niebie, da dobre rzeczy tym, którzy go proszą.

(...) ád a ti mennyei Atyátok jókat azoknak, a kik kérnek tőle.

teidän taivaallinen Isänne antaa hyvää niille, jotka sitä häneltä pyytävät.

³⁵ pierwotnie słowo Кылчин było udmurckim teonimem.

³⁶ wyraz złożony z rzeczownika лул 'dusza' i мугор 'ciało'.

teie Isa, kes on taevas, annab head neile, kes teda paluvad!
нош Инмысь Атайды уката но Солэсь курысьёслы жечлык сётоз.
(Mt 7:11b)

Stosunek Boga do stworzenia, a w szczególności do ludzi, charakteryzuje się bezgraniczną miłością:

Albowiem tak Bóg umiłował świat, że Syna swego jednorodzonego dał, aby każdy, kto weń wierzy, nie zginął, ale miał żywot wieczny.

Mert úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy valaki hiszen ő benne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.

Jumala on rakastanut maailmaa niin paljon, että antoi ainoan Poikansa, jottei yksikään, joka häneen uskoo, joutuisi kadotukseen, vaan saisi iankaikkisen elämän.

Sest nõnda on Jumal maailma armastanud, et ta oma ainusündinud Poja on andnud, et ükski, kes temasse usub, ei hukkuks, vaid et tal oleks igavene elu.

Инмар сокем дуннеез яратӱз, Аслэсьтыз одӱг вордӱськем Пизэ сӱтӱз, котькудӱз но Солы оскись мурт медаз быры, солэн быронтэм улонэз мед луоз шуыса.

(J 3:16)

2.3. Obraz Boga według dokumentów poszczególnych wyznań chrześcijańskich

Podstawowym źródłem doktryny chrześcijańskiej jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, jednak poszczególne Kościoły formułują, porządkują, wyjaśniają, względnie uzupełniają przekaz biblijny poprzez systematyczne wyznania wiary, postanowienia soborowe, encykliki papieskie, katechizmy i księgi wyznaniowe, jak również poprzez rozwój form liturgicznych. W dalszej części rozdziału przedstawię kanoniczny obraz Boga wyłaniający się z lektury podstawowych oficjalnych dokumentów poszczególnych tradycji reprezentowanych wśród Węgrów, Finów, Estończyków i Udmurtów w stosunkowo znaczącej liczbie i obecnych wśród tych narodów od wieków.

Poszczególne tradycje wyznaniowe przedstawię w kolejności chronologicznej, począwszy od prawosławia i (rzymskiego) katolicyzmu, poprzez dwa główne wyznania protestanckie (luteranizm i kalwinizm), na unitarianizmie skończywszy. Najpierw jednak przedstawię dwa wczesnochrześcijańskie wyznania wiary, ze względu na ich obecność w większości wymienionych Kościołów (poza unitariańskim), która nie ogranicza się jedynie do formalnego uznania zawartych w nich prawd, ale przede wszystkim obejmuje szerokie użycie w trakcie regularnych obrzędów (Boskich liturgii, mszy świętych i nabożeństw), podczas których wszyscy zgromadzeni wierni recytują jedno z wyznań wiary. Stanowią one również podstawę religijnej edukacji dzieci i katechumenów.

2.3.1. Wczesnochrześcijańskie wyznania wiary

Dwa starożytne wyznania wiary, które zyskały największe znaczenie w historii chrześcijaństwa, to *Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary* (zwane czasem *Nicejskim*), którego tekst został ostatecznie ustalony na soborze powszechnym w Konstantynopolu w 381 (prawdopodobnie w oparciu o wyznanie wiary powstałe na soborze powszechnym w Nicei w 325) oraz wcześniejsze, pochodzące z II lub III wieku, tzw. *Apostolskie wyznanie wiary*, zwane również *Symbolem apostolskim*, co nawiązuje do legendy o apostolskim pochodzeniu tego *credo*. Oryginalne teksty obu wyznań wiary zostały zredagowane po grecku, przy czym pochodzenie wyznania „apostolskiego” nie jest całkowicie jasne. W przeciwieństwie do wyznania „nicejskiego” nie stanowiło ono oficjalnego podsumowania obrad zgromadzonych na soborze biskupów, lecz najprawdopodobniej powstało w wyniku długotrwałej ewolucji różnych zwyczajowych formuł wyrażających wiarę katechumenów przed przyjęciem chrztu. Powstało w zachodniej części Imperium Rzymskiego i obecnie jest używane głównie przez Kościoły chrześcijaństwa zachodniego.

Oba teksty mają bardzo podobną budowę, pod pewnymi względami jednak różnią się od siebie. *Wyznanie nicejsko-konstantynopolitańskie* jest dłuższe od *apostolskiego*, niektóre prawdy wiary opisuje dokładniej, udzielając tym samym odpowiedzi na powstałe w międzyczasie kontrowersje ariańskie dotyczące natury (boskości) Chrystusa. *Symbol apostolski* natomiast w dwóch miejscach przekazuje pewne informacje pominięte w tekście *Nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary*; dotyczą one zstąpienia Jezusa do piekieł i sprecyzowania znaczenia Kościoła jako społeczności świętych („świętych obcowania”).

W obu tekstach można wyróżnić trzy części nawiązujące do trzech osób Trójcy Świętej (choć niektóre tradycyjne podziały dzielą je na większą liczbę części), oba teksty wymieniają też wszystkie trzy osoby Boże: pierwsza ich część dotyczy Boga Ojca, druga – Jezusa Chrystusa, jego życia, śmierci, zmartwychwstania i wniebowstąpienia, trzecia – Ducha Świętego i prowadzonego przezeń Kościoła. Wcześniejszy *Symbol apostolski* nie orzeka jednak wprost o boskości dwóch osób Trójcy, dokonuje tego dopiero *Wyznanie nicejsko-konstantynopolitańskie*, nazywając Jezusa Chrystusa „Bogiem prawdziwym”, a Ducha Świętego – „Panem”, co w tłumaczeniach Biblii jednoznacznie wskazywało na święte imię jedynego Boga.

W poszczególnych językach funkcjonuje czasem kilka różnych tłumaczeń tych wyznań wiary, najczęściej wynika to z odmiennych tradycji przyjętych w poszczególnych Kościołach chrześcijańskich. Podstawowa różnica dotyczy dwóch wersji *Wyznania nicejsko-konstantynopolitańskiego*, pierwotnej, uznawanej przez Kościoły prawosławne, i wtórnej, uzupełnionej o informację o pochodzeniu Ducha Świętego od Syna, używanej na Zachodzie.

2.3.2. Tekst *Apostolskiego wyznania wiary* w języku polskim

*Wierzę w Boga Ojca Wszechmogącego, Stworzyciela nieba i ziemi
i w Jezusa Chrystusa, Syna Jego Jedynego, Pana naszego, który się poczył z Ducha Świętego. Narodził się z Marii
Panny, umęczon pod Ponckim Pilatem, ukrzyżowan, umarł i, pogrzebion, zstąpił do piekieł, trzeciego dnia
zmartwychwstał, wstąpił na niebiosy, siedzi po prawicy Boga Ojca Wszechmogącego, stamtąd przyjdzie sądzić żywych i
umarłych.*

*Wierzę w Ducha Świętego, święty Kościół powszechny, społeczność świętych, grzechów odpuszczenie, ciała
zmartwychwstanie, żywot wieczny. Amen*

w języku węgierskim: *Apostoli hitvallás*

Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek Teremtőjében.

*És Jézus Krisztusban, az Ő egyszülött Fiában, a mi Urunkban; aki fogantatott Szentlélektől, született Szűz Máriától;
szenvedett Poncius Pilátus alatt; megfeszítették, meghalt és eltemették. Alászállt a poklokra, harmadnapon feltámadt a
halottak közül; fölment a mennybe, ott ül a mindenható Atyaisten jobbán; onnan jön el ítélni élőket és holtakat.*

*Hiszek Szentlélekben. Hiszem a katolikus / egyetemes Anyaszentegyházat; a szentek közösségét, a bűnök bocsánatát; a
test feltámadását és az örök életet. Ámen.*

w języku fińskim: *Apostolinen uskontunnustus*

Minä uskon Jumalaan, Isään, Kaikkivaltiaaseen, taivaan ja maan Luojaan, ja Jeesukseen Kristukseen, Jumalan ainoaan Poikaan, meidän Herraamme, joka sikisi Pyhästä Hengestä, syntyi neitsyt Mariasta, kärsi Pontius Pilatuksen aikana, ristiinnaulittiin, kuoli ja haudattiin, astui alas tuonelaan, nousi kolmantena päivänä kuolleista, astui ylös taivasiin, istuu Jumalan, Isän, Kaikkivaltiaan, oikealla puolella ja on sieltä tuleva tuomitsemaan eläviä ja kuolleita, ja Pyhään Henkeen, pyhän yhteisen seurakunnan, pyhän yhteyden, syntien anteeksiantamisen, ruumiin ylösnousemisen ja iankaikkisen elämän.

w języku estońskim: *Apostellik usutunnistus*

Mina usun Jumalasse, kõigeväelisse Isasse, taeva ja maa Loojasse.

Ja Jeesusesse Kristusesse, Tema ainsasse Pojasse, meie Issandasse, kes on saadud Pühast Vaimust, ilmale tulnud neitsi Maarjast, kannatanud Pontius Pilaatuse all, risti löödud, surnud ja maha maetud, alla läinud surmavalda, kolmandal päeval üles tõusnud surnuist, üles läinud taeva, istub Jumala, oma kõigeväelise Isa paremal käel, sealt Tema tuleb kohut mõistma elavate ja surnute üle.

Mina usun Pühasse Vaimusse, üht püha kristlikku kirikut, pühade osadust, pattude andeksandmist, ihu ülestõusmist ja igavest elu. Aamen.

2.3.3. Tekst Nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary

w języku polskim:

Wierzę w jednego Boga, Ojca Wszechmogącego / Wszechmocnego, Stworzyciela nieba i ziemi, wszystkich rzeczy widzialnych i niewidzialnych.

I w Jednego Pana Jezusa Chrystusa, Syna Bożego Jednorodzonego, który z Ojca jest zrodzony przed wszystkimi wiekami. [Bóg z Boga,] Światłość ze Światłości, Bóg prawdziwy z Boga prawdziwego. Zrodzony a nie stworzony, współistotny Ojcu, a przez Niego wszystko się stało. On to dla nas ludzi i dla naszego zbawienia zstąpił z nieba. I za sprawą Ducha Świętego przyjął ciało z Maryi Dziewicy i stał się Człowiekiem. Ukrzyżowany również za nas, pod Poncjuszem Pilatem został umęczony i pogrzebany. I zmartwychwstał trzeciego dnia, jak oznajmia Pismo. I wstąpił do nieba, siedzi po prawicy Ojca. I powtórnie przyjdzie w chwale, sądzić żywych i umarłych, a królestwu Jego nie będzie końca.

Wierzę w Ducha Świętego, Pana i Ożywiciela, który od Ojca [i Syna] pochodzi, który z Ojcem i Synem wspólnie odbiera uwielbienie i chwałę, który mówił przez proroków. Wierzę w jeden, święty, powszechny/soborowy i apostolski Kościół. Wyznaję jeden chrzest na odpuszczenie grzechów. I oczekuję wskrzeszenia umarłych. I życia wiecznego w przyszłym świecie. Amen.

w języku węgierskim *A Niceai Hitvallás*

Hiszek az egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek, minden láthatónak és láthatatlannak Teremtőjében. Hiszek az egy Úrban, Jézus Krisztusban, Isten egyszülött Fiában, aki az Atyától született az idő kezdete előtt. [Isten az Istentől,] világosság a világosságtól, valóságos Isten a valóságos Istentől. Született, de nem teremtmény, az Atyával egylényegű és minden általa lett. Értünk emberekért, a mi üdvösségünkért, leszállott a mennyből. Megtestesült a Szentlélek erejéből Szűz Máriától és emberré lett. Poncius Pilátus alatt keresztre feszítették, kihalált szenvedett és eltemették. Harmadnapra föltámadott az Írások szerint, fölment a mennybe, ott ül az Atyának jobbján, de újra eljön dicsőségben ítélni élőket és holtakat és országának nem lesz vége.

Hiszek a Szentlélekben, Urunkban és éltetőnkben, aki az Atyától [és Fiútól] származik, akit éppúgy imádunk és dicsőítünk mint az Atyát és a Fiút, Ő szólt a próféták szavával. Hiszek az egy, szent, katolikus/egyetemes és apostoli Anyaszentegyházban. Vallom az egy keresztséget a bűnök bocsánatára. Várom a holtak föltámadását és az eljövendő örök életet. Amen.

w języku fińskim *Nikaian uskontunnustus*

Me uskomme yhteen Jumalaan, Isään, Kaikkivaltiaaseen, taivaan ja maan, kaikkien näkyväisten ja näkymättömien Luojaan,

ja yhteen Herraan, Jeesukseen Kristukseen, Jumalan ainoaan Poikaan, joka ennen aikojen alkua on Isästä syntynyt, [Jumala Jumalasta,] Valkeus Valkeudesta, tosi Jumala tosi Jumalasta, syntynyt, ei luotu, joka on samaa olemusta kuin Isä ja jonka kautta kaikki on saanut syntynsä, joka meidän ihmisten ja meidän pelastuksemme tähden astui alas taivaista, tuli lihaksi Pyhästä Hengestä ja neitsyt Mariasta ja syntyi ihmiseksi, meidän edestämme ristiinnaulittiin

Pontius Pilatuksen aikana, kärsi kuoleman ja haudattiin, nousi kuolleista kolmantena päivänä, niin kuin oli3 kirjoitettu, astui ylös taivasiin, istuu Isän oikealla puolella ja on kirkkaudessa tuleva takaisin tuomitsemaan eläviä ja kuolleita, ja jonka valtakunnalla ei ole loppua.

Uskomme Pyhään Henkeen, Herraan ja eläväksi tekijään, joka lähtee Isästä [ja Pojasta] ja jota yhdessä Isän ja Pojan kanssa kumarretaan ja kunnioitetaan ja joka on puhunut profeettojen kautta. Uskomme yhden, pyhän, yleisen/yhteisen ja apostolisen kirkon/seurakunnan, Tunnustamme yhden kasteen syntien anteeksiantamiseksi, odotamme kuolleiden ylösnousemusta ja tulevan maailman elämää.

w języku estońskim *Nikaia usutunnistus*

Meie usume ühteainsasse Jumalasse, kõigeväelisse Isasse, taeva ja maa, kõige nähtava ja nähtamatu Loojasse.

Ja ühteainsasse Issandasse Jeesusesse Kristusesse, Jumala ainusiündinud Pojasse, kes Isast on sündinud enne kõiki aegu, [Jumal Jumalast,] valgus valgusest, tõeline Jumal tõelisest Jumalast, sündinud, mitte loodud, olemuselt ühtne Isaga, kelle läbi kõik on loodud; kes on meie, inimeste pärast ning meie õndsuseks alla tulnud taevast ning lihaks saanud Püha Vaimu läbi neitsist Maarjast ja inimeseks saanud, Pontius Pilaatuse ajal ka meie eest risti löödud, kannatanud ja maha maetud ning kolmandal päeval üles tõusnud pühade kirjade järgi ja üles läinud taeva, istub Isa paremal käel ja tuleb taas kirkuses kohut mõistma elavate ja surnute üle; Tema riigile ei tule otsa.

Meie usume Pühasse Vaimusse, Issandasse ja Elavakstegijasse, kes lähtub Isast ja [Pojast], keda Isa ja Pojaga üheskoos kummardatakse ja austatakse; kes on rääkinud prohvetite kaudu. Meie usume ühtainust püha, kristlikku ja apostlikku Kirikut. Meie tunnistame ühtainust ristimist pattude andeksandmiseks ja ootame surnute ülestõusmist ning tulevase ajastu elu.

w języku udmurckim *Осконэз тодытыса веран*

Оскыско одйг Инмар Атайлы, Дунне Кутйсьлы, Инэз но музъемез, вань адзиськись но адскисьтэм макеосты Кылдытйсьлы.

Одйг Кузё-Инмарлы Иисус Христослы, Одйгназ вордйськем Инмарлэн Пиезлы, вань вапумъёслэсь азьвыл Атайлэсь вордскемлы; Югыт Югытлэсь, зэм Инмар зэм Инмарлэсь, вордскемын, кылдытэмын өвёл, Атаен одйг кадь, Со пыр ваньмыз лесьтэмын-пуктэмын.

Ми, адымиос понна, милям утиськонмы понна, Инмысь васькыса, Святой Духлэсь но Мария Нылмуртлэсь мугор басьтэм но адыми луэмлы;

Ми понна Понтий Пилат дыръя кирос борды кортчогамлы, курадземлы, кулыса ватэмлы.

Но, Святой Гожтэмъя, куинетй нуналаз кулэмьсь улзыса султэмлы;

Инме жутскемлы но Атайлэн бур палаз пукисьлы;

Улэпъёсты, кулэмъёсты судить карыны данлыкэн нош лыктонолы, Солэн Эксэйлыкезлэн нумыз уз луы.

Святой Духлы, Кузё-Инмарлы, улон сётйсьлы, Атай бордысь потйсьлы, Атаен но Пиен огкадь йыбыртъянолы, данъянолы, пророкъёс пыр верасьлы.

Одйг гинэ Дун-Сьёлыктэм, дунне вылысь соборен люкаськемъёслэн Черксылы.

Сьёлыкъёсты быдтонын одйг пол гинэ пылатонэз/чукынонэз кулэ карыса верасько.

Кулэм муртёслэсь улзыса султонзэс витыса улйсько,

Вуоно вапумысь Бырисьтэм улонэз но. Аминь.

(Атаманов 1994: 11-12)

Czasownik *оскыны* 'wierzyć' łączy się z rzeczownikiem w przypadku Dativus, tworzonym formantem *-лы*.

Wyraz „Bóg” jest oddany po udmurcku za pomocą rzeczownika *инмар*, który przed przyjęciem przez Udmurtów chrześcijaństwa mógł oznaczać każdego boga (Kozmács 2002: 146), a w szczególności był imieniem głównego boga panteonu, władającego niebem, na co wskazuje etymologia tego wyrazu (od rdzenia *инм-* wyrazu *ин* 'niebo'). Pierwotnie wyraz ten mógł mieć też znaczenie konkretne – 'niebo' (Munkácsi 1896: 56-58).

Wyraz *Инмар* występuje ponadto w tekście wyznania wiary dwukrotnie jako część wyrazu złożonego *Кузё-Инмар*, odnoszącego się do Jezusa Chrystusa i do Ducha Świętego. Compositum

temu w słowniku udmurcko-węgierskim Istvána Kozmácsa przyporządkowano znaczenie

(*népr, vall*) *Úristen* '(etn., rel.) Pan Bóg'

Pierwsza część tego złożenia, rzeczownik *кызѣ*, według wspomnianego słownika ma cztery znaczenia:

1. *tulajdonos, gazda, úr* 2. *vezető, főnök* 3. *szellem, védőszellem* 4. (*tabu*) *medve*

'1. właściciel, gospodarz, pan 2. przywódca, kierownik 3. duch, duch opiekuńczy 4. (tabu) niedźwiedź'

W słowniku Munkácsiego wyrazowi temu (zapisanemu *kužo*) przypisano wprawdzie jedynie znaczenie *gazda, úr*, jednak hasło to odsyła do wyrazu *kužo*, będącego najprawdopodobniej odpowiednikiem wyrazu *кызѣ* pochodzącym z innego dialektu. Pod hasłem *kužo* znajdujemy następujące znaczenia:

1. *gazda, úr, birtokosa, v. ura vlminek* 2. *szellem, őrszellem, istenség*

'1. gospodarz, pan, właściciel lub pan czegoś 2. duch, duch opiekuńczy, bóstwo'

Udmurcki tekst wyznania wiary jest zatem wyjątkowy m.in. z tego względu, że dobitnie stwierdza boskość nie tylko Jezusa Chrystusa, ale i Ducha Świętego, czyniąc to w słowach rozpoczynających te artykuły wiary. W tekście oryginalnym, jak i w przekładzie rosyjskim, w miejscach tych występuje jedynie wyraz *Гочнодь* 'Pan', który również odnosi się w tradycji biblijnej jedynie do Boga.

2.3.4. Obraz Boga na podstawie wczesnochrześcijańskich wyznań wiary

Na podstawie obu wyznań wiary można przedstawić obraz Boga, na który składają się z jednej strony charakteryzujące go cechy, a z drugiej – wydarzenia, których dokonał lub dokona. Z racji braku jednoznacznego przedstawienia przez *Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary* tego, że Duch Święty jest Bogiem (a przez *Apostolskie wyznanie wiary* – także że Jezus Chrystus jest Bogiem), w powszechnej świadomości obraz Boga pokrywa się przede wszystkim z obrazem Boga Ojca. Wynika to również z tego, że cechy przypisywane w traktatach teologicznych wszystkim osobom Trójcy Świętej (np. stworzenie świata), w powszechnym odbiorze są odnoszone jedynie do pierwszej osoby, na co niewątpliwie ma wpływ to, że stworzenie świata zostało opisane w Starym Testamencie, a starotestamentowy obraz Boga nie jest obrazem trynitarnym.

Obraz Boga, który można wywnioskować z lektury *Apostolskiego wyznania wiary*:

BÓG

jest ojcem

może wszystko

stworzył niebo i ziemię

ma jedyne syna

mieszka w niebie

(jest królem, tronuje)

Obraz Boga, który można wywnioskować z lektury *Nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary*:

BÓG

jest jeden

jest ojcem

może wszystko

stworzył wszystko (niebo i ziemię, rzeczy widzialne i niewidzialne)

jest światłością

jest prawdziwym Bogiem

zrodził syna (ma jedyne syna)

(ma tę samą istotę, co Syn)

JEZUS CHRYSTUS

jest jedynym synem Boga

jest panem (ludzi)

ma tę samą istotę, co Ojciec:

jest prawdziwym Bogiem

jest światłością

zstąpił z nieba na ziemię

stał się człowiekiem

(jest zbawicielem)

został ukrzyżowany, umęczony i pochowany

ożył po śmierci

wstąpił z ziemi do nieba

siedzi (trонуje) po prawicy Ojca

będzie sędzią ludzi
będzie królował bez końca
DUCH ŚWIĘTY
jest panem
ożywia
pochodzi od Ojca [i Syna]
jest podobny do pozostałych osób Bożych – Ojca i Syna, ponieważ tak samo jak oni jest (ze strony ludzi) obiektem uwielbienia i chwały
mówił przez proroków
dokonał wcielenia Syna

Płeć, jako cecha związana z cielesnością, nie jest Bogu przypisana bezpośrednio, jednakże ze sformułowań użytych w wyznaniach wiary można wyprowadzić pewne cechy konstytuujące popularny obraz Boga. Najbardziej doniosłe jest określenie Boga jako Ojca, tj. męskiego rodzica (*Wierzę w Boga, Ojca*). Drugim, przeciwnym określeniem może być stwierdzenie o „rodzeniu” Syna – która to czynność jest normalnie kojarzona z kobiecością (*Syna Bożego Jednorodzonego, zrodzony, a nie stworzony*), chociaż bywa w innych religiach przypisywana bogom o cechach skądinąd męskich, na przykład według mitologii greckiej Zeus urodził boginię Atenę.

2.3.5. Powszechność wczesnochrześcijańskich wyznań wiary

Artykuły wiary ujęte w oba te wczesnochrześcijańskie wyznania są przyjmowane i uznawane za prawdziwe przez wszystkie wymienione wyżej Kościoły (poza unitariańskim), ponadto są one dobrze znane wiernym tych Kościołów ze względu na wykorzystanie tych tekstów w katechezie (np. w przygotowaniach do przyjęcia pierwszej komunii świętej u dzieci katolickich albo w przygotowaniach do konfirmacji w przypadku dzieci protestanckich) i w liturgii.

Kościół prawosławny nie używa wprawdzie *Apostolskiego wyznania wiary* (powstałego w tradycji rzymskiej), ale wspomina się o nim z aprobatą np. w katechizmie Kościoła prawosławnego opracowanym przez św. Mikołaja Serbskiego (Wielimirowicza)³⁷. Kościół prawosławny za podstawowe, „święte i niezmiennie” uważa *Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary*, które jest zmagawiane lub odśpiewywane podczas każdej liturgii³⁸.

Także w Kościele katolickim podczas mszy świętej zmagawiane jest *Nicejsko-*

37 <http://magyarorthodoxia.org/page/5/14/3.aspx>

38 <http://www.liturgia.cerkiew.pl/docs.php?id=29>

*konstantynopolitańskie wyznanie wiary*³⁹ (poszerzone względem prawosławnego o informację o pochodzeniu Ducha Świętego również od Syna, czyli kontrowersyjną frazę *Filioque*). *Symbol apostolski* jest stosowany przy sprawowaniu sakramentu chrztu oraz podczas nabożeństw wieczornych⁴⁰, stanowi również ważną część różnych modlitewników (Werner 48: 9). Oba wyznania wiary znajdują się również w katolickim *Małym katechizmie*, stanowiącym zbiór najbardziej podstawowych dla katolika wiadomości na temat wiary.

W porządku nabożeństwa węgierskiego Kościoła luterańskiego stosowane mogą być – fakultatywnie – oba wyznania wiary⁴¹, przy czym zaleca się zmagawianie *Wyznania nicejsko-konstantynopolitańskiego* wówczas, gdy nabożeństwo połączone jest ze spowiedzią i komunią. Nabożeństwo połączone z udzielaniem chrztu oraz skrócony porządek nabożeństwa luterańskiego zawierają tylko *Apostolskie wyznanie wiary*. W fińskim Kościele luterańskim najczęściej zmagawianym wyznaniem wiary jest *Symbol apostolski*, *Wyznanie nicejsko-konstantynopolitańskie* jest używane jedynie podczas uroczystych nabożeństw⁴², podobnie w estońskim Kościele luterańskim.

W porządku nabożeństwa węgierskiego Kościoła reformowanego⁴³ znajduje się jedynie *Apostolskie wyznanie wiary*.

Historyczne, starochrześcijańskie wyznania wiary nie tylko są używane w liturgii w kościołach protestanckich podobnie jak w cerkwiach prawosławnych i kościołach katolickich, ale znajdują się one również w księgach wyznaniowych, uznawanych przez Kościoły reformacji za adekwatne wyrażenie ich stanowiska w kwestiach doktrynalnych. Oba wyznania wiary (wraz z *Atanazjańskim wyznaniem wiary*) są zamieszczone we wspólnym wydaniu wszystkich luterańskich ksiąg wyznaniowych, czyli w *Księdze zgody* z 1580. Na postanowienia pierwszych czterech soborów powszechnych, w tym również na wyznania wiary sformułowane w Nicei i Konstantynopolu powołuje się też w 16. punkcie XI części *Drugie wyznanie helweckie*, należące do ksiąg wyznaniowych Kościoła reformowanego, które ponadto w wielu miejscach używa sformułowań pochodzących z *Nicejsko-konstantynopolitańskiego* i *Atanazjańskiego wyznania wiary*. Przede wszystkim natomiast *Apostolskie wyznanie wiary* zostało przytoczone i omówione zarówno w *Małym katechizmie* ks. dr. Marcina Lutra, jak i w *Katechizmie heidelberskim* używanym wśród reformowanych.

---

39 <http://uj.katolikus.hu/lelkiseg/magyarmise.pdf>

40 <http://uj.katolikus.hu/lelkiseg.php?h=12>

41 <http://liturgia.lutheran.hu/evangelikus-istentisztelet-liturgikus-konyv/liturgikus-istentiszteleti-rend>

42 <http://www.evl.fi/tunnustuskirjat/ekumeeni.html>

43 <http://reformatus.hu/archiv/uj/EGYHAZUNK-urnap-delelotti-istentisztelet.pdf>

2.3.5.1. Kościół prawosławny

Kościół prawosławny w kwestiach doktrynalnych największą wagę przywiązuje do przekazu biblijnego oraz do postanowień pierwszych siedmiu soborów powszechnych niepodzielonego chrześcijaństwa, które mają znaczenie równorzędne z Pismem Świętym, a więc są w prawosławiu autorytetem absolutnym: „Podstawowe prawdy wiary Kościoła prawosławnego oparte są na przekazie tradycji pojmowanej jako wierność duchowi pierwotnego Kościoła. W tym znaczeniu termin „tradycja” oznacza całość przekazu Kościoła i obejmuje Pismo Święte, a także różne aspekty funkcjonowania Kościoła w świecie: ustalenia doktrynalne Kościoła (w tym: wyznanie wiary zapisane na soborze nicejskim i konstantynopolitańskim, kanony soborów powszechnych, pisma ojców Kościoła), zasady życia monastycznego, księgi liturgiczne i formę nabożeństw, a także ikony, będące uobecnieniem sacrum.” (Przybył 2006).

2.3.5.2. Kościół katolicki

Katechizm Kościoła Katolickiego w dziale drugim omawia znaczenie poszczególnych artykułów *Apostolskiego wyznania wiary*. Według tego opracowania Bóg jest jeden, jedyny i jest panem, jest „wieczny, nieskończony, niezmienny, niepojęty, wszechmocny i niewymowny, Ojciec i Syn, i Duch Święty: trzy Osoby, ale jedna istota, jedna substancja, czyli natura, całkowicie prosta”⁴⁴.

W najbardziej przystępny sposób podstawowe zasady wiary Kościoła katolickiego zostały przedstawione w tzw. *Małym katechizmie*, który zawiera m.in. omówione wyżej wyznania wiary, przykazania Boże i kościelne, kanon Pisma Świętego. Głównymi prawdami wiary katolickiej, za najnowszym *Małym katechizmem*, są:

- *Jest jeden Bóg.*
- *Bóg jest sędzią sprawiedliwym, który za dobre wynagradza, a za złe karze.*
- *Są trzy Osoby Boskie: Bóg Ojciec, Syn Boży i Duch Święty.*
- *Syn Boży stał się człowiekiem i umarł na krzyżu dla naszego zbawienia.*
- *Dusza ludzka jest nieśmiertelna.*
- *Łaska Boża jest do zbawienia konieczna.*

Obraz Boga, wynikający z *Małego katechizmu* jest zgodny z wczesnochrześcijańskimi wyznaniem wiary.

---

44 <http://www.katechizm.opoka.org.pl/kkkI-2-1.htm>

2.3.5.3. Kościoły luterzańskie

Podobną funkcję jak wczesnochrześcijańskie wyznania wiary pełnią w Kościołach, które wyodrębniły się podczas reformacji, tzw. księgi wyznaniowe albo księgi symboliczne, które powstałe w celu jasnego przedstawienia doktryny i przyczyniły się do ustalenia własnej tożsamości wyznaniowej. Należy pamiętać o tym, że informacje o Bogu, z racji ważności tego tematu, przekazywane są w tych dokumentach nie tylko w sposób bezpośredni, w odpowiednio zatytułowanych artykułach czy rozdziałach, ale również w sposób pośredni, np. poprzez opis wzajemnego stosunku Boga do człowieka, o czym traktują inne artykuły.

Do najważniejszych i najszerzej znanych ksiąg wyznaniowych luteranizmu należy *Konfesja augsburska* pod redakcją Filipa Melanchtona (ogłoszona w dwóch wersjach językowych – po niemiecku i po łacinie – na sejmie Rzeszy w Augsburgu w 1530 r.) i *Mały Katechizm* Marcina Lutra (napisany po niemiecku w 1529 r.).

Konfesja Augsburska składa się z 28 artykułów, Boga dotyczy pierwszy z nich. Jest on umieszczony w pierwszej części konfesji, gdzie omówione zostały sprawy, co do których nauczanie luterzańskie nie różni się od nauczania papieskiego. Artykuł ten został również przyjęty bez zastrzeżeń przez stronę katolicką w *Konfutacji*, czyli odpowiedzi na *Konfesję*. Pierwszy artykuł *Konfesji augsburskiej*, powołując się na postanowienia soboru w Nicei, ojców Kościoła i używając wielu sformułowań znanych z *Atanazjańskiego wyznania wiary* (pochodzącego z VI wieku symbolu dotyczącego wiary w Tróję Świętą) potwierdza trynitarną koncepcję Bóstwa, według której Bóg jest rzeczywiście jeden pod względem istoty, i odrzuca poglądy określone jako heretyckie. Bóg został opisany jako „wieczny, niecielesny, niepodzielny”, przypisano mu również nieskończoną moc, mądrość i dobroć. Jest stwórcą i zachowawcą wszystkiego, co widzialne i niewidzialne. Jedna istota Boża ma natomiast trzy osoby (którymi są: Ojciec, Syn i Duch Święty), opisane jako współwieczne.

Obraz Boga wynikający z tego artykułu:

BÓG

jest jeden

jest w trzech współwiecznych osobach: Ojcu, Synu i Duchu Świętym

jest wieczny

nie ma ciała

nie można go podzielić

ma nieskończoną moc

jest nieskończenie mądry

jest nieskończenie dobry
stworzył wszystko
zachowuje (podtrzymuje przy życiu) wszystko

Mały Katechizm Lutra został napisany w 1529 r. i jest nadal używany w Kościołach luterańskich w katechezie i w nauce przedkonfirmacyjnej. Składa się, obok dodatków, z pięciu części – dotyczących *Dekalogu*, *Symbolu Apostolskiego*, *Modlitwy Pańskiej* (*Ojcze nasz...*) oraz obu sakramentów: chrztu i wieczerzy Pańskiej (komunii); treść poszczególnych części jest zorganizowana w formie pytań i odpowiedzi, które w przypadku pierwszych trzech dotyczą poszczególnych przykazań, poszczególnych artykułów wiary i poszczególnych prośb *Modlitwy Pańskiej*.

Z tekstu dziesięciorga przykazań i ich zakończenia wynikają bezpośrednio następujące cechy Boga: ustanawia prawo i wymaga od ludzi jego przestrzegania, karze za przewinienia (II), wynagradza za posłuszeństwo dobrobytem i długim życiem (IV), jest żarliwy. Komentarz wyjaśnia również, że Bóg wymaga od człowieka zarówno bojaźni, jak i miłości i zaufania.

Komentarz do *Symbolu apostolskiego* przekazuje obraz Boga zgodny z *Nicejsko-konstantynopolitańskim wyznaniem wiary*, jednak w dużej mierze ograniczony do stosunków między Bogiem a człowiekiem, jako że jedynie poprzez te stosunki możliwe (i potrzebne) jest poznanie natury Boga („nie odrzuca się mówienia o Trójcy Świętej jako pewnym wyrażeniu na określenie wewnętrznej Istoty Boga, lecz podkreśla się, że wewnętrzna Istota Boża jest przez nas rozpoznawana przez Jej działanie w Objawieniu.” (Grane 2002: 34).

W pierwszym z trzech artykułów Bóg jest określony nie tylko jako sprawca jednorazowego aktu stworzenia świata, ale również jako stwórciel każdego człowieka, jego ciała, duszy i zmysłów, dbający o swoje stworzenie i zaspokajający codzienne potrzeby ludzi, co jest motywowane jedynie jego ojcowską, boską dobrocią i miłosierdziem.

Drugi artykuł dotyczy osoby Jezusa Chrystusa, który został określony zarówno jako prawdziwy Bóg (zrodzony z Ojca), jak i jako prawdziwy człowiek (narodzony z Marii Panny). Opisane zostało pokrótce jego życie i dzieło i podkreślone jego fundamentalne znaczenie dla zbawienia człowieka (Jezus, poprzez swoją mękę i śmierć wybawił, odkupił i pozyskał ludzi od grzechu, śmierci i szatana). Chrystus jest określony jako pan ludzi (ludzie są jego własnością), wspomniana jest prawda wiary, że ożył po śmierci, żyje nadal i jest królem.

Trzeci artykuł mówi o Duchu Świętym, który wprawdzie nie jest bezpośrednio nazwany Bogiem, ale jego działanie jest uznane za niezbędne do tego, aby człowiek mógł uwierzyć w

Chrystusa i się z nim połączyć, a także wytrwać w wierze. Duch Święty był również konieczny, aby możliwe było wcielenie Syna. Pozostałe funkcje przypisane trzeciej osobie Trójcy to: powoływanie ludzi przez Ewangelię (czyli dobrą nowinę o zbawczej śmierci Jezusa), odpuszczanie grzechów, a w perspektywie eschatologicznej – ożywienie umarłych i przekazanie wierzącym daru wiecznego życia. Duch Święty działa zarówno wobec każdego chrześcijanina, jak i wobec całości Kościoła chrześcijańskiego, który jest przezeń powoływany, zgromadzany, oświecany, poświęcany i utrzymywany w wierze w Jezusa Chrystusa.

Modlitwa Pańska, będąca bezpośrednim cytatem z *Ewangelii*, jest z racji swojej starożytności i biblijnego autorytetu najpowszechniejszą modlitwą, zmawianą podczas większości chrześcijańskich uroczystości religijnych. Jej adresatem jest Bóg, chociaż nie nazwany w ten sposób, to jednak jednoznacznie tak utożsamiany.

Cechy Boga, wynikające z tekstu *Ojcze nasz*:

BÓG

jest ojcem ludzi

mieszka w niebie

jest święty

jest królem

troszczy się o ludzi

odpuszcza grzechy

może wystawiać na próbę

chroni od zła

Często łączona z tekstem tej modlitwy (i zmawiana wraz z nią) *Doksologia* przypisuje Bogu dodatkowo wieczne (*na wieki wieków*) panowanie (*Twoje jest królestwo, moc i chwała*), co uzupełnia jego obraz o takie cechy:

BÓG

jest mocny (wszechmocny)

odbiera chwałę

jest wieczny

Dotyczące tej modlitwy komentarze w *Małym Katechizmie* Lutra uzupełniają ten obraz o podkreślenie prawdziwości tego, że Bóg jest kochanym ojcem. Określenie „ojciec niebieski” nawiązuje do miejsca przebywania Boga. Bóg daje ludziom Ducha Świętego, i udziela łaski. Bóg ma dobrą i łaskawą wolę, przeciwstawia się złu, umacnia ludzi w wierze, troszczy się zarówno o dobrych, jak i o złych ludzi, daje wszystko z łaski, chroni ludzi przed pokusami, wybawia ich przed złem.

2.3.5.4. Kościoły reformowane

Kościoły tradycji reformacji szwajcarskiej sformułowały w ciągu swej historii wiele wyznań wiary. Węgierski Kościół reformowany uznaje autorytet dwóch spośród nich, tj. *Katechizmu heidelberskiego* (oryginał opracowany przez ucznia Kalwina, Oleviana i ucznia Melanchtona, Ursina po niemiecku i w 1563 przyjęty przez synod w Heidelbergu) i *Drugiego wyznania helweckiego* (napisanego po łacinie przez Henryka Bullingera w 1562).

Drugie wyznanie helweckie składa się z 30 części, dotyczących różnych kwestii teologicznych, każda część jest poparta listą wersetów biblijnych. Naturze Boga poświęcona jest przede wszystkim część trzecia, zatytułowana „O Bogu, Jego Jedności i Troistości (Trójcy Świętej)”, dzieli się ona – w edycji węgierskiej – na cztery punkty.

Punkt pierwszy dotyczy jedności i jedyności Boga ze względu na jego istotę i naturę. Bóg został poza tym opisany jako samoistny, samowystarczalny, niewidzialny, bezcielesny, nieskończony i wieczny, wszechmogący i wszechwiedzący, łaskawy i miłosierny, sprawiedliwy, prawdziwy i prawdomówny. Jest nazwany stwórcą wszystkich rzeczy, zarówno widzialnych, jak i niewidzialnych, największym dobrem, Bogiem żywym, dającym wszystkiemu życie i podtrzymującym wszystko przy życiu.

Punkt drugi wprowadza pojęcie Bożej trójjedyności, w myśl którego w Bogu, wprawdzie nieskończonym i niepodzielnym, można, w sposób niezmieszany i nierozdzielny, wyróżnić trzy osoby: Ojca, Syna i Ducha Świętego. Następnie opisane zostało wzajemne odwieczne pochodzenie tych osób – zrodzenie Syna przez Ojca i pochodzenie Ducha Świętego od Ojca i Syna. Niepoznawalność Boga została wyrażona poprzez stwierdzenie, że Syn został zrodzony „w niewypowiedziany sposób”. W podsumowaniu stwierdza się, że nie ma trzech Bogów, a są trzy osoby, które cechuje współistotność, współwieczność i współrówność, które są różne ze względu na osoby i porządek pochodzenia.

Punkt trzeci podkreśla – na podstawie fragmentów Biblii – odrębność trzech osób Trójcy, punkt czwarty zawiera potępienie herezji antytrynitarnych.

Katechizm heidelberski składa się ze 129 pytań i odpowiedzi, ujętych w 52 sekcje nazwane niedzielami (ponieważ ich liczba odpowiada liczbie tygodni w roku) i trzy części główne, zatytułowane: *Az ember nyomorúságáról* 'O nędzy człowieka', *Az ember megváltásáról* 'O zbawieniu człowieka' i *A háládatosságáról, mellyel a megváltásért Istennek tartozunk* 'O wdzięczności Bogu za zbawienie'. W drugiej części, w odpowiedzi na pytanie 23. przytoczono całe *Apostolskie wyznanie wiary*, odpowiedzi na kolejne pytania dotyczą jego trzech części, które w p. 24 zostały powiązane nie tylko z trzema osobami Trójcy Świętej, ale również z czynnościami względem człowieka, jakie się przypisuje Bogu, który człowieka stworzył, odkupił i uświęca. Pytanie 25 dotyczy paradoksu trójjedyności, która zostaje uzasadniona świadectwem Pisma Świętego:

24. K.: *Hány részre osztható fel ez a hitvallás?* F.: *Háromra. Az első szól az Istenről, mint Atyáról és a mi teremtetésünkről. A második az Istenről, mint Fiúról és a mi megváltásunkról. A harmadik Istenről, mint Szentlélekről és a mi megszenteltetésünkről.*

Pytanie 24: Czy w Wyznaniu Apostolskim wyróżniamy jakieś części?

Tak, trzy części. W pierwszej jest mowa o Bogu Ojcu i o naszym stworzeniu, w drugiej – o Bogu Synu i naszym odkupieniu, a w trzeciej – o Bogu Duchu Świętym i naszym uświęceniu.

25. K.: *Mivel csak egyetlenegy isteni Lény van, miért beszélsz az Atyáról, Fiúról és Szentlélekről?* F.: *Mert úgy jelentette ki magát Isten az Ő Igéjében, hogy ez a három különböző Személy: az egyedüli, valóságos és örök Isten. 5. Móz. 6: 4; 1. Kor. 8: 4; Máté 28: 19; 1. Ján. 5: 7; 2. Kor. 13: 13; Ef. 4: 6; Ézs. 48: 16; Gal. 4: 6; Ef. 2: 18; Tim. 3: 5. 6.*

Pytanie 25: Jeśli Bóg jest jeden, dlaczego wymienione są trzy Osoby: Ojciec, Syn i Duch Święty?

Bo w taki sposób Bóg nam się objawił w swoim Słowie; Jedyny prawdziwy, wieczny Bóg w trzech Osobach!

Na podstawie kolejnych punktów omawiających Apostolskie wyznanie wiary można przedstawić następujący zestaw cech:

BÓG

jeden

jedyny prawdziwy

wieczny

w trzech osobach: Ojcu, Synu i Duchu Świętym

BÓG OJCIEC

jest wieczny

jest ojcem Jezusa Chrystusa

kocha Jezusa Chrystusa

jest ojcem ludzi

jest Bogiem ludzi

jest wierny
jest dobry
wszystko może
wszystko stworzył
wszystko utrzymuje
wszystkim rządzi zgodnie ze swoim odwiecznym zamysłem przez Opatrzność
wszystko (zarówno dobro, jak i zło) dzieje się za jego przyzwoleniem i z jego woli
zmienia złe rzeczy na dobre
jego potęga (opatrność) jest wszechmocna, wszechobecna
przeklął śmierć krzyżową
jest sprawiedliwy
jest łaskawy: obdarza ludzi sprawiedliwością Chrystusa, aby nie musieli stawać przed Jego sądem

JEZUS CHRYSTUS

jest jedynym rodzonym synem Boga
jako jedyny uwalnia ludzi od grzechów (tylko w nim jest zbawienie)
jest zbawicielem doskonałym
jest jedynym najwyższym kapłanem
jest najwyższym nauczycielem ludzi
odkupił ludzi swoją śmiercią
wstawia się za ludźmi u Ojca
jest wiecznym królem ludzi
rządzi ludźmi
strzeże ludzi, by nie utracili zbawienia
stał się prawdziwym człowiekiem, potomkiem Dawida,
jest jak człowiek
(ale) jest bez grzechu
jest niewinny
jest święty
zakrywa przed Bogiem grzech człowieka
przemienia człowieka
przebłagał Boga – zdobył dla ludzi u Boga łaskę, usprawiedliwienie i życie wieczne
zginął na krzyżu

wziął na siebie przekleństwo za ludzi
zmartwychwstał, pokonał śmierć
wstąpił do nieba
jest głową Kościoła
obdarza ludzi darami niebios
broni ludzi przed wrogami
stanął przed Bożym Sądem
będzie Sędzią
zabierze wybranych do wiecznej chwały i radości
wybiera spośród ludzkości swój Kościół
przeznacza swój Kościół do wiecznego życia
Słowem i Duchem gromadzi, chroni i utrzymuje w jedności prawdziwej wiary swój Kościół
DUCH ŚWIĘTY
namaścił Jezusa Chrystusa
sprawił narodziny Jezusa Chrystusa
jest wiecznym Bogiem
można go otrzymać
daje dar życia z Chrystusem
pociesza ludzi
jest z nimi zawsze
gromadzi, chroni i utrzymuje w jedności prawdziwej wiary Kościół
budzi w sercach ludzi wiarę

W katechizmie często używa się zaimków osobowych pierwszej osoby liczby pojedynczej (*[Bóg] jest moim Ojcem i moim Bogiem*) i mnogiej (*[Jezus Chrystus] wyznaczony został na naszego najwyższego Proroka i Nauczyciela*), co czasem może powodować wątpliwości, do kogo niektóre pojęcia się odnoszą – na przykład czy do ogółu chrześcijan czy do wszystkich ludzi.

Dodatkowo na podstawie użytych w katechizmie porównań można uzupełnić powyższy obraz o takie cechy zewnętrzne jak:

BÓG

ma rękę (*[Bóg] zachowuje (...) wszelkie stworzenie, prowadząc je jak gdyby za rękę, [Bóg] trzyma wszystko w swoim ręku*)

ma dłoń (*żadna (...) rzecz nie jest dziełem przypadku, lecz pochodzi z Jego ojcowskiej dłoni*)

2.3.5.5. Kościół unitariański

Wszystkie omówione do tej pory wyznania chrześcijańskie przekazują jednolity obraz Boga trójjedynego, zgodny ze starożytnymi wyznaniem wiary, przede wszystkim z postanowieniami soboru powszechnego w Nicei i pierwszego soboru w Konstantynopolu. Związkiem wyznaniowym, który odrzuca te sformułowania, i z tej racji nie jest uznawany przez większość Kościołów za część chrześcijaństwa, jest Kościół unitariański, założony przez Ferencá Dávida. Doktryna unitariańska została usystematyzowana przez Józsefa Ferencá w *Katechizmie unitariańskim*, który do dzisiaj jest używany przez Kościół unitariański.

Katechizm ten składa się z pytań i odpowiedzi dotyczących poszczególnych zagadnień wiary chrześcijańskiej, Biblii i unitarianizmu. W punkcie 30. znajduje się tekst oryginalnego „unitariańskiego wyznania wiary”, które jest również używane w życiu liturgicznym tego Kościoła (i jest zmagawiane przez wiernych np. podczas pogrzebu). Wyznanie to w swojej budowie stanowi odległe echo *Apostolskiego wyznania wiary*, nie pozostawia jednak żadnej wątpliwości co do jedyności Boga. Składa się z pięciu zdań, dotyczących kolejno: Boga, Jezusa, ducha świętego, Kościoła unitariańskiego i eschatologii:

Hiszek egy Istenben, az élet teremőjében, gondviselő Atyánkban.

Hiszek Jézusban, Isten legjobb fiában, a mi igaz tanítómesterünkben.

Hiszem a szentleket.

Hiszek az Unitárius [Keresztény Anyaszent]Egyház hivatásában.

Hiszem a bűnbocsánatot és az örökéletet. Amen.

'Wierzę w jednego Boga, stwórcę życia i troszczącego się o nas naszego Ojca.

Wierzę w Jezusa, najlepszego syna Bożego, naszego prawdziwego/sprawiedliwego mistrza i nauczyciela.

Wierzę w ducha świętego.

Wierzę w powołanie unitariańskiego [chrześcijańskiego świętego] Kościoła[-matki].

Wierzę w odpuszczenie win i w życie wieczne. Amen.'

Ponadto w unitariańskiej liturgii pogrzebowej⁴⁵ umieszczona jest trochę inaczej zredagowana, prawdopodobnie starsza wersja wyznania wiary, gdzie zamiast pięciu „artykułów” są wyróżnione dwa – pierwszy z nich obejmuje trzy początkowe zdania dotyczące Boga, drugi – dwa ostatnie. Ponadto zamiast słów *Hiszek az Unitárius Egyház hivatásában*. zachowana została dłuższa wersja *Hiszek az Unitárius Keresztény Anyaszentegyház hivatásában*. 'Wierzę w powołanie świętego unitariańskiego chrześcijańskiego Kościoła-matki.'

Czasownik *hisz* 'wierzyć' występuje tu w dwóch formach: w formie nieokreślonej *hiszek* 'wierzę', występującej w rekcji z rzeczownikiem w inessywie tworzonym formantem *-ban*

45 <http://unitarius.org/data/eue/show.aspx?pageid=20>

(przypadek statyczny odpowiadający na pytania „w kim?, w czym?”) i w formie określonej *hiszem* 'wierzę', łączącej się z rzeczownikiem w bierniku. Słowniki nie notują jednak różnic w znaczeniu między tymi dwiema konstrukcjami.

W pierwszym zdaniu występuje syntagma *gondviselő Atyánk* 'nasz Ojciec, który się o nas troszczy'. Dosłowne tłumaczenie tego połączenia wyrazowego brzmi 'nasz Ojciec noszący troski', imiesłów przymiotnikowy *gondviselő* jest natomiast powiązany z węgierskim wyrazem złożonym *gondviselés*, tłumaczonym jako 'opatrność'. Przymiotnik *igaz* ma dwa znaczenia: 'sprawiedliwy' i 'prawdziwy', rzeczownik *tanítómesterünk* to dosłownie 'nasz nauczający mistrz', *szentlélek* 'duch święty' jest konsekwentnie zapisywany małą literą, co ma uzasadnienie teologiczne, ponieważ Kościół unitariański nie uznaje go za osobę.

Kolejne pytania i odpowiedzi rozwijają poszczególne artykuły tego wyznania wiary, popierając je odpowiednimi fragmentami z Biblii. Bezpośrednio Boga dotyczą punkty od 31. do 45. Wyłaniający się z nich obraz Boga można przedstawić następująco:

BÓG

jest jeden i niepodzielny, zarówno pod względem istoty, jak i osoby, jest jedyny
może być pojmowany przez ducha i miłość
jest duchem
jest wieczny
jest doskonały
wszystko może (ale nie może występować przeciw ustanowionym przez siebie prawom)
jest dobry (zarówno dla dobrych, jak i dla złych)
jest sprawiedliwy
jest litościwy (przebacza grzechy)
jest niewyobrażalny
jest poznawalny poprzez stworzenie i opatrność
stworzył wszystko, w tym ludzkie życie
dba o wszystko, kieruje wszystkim
jego prawa są doskonałe i wieczne

3. Obraz Boga w języku węgierskim

3.1. Etymologia wyrazu *isten*

Pierwszy zapis wyrazu *isten* pochodzi z 1195, z najstarszego zachowanego utworu zapisanego w języku węgierskim – *Halotti beszéd és könyörgés* (Mowa pogrzebowa i błaganie). Zarówno pierwsza zaświadczona na piśmie forma tego wyrazu (*iften*), jak i jego znaczenie (jedyny Bóg według religii chrześcijańskiej) nie zmieniły się znacząco do czasów współczesnych. Kwestia pochodzenia wyrazu *isten* nie została ostatecznie rozstrzygnięta – nie istnieje jedna ogólnie przyjęta jego etymologia.

Dociekania utrudnia fakt, że w języku węgierskim nie istnieją takie wyrazy należące do rodziny wyrazowej *isten*, których znaczenia nie wiązałoby się ze współczesnym znaczeniem tego wyrazu. Jest to więc sytuacja odmienna od tej w języku polskim, gdzie istnieją na przykład wyrazy *bogaty*, *ubogi*, *zboże*, formalnie pochodne od wyrazu *bóg*, zachowujące jednak pierwotne znaczenie tego wyrazu – nieosobowe 'szczęście, pomyślność' (Brückner 1927: 33), sprowadzające się do praindoeuropejskiego rdzenia **bhag-* 'przydzielać'.

Najbardziej prawdopodobne są dwie teorie pochodzenia węgierskiego wyrazu *isten* – jedna zakłada rodzime pochodzenie tego wyrazu, druga jego źródła upatruje w indoeuropejskim języku irańskim.

3.1.1. Pochodzenie rodzime

Według pierwszej wykładni rdzeniem wyrazu *isten* jest cząstka *is-*, będąca oboczną (archaiczną) formą wyrazu *ős* 'przodek', spokrewnionego z fińskim wyrazem *isä* 'ojciec' i estońskim *isa* 'ojciec' (rekonstruowana forma prauralska ma postać **iċä* i znaczenie 'ojciec'), występującą we wspomnianym utworze również w postaci aglutynowanej *ifemucut* 'naszych przodków', gdzie *-muc* to starowęgierski formant dzierżawczy pierwszej osoby liczby mnogiej (złożony z morfemu dzierżawczego pierwszej osoby liczby pojedynczej *-m* i wykładnika liczby mnogiej *-c*), a *-(u)t* – końcówka biernika. Druga sylaba wyrazu *isten* to połączenie dwóch formantów słowotwórczych – *-t* i *-n* – pełniących tę samą funkcję deminutywną. Wyrazem utworzonym w analogiczny sposób jest *nőstény* 'samica' derywowany za pomocą deminutywnych formantów słowotwórczych *-s*, *-t*, i *-n* (tu w obocznej formie miękczonej *-ny*) od podstawy słowotwórczej *nő* 'kobieta'. Według tej teorii pierwotnie wyraz *isten* byłby zdrobniałym określeniem ojca, jego znaczenie – 'ojczulek' – nie byłoby zatem ograniczone do sfery religijnej (dowodem na taki, pierwotnie niekoniecznie sakralny charakter tego wyrazu, może być imię *Isten*, zanotowane w 1383). Takie przejście semantyczne może być uwiarygodnione nie tylko przez przywołanie faktu, że w wielu religiach pojęcie boga

wiąże się często z pojęciem ojca (jako przykład może posłużyć chrześcijańska modlitwa *Ojciec nasz*), ale także poprzez wskazanie przykładów analogicznych zmian znaczenia w innych językach, na przykład w fińskim, gdzie wyraz *ukko* użyty jako rzeczownik pospolity oznacza staruszkę, a użyty jako nazwa własna jest imieniem głównego boga w panteonie fińskiej religii rodzimej.

Na przeszkodzie dla takiego wyjaśnienia pochodzenia wyrazu *isten* stoją jednak pewne jego cechy fonetyczne i morfologiczne. Po pierwsze, problemem jest brak (spodziewanych w wyniku regularnego rozwoju fonetycznego) form z nagłosową samogłoską zaokrągloną: *östen*, *üsten* (analogicznie do rozwoju *is* → *ös*). Drugą przeszkodą jest to, że już w najstarszym wystąpieniu wyraz ten ma postać bez samogłoski łączącej – domniemany rdzeń *is* jest w nim zakończony na spółgłoskę, podczas gdy w formie *ifemucut* ten sam rdzeń ma przed fonetycznie podobnym formantem postać zakończoną na samogłoskę: *ise*, co poddaje w wątpliwość tożsamość rdzeni obu tych wyrazów.

3.1.2. Zapożyczenie irańskie

Nowsza, alternatywna etymologia, wspomniana w obu słownikach etymologicznych, zakłada, że wyraz *isten* stanowi zapożyczenie z języków irańskich (ewentualnie za pośrednictwem tureckim). Manfred Mayrhofer (1976) i Károly Rédei (1999) za ostateczne źródło tego zapożyczenia uważają średnioirański wyraz **ištān*, który rozwinął się ze staroirańskiego **ištānām*. Jest to forma dopełniacza liczby mnogiej imiesłowu biernego czasownika o znaczeniu czcić, którego awestyjski odpowiednik ma rdzenie *yaza-*, *yada-*, *išta-*, *yašta-* (do tej rodziny wyrazów należy też nowoirański wyraz *یزدان* *jezdan*, *izdan* 'bóg', w którym źródła węgierskiego wyrazu *isten* upatrywał już Johann Eberhard Fischer w 1756, od którego jednak ze względu na różnice fonetyczne nie można bezpośrednio wywodzić wyrazu węgierskiego). W wypadku tej etymologii pewną ostrożność wzbudza liczba gramatyczna wyrazu irańskiego – 'czczonych', można jednak znaleźć przykłady na stosowanie form liczby mnogiej w znaczeniu liczby pojedynczej, na przykład hebrajskie *אלהים* (*elohim*) 'Bóg' (dosłownie: 'bogowie').

3.1.3. Mało prawdopodobne etymologie

Pozostałe etymologie są obecnie uznawane przez większość językoznawców za mało prawdopodobne, jednak dla celów poznawczych warto je pokrótce przedstawić, zwłaszcza że dla rekonstrukcji językowego obrazu świata istotne jest nie tylko rzeczywiste pochodzenie danego słowa, ale również to, jakie są jego konotacje.

Częstym zabiegiem mającym na celu uszlachetnienie danego języka było wywodzenie jego

słów z języków uznawanych za święte lub skądinąd ważne. Hebrajskiego rodowodu badanego wyrazu jako pierwszy dopatrywał się Fóris Ferenc Otrókoci w swoim dziele o pochodzeniu Węgrów (1693: 285). Prawdopodobnie słusznie uznał, że jego rdzeniem jest cząstka *is*, jednak błędnie utożsamiał ją z hebrajskim rzeczownikiem *עֵשׂ* (*eš*) 'ogień', który dodatkowo powiązał z greckim *Ἑστία* i łacińskim *Vesta*, co miało świadczyć o obecnym wśród Węgrów i innych ludów stepowych kulcie ognia.

Kolejną daleką etymologią było wywodzenie wyrazu *isten* z chińskiego 天 (*tiān*) 'niebo, bóg' poprzez język koczowniczego plemienia Xiongnu, prawdopodobnych przodków Hunów (Pray 1774), a także z turkijskiego *tengri* 'niebo, bóg'. Takie samo znaczenie – 'niebo' – ma ketyjski wyraz *эи* (*eš*) oraz wyraz złożony *енэж* (*jen-ež*) należący do ugrofińskiego języka komi-zyriańskiego, przy czym w przypadku ostatniego znaczenie 'niebo, bóg' odnosi się do pierwszej części złożenia, a nie drugiej, oznaczającej 'górną część'. Do rodziny ugrofińskiej należy również język maryjski, z którego pochodzi wyraz *ышма* (*yšta*) 'stworzyciel', powiązany przez Antala Regulyego z węgierskim *isten*.

Kognatów tego wyrazu szukano często wśród teonimów różnych kultur – jego etymologicznymi odpowiednikami miały być: egipska bogini Izyda (*Isis*) (Hager 1794), hetycka bogini solarna *Ištanu/Aštanu* (Róna-Tas 1996), sanskrycki epitet *Eka-Iśa* ('jeden-ten') odnoszący się do pierwotnego absolutu (Ipolyi 1854) czy nawet hebrajski יהוה (*Jahwe, Jehowa*) (Révai 1803).

Według Zakara (1973) z węgierskim wyrazem *isten* wiąże się istniejący w starożytnym języku sumeryjskim wyraz *išten, ištin* 'jeden, jedyny'. Oczywiście nieprzystawalność takiego przydomka boga do politeistycznej religii Sumeru Géza Varga zbywa stwierdzeniem, że ma to być pozostałość wcześniejszego niż cywilizacja sumeryjska węgierskiego monoteizmu. Sumeryjski wyraz *dingir* 'bóg' też zresztą ma być kognatem węgierskiego *isten*, a dokładniej jego drugiej części – *ten*. Według koncepcji Vargi wyraz *isten* jest bowiem złożeniem, przy czym, zgodnie z etymologią ugrofińską, pierwszy człon to archaiczna forma wyrazu *ős* 'przodek, dawny'; nie wiąże jednak tego wyrazu z jego kognatami z innych języków ugrofińskich, a z takimi wyrazami, jak np. greckie imię egipskiego boga Ozyrysa, potraktowane jak złożenie *Ōs-úr* 'dawny pan'. Drugi człon natomiast ma być tożsamy ze wspomnianym turkijskim wyrazem *tengri* 'niebo, bóg' czy łacińskim *deus* i wiązać się z takimi wyrazami węgierskimi, jak naśladujące odgłos grzmotu onomatopeje *döng, dördül*, a ponadto *tengely* 'oś', *tenger* 'morze', *tanító* 'nauczyciel'.

Inne wspominane w słownikach etymologicznych błędne źródłosłowy to: derywowanie wyrazu *isten* od przymiotnika *jó* 'dobry'; wywodzenie go od wyrazu oznaczającego niebo (choćby możliwe, że pierwotnie sam wyraz *menny* 'niebiosy' oznaczał boga); powiązanie z formą osobową

czasownika 'być' w językach indoeuropejskich oraz powiązanie z tureckim imieniem własnym.

3.1.4. Utrwalone w etymologiach cechy Boga

Na podstawie przytoczonych powyżej etymologii można zrekonstruować kilka cech obrazu Boga, należy jednak mieć na uwadze, że ze względu na to, iż zarówno prawdopodobne, jak i kontrowersyjne etymologie wyrazu *isten* nie są oczywiste dla przeciętnego użytkownika języka węgierskiego (odwołują się do znajomości innych – często wymarłych – języków), ich wartość w przedstawieniu językowego obrazu Boga jest stosunkowo słaba. Z drugiej strony, z racji wielości przypuszczeń co do pochodzenia tego słowa, lista rekonstruowanych cech jest stosunkowo długa.

Z pierwszej, ugrofińskiej etymologii wynikałoby, że Bóg jest dawny i odwieczny, a ponadto jest ojcem ludzi i to ojcem kochającym i kochanym, na co wskazywałaby forma zdrobniała, charakterystyczna dla języka dzieci. Obraz ten może być uzupełniony przez drugą etymologię – irańską – wskazującą na inny aspekt Boga, bardziej surowego i oczekującego od ludzi czci. Możliwe, że użyta w pierwotnej formie irańskiej liczba mnoga podkreśla tu wielkość Boga. Z pierwszej etymologii można też wywnioskować, że Boga wyobrażano sobie jako mężczyznę, z kolei niektóre inne hipotezy – wiążące się z imionami bogiń – mogą wskazywać na aspekt żeński bóstwa. Wiele etymologii – turkijska, chińska – wiąże boga z niebem jako konkretnym miejscem jego przebywania lub wręcz utożsamia bóstwo z nieboskłonem, co pozostaje w zgodzie z faktem, że w większości języków ugrofińskich te dwa pojęcia mogły lub nadal mogą być wyrażane jednym wyrazem. Wspomniane węgierskie onomatopeje również wiążą się z niebem, a właściwie z jedną z form jego aktywności – burzą. Drugą ważną aktywnością Boga jest jego aspekt stwórczy, widoczny w maryjskim wyrazie *ьиума*. Kolejnymi cechami komunikowanymi poprzez etymologie są: jedyność Boga (według etymologii sumeryjskiej i sanskryckiej), jego samowystarczalne istnienie (wynikające z powiązania z formami osobowymi indoeuropejskiego czasownika 'być'), dobroć (wywodzenie od węgierskiego *jó* 'dobry'), wielkość (*tenger* 'morze'), centralność (*tengely* 'oś') oraz mądrość (*tanító* 'nauczyciel'). Z ostrożnością należy podejść do kolejnej wydobytej z wątpliwych etymologii cechy Boga – jego powiązania z żywiołem ognia, ponieważ takie skojarzenie nie występuje poza tym w słownikach objaśniających języka węgierskiego ani w przysłowiach.

3.2. Hasła słownikowe

Jednym ze sposobów, za pomocą których podejmuję próbę zrekonstruowania obrazu Boga w języku węgierskim, jest analiza haseł słownikowych dotyczących wyrazu *isten* i innych, odeń derywowanych. Do przeprowadzenia tej analizy wybrałem sześć węgierskich słowników jednojęzycznych. Najstarszym z badanych słowników jest wydany w 1865 roku pod auspicjami Węgierskiej Akademii Nauk *A magyar nyelv szótára* pod redakcją Gergelya Czuczora i Jánosa Fogarasiego, następny w kolejności jest wydany w 1940 słownik o tym samym tytule, autorstwa Józsefa Balassy, natomiast cztery pozostałe źródła dotyczą języka współczesnego. Są to: największy, sześciotomowy *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* wydawnictwa Akadémiai, którego trzeci tom został wydany w 1960 oraz wielokrotnie wznawiany *Magyar Értelmező Kéziszótár* tego samego wydawnictwa (do analizy wybrałem dwa jego wydania, nieznacznie się różniące – z 1972 i z 2006), jak również najnowszy *Értelmező szótár+* wydawnictwa Tinta pochodzący z 2007. W dalszej części rozdziału będę się odwoływać do poszczególnych słowników poprzez podanie daty ich wydania.

W słownikach tych obok eksplikacji i przykładów użycia niemetaforycznego, znajduje się również wiele przysłów i powiedzeń, których znaczenie zwykle nie stanowi zwykłej sumy znaczeń poszczególnych wyrazów składowych. Nie biorę ich jednak pod uwagę, ponieważ szerzej temat obrazu Boga w przysłowiach i frazeologii omawiam w osobnym rozdziale.

W nawiasach okrągłych podaję kolejne numery znaczeń, według tego, jak zostały one uszeregowane w poszczególnych słownikach. W niektórych przypadkach, kiedy jakiś słownik podaje pod jednym znaczeniem różne odcienie znaczeniowe, traktowane przez inne słowniki jako odrębne znaczenia, wprowadzam podpunkty (a), (b) itd.

3.2.1. Analiza haseł słownikowych *isten*

We wszystkich badanych słownikach (poza słownikiem z 1940, w którym hasło to ma specyficzną strukturę, bez wyraźnie rozdzielonych poszczególnych znaczeń) wyrazowi *isten* przypisano co najmniej trzy znaczenia. Wszystkie czynią zasadnicze rozróżnienie między bogami w religiach politeistycznych a Bogiem w religiach monoteistycznych (pod tym pojęciem tradycyjnie rozumie się zwykle wyrastające z wspólnego pnia tzw. religie abrahamiczne: judaizm, chrześcijaństwo i islam; znajduje to swoje odzwierciedlenie w hasle ze słownika z 1960), przy czym słownik z 1865 dodatkowo precyzuje, że to pierwsze znaczenie jest szersze, a drugie węższe, z czego może wynikać, iż znaczenie drugie („monoteistyczne”) jest zawarte w pierwszym („politeistycznym”). Słownik z 1940 z rozróżnienia między jednym Bogiem (*egy Isten*) a (wieloma)

bogami pogańskimi (*pogány istenek*) wyprowadza regułę ortograficzną dotyczącą pisowni wielką literą:

[1940] (1) Az egy Istent nagy betűvel írjuk; a pogány isteneket kisbetűvel.
'Jednego Boga zapisujemy wielką literą; pogańskich bogów małą.'

W kolejnych czterech punktach hasła *isten* słownik ten wymienia dwie grupy przysłów zawierających wyraz *isten*, ponadto pozdrowienia i ekspresywne wyrażenia wzmacniające, potwierdzające (*Erősítő, bizonyítató szólások*).

Treść haseł odnosząca się do pierwszego znaczenia w poszczególnych słownikach (wymienionych w kolejności chronologicznej) wygląda następująco:

[1865] (1) Széles ért. nagy erejű felsőbb lény, mely a világ változásai és emberi sors okozója s intézőjeül tartatott a műveletlen és érzéki emberek által, kik több ilyféle lényt képzeltek maguknak, különféle erőt, rangot és hatáskört tulajdonítván nekik.

'W szerszym znaczeniu istota wyższa [od człowieka], o wielkiej mocy. Niewykształceni i wrażliwi ludzie uważają, że powoduje ona przemiany świata i nimi rządzi, a także rządzi ludzkim losem. Wyobrażano sobie wiele takich istot, spośród których każdej przypisywano różną siłę, rangę i zakres działania.'

[1960] (1) (*Mit*) <A keresztényektől pogánynak tartottak vallási hiedelme szerint> az emberek sorsát intéző, ill. az emberek életébe tevékenyen beavatkozó emberfölötti lény

'*Mit* <Według wierzeń religijnych uważanych przez chrześcijan za pogańskie> istota ponadludzka determinująca losy ludzi, względnie czynnie wpływająca na ich życie.'

[1972] (1) *Mit* A világ vmely jelenségét megszemélyesítő képzelt emberfölötti lény.

'*Mit* Wyobrażona istota ponadludzka, uosabiająca jakąś cechę świata.'

[2006] (1) *Mit* A világ vmely jelenségét megszemélyesítő, az emberek életébe tevékenyen beavatkozó emberfölötti lény.

'*Mit* Istota ponadludzka, uosabiająca jakąś cechę świata, czynnie wpływająca na życie ludzi.'

[2007] (1) Elképzelt emberfölötti lény a pogány mitológiákban.

'Wyobrażona istota ponadludzka w mitologiach pogańskich.'

Eksplikacje te są zgodne co do tego, że bóg jest istotą, a więc jest osobowy (opisane w tych słownikach znaczenie węgierskiego rzeczownika *lény* 'istota' zakłada osobowość). Słownik z 1865 podaje ważną informację o tym, że takich istot jest wiele (*több ilyféle lényt képzeltek maguknak*). Bogowie są silniejsi od człowieka (*emberfölötti lény, felsőbb lény*) – dysponują wielką siłą (*nagy erejű*), za pomocą której powodują przemiany świata i nimi rządzą. W nowszym ujęciu mogą być po prostu uosobieniem jakiejś cechy świata; stwierdzenie to pośrednio wyjaśnia pochodzenie koncepcji boga, co dwa słowniki podsumowują stwierdzeniem, że jest to postać wyobrażona (*elképzelt*), a więc zmyślona, nierzeczywista. Słownik najstarszy opisuje to w barwny sposób, określając osoby wierzące w bogów jako „niewykształconych i wrażliwych” (*műveletlen és érzéki*), pozostałe ograniczają się do stwierdzenia, że to znaczenie wyrazu *isten* odnosi się do mitologii, w przypadku słownika z 2007 doprecyzowanej jako pogańska. Słownik z 1960 jako jedyny zachowuje neutralny punkt widzenia, podając informację, że takie znaczenie wyrazu *isten* występuje w religiach uważanych przez chrześcijan za pogańskie.

Znaczenie podawane przez słowniki współczesne jako drugie, a przez słownik z 1865 jako czwarte, zostało przedstawione w następujący sposób:

[1865] (4) Szorosb és legnemesb ért. legfelsőbb lény, legtökéletesebb szellem, mely minden létezőnek okfeje, vagyis a világmindenség teremője. Ez ért. többes száma nincs. (...) Nyelvtanilag megjegyzendő, hogy általános gyakorlat szerint 'Isten' mint legfelsőbb lény, névmutatóval vagy anélkül használtathatik, de az ige, mely reá áthatólag viszonylik, mindig tárgyi ragozással jár.

'W znaczeniu węższym i najszlachetniejszym najwyższa istota, najdoskonalszy duch, który jest przyczyną wszystkiego, co istnieje, to znaczy stwórciel wszystkiego, wszechświata. Wyraz *isten* użyty w tym znaczeniu nie ma liczby mnogiej. (...) Warto zwrócić uwagę, że według ogólnej praktyki wyraz *Isten* w znaczeniu istoty najwyższej może być poprzedzony przedimkiem określonym lub nie, ale czasownik, którego jest dopełnieniem, jest zawsze w koniugacji przedmiotowej (określonej).'

[1960] (2) (*Váll*) <A keresztények, a zsidók és a mohamedánok hite szerint> a világ ura, teremője és fenntartója, a legtökéletesebb személység. (...)

'(Rel) <Według wiary chrześcijan, żydów i mahometan> pan, stwórca i zachowawca świata, najdoskonalsza osobowość. (...)

[1972] (2) (gyak. tulajdonnévszerűen) Egyistenhívő vallások hitvilágában: a világ teremője, fenntartója, a legtökéletesebb személység.

'(często jako nazwa własna) W świecie wierzeń religii monoteistycznych: stwórciel świata i jego zachowawca, najdoskonalsza osobowość.'

[2006] (2) (gyak. tulajdonnévszerűen) Egyistenhívők hitében: a világ teremője, ura és fenntartója, a legtökéletesebb személység.

'(często jako nazwa własna) W wierze monoteistów: stwórciel, pan i zachowawca świata, najdoskonalsza osobowość.'

[2007] (2) A világ teremője, irányítója az egyistenhívő vallásokban (tulajdonnévként is).

'W religiach monoteistycznych stwórciel świata, ten, który nim kieruje (również jako nazwa własna).'

Wszystkie słowniki (poza najstarszym, którego autorzy najprawdopodobniej traktowali to jako oczywistość) podają informację sytuującą to znaczenie wyrazu w kontekście religii monoteistycznych, słownik z 1960 dodatkowo wylicza te religie: chrześcijaństwo, judaizm, islam. Wszystkie informują też o tym, że wyraz ten może być w tym znaczeniu użyty w charakterze nazwy własnej, przy czym słownik z 1940 przekazuje tę informację jedynie poprzez zwrócenie uwagi na pisownię Boga jedyne go wielką literą. Słownik z 1960 podaje, że wyraz *isten* użyty w charakterze nazwy własnej rozpoczyna się wielką literą, nie podaje jednak wprost, którego ze znaczeń to dotyczy. Najstarszy słownik informuje dodatkowo o dwu charakterystycznych cechach gramatycznych wyrazu *Isten* w tym „najszlachetniejszym” znaczeniu, które ściśle wiążą się z przymiotami (jedyne go) Boga: wyraz *Isten* nie ma liczby mnogiej, ponieważ Bóg jest jeden, ponadto wyraz *Isten* jest zawsze traktowany jako określony, ponieważ jest traktowany jak imię własne Boga.

Bóg przejawia się i objawia siebie poprzez swoje działanie, dlatego ważne miejsce we wszystkich eksplikacjach tego znaczenia zajmuje skrótowe przedstawienie tego działania, tak jak ujmują je religie monoteistyczne. Wszystkie cztery słowniki nazywają Boga stwórcielem świata (*a világ teremője*; *a világmindenség teremője*), najstarszy podaje jeszcze wyjaśnienie bardziej filozoficzne (*minden létezőnek okfeje*), które w słowniku z 1960 zostało potraktowane jako osobne znaczenie. Ponadto nowsze słowniki dodają, że Bóg jest zachowawcą świata (*a világ (...)*

fenntartója), tzn. tym, który kieruje jego losami (*A világ (...) irányítója*). W dwóch słownikach pojawia się bliskoznaczne przypisanie Bogu funkcji pana, władcy świata (*a világ (...) ura*).

Odnosnie do cech podanych wprost, a nie poprzez odwoływanie się do czynności dokonywanych przez Boga, to najbogatszy pod tym względem jest najstarszy słownik. Bóg został w nim opisany jako najwyższa istota, najdoskonalszy duch (*legfelsőbb lény, legtökéletesebb szellem*). Zwraca uwagę zwłaszcza ten ostatni rzeczownik, którego użycie można by interpretować jako zaprzeczenie możliwości wcielenia. Nowsze słowniki są pod tym względem bardziej oszczędne i ograniczają się do podania jednej tylko cechy – doskonałości (*legtökéletesebb személyiség*) – albo w ogóle z tego rezygnują (jak słownik wydawnictwa Tinta z 2007).

Opisane wyżej eksplikacje są uniwersalne dla wszystkich trzech wielkich religii monoteistycznych, możliwe do przyjęcia zarówno dla chrześcijan i żydów, jak i dla muzułmanów.

Przy opisach tego znaczenia zwraca jednak uwagę brak jakiegokolwiek odniesienia do wzajemnego stosunku Boga i człowieka, zwłaszcza że było ono wyraźnie zakomunikowane w eksplikacjach znaczenia politeistycznego. Możliwe, że ten brak można zrozumieć w świetle wniosku wynikającego z analizy tego hasła w słowniku z 1865 sprowadzającego się do stwierdzenia, że znaczenie monoteistyczne zawiera się w znaczeniu politeistycznym. W takim przypadku stwierdzenie o tym, że bogowie w religiach politeistycznych wpływają na życie ludzi dałoby się zastosować również w przypadku znaczenia monoteistycznego.

Słownik z 1960 uzupełnia to znaczenie hasła *isten* przedstawieniem listy możliwych wystąpień tego wyrazu w różnych utartych zwrotach okolicznościowych, pogrupowanych w 11 podpunktach:

a) powitania, pożegnania i pozdrowienia: (lud) *adjon / adj' isten!* 'daj Boże' (powitanie, używane głównie przez mężczyzn); (*adjon Isten*) *jó napot / reggelt / estét* 'niech Bóg da dobry dzień / poranek / wieczór'; *az isten áldja* 'niech Bóg błogosławi'; (lud) *fogadj isten* 'niech Bóg przyjmie' (odwzajemnienie pozdrowienia); *menj isten hírével* 'idź z Bożą wieścią'; *isten hozott / hozta!* 'Bóg [cię] przywiódł' (przywitanie); *isten hozzád / hozzátok / önnel / vele(d)!* 'Bóg z tobą / z wami', *istennek ajánlom* 'polecam Bogu' (pożegnanie);

b) życzenia pomyślności: *adja isten* 'niech Bóg da', *adjon isten erőt, egészséget, minden jót* stb. 'daj Boże siłę, zdrowie, wszystkiego dobrego itp.', *áldja / áldjon meg az isten* 'niech Bóg błogosławi', *isten éltesse* 'niech Bóg utrzymuje przy życiu!', *segítse(n), vezérelje(n) az isten* 'niech Bóg pomaga, dowodzi'; *tartsa / tartson meg az isten* 'niech Bóg zachowa', *tartsa meg az isten a jó szokását* (wyrażenie wdzięczności); *engedje (meg) az isten, hogy...* 'niech Bóg pozwoli'; *isten fizesse meg* 'Bóg zapłać'; *isten nyugtassa / nyugosztalja* 'niech Bóg ukoj', *istennek ajánl vkit* 'polecać

Bogu';

c) wzmocnienie prośby: *az istenre kérlek* 'proszę cię na Boga', *ha istent ismer* 'jeśli zna [pan] Boga', *tekintsd istent!* 'spójrz na Boga!';

d) wyrażenie zdziwienia, strachu, lęku, bólu: (*édes jó*) *istenem* 'mój (słodki dobry) Boże!', *jaj, istenem!* 'o mój Boże!', *irgalmas / teremő isten!* 'litościwy Boże / stwórzycielu!', *te jó isten!* 'ty dobry Boże!' (poufałe) *mit tesz isten!* 'cóż czyni Bóg!', *istenem uram!* 'mój Boże, mój panie!', *az isten szerelmére / szerelméért* 'na miłość boską!';

e) potwierdzenie przysięgi: *bizony isten, isten a megmondhatója / tudója / tanúm* 'Bóg mi świadkiem', *olyan igaz mint ahogy isten van az égben* 'prawdziwe jak to, że Bóg jest w niebie', *ha isten is úgy akarja* 'jak Bóg zechce', *ha isten éltet* 'jeśli Bóg da [żyć]', *isten látja lelkemet* 'Bóg widzi moją duszę', *ha az isten megsegít* 'jeśli Bóg pomoże', *isten ments(en) / őrizz(en)!* 'niech Bóg broni!'; *isten engem úgy segéljen* 'tak mi dopomóż Bóg!', (poufałe) *az isten (engem) akárhova tegyen!* 'niech Bóg mnie postawi gdziekolwiek [jeśli jest inaczej niż mówię]', *hiszem istenem / az istent*, 'wierzę w Boga' *tudom istenem, istenemre mondom, hogy...* 'mówię na Boga' (wzmocnienie twierdzenia);

f) groźby: *isten legyen irgalmas neki / lelkének* 'niech Bóg zlituje się nad nim / nad jego duszą', *az isten legyen hozzád kegyelmes* 'niech Bóg będzie dla ciebie łaskawy', *tudom istenem, hogy megkeserüli* 'wiem, że Bóg pożałuje', (dawne) *istennél a kegyelem* 'Bóg jest łaskawy [ale ja nie]', *nem félsz az istentől?* 'Boga się nie boisz?';

g) przekleństwa, klątwy: *az isten büntesse meg!* 'niech [cię] Bóg ukarze!', *hogy az isten pusztítsa el!* 'niech Bóg zniszczy!', *az isten süllýessze el!* 'niech Bóg zatopi!', *verje meg az isten!* 'niech Bóg pobije!', *az isten akárhova tegye!* 'niech Bóg postawi go gdziekolwiek!', *az istenit neki!* 'jego Boga [?] mu';

h) wyrażenie radości, wdzięczności, nadziei: *az isten adta / küldte* 'Bóg dał / zesłał', *isten dicsőségére* 'na chwałę Boga', *isten jóvoltából, isten kezében vagyunk* 'jesteśmy w ręku Boga', *isten nevében* 'w Bożym imieniu', *isten segítségével* 'z Bożą pomocą', *hála istennek* 'dzięki Bogu', *van isten (az égben)* 'jest Bóg (na niebie)', *jó az isten, jót ad* 'Bóg jest dobry, daje dobre rzeczy';

i) wyrażenie rezygnacji, pogodzenia się z czymś: *isten akarata* 'wola Boża', *büntetése* 'skaranie boskie', *csapása* ' ', *rendelése* 'zrządzenie Boże', *meglátogatta az isten* 'Bóg [go] odwiedził', *szabad velünk az isten* 'Bóg może z nami zrobić, co zechce';

j) wyrażenie złości, gniewu, zdenerwowania: *ne isten adj!*, *hogy (sikerüljön)* 'nie daj Boże, żeby (się udało)', *az isten se győzi (pénzzel)!* 'nawet Bóg nie poradzi swoimi pieniędzmi'; *az isten sem találja meg!* 'nawet Bóg nie znajdzie!', *az isten sem tud rajta eligazodni* 'nawet Bóg nie umie się w tym zorientować', *van istene(d)?!* 'masz Boga?!'; *isten ellen való véték* 'grzech przeciwko

Bogu'; *az istennek sem (akarja / teszi meg)* 'nawet dla Boga nie chce czegoś zrobić'; *istentől elrugaszkodott* 'odepchnięty przez Boga'

k) inne: *ahogy isten bírni adta, engedte* 'jak Bóg pozwoli'; *amint isten megteremtette* 'tak jak [go] Bóg stworzył', *felviszi isten vkinek a sorsát, a dolgát* 'Bóg nosi czyjś los, sprawę'; (*csak*) *az isten őrizte* 'tylko Bóg ustrzegł przed czymś'; *az isten is neki teremtette* 'Bóg też stworzył [kogoś dla kogoś]'; *az isten vt vmire teremt* 'Bóg stworzył kogoś na coś'; *az isten szabad ege alatt* 'pod wolnym niebem Boga'; *kisüt rá az isten napja* 'świeci na niego Boże słońce', *ne adj' isten* 'nie daj Boże', *isten keze* 'ręka Boga', *isten ujjá* 'palec Boży', *ne kísértsd az istent* 'nie kuś Boga', spośród których wiele odnosi się do śmierci: *az isten elszólít vkit* 'Bóg wzywa kogoś', *elveszi az isten vkijét* 'Bóg zabiera kogoś komuś'; *az isten hazaszólít vkit* 'Bóg wzywa kogoś do domu'; *meglátogatja az isten* 'odwiedził [go] Bóg'; *az isten magához szólít vkit* 'Bóg wzywa kogoś do siebie'; *magához vette az isten* 'Bóg zabrał [go] do siebie'; *istenben boldogult* 'znaleźć w Bogu szczęście', *istenhez tér* 'wrócić do Boga', *lelkét istennek ajánlja* 'polecić duszę Bogu'.

Autorzy hasła zaznaczają wprawdzie, że w wyrażeniach tych zatarło się już właściwe znaczenie wyrazu *isten*, jednakże umieszczają całą listę w części hasła poświęconej właśnie znaczeniu monoteistycznemu, co wynika z tego, że wszystkie wyliczane zwroty powstały w kontekście kultury chrześcijańskiej.

Słownik ten podaje również szereg Bożych epitetów (*boldog* 'szczęśliwy', *bölcs* 'mądry', *élő* 'żyjący', *igazságos* 'sprawiedliwy', *jó* 'dobry', *kegyes* 'łaskawy', *magasságos* 'na wysokości', *mindenható* 'wszechmogący', *nagy* 'wielki', *örök* 'wieczny', *az egy igaz isten* 'jeden prawdziwy Bóg', (*az*) *öreg isten* 'stary Bóg').

Znaczeniem wyodrębnianym jedynie przez słownik z 1960, a wspomnianym jako część znaczenia monoteistycznego w słowniku z 1865 (*minden létezőnek okfeje*), jest znaczenie z dziedziny filozofii:

[1960] (3) (*Fil*) <Némely idealista filozófiai irányzat tanítása szerint> a világegyetem létezésének végső oka és célja; istenség.
'(*Fil*) <Według niektórych idealistycznych kierunków filozoficznych> ostateczna przyczyna i ostateczny cel istnienia wszechświata; bóstwo.'

Słownik z 1865 notuje dwa znaczenia przenośne wyrazu *isten*:

[1865] (2) A bibliában átv. ért. isteneknek (valamint némely régi népségeknél isten fiainak) nevezetnek a királyok.
'W Biblii w znaczeniu przenośnym bogami (jak również u niektórych dawnych ludów synami boga) nazywano królów.'
[1865] (3) Ugyan átv. ért. istennek mondatik oly személy, vagy tárgy is, melyet valaki túlságosan tisztel, vagy minek egyedül él.
'Również w znaczeniu przenośnym bogiem nazywa się taką osobę lub rzecz, którą ktoś nadmiernie czci, która jest dla kogoś jedynym celem życia.'

Podobnie jest w słowniku z 1960, z tym że brak tu obecnego powyżej odniesienia do Biblii:

[1960] (4) (*átv*) Vmely felső hatalom v. ellenállhatatlan erő megtestesítője.

'(przen) Ucieleśnienie jakiejś wyższej władzy lub nieodpartej siły.'

[1960] (5) (*átv, biz*) *Vki v. vmi az ~e:* vkit v. vmit mindennél többre becsül, jobban szeret.

'(przen, poufałe) *Ktoś lub coś jest czymś bogiem:* ktoś wielbi, kocha kogoś lub coś bardziej od wszystkiego'

Natomiast w pozostałych słownikach znaczenia te zostały potraktowane jak jedno, o czym świadczy np. podanie jako ilustracji tych samych przykładów użycia.

Oba powyższe znaczenia wynikają z obrazu Boga jako suwerennego władcy świata, ewentualnie pierwowzorem może być wizja pogańskich bogów dysponujących dużą siłą i odpowiedzialnych za jakiś wycinek rzeczywistości.

Ostatnie znaczenie zostało zilustrowane wyrażeniem *hasa az istene* 'czyjś brzuch jest czymś bogiem' (podmiotem w takim wyrażeniu może być jednak również osoba, np. *fia az istene* 'czyjś syn jest czymś bogiem'), pojawiającym się również jako przykład trzeciego znaczenia wyrazu *isten* w nowszych słownikach, które można zatem uznać za jego odpowiednik:

[1972] (3) Nagy hatalom (megtestesítője).

'Wielka potęga, władza (lub jej ucieleśnienie)'

[2006] (3) Nagy hatalom (megtestesítője).

'Wielka potęga, władza (lub jej ucieleśnienie)'

[2007] (3) Nagy hatalom megtestesítője.

'Ucieleśnienie wielkiej potęgi, władzy'

Drugą ilustrację tego znaczenia stanowi wyrażenie *földi istenek* 'ziemscy bogowie'. Z analizy jego wystąpień w Narodowym Korpusie Tekstów (w sumie 6 wystąpień) wynika, że określenie to najczęściej bywa odnoszone do ziemskich władców, jak w poemacie Sándora Petőfiego *Az apostol XIII.* (również w tłumaczeniu dosłownym):

<i>Nincs mit csodálni, ősidőktől óta</i>	<i>Nie ma się co dziwić, wszak od wieków</i>
<i>Azon valának papok és királyok,</i>	<i>Tego chcieli księża i królowie,</i>
<i>E földi istenek,</i>	<i>Ci ziemscy bogowie,</i>
<i>Hogy vakságban tartsák a népet,</i>	<i>Żeby trzymać lud w ślepotcie,</i>
<i>Mert ők uralkodni akarnak,</i>	<i>Bo oni chcą panować,</i>
<i>S uralkodni csak vakokon lehet.</i>	<i>A panować można tylko nad ślepymi.</i>

Znaczenie tego połączenia wyrazowego wyjaśnia również słownik z 1960 przy okazji 4. znaczenia wyrazu *isten*:

Földi ~ek: magukat istennek képzelő hatalmasságok.

'*Ziemscy bogowie:* ziemskie władze mieniące się bogami.'

3.2.2. Wyrazy derywowane od podstawy słotwórczej *isten*

Pewne cechy Boga można wyabstrahować także z analizy haseł poszczególnych wyrazów pochodnych. Słowniki wymieniają zróżnicowaną liczbę takich wyrazów, najobfitszy pod tym

względem jest słownik najstarszy. Zanotowano w nim wiele form, które wyszły już z użycia, ponadto podaje się w nim wiele derywatów drugiego i trzeciego stopnia, tzn. utworzonych wtórnie od derywatów wyrazu *isten*. Ze względu na to, że ich znaczenie zazwyczaj da się łatwo przewidzieć na podstawie ich budowy morfologicznej, ograniczę się jedynie do ich wymienienia. Osobną kwestię stanowi problem zaklasyfikowania form przysłówkowych – wprawdzie w słowniku z 1865 poświęcone im zostały osobne hasła, jednak w późniejszych słownikach formy te uważa się raczej za formy regularnie aglutynowane za pomocą końcówki gramatycznej przypadku a nie formantu słowotwórczego, dlatego jeśli są omawiane, to w tym samym hasle, co przymiotniki, od których pochodzą. Słownik z 1865 omawia pod osobnymi hasłami niektóre formy utworzone od wyrazu *isten* za pomocą środków gramatycznych, a nie stricte słowotwórczych, np. *istenért* 'dla Boga', *istenemre* 'na mojego Boga'.

Wśród bezpośrednich derywatów wyrazu *isten* można wymienić cztery przymiotniki: *istenbeli*, *istenes*, *isteni*, *istentelen*, sześć czasowników: *istenel*, *istenez*, *istenget*, *istenít*, *istenkedik*, *istenül* oraz trzy rzeczowniki: *istenész*, *istenke*, *istenség*.

Derywaty pośrednie wyrazu *isten* podawane w większości jedynie przez słownik z 1865 to: poprzez przymiotnik *istenes* 'pobożny, nabożny' – cztery czasowniki: *istenesedik* 'stać się pobożnym; zostać ubóstwionym', *istenesít* 'sprawiać, że kto staje się pobożny; ubóstwiać kogo', *isteneskedik* 'żyć pobożnie' (a odeń rzeczownik *isteneskedés* 'pobożny sposób życia') i *istenesül* 'być bogiem, być ubóstwionym' (od którego utworzono rzeczownik *istenesülés* 'bycie ubóstwionym' i formę imiesłowową *istenesült* 'ubóstwiony') oraz rzeczownik *istenség* 'pobożność'; poprzez przymiotnik *isteni* 'Boży' – obok przysłówka *istenileg* 'Bożo' również rzeczownik *isteniség* 'Boża natura, Boże pochodzenie'; poprzez przymiotnik *istentelen* 'bezbożny' – czasownik *istentelenkedik* 'żyć bezbożnie, niemoralnie' (od którego następnie powstał rzeczownik *istentelenkedés* 'bezbożny, niemoralny sposób życia') i rzeczownik *istentelenség* 'bezbożność'; poprzez czasownik *istenel* 'ubóstwiać' – rzeczownik *isten(e)lés* 'ubóstwienie'; poprzez czasownik *istenez* 'ubóstwiać' – rzeczownik *istenezés* 'ubóstwienie'; poprzez czasownik *istenít* 'ubóstwiać' – rzeczownik *istenítés* 'ubóstwienie'; poprzez czasownik *istenkedik* 'uzurpować sobie prawo bycia jak Bóg; błagać, wzywając Boga' – rzeczownik *istenkedés* 'uzurpowanie sobie prawa bycia jak Bóg; błaganie połączone ze wzywaniem Boga'; poprzez czasownik *istenül* 'być ubóstwionym, być bogiem' – rzeczownik *istenülés* 'stan ubóstwienia'. Wśród powyższych zwraca uwagę znaczna liczba synonimów.

3.2.2.1. Przymiotniki

Derywat *istenbeli* (który może być również rozpatrywany jako złożenie) został zapisany jedynie w jednym słowniku – najstarszym. Treść hasła:

[1865] Istentől származó
'Pochodzący od Boga'

jest tożsama z głównym znaczeniem przymiotnika *isteni*, notowanego już przez wszystkie słowniki. Przymiotnik ten został utworzony za pomocą jednego z najczęściej spotykanych formantów przymiotnikowych – formantu *-i*, który najczęściej tworzy wyrazy o znaczeniu 'taki jak X', 'mający cechę X-a'. Najlepszym przykładem są przytoczone poniżej najbardziej podstawowe znaczenia tego wyrazu (Znaczenie to w słowniku MTA oraz w słowniku z 1960 zostało wprowadzone oddane w trzech odrębnych punktach, jednak ze względu na to, że wszystkie pozostałe słowniki uznają je za jedno, postanowiłem przedstawić je razem.):

[1865] (1) Istent illető. (2) Istentől eredő. (3) Istenre vonatkozó.
'Dotyczący Boga. Pochodzący od Boga. Odnoszący się do Boga.'
[1940] (1) Istenre vonatkozó, hozzá kapcsolódó;
'Odnoszący się do Boga, z nim związany'
[1960] (1) (*ritk, Vall*) Istenhez (1, 2) tartozónak, rá vonatkozó, őt (meg)illetőnek tartott <dolog>. (2) (*Vall*) Istentől (2) eredőnek tartott <dolog>. (3) (*Vall*) Istenre jellemzőnek tartott.
'(rzadkie, *Rel*) <rzecz, sprawa> uważana za należącą do Boga (zarówno w znaczeniu politeistycznym, jak i monoteistycznym), doń odnoszoną, jemu przysługującą. (*Rel*) <rzecz, sprawa> uważana za pochodzącą od Boga (w znaczeniu monoteistycznym). (*Rel*) Uważany za charakterystyczny dla Boga.'
[1972] (1) *Vall* Istennel kapcs., töle eredőnek tekintett.
'*rel* Uważany za związany z Bogiem lub odeń pochodzący.'
[2006] (1) *Vall* Istennel kapcs., töle eredő(nek tekintett).
'*rel* (Uważany za) związany z Bogiem, pochodzący od niego.'
[2007] (1) Istentől eredő.
'Pochodzący od Boga'

Z samej treści hasła można wywnioskować jedynie tyle, że Bóg jest źródłem i punktem odniesienia, tym który ustanawia i od którego wywodzą się różne rzeczy. Bardziej szczegółowe cechy znajdują się natomiast w przykładach użycia tego przymiotnika. Stosunek człowieka do Boga charakteryzują takie rzeczowniki jak *isteni tisztelet* 'Boży szacunek, nabożeństwo', *isteni szeretet* 'miłość Boga', *isteni szolgálat* 'służba Boża'. Na Boga jako źródło wskazują rzeczowniki: *isteni küldetés* 'Boże posłannictwo', *isteni származás* 'Boże pochodzenie', *isteni parancs* 'Boży rozkaz', *isteni rendelet* 'Boży nakaz', *isteni akarat* 'Boża wola', *isteni törvények* 'Boże prawa', *isteni gondviselés* 'Boża opatrzność', *isteni szózat* 'Boże wezwanie'. Ponadto do Boga mogą się odnosić takie rzeczowniki, jak *isteni tudományok* 'Boże nauki', *isteni félelem* 'bojaźń Boża', czy takie cechy, jak *isteni kegyelem* 'Boża łaska'.

Słownik z 1960 notuje również użycie rzeczownikowe tego wyrazu w jego podstawowym

znaczeniu.

Drugie znaczenie *isteni* zostało wyraźnie odróżnione od trzeciego jedynie w najnowszym słowniku, poniżej cytuję zatem również te fragmenty opisu znaczenia z pozostałych słowników, które mu odpowiadają:

[1865] (4a) Átv. ért. és köz nyelven mondják oly dolgokról, melyek igen jelesek, kitünők, felségesek.
'W przenośnym znaczeniu i w potocznej mowie mówi się o takich rzeczach, które są wybitne, doskonałe, majestatyczne, wspaniałe.'
[1960] (4a) (*átv, költ*) Fenséges, legmagasabb rendű, elbűvölő.
'(*przen poe*) Wyniosły, najwyższej rangi, czarujący, przecudny'
[1972] (2a) *irod A* legmagasabb rendű, istenekre jellemző.
'*lit* Najwyższej rangi, charakterystyczny dla bogów'
[2006] (2a) *irod A* legmagasabb rendű, istenekhez illő v. méltó.
'*lit* Najwyższej rangi, odpowiednie dla bogów lub godne bogów'
[2007] (2) (*választékos*) Fenséges, magasztos.
'(wyszukane) dostoyny, wzniosły'

Znaczenie tego przymiotnika można by wyprowadzać z monoteistycznego obrazu Boga jako najwyższej istoty, jednak sama treść dwóch przytoczonych eksplikacji wskazuje na ujęcie politeistyczne (*istenekre jellemző*). W każdym razie boską cechą, która została tu uwydatniona jest wzniosłość, dostojność, wspaniałość i majestatyczność. Wiąże się z tym bezpośrednio kolejne znaczenie, traktowane często jako jego część:

[1865] (4b) Túlzólag nagyító, néha csekély dolgokra is alkalmazott kifejezés.
'Wyrażenie zbyt wyolbrzymiające, czasem stosowane również do rzeczy znikomych'
[1940] (2) Nagy dicséret.
'Wielka pochwała'
[1960] (4b) **a.** (*átv, irod túlzó*) Istennőhöz méltón szép, istennői. (...) **b.** (*átv, biz, túlzó*) Nagyon jó, remek. (...) **c.** hat-i haszn (mn előtt nyomosító szóként) (*átv, biz, túlzó*) Rendkívül, módfelett.
'**a.** (*przen lit przesadne*) O pięknie godnym bogini, podobne do bogini (...) **b.** (*przen poufale przesadne*) Bardzo dobry, znakomity. (...) **c.** w użyciu przysłówkowym (przed przymiotnikiem, jako słowo wzmacniające) (*przen poufale przesadne*) Wyjątkowo, nadzwyczajnie.'
[1972] (2b) *biz túlzó* Nagyon szép | *biz túlzó* Nagyon finom, remek. | (*hsz-szerűen*) *biz túlzó* Rendkívül, nagyon.
'*poufale przesadne* Bardzo ładny | *poufale przesadne* Wyborny, znakomity. | (jako przysłówek) *pot przesadne* Wyjątkowo, bardzo.'
[2006] (2b) *biz túlzó* Nagyon szép | *biz túlzó* Nagyon finom, remek. | (*hsz-szerűen*) *biz túlzó* Rendkívül, nagyon.
'*pot przesadne* Bardzo ładny | *pot przesadne* Wyborny, znakomity. | (jako przysłówek) *pot przesadne* Wyjątkowo, bardzo.'
[2007] (3) (*bizalmas, túlzó*) Nagyon szép vagy jó. (Határozószóként:) Nagyon, rendkívül.
'(*poufale, przesadne*) Bardzo ładny lub dobry. (Jako przysłówek:) Bardzo, wyjątkowo.'

Słownik z 1960 podaje, że wyraz *isteni* w znaczeniu 'bardzo piękny' może się odnosić do stereotypowej cechy bogini – wyjątkowego piękna, a zatem takie znaczenie tego przymiotnika może wynikać z politeistycznego znaczenia rzeczownika *isten*. W każdym razie figura Boga jest tu użyta w celu podkreślenia ostateczności, skrajności jakiegoś stwierdzenia, przerysowania jakiejś cechy aż do przesady. Co warto odnotowania, ta ostateczność stanowi najczęściej jedyną Bożą cechą, ponieważ wyraz *isteni* lub utworzony odeń przysłówek *istenien* może opisywać rzeczy

zupełnie przyziemne, nie pasujące skądinąd do obrazu Boga.

Drugim regularnie utworzonym przymiotnikiem od rzeczownika *isten* jest wyraz *istenes*, derywowany za pomocą formantu przymiotnikowego *-s*. Znaczenie wyrazów derywowanych za jego pomocą zazwyczaj można oddać w postaci 'mający X-a'.

- [1865] (b) jámbor, buzgó, ájtatos.
'pobożny, żarliwy, świętobliwy'
[1940] (1) Szent életű, istenfélő;
'Prowadzący święte życie, bogobojny.'
[1960] (1a) (néha kissé *gúny*) Istenben hívő <személy>.
'(czasem trochę *iron*) <osoba> wierząca w Boga'
[1972] (1a) *nép* Nagyön v. túlzottan vallásos.
'*lud* Bardzo lub zbyt religijny.'
[2006] (1) *nép* Nagyön v. szenteskedőn vallásos.
'*lud* Bardzo religijny lub świętoszkowaty.'
[2007] (1) (népi) Nagyön v. túlzottan vallásos.
'(ludowe) Bardzo lub zbyt religijny'

Znaczenie to, opierając się na częstym w przysłowiach obrazie serca, można sprowadzić do postaci 'mający Boga (w sercu)'. Dodatkowe asocjacje tego znaczenia to (znowu) duże natężenie tej cechy, czasem doprowadzone do przesady tak bardzo, że bywa podana w wątpliwość jej szczerść (*szenteskedő*). Kolejne znaczenie wyrazu *istenes* to:

- [1865] (b) Isteni tiszteletre, imádásra vonatkozó;
'Dotyczący uwielbienia Boga.'
[1940] (2) Istennel foglalkozó;
'Zajmujący się Bogiem.'
[1960] (1b) a. Istenről szóló, vele kapcs <irodalmi alkotás>
'<dzieło literackie> mówiące o Bogu, związane z nim'
[1972] (1b) *nép irod* Istenről szóló.
'*lud lit* Mówiący o Bogu.'
[2006] (2) *nép irod* Istenről szóló.
'*lud lit* Mówiący o Bogu.'
[2007] (2) Istenről szóló (irodalmi mű).
'(Dzieło literackie) traktujące o Bogu.'

Część tych eksplikacji można z kolei sprowadzić do analogicznej postaci 'zawierający wyraz „Bóg”', o czym mogą świadczyć użyte przy przytoczonych hasłach jako ilustracje użycia wyrażenia *istenes ének* 'pieśń nabożna', *istenes elmélkedések* 'medytacja o Bogu', *Ady istenes versei* 'wiersze Adyego o Bogu'. Dodatkowo, pierwszy z wymienionych słowników ściśle wiąże użycie tego przymiotnika z nabożeństwem, liturgią, z czego wynika, że Bóg odbiera od ludzi uwielbienie i chwałę.

Najwięcej kontrowersji budzi trzecie znaczenie tego wyrazu. Najstarszy słownik w ogóle go nie rejestruje, natomiast słownik z 1940 opatruje informacją, że jest to „nowsze znaczenie” (choć słownik z 1960 jako ilustrację podaje cytat z Jókaiego):

[1940] (3) Újabb jelentés; *ez még* ~: megjárja, tűrhető.
 'Nowsze znaczenie; *to jest jeszcze Boże*: to jeszcze ujdzie, to jest jeszcze znośne.'
 [1960] (2) (*biz*) Olyan <dolog>, ami tűrhető, ami még elfogadható, elviselhető.
 '(poufale) <rzecz>, która jest znośna, jest jeszcze do przyjęcia, do zniesienia.'
 [1972] (2) *biz* Ami még úgy-ahogy elviselhető.
 '*poufale* Coś, co jest jeszcze jako tako znośne.'
 [2006] (3) *biz* Ami még úgy-ahogy elviselhető.
 '*poufale* Coś, co jest jeszcze jako tako znośne.'
 [2007] (3) Olyan, ami még úgy-ahogy elviselhető.
 'Jeszcze jako tako znośne.'

Możliwe, że pierwotnie znaczenie to realizowało się zawsze w ten sposób, jak zanotowano to w słowniku z 1940, a mianowicie było poprzedzone przysłówkiem *még* 'jeszcze'. Mogłoby to wskazywać na to, że znaczenie wyrażenia *ez még istenes* 'to jeszcze Boże' ledwie się mieściło w zakresie znaczenia *istenes* rozumianego jako 'dobry, dopuszczalny'.

Ostatnie znaczenie wyrazu *isten* jest notowane tylko w czterech najnowszych słownikach. Jest to znaczenie realizowane w przysłówkowej postaci tego wyrazu – *istenesen* – i dobrze odpowiada omówionemu powyżej ostatniemu znaczeniu wyrazu *isteni* (który również może mieć postać przysłówka: *istenien*):

[1960] (3) (*biz*, *gyak. tréf*) ~*en*: alaposan, derekasan.
 '(poufale, często żart): gruntownie, dzielnie, mężnie.'
 [1972] (3) *biz*: ~*en*: alaposan, nagyon.
 '*poufale*: gruntownie, bardzo.'
 [2006] (4) *biz*: ~*en*: alaposan, nagyon.
 '*poufale*: gruntownie, bardzo.'
 [2007] (4) ~*en*: alaposan.
 'gruntownie.'

Tu również mamy do czynienia z obrazem Boga jako metafory stopnia najwyższego, ostateczności, skrajności. W przeciwieństwie do polskiego *bosko*, wśród użyc tego przysłówka (podanych w słownikach i występujących w korpusie) zwraca uwagę dość częste występowanie z czasownikami nazywającymi czynności nieprzyjemne, np. *Istenesen elverte a gyereket*. 'Bożo zbił(a) dzieci', *istenesen megfáztam* 'Bożo zmarzłem'.

Kolejnym przymiotnikiem od rzeczownika *isten* jest *istentelen* 'bezbożny', utworzony za pomocą formantu karytywnego *-t(V)l(V)n*. Wyraz ten może ulegać substantywizacji, co znajduje swoje odzwierciedlenie w budowie haseł. W nowszych słownikach jako pierwsze podane jest znaczenie dosłowne 'niewierzący' (w słowniku z 1865 zostało jednak potraktowane jako znaczenie drugie, aczkolwiek opisane jako węższe):

[1865] (b) Szorosb ért. Istentagadó, Istent nem hívó.
 'W węższym znaczeniu: ateista, nie wierzący w Boga.'
 [1940] (1) Hitetlen.
 'Niewierzący, niewierny.'
 [1960] (1) <Vallásos emberek szóhasználatában> Istenben nem hívó, hit nélküli <személy>.

'<Według zwyczaju językowego ludzi religijnych:> nie wierzący w Boga, osoba bez wiary.'
 [1972] (1) <Vallásos emberek szóhaszn:> istenben nem hívő. (3) *nép rég* Hitetlen ember, pogány.
 '<Według zwyczaju językowego ludzi religijnych:> nie wierzący w Boga. *lud daw* niewierny, niewierzący, poganin.'
 [2006] (1) <Vallásos emberek szóhaszn:> istenben nem hívő. (3) *nép rég* Hitetlen ember, pogány.
 '<Według zwyczaju językowego ludzi religijnych:> nie wierzący w Boga. *lud daw* niewierny, niewierzący, poganin.'
 [2007] (1) (rosszalló) Istenben nem hívő
 '(pejor) nie wierzący w Boga'

Znaczenie to można w neutralny sposób oddać jako 'niemający w sobie (pojęcia) Boga', jednak ważnym uzupełnieniem jest informacja o tym, że wyraz ten jest używany tylko przez osoby wierzące, religijne (*Vallásos emberek szóhaszn:*) i że może mieć wydźwięk pejoratywny (*rosszalló*). Najwyraźniej objawia się to w drugim (a dawniej nawet pierwszym) znaczeniu tego wyrazu:

[1865] (a) Ki oly feslett és botrányos életet él, mintha Isten sem hinne, vagy mint mondani szokás: kinek se Istene, se lelke.
 'Kto żyje w tak rozpustny, zdemoralizowany i skandaliczny sposób, jakby nawet w Boga nie wierzył, jak mówi przysłowie: kto nie ma Boga, ten nie ma duszy.'
 [1940] (2a) Gonosz, rossz (ember); (*átv*): ~ *rossz idő*;
 'Zły, nieczny, podły (człowiek); (*przen*) np. zła pogoda'
 [1960] (*átv, biz, túlzó*) Kínosan kellemetlen, kint, fájdalmat okozó, gyalázatos, komisz.
 '(*przen, poufale, przesadne*) Boleśnie nieprzyjemny, powodujący mękę, ból, podły, nikczemny'
 [1972] (2a) *túlzó* Kellemetlen, gyalázatos, komisz.
 '*przesadne* Nieprzyjemny, przykry, haniebny, niegodziwy, podły, nikczemny.'
 [2006] (2a) *túlzó* Kellemetlen, gyalázatos, komisz.
 '*przesadne* Nieprzyjemny, przykry, haniebny, niegodziwy, podły, nikczemny.'
 [2007] (2a) (*túlzó*) Kegyetlen, komisz.
 '(*przesadne*) Przykry, podły.'

Przekonanie, że niemoralność idzie w parze z niewiarą wynika z przeświadczenia, że Bóg nie tylko jest dawcą prawa, ale również jedynym źródłem moralności, której rzekomo nie można wyprowadzić z podstaw innych niż Boże. Z przytoczonych znaczeń wynika również przekonanie o oczywistości istnienia Boga (*mintha Isten sem hinne*).

Ostatnie znaczenie wiąże się z użyciem przysłówkowym: *istentelenül* 'bezbożnie'. W najstarszym słowniku (oraz w słowniku z 1960) wyraz ten miał znaczenie całkowicie przystające do znaczeń opisanego wyżej przymiotnika:

[1865] Feslett életén, Istenről és annak törvényeiről megfeledkezve, Isten elrugaszkodva, szörny gonoszul.
 'Żyjąc rozpustnie, zapominając o Bogu i jego prawach, odcinając się od Boga, źle'

Natomiast w czterech najnowszych słownikach wyraz ten zyskał nowe znaczenie:

[1960] (II) (*átv, biz, túlzó*) Rendkívüli mértékben, fokban; szörnyen; szörnyű, borzasztó.
 '(*przen, poufale, przesadne*) W nadzwyczajnej ilości, w nadzwyczajnym stopniu, strasznie, okropnie'
 [1972] (2b) *biz túlzó (~ül)*: rendkívüli mértékben.
 '*poufale, przesadne*: w nadzwyczajnej ilości, w nadzwyczajnym stopniu.'
 [2006] (2b) *biz túlzó (~ül)*: rendkívüli mértékben.
 '*poufale, przesadne*: w nadzwyczajnej ilości, w nadzwyczajnym stopniu.'
 [2007] (2b) (Határozószóként:) Rendkívüli mértékben.
 '(Jako przysłówek:) W nadzwyczajnej ilości, w nadzwyczajnym stopniu.'

To znaczenie jest bardzo bliskie znaczeniu na pozór przeciwnych wyrazowi *istentelenül* wyrazów *istenesen* i *istenien*, prawdopodobnie również opiera się na obrazie Boga jako ostateczności i skrajności.

3.2.2.2. Czasowniki

W słownikach występuje w sumie sześć bezpośrednich derywatów czasownikowych od wyrazu *isten*, jednak część z nich to praktycznie całkowite synonimy, a niektóre wyszły już z użycia. Takimi archaizmami są synonimiczne czasowniki *istenel* i *istenez*, utworzone za pomocą bardzo produktywnych formantów czasownikowych *-l* i *-z*. Zostały one opisane jedynie przez najstarszy z badanych słowników:

[1865] *Isten gyanánt tisztel, imád valakit vagy valamit.*

'Czczyć kogo lub co jako Boga'

[1865] *Valakit istennek nevez, hí, isteni czimmel tisztel.*

'Nazywać kogo bogiem, wierzyć, że kto jest bogiem, tytułować kogo boskim tytułem'

przy czym przy hasle *istenez* znajduje się również odwołanie do hasła *istenel*. Ich znaczenia odpowiadają pierwszemu znaczeniu czasownika *istenít* w nowszych słownikach:

[1960] (1) (*ritk*) *Istenként imád, isteni tiszteletben részesít vkit, vmit.*

'(rzadk) Uwielbiać jako boga, wielbić kogo lub co jako boga.'

[1972] (1) *ritk* *Istenként imád.*

'rzadk Uwielbiać jako boga.'

[2006] (1) *ritk* *Istenként imád.*

'rzadk Uwielbiać jako boga.'

[2007] (1) (*ritka*) *Istenként tisztel valakit, valamit.*

'(rzadk) Wielbić kogo lub co jako boga.'

Znaczenia te zostały opatrzone kwalifikatorem „rzadkie”, wynika to prawdopodobnie z tego, że są one używane w znaczeniu dosłownym, a nie przenośnym i są używane wtedy, kiedy kogoś (np. cesarza) lub coś (np. siły przyrody) rzeczywiście uważa się za boga. Z tego względu to znaczenie czasownika *istenít* odwołuje się raczej do politeistycznego znaczenia wyrazu *isten*. Częstsze jest jednak znaczenie przenośne, kiedy jedynie zachowujemy się tak, jakby ktoś był lub coś było bogiem, jednak nie wierzymy w to dosłownie. Takie przenośne znaczenie jest obecne we wszystkich analizowanych słownikach:

[1865] *Átv. ért. embert vagy más teremttett állatot istennek vall, oly dicsőnek, jelesnek, fölségesnek tart, mintha valóságos isten volna.*

'W przenośnym znaczeniu ubóstwiać człowieka lub inne stworzone zwierzę, przypisywać mu takie znaczenie i wzniosłość, jakby rzeczywiście było bogiem'

[1940] *Dicsőít, magasztal vkit, vmit.*

'Gloryfikować, wywyższać kogo lub co.'

[1960] (2) (*átv, túlzó, gyak. rosszalló*) *Dicsőít, magasztal.*

'(przen, przesadne, często pej) Gloryfikować, wywyższać.'
 [1972] (2) *túlzó* Dicsőít, bálványoz.
 'przesadne Gloryfikować, ubóstwiać.'
 [2006] (2) *túlzó* Dicsőít, bálványoz.
 'przesadne Gloryfikować, ubóstwiać.'
 [2007] (2) (*túlzó*) Dicsőít, bálványoz valakit.
 '(przesadne) Gloryfikować, ubóstwiać kogo.'

Z wszystkich opisanych powyżej znaczeń czasownika *istenít* oraz czasowników *istenel* i *istenez* wynika obraz Boga jako tego, który odbiera od ludzi cześć i chwałę, tego, kto ma majestat. Bardzo bliski znaczeniowo względem omówionego wyżej czasownika kauzatywnego *istenít* jest czasownik *istenül*, stanowiący jego bierny odpowiednik. Słowniki podają dla niego jednak zazwyczaj tylko jedno znaczenie, bez czynienia rozróżnienia, czy chodzi o czyjeś rzeczywiste ubóstwienie, czy jedynie przenośne:

[1865] Átv. ért. isteni dicsőségben részesül, mintegy Istenné leszen.
 'W przenośnym znaczeniu odbierać boską cześć, tak jakby stać się Bogiem.'
 [1940] Istenné dicsőül.
 'Być wielbionym jak bóg'
 [1960] (a) Mintegy istenné válik, úgy kezdik tisztelni, mint istent.
 'Niemał stać się bogiem, odbierać cześć należną Bogu.'
 [1972] *irod túlzó* Dicsőítve, bálványozottan szinte istenné válik.
 'Niemał stać się bogiem w wyniku odbierania bałwochwalczej czci.'
 [2006] *irod túlzó* Dicsőítve, bálványozottan szinte istenné válik.
 'Niemał stać się bogiem w wyniku odbierania bałwochwalczej czci.'

Słownik z 1960 podaje dodatkowo następujący podpunkt:

[1960] (b) **a.** (*költ*) Szerelmi boldogságában szinte istennek érzi magát.
 '(poe) W miłosnym uniesieniu czuć się niemał jak bóg.'

Takie użycie tego wyrazu świadczy, że bycie bogiem kojarzy się z czymś najlepszym, z celem, do którego dąży człowiek.

Kolejnym czasownikiem utworzonym od rdzenia *isten* jest *istenkedik*, utworzony za pomocą formantu *-kVd* wyrażającego frekwentatywność. Jedno, najbardziej wyróżniające się spośród trzech przypisywanych temu czasownikowi znaczeń, zostało zanotowane tylko w najstarszym słowniku:

[1865] Isteni hatalmat igényelve, isteni nevet bitorolva működik.
 'Domagając się boskiej władzy, działa uzurpując sobie prawo bycia bogiem.'

Boża cecha uwidoczniła w tym znaczeniu to suwerenność i wszechwładza.

Dwa następne znaczenia czasownika *istenkedik* są sobie bliskie, oba nazywają akt mowy polegający na wymawianiu wyrazu *isten* w jakimś określonym celu. Z tego względu przedstawiam oba te znaczenia razem, podobnie jak czynią to niektóre słowniki:

[1865] (2) Isten névére hivatkozva rimánkodik, könyörög.

'Błagać, upraszać kogoś o coś powołując się na Boże imię.'

[1940] Könyörög, fohászkodik, rimánkodik.

'Błagać, wzdychać.'

[1960] (1) (*nép*) Istenre hivatkozva kér vkit, vmit, rimánkodik, könyörög vkinek, vmiért. (2) (*ritk, irod*) Rendsz. „jaj istenem” felkiáltással elkeseredetten panaszkodik, sopánkodik.

'(lud) Powołując się na Boga prosić, błagać kogoś o coś. (*rzadk, lit*) W rozgoryczeniu narzekać na coś, ubolewać nad czymś wypowiadając słowa „och, mój Boże!”'

[1972] (1) *nép* (Istent emlegetve) rimánkodik. (2) *táj* Hízelegve hálálkodik.

'lud Błagać o coś (wspominając Boga). *reg* Dziękować schelabiająco.'

[2006] (1) *nép* (Istent emlegetve) rimánkodik. (2) *táj* Hízelegve hálálkodik.

'lud Błagać o coś (wspominając Boga). *reg* Dziękować schlebiająco.'

W słowniku z 1940 wyraz ten został oceniony jako wymarły (*kihalt szó*) i gwarowy (*tájszó*). Natomiast jego synonim *istenget*, odnotowany jedynie w tym źródle, został uznany za wyraz gwarowy, ale nie przestarzały:

[1940] Istent emlegeti, Istennel bizonygat vmit.

'Wspominać Boga, potwierdzać coś powoływaniem się na Boga.'

Oba te czasowniki – *istenkedik* i *istenget* – przedstawiają obraz Boga, który może spełniać prośby i błagania ludzi (czy raczej samo jego przywołanie może sprawić, że inni ludzie będą postępować moralnie) oraz może być powołany na świadka aby potwierdzić czyjąś prawdomówność.

3.2.2.3. Rzeczowniki

Najczęstszym, bo występującym we wszystkich badanych słownikach rzeczownikiem pochodnym od *isten* jest wyraz *istenség*, utworzony za pomocą formantu *-ság* używanego do nazywania pojęć oderwanych. Jego podstawowe znaczenie określa bóstwo, czyli cechę bycia bogiem, albo samego Boga, przy czym słownik z 1940 zawęża to drugie użycie do mitologii pogańskich:

[1856] (1) Isteni lény, isteni természet. (2) Isten.

'Boża istota, Boża natura. Bóg.'

[1940] (1) Isteni természet, lény. (2) A pogány mitológiában egy-egy isten.

'Boża natura, istota. W pogańskiej mitologii: każdy poszczególny bóg.'

[1960] (1) (csak egysz-ban) (*Vall*) Az isten lényege, természete, isteni mibenléte. **a.** (*Vall*) Vmely istenként tisztelt személy, lény isteni volta, tulajdonsága. (2) (*vál, Vall*) Isten(i lény). **a.** (*átv*) A hatalom, a tekintély v. a góg magaslátan embertársai fölött álló, ill. magát oda képzelő személy. (3) (*Fil*) <Vmely idealista bölcséleti rendszerben> az isten mint filozófiai fogalom, az isteneszme kifejeződése, visszatükröződése.

'(tylko w l.poj.) (*rel*) Istota Boga, jego natura. (*rel*) Bóstwo jakiejś osoby, istoty uważanej za boga. (*wyszukane, rel*) Bóg lub jego istota. (*przen*) Władza, autorytet lub osoba, która stoi ponad innymi lub siebie butnie za taką uważająca. (*fil*) <W niektórych idealistycznych systemach filozoficznych> odzwierciedlenie, wyrażenie idei Boga jako pojęcia filozoficznego.'

[1972] (1) *Vall* v. *Fil* Isten(i lény). (2) Vkinék isten volta.

'*rel* lub *fil* Bóg lub jego istota. Czyjś bóstwo.'

[2006] (1) *Vall* v. *Fil* Isten(i lény). (2) Vkinék isten volta.

'*rel* lub *fil* Bóg lub jego istota. Czyjś bóstwo.'

[2007] (1) Isten, isteni lény. (2) Valakinek isten volta.

'Bóg lub jego istota. Czyjeś bóstwo.'

W powyższych eksplikacjach można znaleźć regularne paralele z różnymi omówionymi wcześniej znaczeniami wyrazu *isten* – od dosłownych: monoteistycznego, politeistycznego czy filozoficznego, po przenośne, dotyczące osoby rzekomo posiadającej pewne Boże cechy, takie jak władza czy bycie wywyższonym ponad ludzi. Wyraz *istenség* ma jednak jeszcze jedno znaczenie, opisywane jako przenośne lub ordynarne:

[1960] (4) (*átv, durva*) <Ingerült lelkiállapot kifejezésésként:> vacak, szemét, limlom. **a.** (*durva*) *Az ~it (neki):* <bosszankodás, felháborodás, dühöt kifejező káromkodásként>.

'(*przen, ordynarne*) <Na wyrażenie rozzłoszczenia:> rupiecie, śmieci, graty. (*ordynarne*) <przekleństwo wyrażające złość, oburzenie, gniew>'

[1972] (3) *durva* <Ingerült beszédben:> szemét, vacak. | *Az ~it (neki)!: <káromkodásként>*

'*ordynarne* <Wyrażenie rozzłoszczenia:> śmieci, graty. <jako przekleństwo>'

[2006] (3) *durva* <Ingerült beszédben:> szemét, vacak. | *Az ~it (neki)!: <káromkodásként>*

'*ordynarne* <Wyrażenie rozzłoszczenia:> śmieci, graty. <jako przekleństwo>'

[2007] (3) (*durva*) Szemét, vacak. (Káromkodásként:) *Az istenségit neki!*

'(*ordynarne*) śmieci, graty. <jako przekleństwo>'

Możliwe, że użycie wyrazu 'boskość, bóstwo' w takim znaczeniu wynika z wykorzystania ekspresywnej mocy wyrazu, którego użycie reguluje pewne tabu kulturowe, wynikające z przypisywanej mu świętości.

Od wyrazu *isten* można również, za pomocą formantu deminutywnego *-ka*, utworzyć zdrobnienie – *istenke* – którego znaczenie nie odpowiada jednak polskiemu wyrazowi „bożek”, jego najbliższym odpowiednikiem funkcjonalnym może być wyraz „Bozia”:

[1960] (*gyerm, kedvesk*) *Isten.* **a.** <Vallásos személynek szóhasználatában: 1. sz. birt szraggal megszólításként, főleg könyörgésben, felsóhajtásban.> *Édes ~'m!*

'(*dziecięce, przymilające*) Bóg. <W użyciu osób religijnych: opatrzony sufiksem posesywnym pierwszej osoby jako wezwanie, głównie w błaganiach i westchnieniach>: *Mój słodki Boże (Moja słodka Boziu)!*

[1972] *gyerm v. kedvesk Isten.*

'*dziecięce* lub *przymilające* Bóg.'

[2006] *gyerm v. kedvesk Isten.*

'*dziecięce* lub *przymilające* Bóg.'

Możliwość takiego poufalego sposobu zwracania się do stwórcy świadczy o jego bliskości wobec ludzi, a zwłaszcza wobec dzieci.

Ostatnim z rzeczowników utworzonych bezpośrednio od podstawy słowotwórczej *isten*, notowanym tylko przez najstarszy z badanych słowników, w dodatku opatrzonym jedynie odsyłaczem do innego hasła (*Hittudós*), bez podania znaczenia, jest rzeczownik *istenész*, derywowany za pomocą formantu *-Ász* służącego do tworzenia nazw zawodów.

3.2.3. Wyrazy złożone

Wyraz *isten* występuje jako pierwszy człon wielu wyrazów złożonych. Można je uszeregować

według kryterium funkcji syntaktycznej, jaką spełnia w nich badany element (Keszler 2000: 327-335). Pisownia poszczególnych złożów różni się w zależności od słownika, z którego je zaczerpnąłem, w słowniku najstarszym najczęściej występuje pisownia rozdzielna. W niektórych przypadkach, po przedstawieniu w cudzysłowie pojedynczym dosłownego znaczenia danego wyrazu złożonego podałem w nawiasach kwadratowych jego polski odpowiednik.

Pierwszą grupę stanowią złożenia równorzędne, należą tutaj: tytuł chrystologiczny *istenember* 'Bogoczłowiek':

[1865] **Istenembér**, (isten ember) *ösz. fn.* Keresztény hittani értelemben, Jézus Krisztus, Isten és ember egy személyben.

'**Bóg-człowiek** [**Bogoczłowiek**], *comp. rzecz.* W rozumieniu teologii chrześcijańskiej – Jezus Chrystus, Bóg i człowiek w jednej osobie.'

[1960] **istenember** *fn (Vall)*

Jézus Krisztus, aki <a keresztény vallás tanítása szerint> Isten is, ember is egy személyben. [] *Nem viszonzott szerelem keserve! | Türelemmel hordom terhedet, Mint az istenember a keresztfát, Melyen aztán megfeszítettett.* PET.

istenemberi; istenemberség.

'**bogoczłowiek** *rzecz (rel)*

Jezus Chrystus, który <według chrześcijaństwa> jest Bogiem i człowiekiem w jednej osobie. [] *Bólu nie odwzajemnionej miłości! | Cierpliwie znoszę twój ciężar, Jak bogoczłowiek – krzyż, Do którego go przybito.* PET.

bogoczłowieczy; bogoczłowieczość.'

[1972] **istenember** *fn Vall* | A keresztény dogmatikában: egy személyben isten és e. | (tulajdonnévszerűen) Jézus Krisztus.

'**Bóg-człowiek** [**Bogoczłowiek**] *rzecz Rel* | W dogmatyce chrześcijańskiej: Bóg i człowiek w jednej osobie. | (jako nazwa własna) Jezus Chrystus.'

oraz trzy synonimiczne określenia ze sfery wierzeń politeistycznych oznaczające boginię: przestarzałe *istenné*, *istenasszony* i używane również współcześnie *istennő*.

[1865] **istenné**, jobban: **istennő**, (isten-nő) *fn. tt. istenné-t v. istennő-t.* A régiek hitregéi szerént am. Isten gyanánt tisztelt, imádott nőszemély, vagy isteni erő, hatalom nőszemélyben ábrázolva, milyenek voltak: Juno, Venus, Diana, Galatea stb.

„Ragyogsz felém, éj csillagfátyola,
Könyümön rengesz, hold, szelíd istenné!
Ah, nem levék az éghez hívtelenné,
Reményem mégis messze pártola.”

Szemere Pál.

'**bogini.** *rzecz.* Według antycznych mitów kobieta czczona jako bóg, albo boska siła personifikowana w postaci kobiecej, np. Junona, Wenus, Diana, Galatea itd.

„Świecisz na mnie, nocny welonie gwiazd,
Leciutko drżysz, księżycu, łagodna bogini!
Och, nie będę niebu niewierny,
A jednak moja nadzieja odeszła daleko.”

Szemere Pál

[1865] **istenasszony**, (isten-asszony) *ösz. fn.* A régiek hitregéi szerént isteni hatalmú és rangú nőszemély, pl. Juno, Venus, Diana stb. l. **istenné**

'**kobieta-Bóg** [**bogini**], *comp. rzecz.* Według mitów antycznych kobieta o boskiej mocy i randze, np. Junona, Wenus, Diana itd.'

[1960] **istenasszony** *fn (rég)*

Istennő (1). [] *Páris ítéletéből tíz esztendő háború lett, pedig ott csak egy almán vezett össze három istenasszony.* JÓK. **istenasszonyi.**

'kobieta-bóg rzecz (rég)

Bogini (1). [] *Parys spowodował swoją decyzją wojnę trwającą dziesięć lat, a tam przecież jedynie trzy boginie pokłóciły się o jedno jabłko.* JÓK.

boski [taki jak bogini].'

[1960] **istennő** fn

1. <A többistenhivő vallásokban> női alakban elképzelt isten. *Venus a szépség és szerelem ~je volt.* [] *A Győzelem | szárnyas istennője se halad | büszkébben, mint ruháinak repeső diszében a szép nő.* SZAL.

2. (átv., túlzó) Nagyon szép nő, imádott nő. [] *S az ifjú elsiel ... A kedves hely felé, Hol istennője van.* PET. *Ah, szép istennő! Őn is a tudatlant akarja játszani?* JÓK.

istennői.

'bogini rzecz

1. <W religiach politeistycznych> bóg wyobrażony pod postacią kobiety. *Wenus była boginią piękna i miłości.* [] *Nawet skrzydlata bogini zwycięstwa nie porusza się dumniej niż piękna kobieta w ozdobie swych ubrań.* SZAL.

2. (przen, hiperbola) Piękna, uwielbiana [ubóstwiana] kobieta. [] *I młodzieniec pospieszył ... Ku milemu miejscu, tam, gdzie jego bogini.* PET. *Ach, piękna bogini! Pani też chce grać nieświadomą?* JÓK.

boskie, takie jak bogini.'

[1972] **istenasszony** fn rég Istennő.

'kobieta-Bóg rzecz daw bogini.'

[1972] **isten[nő]** fn 1. *Mit Nőnek képzelt isten.* 2. *túlzó* Nagyon szép nő. | *túlzó* Vkinek az imádottja.

'bogini rzecz. 1. *mit* bóstwo wyobrażane jako kobieta. 2. *przesadne* Piękna kobieta. | *przesada* Czyjaś ukochana.'

Następną grupę stanowią konstrukcje przydawkowe dzierżawcze z wykładnikiem, należą do niej między innymi dwa określenia teologiczne: *Isten Anyja* 'Matka Boża' i *Isten Fia* 'Syn Boży', rzeczownik *isten* ma w nich jednak odmienne znaczenie – w pierwszym przypadku oznacza Jezusa Chrystusa, w drugim – Boga Ojca.

[1865] **Isten Anyja**, am. boldogságos szűz Mária, ki Jézust szülte, ki Isten és ember egy személyben.

'Matka Boża, błogosławiona dziewica Maryja, która urodziła Jezusa, który jest Bogiem i człowiekiem w jednej osobie.'

[1865] **Isten Fia**, am. Jézus Krisztus, a Szentháromság második személye, ki az Atyától öröktől fogva született.

„Nyilván látjátok Isten haragját,

Mind ez világon boszuállását :

Mert nem tiszteljük az Isten Fiát,

Szent Fiának vére hullását.”

Protestáns panaszló éneke, 1549-ből. (Thaly K. gyűjt.).

Szélesebb bibliai ért. Isten fiának nevezetnek általan a jámborok, a jó emberek; legkülönösebben a fejedelmek. V. ö. **Isten**.

'Boży Syn, comp. rzecz. Jezus Chrystus, druga osoba Trójcy Świętej, który zrodził się z Ojca przed wiekami.

„Ujrzycie Boży gniew,

Zemstę na całym świecie:

Gdyż nie czcimy Bożego Syna,

Przelanej krwi Jego Świętego Syna.”

Protestancka pieśń pasyjna, z 1549 (zbiór K. Thalyego)'

W szerszym znaczeniu biblijnym mianem synów Bożych określano pobożnych, dobrych ludzi, zwłaszcza książąt. Zob.

Bóg.

[1865] **istenfiúság**, (isten-fiúság) ősz. fn. Tulajdonság, melynél fogva Krisztus urunk Isten fiának hívatik.

'bycie synem Bożym comp. rzecz. Cecha, na podstawie której nasz pan Jezus Chrystus jest nazywany Bożym synem.'

Ponadto podobnie zbudowane są wyrażenia *isten csodája* 'Boży cudak', *istenharagja* 'Boży gniew' i *istennyila* 'Boża strzała' (piorun), *istenháza* 'Boży dom' (kościół), *istenlova* 'Boży koń' (osioł, prawdopodobnie reminiscencja dwóch opowieści ewangelicznych: o ucieczce świętej

rodziny do Egiptu i o triumfalnym wjeździe Jezusa do Jerozolimy w niedzielę palmową), *istenország* 'Boży kraj', *istenostora* 'bicz Boży'. Kilka nazw można określić ogólnie jako nazwy botaniczne (*istenkegyelmefű* 'trawa Bożej łaski', *istennyilafű* 'trawa Bożej strzały', *istenszakáll* 'Boża broda') lub zoologiczne (*isten tehenkéje* 'Boża krówka', *isten üdője* 'Boża jałówka').

[1865] **Isten csodája** v. **csudája**, am. valamely rendkívüli bámulatos látvány, undok torzkép, szörnyeteg. *Jaj, mily Isten csodája ezen ember.*

'**Boży cudak**, jakiś wyjątkowo zadziwiający widok, ohydna karykatura, dziwoląg. *Ojej, jaki Boży cudak z tego człowieka.*'

[1865] **Isten haragja**, *Dunán túl* am. Isten nyila, mennyköcsapás. *Beleütött a házba az Isten haragja.*

'**Boży gniew**, w Kraju Zadunajskim to samo, co Boża strzała, czyli uderzenie pioruna. *Boży gniew uderzył w dom.*'

[1940])(**isten|haragja** (nép). Villám; megütötte az ~.

'**boży gniew** (lud). Piorun; uderzył go Boży gniew.'

[1865] **Isten háza**, 1. **templom**.

„Télen nyáron pusztán az én lakásom;

A rózsámat is csak vasárnap látom,

Lakásom van hortobágyi pusztába,

Nem járhatok én az Isten házába!”

Népdal (Tompai M. szerzeménye).

'**Boży dom**, zob. **kościół**.

„Zimá, latem na puszczie jest moje mieszkanie;

Mojá różę też widzę tylko w niedzielę,

Moje mieszkanie jest na hortobadzkiej puszczie,

Nie mogę chodzić do Bożego domu!”

pieśń ludowa (opracowanie M. Tompy)

[1940])(**isten|háza**. Templom.

'**boży dom**. Kościół.'

[1960] **istenháza** (szragos) fn (csak egyszban) (nép, Vall)

Templom (1). [] *Vasárnap az istenházába ment az urával, térden állva imádkozott.* KO.

'**Boży dom** (z sufiksem dzierżawczym) rzecz (tylko w 1.poj.) (lud, rel)

Kościół (1). [] *W niedzielę poszła do domu Bożego z panem, modliła się na klęczkach.* KO.'

[1972] **isten|háza** fn *nép Vall* Templom.

'**Boży dom** rzecz. lud rel kościół'

[1865] **istenkegyelme-fű**, 1. **csikorka**. (*Gratiola officinalis*).

'**trawa Bożej łaski**. Konitrat błotny.'

[1865] **istenkorsócskája**, 1. **bolonyik**.

'**Boży kufelek**, sierpnica pospolita'

[1960] **istenlova** fn (*táj, tréf*) Szamár (I.1,3).

'**Boży koń** rzecz (*reg, żart*) Osioł (I.1,3).'

[1972] **isten|lova** fn *nép tréf* Szamár.

'**Boży koń** rzecz lud żart Osioł'

[1865] **istennyila**, (isten-nyila) ősz. fn. A nyila személyragos állapotban van, s ragoztatik. Képes kifejezés, s am. villám, mennykő. *Beütött házunkba az istennyila. Üssön bele az istennyila.*

„Kidőlt, bedőlt az oldala,

Bele jár az istennyila.”

Vörösm.

Köznnyelven roszaló értelemmel bír. *Mi istennyilát csinálsz itten? Menj innét istennyilába.* Mátyusföldén egyszerűen is használják: nyila. *Mi a nyila, megint itt vagy? Takarodjál nyilába.*

'**Boża strzała**. Wyras *nyila* 'strzała' jest opatrzony sufiksem dzierżawczym i odmienia się przez przypadki. Obrazowe wyrażenie, oznacza tyle, co błyskawica, piorun. *Boża strzała trafiła w nasz dom. Niech go trafi Boża strzała!*

„Zawalila się jej ściana,
wpadła do środka Boża strzała.”

Vörösmarty

Potocznie również w znaczeniu potępiającym. *Co tu robisz do Bożej strzały? Idź stąd do Bożej strzały.* W regionie Mátyusföld używa się również w tym znaczeniu samego wyrazu *nyila* 'jego strzała'. *Co za jego strzała, znowu tu jesteś? Znikaj stąd do jego strzały!*

[1940] **(isten|nyila (nép).** Villám; *az ~ csapjon bele!*

'Boża strzała (lud). Piorun; *niech go trafi Boża strzała!*

[1960] **istennyila fn**

1. (nép) Villám (1). *Beleütött az ~ a fába. Szh: sebes(en), mint az ~: nagyon, rendkívül sebes(en).* [] *Szörnyen zengett az ég, hullt az istennyila.* PET. *Altalcikázott az égen az istennyila, s rettenetes ropogással, dörgéssel kitört az égiháború.* GÁRD. || **a.** (átv, tréf) *Beütött az ~: hirtelen, váratlanul nagy baj, felfordulás keletkezett.*

2. (durva v. biz) <Indulatos beszédben, főleg szitkozódásban, elhomályosult jelentéssel.> *A → haragos ~; → mennydörgős ~; → tüzes ~, – 21 <Bosszús kívánságban.> Csapjon bele (→ belecsap) az ~! Hogy az ~ üssön v. csapjon bele! Üsse meg a mennydörgős, sistergő, kacskaringós ~! [] Hogy a hétágú istennyila csapkodjon a csaljátokba [= süvegetekbe], mikor benne vagytok.* JÓK. *Az istennyila verje el ezt a tartományt.* MIK. –22 <Tagadás, elhárítás, visszautasítás indulatos kifejezésében.> [Jössz?] – *Megy az ~ v. megyek az ~t!* [] *Hát odavaló ember kapitány uram? ... – Odavaló a tüzes istennyila de nem én.* MIK. – 23 (ragozatlan kérdő névm-sal v. kérdő hsz-val) <A kérdés indulatos voltának jelölésére v. nyomósítására.> *Mi az ~ ez? Mi az ~t csináljak? Hogy az ~'ba ne haragudnám! Hová az ~'ba ment? [] Ejnye, mi az istennyila! | Üres már a láda fia?* PET. *Három kosár! Mi az istennyila van abba mindbe?* KAF.

'boża strzała rzecz

1. (lud) Piorun (1). *Boża strzała trafiła w drzewo. Porównania: szybki, jak Boża strzała: bardzo, wyjątkowo szybki.* [] *Straszhwie dźwięczało niebo, padały Boże strzały.* PET. *Przez niebo przebiegały zygakiem Boże strzały, i z przerażającym łomotem i grzmotami wybuchła wojna na niebie.* GÁRD. || **a.** (przen, żart) *Trafiła Boża strzała: pojawił się nagły, nieoczekiwany problem, komplikacja.*

2. (grub lub pouf) <O zatartym znaczeniu, najczęściej przy przeklinaniu.> *gniewna Boża strzała; grzmiąca Boża strzała; ognista Boża strzała.* – 21 <Złośliwie.> *Niech go trafi Boża strzała! Niech go trafi grzmiąca, sycząca, kręta Boża strzała!* [] *Niechaj siedmioramienna Boża strzała strzeliła w wasze czapki, kiedy macie je na głowach.* JÓK. *Niech Boża strzała trafi tą prowincję.* MIK. –22 <Emocjonalny sposób wyrażenia przeczenia, odrzucenia czegoś.> [Idziesz?] – *Pójdzie Boża strzała lub pójdę Bożą strzałę!* [] *Panie kapitanie, ale stamtąd? ... – Stamtąd jest ognista Boża strzała, ale nie ja.* MIK. – 23 (z zaimkiem pytajnym lub przysłówkiem) <Na podkreślenie emocjonalnego charakteru pytania.> *Co to za Boża strzała? Co do Bożej strzały mam robić? Żeby do Bożej strzały się nie rozzłościł! Gdzie, do Bożej strzały, poszedł? [] Ech, co za Boża strzała | Pusta jest szafa?* PET. *Trzy kosze! Co, do Bożej strzały, w nich może być?* KAF.

[1972] **isten|nyila fn** 1. *nép* Villám. | *Beütött az ~: átv is, tréf váratlanul nagy baj támadt.* 2. *durva* <Indulatos beszédben, elhomályosult jelentéssel.> *Mi az ~ ez?*

'Boża strzała rzecz 1. *lud* Piorun. | *Uderzyła [go] boża strzała: także przen., żart.* Spotkało go niespodziewane nieszczęście. 2. *grubiańskie* <W zdenerwowaniu, o zatartym znaczeniu> *Co to za Boża strzała?*

[1865] **istennyilafü**, (isten-nyila-fü) *ösz. fn.* 1. **szádor.** (Orobanche).

'trawa Bożej strzały, zaraza (gatunek rośliny)

[1865] **Isten országa**, am. idvezültek hazája, mennyország. Szélesb ért. keresztény hivek gyülekezete, anyaszentegyháza e földön. Legszélesb ért. erkölcsi világ.

'Boży kraj, ojczyzna zbawionych, raj. W szerszym znaczeniu ogół chrześcijan, święty Kościół-matka na ziemi. W najszerszym znaczeniu – świat wartości.'

[1865] **Isten ostora**, am. eszköz, Isten kezében, akár egyes emberek, akár népek fenyítésére.

'bicz Boży, narzędzie w Bożym ręku do karcenia ludzi lub całych narodów.'

[1940] **isten|ostora.** A nép veszedelmes ellensége, kinzója.

'bicz Boży. Niebezpieczny wróg, ciemnych ludu.'

[1865] **istenszakáll v. istenszakállafü**, (isten-szakáll-fü) *ösz. fn.* Pimpinella nevű növény egyik faja.

'Boża broda, trawa Bożej brody comp. rzecz. jeden z gatunków biedrzeńca (rośliny).'

[1865] **isten tehénkéje.** Fekete pettyes és vörös paizskájú bogárka. (Cantharis rubra).

'Boża krówka. Owad o czarnych kropkach na czerwonym pancerzyku. (Cantharis rubra).'

[1865] **Isten ünője**, l. **Isten tehénkéje**
'Boża jałówka zob. Boża krówka'

Część złożień można interpretować albo jako konstrukcje przydawkowe dzierżawcze bez wykładnika (czyli bez sufiksu posesywnego trzeciej osoby liczby pojedynczej) albo jako konstrukcje przydawkowe, w których funkcję przydawki spełnia rzeczownik *isten* (a w jednym złożeniu – *istenivégzés* 'Boży wyrok' – przymiotnik *isteni* 'Boży'). Należą tu takie złożenia, jak: *istenerő* 'Boża siła', *istenész* 'Boży rozum', *istenige* (w nowszym słowniku z wykładnikiem: *istenigéje*) 'Boże słowo'; ponadto jedno określenie botaniczne: *istenfa* 'Boże drzewo' oraz dwa wyrazy złożone odnoszące się jednoznacznie do politeistycznego znaczenia wyrazu *isten*: *istenital* 'boży napój' [napój bogów] i *istenszobor* 'posąg Boga'.

[1865] **Istenerő**, (*isten-erő*) *ösz. fn.* 1) *Isten mindenhatóságáról elménkben alkotott fogalom.* 2) *Szellemi erő, tehetség, mely kitűnőbb emberekben nyilatkozik.*

'**Boża siła** *comp. rzecz.* 1) Ukształtowane w naszym umyśle pojęcie o wszechmocy Boga. 2) Duchowa siła, zdolność, która ujawnia się u wybitniejszych ludzi.'

[1865] **Istenész**, (2), (*isten-ész*) *ösz. fn.* *Isteni ész.* 1) *A legfőbb lénynek tulajdonított észbeli erő;* 2) *az emberekben az isten eszéhez hasonlító lelki tehetség.*

„*S most helyettök hófehér burokbán*

Jár a béke s tiszta szorgalom;

S a művészet fénylő csarnokokban

Égi képet új korára nyom;

S míg ezer fej gondol istenészszel,

Fárad a nép óriás kezével.”

Vörösmarty (Liszt Ferenczhez).

'**Boży rozum** *comp. rzecz.* 1) Siła umysłowa przypisywana najwyższej istocie; 2) Duchowa zdolność człowieka podobna do Bożego rozumu.

„*A teraz zamiast nich w śnieżnobiałej okrywie*

Idzie pokój i czysta pilność;

I sztuka w lśniących galeriach

Wytłacza w nowym wieku niebiański obraz;

I dopóki tysiąc głów myśli Bożym rozumem,

Trudzi się ogromną ręką ludu.”

Vörösmarty (do Franciszka Liszta).'

[1865] **istenfa**, (*isten-fa*) *isten fája*, l. *abrutüröm*.

'**Boże drzewo**, bylica boże drzewko'

[1960] **istenfa** *fn*

Az ürmön nemzetségbe tartozó, kül. temetőkből ültetett, cserjeszerű, magas, ágas, sallangos levelű, sárga virágú növény (*Artemisia abrotanum*). [] *Ásatlan sírján sohasem nő | Szekfü, Isten-fa, bazsalikom.* ADY

'**Boże drzewo [Bylica Boże drzewko]** *rzecz*

Wysoka, rozgałęziająca się roślina krzewiasta o frędzlowatych liściach i żółtych kwiatach, należąca do rodzaju bylic, sadzona zwłaszcza na cmentarzach (*Artemisia abrotanum*). [] *Na jego niewykopanym grobie nigdy nie wyrośnie | Goździk, Boże drzewko, bazylia.* ADY'

[1960] **istenfáját** *isz* (csak szragos alakban; *rends.* *határozott névelővel*, *gyak. neki* *hsz-val* v. *-nek* *ragos fn-val*), (*ritk*) *az istenfádat!*, *az istenfátokat!* <Szépítő, enyhe káromkodásként.> (*nép*)

1. <Nagyfokú felindulás, harag, fehéborodás kifejezésére.> *De az ~ (neki), majd kitöröm a nyakát annak a gazembernek! Az ~ a büdös kölykinek!* [] *Cyrano: (felordít és rárohan.) Az Istenfáját! ... ÁBRÁNYI E.-ROSTAND* *Megvágott egy török, az istenfáját neki!* GÁRD. *Az istenfáját annak a papnak: még hogy én világgá menjek!* GÁRD. *Az istenfáját! Nyughassék az ifiúr!* MÓ.

2. <Nagyfokú megütközés kifejezésére.> *Hinnye, az ~, csak nem törted össze? Hé, az istenfádat, mit keresel itt? [] Jelentem alásson ... itt a török, az istenfáját! GÁRD. Az istenfáját annak a cigánynak, ha még kedvet sem csinál. MÓ.*
3. <Nagyfokú csodálkozás kifejezésére.> *Hű, az ~, de nagy hegy!*
'[do] jego Bożego drzewa wykrz (występuje tylko w formie z sufiksem dzierżawczym; zwykle z przedimkiem określonym, często z okolicznikiem *neki* 'jemu/jej' lub z rzeczownikiem w celowniku), (*rzadk*) *twojego Bożego drzewa!*, *waszego Bożego drzewa!* <Eufemistyczne, lekkie przekleństwo.> (*lud*)
1. <Wyrażenie oburzenia, gniewu, złości.> *Do jego Bożego drzewa, ja już złamię kark temu lajdakowi! Do jego Bożego drzewa, jego śmierdzącym szczeniutom! [] Cyrano (rzucając się ku niemu z wściekłością) Do kroćset kroci tysięcy! ... ÁBRÁNYI E.-ROSTAND [tłum. Włodzimierz Zagórski 1898] Mocno rąbnął Turek, do jego Bożego drzewa! GÁRD. Do jego Bożego drzewa temu księdzu: że ja mam wyjść na świat! GÁRD. Do jego Bożego drzewa! Niech się panicz uspokoi! MÓ.*
2. <Wyrażenie zaskoczenia, zgorszenia.> *Hej, do Bożego drzewa, aby się nie potłukłeś? He, do twojego Bożego drzewa, czego tu szukasz? [] Uniżenie melduję ... Turek tuż tuż, do jego Bożego drzewa! GÁRD. Do Bożego drzewa temu Cyganowi, jeśli nawet nie robi nastroju [nie gra]. MÓ.*
3. <Wyrażenie zdumienia.> *Ależ wielka góra, do jego Bożego drzewa!"*

[1865] **isteníge**, (isten-íge) *ösz. fn.* Isten szava, a Szentírás tanítása; egyházi beszéd.

'Boże słowo *comp. rzecz.* Nauczanie Pisma Świętego; nauczanie kościelne.'

[1940] **isten|igéje**. Az Isten szava, a Szentírás tanítása; *hirdeti az istenigéjét.*

'Boże słowo. Słowo Boga, nauka Pisma Świętego; *głosi słowo Boże.'*

[1865] **istenital**, (isten-ital) *ösz. fn.* A régiek hitregéje szerént ama drága, s mintegy szellemi ital, melylyel az istenek éltének. Átv. ért. igen finom, édes ital, pl. tokaji, malagai stb. (Nectar).

'Boży napój [napój bogów] *comp. rzecz.* Według antycznych mitów drogi i niemal duchowy napój, którym żywią się bogowie. Przenośnie: bardzo smaczny słodki napój, np. tokaj, wino z Malagi itp. (Nektar).'

[1865] **istenszobor**, (isten-szobor) *ösz. fn.* Hitregei vagy valamely pogány istent ábrázoló szobormű.

'posąg boga *comp. rzecz.* Rzeźba przedstawiająca bogów mitologicznych lub pogańskich.'

[1972] **isten|szobor** *fn* *Műv* Istent ábrázoló, megszemélyesítő sz.

'Boży posąg *rzecz art* Posąg przedstawiający, wyobrażający boga.'

[1865] **istenivégzés**, (isteni-végzés) (Rendszerént külön írjuk.) *ösz. fn.* 1) Általán, Isten akarata, rendelete. 2) Különösen a világ és emberek sorsa, mennyiben Isten által intéztetik. *Megnyugodni az isteni végzésen. Ki tehet az isteni végzés ellen?*

'Boży wyrok (zwykle pisane osobno) *comp. rzecz.* 1) *Ogólnie:* Boża wola, Boże zrządzenie. 2) *W szczególności* los świata i ludzi, którego kierowanie przypisuje się Bogu. *Pogodzić się z Bożymi wyrokami. Któż może coś zrobić przeciwko Bożym wyrokom?"*

[1865] **isteni végzet**, l. **isteni végzés**.

'Boży wyrok'

Bóg jako podmiot występuje w następujących wyrazach złożonych: mający wiele znaczeń *istenadta* 'dany od Boga', ponadto *istenáldás* 'Boże błogosławieństwo', *istencsapás* 'cios Boga' [dopust Boży, skarcie boskie], *istenítélet* 'sąd Boży', *istennyilatkozat* 'objawienie Boże', *istenország*, *istenuralom* 'Boże panowanie' [teokracja], *istensugállás* 'Boża inspiracja', *istentaszította* 'popchnięty przez Boga', *istenverése* 'Boże bicie' i *istenverte* 'pobity przez Boga'. Ze znaczeń tych wyrazów złożonych można wywnioskować szereg cech Boga.

[1865] **Isten adta** *am.* úgy amint Isten teremttette, úgy amint Isten kezéből kijött.

„...Hol forrás csörgedez,

Egy jámbornak áll kis kápolnája,

Nyílt, földetlen; ég mosolyg le rája

Egy letűzött kard a szent kereszt ott,

És az oltár Isten-adta föld.”

(Salamon. Vörösmartytól).

Mint indulatot kifejező szóval vagy kedvesnek találunk valakit, pl. *Isten adta kis barnája, beh illett a csókom rája*, (népd.); vagy pedig valamit rosztalunk, pl. *Isten adta vize, se bűze, se íze. Isten adta koldúsa, mindig alkalmatlankodik rajtam*. A két értelem közti különbség a kiejtés hangoztatásában rejlik; t. i. az első értelemben a kifejezést vidorán, gyorsan; az utóbbiban pedig vontatva hangoztatjuk. Fölveszi a névrágokat is, pl. *Ne higgy a leánynak, az isten adtának*. (Népd.).

'dany od Boga' stworzony przez Boga, taki, jaki wyszedł spod ręki Boga.

„...Tam, gdzie źródło bulgocze,
Stoi dla pobożnego kapliczka,
Otwarta, bez dachu; niebo się do niej uśmiecha
Świątym krzyżem jest zatknięty miecz,
A ołtarzem jest dana od Boga ziemia.”

(Vörösmarty: „Salamon”).

Używane albo do wyrażenia sympatii wobec kogoś, np. *Dana od Boga czarnulka, ależ bym ją pocałował*, (pieśń ludowa); albo do potępienia czegoś, np. *Dana od Boga woda, bez zapachu, bez smaku. Dany od Boga żebrak, ciągle mnie molestuje*. Pomiędzy oboma znaczeniami rozróżnia sposób akcentowania; w pierwszym znaczeniu – żywo i szybko, w drugim – przeciągle. Może przyjmować końcówki przypadków, np. *Nie wierz dziewczynie, tej danej od Boga*. (pieśń ludowa).'

[1940])(**isten|adta**. (Az ilyen alakú kifejezések eredetere kétféle magyarázat van; vagy igei alak a második rész, vagy pedig ilyen összetételből lett: *Isten adotta*.) 1. Dicsérő, magasztaló jelző: ~ *tehetség, az ~ föld; minden ~ nap*. 2. Részvétet, szánalmat mutató jelző: ~ *koldúsa, szegény; nézd az istenadtát*.

'dany od Boga' (Istnieją dwie teorie odnośnie do pochodzenia takich wyrażen – drugi człon jest albo formą czasownika, albo powstał z zestawień imiesłowowych typu *Isten adotta* 'dany przez Boga') 1. Przydawka pochwalająca, wywyższająca: ~ *zdolność, ~ ziemia, każdy ~ dzień*. 2. Przydawka wyrażająca współczucie, pożałowanie: ~ *zebrak, biedny; spójrz na danego przez Boga*.'

[1960] **istenadta** mn és fn (rég írva: **Isten adta, Isten-adta isten-adta** is)

I. mn (állítm-ként és módhat-ként nem haszn)

1. (*elav*) Olyan <szív, tehetség>, amelyet vallásos eredetű felfogás szerint Isten adott, amelyet vki Istentől kapott. [] *Egy istenadta szívet bírok; Nesze, ha kell, neked adom*. PET. || **a.** (*elav*) Olyan <jelenség, dolog>, amely természeti erők hatásának eredményeként keletkezett. [] *Maga gyujtogatta meg az istenadta tűznél a szurokfáklyákat*. JÓK. || **b.** (*elav*) Olyan <természeti tárgy>, amelyet emberi kéz nem alakított. ~ *föld csupasz f.* [] *Az ifju nő ... Még folyvást ott hevert a pamlagon | (Az isten földön t.i.)*. AR. [Az egészségnek] a *hypothekája* [= jelzálóga] az *istenadta* hegy. JÓK.

2. (*vál*) <Elismerő jelzőként> kimagasló, kiváló <személy v. vmely képessége>; született. ~ *művész, tehetség*. || **a.** (*nép v. rég*) <Elismerő, dicsérő jelzőként> bőven termő, termékeny <föld>; áldott. [] [A nép] *szegényebb és szaporább, mint hogy megélhessen az istenadta földből*. JÓK. || **b.** <Elismerő, dicsérő jelzőként> kellemes érzést keltő; áldott. [] *Oh uram! fálura, mezőre kell jóni, hogy az ember jó izűt sétálhasson. A kő kemény, de az az Isten adta gyp csakúgy emeli az embert, ha rajta megy*. VÖR. || **c.** (*ritk*) <Dicsérő jelzőként> rendkívül boldog <idő>; mennyei. [] *Lány az ifjut átölelte | Ifju kéjjel éldel ez | Isten-adta percek*. SZÁSZ K.-GOETHE

3. Szegény, szánalomra méltó <személy>. *Az ~ szerencsétlenek*. [] *S a nép, az isten-adta nép, Ha oly boldog-e...?* AR. || **a.** (*irod*) Szánalomra méltó <állat, dolog>. [] *Réti farkas fészke volt épen alatta, Benne két kis kölyke rítt az isten-adta*. AR. *Vagy mint midőn az óriás boa Nagy martalékkal hömpölyög tova, ... Ugy jár az istenadta költemény A nyers igazzal, mely dacos, kemény*. AR.

4. <Lenéző sajnálkozás kifejezésére> [] *Istenadta Kis embere, hiszen nagy mamlasz*. ÁBRÁNYI E.-BYRON *Ulászlónak, az istenadtának se parasztja, se kemencéje nem volt*. MÓRA Jankó *eliszonyodott* [a züllött koldustól] ... *De azért szánta az istenadtát*. MÓ. || **a.** <Hasonló kifejezésben, indulatos beszédben> [] *Ó te istenadta! Nekem mi közöm? Jaj te boldogtalan! ... Szeretlek. Az a közöm*. MÓ. || **b.** <Lekicsinylés, lebecsülés kifejezésére> [] *Óráig gondolok, – S egy istenadta verset Leirni nem tudok*. GAR.

5. <Bosszúságot, méltatlankodást kifejező jelzőként> [] *Háborogj hát, istenadta Ideje!* PET.

6. (*nép v. rég*) <Nyomósító jelzőként, főleg a *minden v. egész* jelző után, állandósult szókapcsolatokban> [] [A naphoz.] *Elballag kelmed fölöttem Minden istenadta nap, Kis szobám kelmedtől még is Egy sziporka fényt se kap*. PET. *Minden istenadta nap Firkantok egy új darabot*. AR. *Egész istenadta nap a törvényszék előtt járadoztam*. SZAL. *A többi minden istenadta éjjel eltűnt a palotából*. BENEDEK E. – 6:1 <Hasonló jelzőként, általánosítást tartalmazó szerkezetben> [] *Télen nincs az az istenadta nap, mikor én nem korcolyázom*. TOL.

II. fn

1. (*elav*) Olyan (talált) gyermek, akit a beszélő Isten ajándékának tart. [] *Fölnevelem szegényt, hisz úgy sincs gyermekem ... Aztán nem lesz ez a háznál haszontalan, Kednek gazdasága, ökre és juha van, Ha felcuporodik [= felcseperedik] a kis istenadta, Nem kell kednek bérest, juhászt fogadnia*. PET. *Hát istenadta! egy kis csecsszopó leány Feküdt a bokorban, letéve mostohán*. TOM.

2. Szánalomra méltó ember. *Hidd be a melege az ~kat!* [] *S aki sebét nyitva hagyja: | Elvézrik az istenadta*. REV. *Komolyan elkezdte törni a fejét: mi baja lehet a gyermeknek, s azt ... ki is találta. Ehes az istenadta*. MIK. *Fáradt ...*

volt az istenadta. Hajnaltól kezdve süttött-főzött. KO. || **a.** <Lenéző sajnálkozás kifejezésére.> Olyan ember, aki maga az oka szánalmas helyzetének. *Agyonitta magát az ~!* [] *Disztelen legény volt az istenadta.* ÁGAI A. || **b.** (*tréf*) Olyan ember, aki vmely hibájával, fogyatékoságával bizonyos fokig nevetséges, komikus, humoros hatást tesz. [] [A jó tanító.] *Kopasz volt az istenadta, Nem tehetek róla; Vén legény volt, ifjusága régen elvirula.* PET.

istenadtáz v. istenadtázik.

'dany od Boga przym i rzecz

I. przym (nie może być użyty jako orzeczenie ani jako okolicznik sposobu)

1. (*przest*) Takie <serce, zdolność>, które według ujęcia religijnego zostało dane od Boga, które ktoś otrzymał od Boga. [] *Mam serce dane od Boga; Ale jeśli trzeba, naści, tobie je dam.* PET. || **a.** (*przest*) Taka <cecha, rzecz>, która powstała w wyniku działań sił przyrody. [] *Sam zapalał przy danym od Boga ogniu smołowe pochodnie.* JÓK. || **b.** (*przest*) Taka <rzecz>, która nie wyszła spod ręki człowieka. *dana od Boga ziemia goła ziemia* [] *Młoda kobieta ... Wciąż jeszcze tam leżała na kanapie | (notabene Na Bożej ziemi).* AR. *Hipoteką [zdrowia] jest dana od Boga góra.* JÓK.

2. (*wyszukane*) <Pochwalnie:> wyróżniająca się, wybitna <osoba lub jakaś zdolność>; urodzony, wrodzony. *urodzony artysta, wrodzona zdolność.* || **a.** (*lud v. daw*) <Pochwalnie:> płodna <ziemia>; błogosławiona. [] [Lud jest] *zbyt biedny i płodny, żeby mógł wyżyć z danej od Boga ziemi.* JÓK. || **b.** <Pochwalnie:> wywołujący przyjemne odczucia; błogosławiony. [] *O, panie! trzeba iść do wsi, na pole, żeby człowiek mógł pospacerować do woli. Kamienie są twarde, ale ta dana od Boga trawa niemal unosi człowieka, kiedy na nią stąpnie.* VÖR. || **c.** (*rzadk*) <Pochwalnie:> wyjątkowo szczęśliwy <czas>; niebiański. [] *Dziewczyna objęła młodzieńca | Młodzieniec rozkoszował się | tymi danymi od Boga chwilami.* SZÁSZ K.-GOETHE

3. Biedna, godna pożałowania <osoba>. *Dani od Boga nieszczęśliwcy.* [] *I ten lud, ten dany od Boga lud, jeśli tak jest szczęśliwy...?* AR. || **a.** (*lit*) Pożałowania godne <zwierzę, rzecz>. [] *Miał pod sobą wilczą norę, W niej skomlały dwa dane od Boga młode.* AR. *Lub jak ogromny wąż boa Klębi się ze swoimi wielkimi ofiarami daleko, ... Tak jest z daną od Boga poezją, która jest krnąbrna i twarda.* AR.

4. <Na wyrażenie lekceważącego ubolewania.> [] *Dany od Boga jego mały człowiek, a przecież wielki niezdara.* ÁBRÁNYI E.-BYRON *Dany od Boga Władysław nie miał ani chłopca [pańszczyźnianego], ani pieca.* MÓRA Jankó *przeraził się [hajdackiego żebraka] ... ale pożałował danego od Boga.* MÓ. || **a.** <We wzburzeniu, w emocjach.> [] *O, ty dany od Boga! Cóż mam do powiedzenia? O, ty nieszczęśliwy! ... Kocham cię. To mam do powiedzenia.* MÓ. || **b.** <Na wyrażenie lekceważenia, pogardy.> [] *Godzinami rozmyślam, – I jednego danego od Boga wersu nie umiem napisać.* GAR.

5. <Na wyrażenie gniewu, niezadowolenia.> [] *Burz się, dana od Boga pogodo!* PET.

6. (*lud lub daw*) <W zleksykalizowanych, utartych wyrażeniach, jako emfaza, zwykle po przydawkach *minden* 'każdy' lub *egész* 'cały'.> [] [Do słońca.] *Przechadzasz się waść nade mną Każdego Bożego dnia, Mój pokoik jednak od waści nawet jednej isierki światła nie dostaje.* PET. *Każdego Bożego dnia gryzmolę nową sztukę.* AR. *Cały Boży dzień trudziłem się przed sądem.* SZAL. *Zniknął z palacu każdej Bożej nocy.* BENEDEK E. – 6:1 <Jako przydawka porównawcza, w uogólnieniach.> [] *Zimą nie ma takiego Bożego dnia, kiedy bym nie jeździł na łyżwach.* TOL.

II. rzecz

1. (*przest*) Takie (znalezione) dziecko, które mówiący uważa za dar od Boga. [] *Wychowam biedaka, przecież i tak nie mam dzieci ... Potem nie będzie przy domu niepotrzebny, pan ma gospodarkę, woły i owce, Kiedy podrośnie mały dany od Boga, nie będzie musiał pan najmować parobka ani juhasa.* PET. *Oto dana od Boga! małe niemowlę, dziewczynka, Leży w krzaku, porzucona.* TOM.

2. Człowiek godny pożałowania. *Zawołaj danych od Boga na ciepłe [jedzenie]!* [] *I kto zostawia ranę otwartą: | Wykrwawi się dany od Boga.* REV. *Zaczął sobie łamać głowę: co też może być temu dziecku i... w końcu go olśniło.* *Dany od Boga był głodny.* MIK. *Dany od Boga był ... zmęczony. Od świtu gotował i piekł.* KO. || **a.** <Wyrażenie lekceważącego ubolewania.> Taki człowiek, który sam jest powodem swojego pożałowania godnego położenia. *Zapił się na śmierć ten dany od Boga!* [] *Dany od Boga był nędźnie ubranym młodzieńcem.* ÁGAI A. || **b.** (*żart*) Taki człowiek, który poprzez jakąś swoją ułomność, niepełnosprawność sprawia do pewnego stopnia zabawne, komiczne, humorystyczne wrażenie. [] [Dobry nauczyciel.] *Dany od Boga był łysy, Nic nie mogę na to poradzić; Był starym kawalerem, jego młodość już dawno przekwitła.* PET.

istenadtáz v. istenadtázik.'

[1972] **istenadta** *nép vál* **I.** mn **1.** Isten adományának tekintett v. annak képzeltet. ~ *szép táj.* | Született, kiváló. ~ *tehetség.* | *rég: Minden ~ nap, éjjel* stb.: mindennap stb. **2.** Szánalomra méltó, szerencsétlen. *Az ~ nép.* **II.** fn Szánalmas helyzetű lény. *Éhes a ~.*

'dany od Boga *lud* *wyszukane* **I.** przym **1.** Uważany za / wyobrażany jako dar od Boga. *Dana od Boga ładna okolica.* | Urodzony, wrodzony, wybitny. *Dany od Boga talent.* | *daw: Każdego danego od Boga dnia i każdej nocy* itd.: codziennie itd. **2.** Godny pożałowania, nieszczęsny. *Dany od Boga lud.* **II.** fn Istota w pożałowania godnej sytuacji. *Ten dany od Boga jest głodny.'*

[2007] **istenadta** mn **1.** Isten adományának tekintett. *Lehajolt az istenadta földre.* [] *Istenadta tehetség:* született, kiváló. *A zongoratanár szerint istenadta tehetség ez a gyerek.* (Nyomósításként:) *Minden istenadta nap meglátogatja.* (Főnévi használatban:) „*Ha felcsuporodik [=felcseperedik] a kis istenadta, nem kell kendnek bérest, juhászt fogadnia*” (Petőfi

S.: János vitéz). **2.** Szegény, szánandó. „*S a nép, az istenadta nép, ha oly boldog-e rajt*” (Arany J.: A walesi bárdok). (Főnévi használatban:) *Fázott és éhezett az istenadta.*

Szin: **1.** áldott **2.** együgyű, jámbor, szánalmas, szerencsétlen

Etim: Összetétel; → *isten* + *adta*: az → *ad* ige *adott* származékának birtokos személyjeles alakja.

'**dany od Boga** mn **1.** Uważany za dar od Boga. *Nachylił się ku danej od Boga ziemi.* [] *Dany od Boga talent*: wrodzony, wybitny. *Według nauczyciela fortepianu to dziecko było danym od Boga talentem.* (Emfaza:) *Odwiedza go każdego danego od Boga dnia [każdego Bożego dnia].* (W użyciu rzeczownikowym:) „*Jeśli mały dany od Boga podrośnie, pan nie będzie musiał zatrudniać parobka ani juhasa*” (Petőfi S.: János vitéz). **2.** Biedny, godny pożałowania, współczucia. „*I ten lud, dany od Boga lud, jeśli tak szczęśliwy jest dla niego*” (Arany J.: Walijscy bardowie). (W użyciu rzeczownikowym:) *Zmarł i zgłodniał ten dany od Boga.*

Synonimy: **1.** błogosławiony **2.** naiwny, pobożny, oplakany, nieszczęsny

Etymologia: Złożenie; → *isten* + *adta*: utworzona od czasownika → *ad* 'dać' forma *adott* opatrzona sufiksem dzierżawczym.'

[1940] **isten|áldás.** (átv). A gyermek a családban.

'**Boże błogosławieństwo** (przen.) Dziecko w rodzinie.'

[1940] **isten|áldotta.** *Minden ~ nap*; v. ö. **istenadta 2.**

'**błogosławiony przez Boga.** *Każdy ~ dzień*; por. **Istenadta 2.**'

[1960] **istenáldás** fn

1. (Vall) Az Isten áldása; siker, boldogság, szerencse. *Nincs rajta ~.* || **a.** (átv) (Valóságos) ~: a természetnek vmely kedvező, kívánatos, előnyös jelensége; természeti jótétemény, szerencsés esemény. *Valóságos ~ ez az eső.*

2. (átv, nép)Gyermek <a családban>. [] *Bőven volt az istenáldás: Jobbra, balra a sok gyermek.* VÖR.

'**błogosławieństwo Boże** rzecz

1. (rel) Błogosławieństwo Boże; sukces, szczęście. *Nie ma [na nim] błogosławieństwa Bożego.* || **a.** (przen) (Prawdziwe) błogosławieństwo Boże: jakaś sprzyjająca, pożądana, korzystna okoliczność przyrody; dobrodziejstwo natury, szczęśliwe wydarzenie. *Ten deszcz jest prawdziwym błogosławieństwem Bożym.*

2. (przen, lud) Dziecko <w rodzinie>. [] *Obfite było Boże błogosławieństwo: Na prawo i lewo dużo dzieci.* VÖR.'

[1972] **istenáldás** fn *nép 1.* Isten áldása, ill. szinte ennek tekinthető szerencse. ~ *ez az eső.* **2.** (Váratlan) gyermek a családban. *Évente jött az ~.*

'**błogosławieństwo Boże** rzecz. *lud 1.* Boże błogosławieństwo lub szczęście, które może być jako Boże błogosławieństwo postrzegane. *ten deszcz jest błogosławieństwem Bożym.* **2.** (Nieoczekiwane) dziecko w rodzinie. *Co roku przychodziło błogosławieństwo Boże.*

[1960] **istencsapás** fn **istencsapása**

1. Vmely nagyobb közösséget sújtó s régebben az Isten büntetésének tekintett nagy szerencsétlenség, súlyos megpróbáltatás (pl. tűzvész, árvíz, éhínség, járvány, földrengés, háború). *Mennyi ~ érte ezt a népet!* [] *E rettenetes baj ellen nem volt segedelem. A leghíresebb orvosokat küldte ide a ... kormány, azok kipróbálták minden tudományukat ez istencsapás ellen.* JÓK.

2. Olyan esemény, tény, körülmény v. személy, amely, aki elháríthatatlan, orvosolhatatlan bajként, kellemetlenségként csapás vkire nézve, vki számára. *Elég ~ az számára, hogy süket.* *Micsoda ~ ez a betegség!* [] *No s a cigányok ... Au! istencsapása!* | *Hogy velők annyi mindig a bajom!* AR. *Irkak? ne irkak? ... Egy istencsapás: | Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás.* AR.

'**cios Boga** [dopust Boży, skaranie boskie] rzecz

1. Wielkie nieszczęście, ciężkie doświadczenie spotykające jakąś dużą społeczność (np. pożar, powódź, klęska głodu, zaraza, trzęsienie ziemi, wojna), uznawane dawniej za karę wymierzoną przez Boga. *Ileż ciosów Boga spadło na ten lud!* [] *Nie było rady na tą strasliwą chorobę. Najsławniejszych lekarzy wysłał tu ... rząd, aby wypróbowali całą swoją wiedzę przeciwko temu dopustowi Bożemu.* JÓK.

2. Takie wydarzenie, czyn, okoliczność lub osoba, które stanowią dla kogoś nieodwracalną, nieuleczalną chorobę, przykrość. *Wystarczy już, że jest głuchy. Jakimż dopustem Bożym jest ta choroba!* [] *No a cyganie ... Ech! skaranie boskie!* | *Że zawsze mam z nimi tyle kłopotów!* AR. *Mam pisać? czy nie pisać? ... To wszystko to dopust Boży: | Gdybym napisał, byłbym w mniejszości, a milczenie jest grzechem.* AR.'

[1972] **istencsapás** fn *nép* | (Isten büntetésének tekinthető) baj, szerencsétlenség. ~ *sújtja.* | Istenverése, rossz gyerek.

[1972] **istencsapása** fn *nép* *pejor* Istenverése.

[1865] **istenítélet**, (isten-itélet) *ősz. fn.* Középkori birói eljárás a bűnösség kinyomozásában, t. i. A bűnösség vagy büntelenségről eldönt ítéletet némely életveszélyes bizonylatok, pl. bajvívás, tűz- vagy vízpróba kimeneteléből mondották ki. (Középkori latin szóval: *ordalium*, az angolszász *ordál*, alsó német *ordeel*, azaz *Urtheil* szótól).

'**sąd Boży** *comp. rzecz.* Średniowieczna procedura sądowa mająca na celu wykrycie winy, polegająca na poddawaniu oskarżonego różnym grożącym życiu sprawdzianom, np. pojedynekowi, próbie ognia lub wody. (średniowieczne

łacińskie *ordalium*, anglosaskie *ordál*, dolnoniemieckie *ordeel*, [z niemieckiego] *Urtheil* 'wyrok')

[1940] **isten|ítélet**. 1. A középkorban az igazság kiderítésének babonás módja (tűz- és vízpróba, tetemrehívás, bajvívás).

2. *~idő*: zivataros, viharos idő, nagy fergeg; *valóságos* ~.

'**sąd boży**. 1. W średniowieczu zabobon mający na celu odkrycie prawdy (poprzez próbę ognia lub wody, przysięganie na zwłoki albo pojedynek). 2. *pogoda/czas Bożego sądu*: burza, ulewa, sztorm: *prawdziwy czas Bożego sądu*'

[1960] **istenítélet** fn

1. (*Tört, Jogt*) Az igazságszolgáltatásnak az a középkorban alkalmazott módja, amelynek során a vádlott bűnösségét v. ártatlanságát különféle próbák (tűzpróba, vízpróba, párviadal) kimenetele szerint állapították meg.

2. (*átv, vál*) (*Valóságos*) ~: nagy elemi katasztrófa; fergegés idő, ítéletidő. *Kint valóságos ~ dühöngött, tombolt.* [] *Zuhogni kezdett a záporosó ... Valóságos istenítélet volt ez.* MIK. *Jönnek [a törökök], mint dühöngő istenítélet, világromboló tűz- és vihar.* GÁRD.

istenítéletes.

'**Boży wyrok** fn

1. (*hist, prawn*) Stosowany w średniowiecznym wymiarze sprawiedliwości sposób dowodzenia czyjejs winy lub niewinności poprzez różne próby, takie jak próba ognia, wody lub pojedynek.

2. (*przen, wyszuk*) (*Prawdziwy*) *Boży wyrok*: wielka klęska żywiołowa; burza, fatalna pogoda. *Na zewnątrz szaleje prawdziwy Boży wyrok.* [] *Zaczął lać ulewny deszcz ... To był prawdziwy Boży wyrok.* MIK. *Przychodzą [Turcy], jak łomot Bożego wyroku, jak pustosząca burza ognia i krwi.* GÁRD.

związany z Bożym wyrokiem.'

[1972] **isten|ítélet** fn 1. *Tört Jog* A középkori igazságszolgáltatásnak babonás próbákon alapuló módja (pl. tetemrehívás). 2. *nép vál*: (*Valóságos*) ~: pusztító, viharos idő.

'**Boży sąd** rzecz 1. *hist prawn* Oparty na zabobonie średniowieczny sposób wymierzania sprawiedliwości. 2. *lud wyszukane*: (*Prawdziwy*) ~: niszczycielska burza'

[1865] **istennyilatkozat**, (isten-nyilatkozat) ősz. fn. Isten akaratának, parancsainak, tetteinek, oktatásainak nyilvánulása, részint közvetlenül a régi próféták előtt, és által, részint közvetve a világ igazgatásában.

'**Boże oświadczenie [objawienie]** Objawienie Bożej woli, jego nakazów, dzieł i nauk, częściowo bezpośrednio przed i poprzez dawnych proroków, częściowo pośrednio w samym urzędzeniu świata.'

[1865] **istenországlás**, (isten-országlás) ősz. fn. Mózes által alapított héber alkotmány, mely szerint Jehova a hébernép nemzeti istene, s az álladalom láthatatlan főnöke, Mózes pedig ennek helytartója vala. (Theocratia).

'**Boże panowanie** comp. *rzecz*. Ustanowiony przez Mojżesza ustrój hebrajski, według którego Jehova [Jahwe] stał się narodowym bogiem Hebrajczyków i niewidzialnym władcą państwa, a Mojżesz jego namiestnikiem. (Teokracja).'

[1865] **istenországlat**, (isten-országlat); l. **istenországlás**

'**Boże panowanie.'**

[1865] **istenuralom**, (isten-uralom) l. **istenországlás**.

'**Boże panowanie'**

[1865] **istensugallás**, (isten sugallás) ősz. fn. Széles ért. isteni működés, mely által Isten, mintegy közvetlenül fölvilágosítja értelmünket, s az erkölcsileg teendőket tudunkra adja. Így nevezeték azon tudomás is, melyhez ember ily rendkívüli módon jut. *Istensugallásból történt, hogy* stb. Szorosb bibliai ért. az isteni íhlés azon neme, mely által Isten emberi észt fölülmuló erkölcsi tárgyakat, vallási tanokat, s emberileg előre nem látható jövőndöket kinyilatkoztatott a prófétáknak, s más választott híveinek.

'**Boża inspiracja** comp. *rzecz*. W szerszym znaczeniu – działanie, poprzez które Bóg, niejako bezpośrednio, oświeca nasz umysł, i uświadamia nam, co jest dobre. Tak nazywa się też taką wiadomość, którą człowiek uzyskuje w niezwykły sposób. *Stało się z Bożej inspiracji, że...* W ściślejszym znaczeniu biblijnym – ten rodzaj Bożego natchnienia, poprzez który Bóg objawiał prorokom i innym wybranym wiernym moralne prawdy przewyższające ludzkie zrozumienie, nauki religijne i zakrytą przed ludźmi przyszłość.'

[1865] **isteníhletés**, (isten-íhletés) l. **istensugallás**.

'**Boże natchnienie** zob. **Boża inspiracja'**

[1865] **istentaszította**, (isten-taszította) ősz. mn. Együgyű, gyáva, gyüge, mamlasz. *Istentaszította ember.*

'**popchnięty przez Boga** comp. *przym*. Naiwny, tchórzliwy, głupkowaty, ofermowaty. *Człowiek popchnięty przez Boga.'*

[1972] **isten|verése** fn *nép* 1. Sok bajt, keserűséget okozó személy. *Mit csinált az az ~?* 2. Istencsapás.

'**Boże bicie** rzecz *lud* 1. Osoba, która powoduje wiele złego. *Co zrobiło to Boże bicie?* 2. dopust Boży'

[1960] **istenverése** fn (*nép*)

1. <Vallásos személyek szóhasználatában:> istentől eredőnek vélt súlyos csapás, szerencsétlenség. *Nagy ~ volt az a vihar.*

2. (átv) Olyan személy, akivel nagyon sok gond, baj, bosszúság, méreg van; kül. nagyon rossz gyermek. *Már megint mit csinált ez az ~e!?*

'pobicie przez Boga rzecz (lud)

1. <W zwyczaju językowym osób religijnych:> katastrofa, nieszczęście uważane za pochodzące od Boga. *Ta burza była wielkim pobicie przez Boga.*

2. (przen) Taka osoba, która sprawia bardzo dużo kłopotów, zmartwień, złości; zwłaszcza bardzo złe dziecko. *Cóż też znowu zrobiło to pobicie przez Boga!?*

[1940] **isten|verte**. Szitkozódó, átkozó kifejezés; ~ rossz idő.

'pobity przez Boga. Przekleństwo; *pobita przez Boga zła pogoda*

[1960] **istenverte** mn

1. Olyan <személy, emberi közösség>, akit, amelyet <vallásos felfogás szerint> az Isten megvert; bajtól, szerencsétlenségtől sújtott; nyomorult. ~ nép; ~ paraszt. [] *Ébredj, ébredj, istenverte nemzet ...* PET.

2. (átv) <Ingerültség, bosszúság kifejezésében:> kellemetlenséget, bosszúságot, bajt okozó; átkozott. ~ állat, pillanat. ~ csemetés riasztott fel hajnalban. [] *Hova ilyen istenverte időben? VAS Mindég hegynek fel, istenverte úton, körül kőre hágva ...* MIK.

3. (átv, költ) Hitvány, nyomorúságos <dolog>. [] *Célra siet, mely cél csak ama közel erdő; A közel erdőben pedig istenverte vityilló. AR. Hol egyéb se termett istenverte gaznál, Most tengeri díszlik selyem szőke hajjal. AR.*

'pobity przez Boga przym

1. Taka <osoba, społeczność>, którą <według zapatrywania religijnego> Bóg pobit doświadczył; doświadczona przez chorobę, nieszczęście; nędzny. *pobity przez Boga lud; pobity przez Boga chłop. [] Obudź się, obudź, narodzię pobity przez Boga ...* PET.

2. (przen) <Przy wyrażaniu rozdrażnienia, złości:> powodujący przykrość, złość, problemy; przeklęty. *pobite przez Boga zwierzę, pobita przez Boga chwila. Pobite przez Boga dzwonienie rozległo się o świecie. [] Dokąd to w taką pobitą przez Boga pogodę? VAS Każdą górą, na drodze pobitej przez Boga, stąpając z kamienia na kamień ...* MIK.

3. (prze, poe) Marny, nędzny <przedmiot>. [] *Śpieszył do celu, a celem był pobliski las; W pobliskim lesie pobita przez Boga chatka. AR. Gdzie nic nie rosło na pobitym przez Boga zielsku, Teraz kukurydza paradyje z jasnowłosym jedwabiem. AR.*

[1972] **isten|verte** mn *nép* 1. Bajtól, nyomorúságtól sújtott. ~ szegény. 2. *durva* Átkozott, gonosz. | Hitvány, nyomorúságos. ~ vityilló.

'pobity przez Boga przym lud 1. Cierpiący z powodu nieszczęścia, nędzy. *Biedny, pobity przez Boga. 2. grubiańskie* Przeklęty, zły. | Żaloszny, nędzny. *żałosna, nędzna chata.*

Sytuację odwrotną, kiedy to nie Bóg, a człowiek, stanowi domyślny człon podmiotowy wyrazów złożonych, reprezentują następujące złożenia: *istenfeledés* 'zapomnienie Boga', *istenfeledő* 'zapominający Boga', *istenfélelem* 'bojaźń Boża', *istenfélő* 'bogobojny', *istengúnyolás* 'kpiny z Boga', *istenhivő* 'wierzący w Boga' (najstarszy słownik przypisuje mu specyficzne znaczenie 'deista'), *istenhit* 'wiara w Boga', *istenimádás* 'uwielbienie Boga', *istenismeret* 'poznanie Boga', *istenkáromlás* 'błuznierstwo wobec Boga', *istenkísértés* 'kuszenie Boga [losu]', *istenszeretet* 'miłość do Boga', *istentagadás* 'negacja Boga' [ateizm], *istentisztelet* 'Boża cześć' [nabożeństwo], *istentudat* 'świadomość Boga', *isteneszme* 'pojęcie Boga', *istentudomány* 'teologia'

[1865] **istenfeledés**, (isten-feledés) *ösz. fn.* Erkölcsi állapot, midőn valaki Istennel, mint az erkölcsi törvények hozójával és bűnnek büntetjével nem gondol.

'zapomnienie Boga, *comp. rzecz.* Stan moralny, w którym ktoś nie przejmując się Bogiem jako źródłem prawa moralnego, jako tym, który karze za grzech.'

[1865] **istenfeledő**, (isten-feledő) *ösz. mn.* Istennel vagy Istenre nem gondoló, úgy cselekvő, oly életet gyakorló, mintha Isten nem is volna, vagy nem is parancsolná, hogy jók legyünk.

'zapominający Boga, *comp. przym.* Nie przejmujący się Bogiem lub nie myślący o Bogu, postępujący i prowadzący takie życie, jakby nie było Boga, albo jakby Bóg nie rozkazał być, żebyśmy byli dobrzy.'

[1865] **istenfélés**, (isten-félés) *ösz. fn.* Az isteni akaratnak és parancsainak tisztelése, jámbor, erkölcsi élet általi teljesítése.

'**bojaźń Boża** *comp. rzecz.* Uszanowanie Bożej woli i Bożych rozkazów, wypełnianie ich poprzez pobożne i moralne życie.'

[1940] **isten|félelem**. Az isteni akarat tiszteletben tartása, bizalom benne; a melléknév: **istenfélő**.

'**bogobojnosť**. Szacunek dla Bożej woli, zaufanie Bożej woli; przymiotnik: **bogobojny**'

[1960] **istenfélő** mn és fn (*Vall*)

I. mn Istent, ill. az ő akaratát félve tisztelő <személy>. ~ *öregasszony*. [] *Szabadabb respublica világ elejétől nem volt, mint az íróké ... Vannak benne istenfélő és istentelen polgárok.* BAJZA *Gazdag és istenfélő polgár leánya volt.* JÓK. ||

a. Isten félelmére, vallásos áhitatra valló, ezzel kapcs. ~ *élet*. [] *Még egy második Istenfélő éneket Kellene mondanom.* AR.-ARISZ. *Istenfélő neveletésben részesültem.* TOL.

II. fn Istenfélő személy. *Az ~k és az istentagadók.*

'**bogobojny** przym i rzecz (*rel*)

I. przym <osoba> bojaźliwie szanująca Boga, względnie jego wolę. *Bogobojna staruszka.* [] *Od początku świata nie było bardziej wolnej republiki niż republika pisarzy ... Są w niej bogobojni i bezbożni obywatele.* BAJZA *Była córką bogatego i bogobojnego obywatela.* JÓK. || **a.** Związany z pobożnością, z bojaźnią Bożą. *Bogobojne życie.* [] *Powinienem powiedzieć jeszcze jedną bogobojną nabożną pieśń.* AR.-ARISZ. *Odebrałem bogobojne wychowanie.* TOL.

II. rzecz Bogobojna osoba személy. *Bogobojni i bezbożnicy.'*

[1865] **istenfélő**, (isten-félő) *ősz. mn.* Jámbor életű, ki Isten iránti tiszteletből az erkölcsi, különösen kinyilatkoztatott vallási törvényeket lelkesméreletesen teljesíti. *Istenfélő keresztények.*

'**bogobojny** *comp. przym.* Żyjący pobożnie, taki, który z czci dla Boga sumiennie wypełnia moralne i religijne prawa. *Bogobojni chrześcijanie.'*

[1865] **istenfélőleg**, (isten-félleg) *ősz. ih.* Jámborul, az Isten parancsait tiszteletben tartva és megőrizve. *Istenfélőleg élni.*

'**bogobojnie** *comp. przysł.* Pobożnie, szanując i strzegąc Bożych nakazów. *Żyć bogobojnie.'*

[1972] **isten|félő** mn *nép Vall* Istent (buzgón) tisztelő, vallásos. ~ *élet*. |

'**bogobojny** przym. *lud rel* (zarliwie) wielbiący Boga, religijny. *bogobojne życie'*

[1865] **istengúnyolás**, (isten-gúnyolás) *ősz. fn.* Erkölcstelen cselekvés, midőn valaki az Istent vagy Isten nevét gúnynyal illeti. V. ö. **gúny**.

'**kpiny z Boga**. *comp. rzecz.* Niemoralne zachowanie, kiedy ktoś szydzi z Boga lub z Bożego imienia. Por. **kpina'**

[1865] **istengúnyoló**, (isten-gúnyoló) *ősz. mn.* Ki az Istent gúnyos szavakkal illeti. *Istengúnyoló hitetlenek.*

'**drwiący z Boga**. *comp. przym.* Kto mówi o Bogu drwiąco. *Drwiący z Boga bezbożnicy.'*

[1865] **istenhivő**, (isten-hivő) *ősz. fn.* Személy vagy bölcsész, ki Istent hisz, s azt mindennek teremtőjének vallja, de kinyilatkoztatást nem hiszen. (Deista).

'**wierzący w Boga [deista]**. *comp. rzecz.* Osoba lub filozof, który wierzy w Boga, i uważa go za stwórcę wszech rzeczy, ale nie wierzy w objawienie. (Deista).'

[1865] **istenhivőség**, (isten-hivőség) *ősz. fn.* Bölcsészeti vagy hitvallási tan, mely szerint Isten van, de kinyilatkoztatott isteni vallás nem létezik. (Deismus).

'**wierzenie w Boga [deizm]** *comp. rzecz.* Koncepcja filozoficzna lub teologiczna, według której Bóg istnieje, ale nie istnieją religie objawione. (Deizm).'

[1972] **isten|hit** fn Istent létében való h.

'**wiara w Boga** *comp. rzecz.* Wiara w istnienie Boga.'

[1972] **isten|hivő I.** mn Istentben h. ~ *nép. II.* fn *ritk* Ilyen személy.

'**wierzący w Boga I.** przym. Wierzący w Boga ~ *lud. II.* *comp. rzecz.* *rzadk* Taka osoba.'

[1960] **istenhit** fn (*Vall*)

Istentben való hit, vallásos meggyőződés. [] *Isten-hitemet | kezdte ... ki a kétely.* SZAL.

'**[wiara w Boga]** *comp. rzecz (rel)*

Wiara w Boga, przekonania religijne. [] *Moją wiarę w Boga | zaczęły nadwątląć ... wątpliwości.* SZAL.'

[1960] **istenhivő** mn és fn (*Vall*)

I. mn Olyan <személy, közösség>, aki, amely hisz Istentben; hívő. ~ *ember.*

II. fn (*ritk*) Istentben hívő, istenhivő személy. *Felvilágosult korunkban egyre kevesebb az ~.*

Ö: egy~.

'**wierzący w Boga** przym i rzecz (*rel*)

I. przym Taka <osoba, közösség>, która wierzy w Boga; wierny. *człowiek wierzący w Boga.*

II. *comp. rzecz (rzadk)* Osoba wierząca w Boga. *W naszej oświeconej epoce coraz mniej jest wierzących w Boga.*

Złożenia: *wierzący w jednego Boga* [monoteista].'

[1865] **istenimádás**, (isten-imádás) *ősz. fn.* A tiszteletnek és hódolatnak legfelsőbb neme, mely egyedül Istent illet.

'**uwielbienie Boga** *comp. rzecz.* Najwyższy rodzaj czci, którą odbiera tylko Bóg.'

[1865] **istenimádó**, (isten-imádó) *ösz. mn. és fn.* Oly személyről mondjuk, ki az Istent imádja.

'**wielbiący Boga** *comp. przym. i rzecz.* O takiej osobie, która wielbi Boga.'

[1865] **istenismeret**, (isten-ismeret) *ösz. fn.* Istentről, amennyire emberileg lehető, képzett fogalmak öszvesége.

'**poznanie Boga** *comp. rzecz.* Ogól ludzkich wyobrażeń o Bogu, (na tyle, na ile poznanie Boga jest możliwe dla człowieka).'

[1865] **istenkáromlás**, (isten-káromlás) *ösz. fn.* Szó vagy beszéd, mely által valaki Isten irányában méltatlanul nyilatkozik, mely által az Istent holmi becstelen czimekkel illeti vagy tökéletlenségeket tulajdonít neki, pl. ki az Istent igaztalannak, személyválogatónak mondja stb. 1. **káromol**, **káromkodik**.

'**bluźnierstwo wobec Boga** [**bluźnierstwo**, **przeklinanie Boga**] *comp. rzecz.* Słowo lub wypowiedź, w której ktoś zachowuje się wobec Boga niegodnie, nazywa Boga w nieczemny sposób albo przypisuje mu niedoskonałość, np. jeśli ktoś uważa Boga za niesprawiedliwego, uważa, że jest stronniczy itp.'

[1865] **istenkáromló**, (isten-káromló) *ösz. mn. és fn.* Ki az Isten ellen méltatlan, becstelen szavakkal kikel, s tökéletlenségeket tulajdonít neki. *Istenkáromló, hitetlen, vallástalan ember.*

'**bluźniący Bogu**. *comp. przym. i rzecz.* Kto występuje przeciwko Bogu z niegodnymi, niegodziwymi słowami i zarzuca mu niedoskonałość. *Bluźnierca, niewierny, niewierzący człowiek.*

[1960] **istenkáromlás** *fn*

<Vallásos emberek szóhasználatában:> Isten nevével való káromkodás. ~ *az ilyen beszéd.* ~*t ejt ki a szája.* [] *Istenkáromlás valamit igazítani azon, amit Allah tökéletesnek teremté!* JÓK.

'**bluźnierstwo związane z Bogiem** [**bluźnierstwo**] *rzecz*

<W zwyczaju językowym osób religijnych:> Przeklinanie z użyciem imienia Bożego. *Taka mowa to bluźnierstwo. Jego usta wypowiedziały bluźnierstwo.* [] *Bluźnierstwem jest poprawiać coś, co Allah stworzył doskonałym!* JÓK.'

[1972] **isten|káromlás** *fn Vall Tört* | Isten nevével való káromkodás. | Isten gyalázása.

'**Boże bluźnierstwo** *rzecz rel hist* | Bluźnierstwo, branie imienia Boga nadaremno. | Obraza Boga.

[1865] **istenkésértés** *v. — kísértés*, (istenkésértés) *ösz. fn.* Maga veszélyeztetésével járó elszántság, munka, egy magában helyes czél elérése *v. vállalat* kivitele végett.

'**kuszenie Boga** [**kuszenie losu**]. *comp. rzecz.* Wiążące się z ryzykiem poświęcenie, wykonywane dla osiągnięcia celu samego w sobie właściwego'

[1940] **isten|kísértés**. Nagyon veszedelmes vállalkozás; *ez valóságos ~.*

'**kuszenie Boga** [**kuszenie losu**]. Bardzo niebezpieczne przedsięwzięcie; *to jest prawdziwe kuszenie Boga*'

[1960] **istenkísértés** *fn*

(*Valóságos*) ~: vakmerő, kockázatos tett, beszéd, vállalkozás. *Valóságos ~ ilyet tenni.* [] *Most útra kelni istenkísértés volna.* JÓK.

'**kuszenie Boga** [**kuszenie losu**] *rzecz*

(*Prawdziwe*) *kuszenie Boga*: zuchwały, ryzykowny czyn, mowa, przedsięwzięcie. *Czynić to jest prawdziwym kuszeniem Boga.* [] *Teraz wyruszać w drogę byłoby kuszeniem Boga.* JÓK.'

[1972] **isten|kísértés** *fn nép vál.* (*Valóságos*) ~: vakmerően kockázatos tett, beszéd.

'**kuszenie Boga** *rzecz lud wyszukane*: (*Prawdziwe*) *kuszenie Boga*: ryzykowny czyn, ryzykowne słowa'

[1865] **istenszeretet**, (isten-szeretet) *ösz. fn.* Erkölcsi magaviselet, melyet valaki Isten irányában, Istenzhez vonzódva az által bizonyít, hogy a jótetteket gyakorolja.

'**milość do Boga** *comp. rzecz.* Moralne zachowanie, które ktoś w udowadnia względem Boga poprzez dobre uczynki'

[1865] **istentagadás**, (isten-tagadás) *ösz. fn.* Isten lételének tagadása, midőn valaki állítja és vitatja, hogy nincs Isten.

'**negacja Boga** *comp. rzecz.* Zaprzeczanie istnieniu Boga, kiedy ktoś stwierdza i dowodzi, że nie ma Boga'

[1865] **istentagadó**, (isten-tagadó) *ösz. mn. és fn.* Ki nem hiszi, hogy Isten van, s ezen véleményét vitatja is.

'**negujący Boga** *comp. przym. i rzecz.* Kto nie wierzy, że Bóg istnieje, i tego dowodzi w dyskusjach.'

[1940])(**isten|tagadó**. Aki nem hisz Istentben.

'**negujący Boga** [**ateista**]. Ten, kto nie wierzy w Boga.'

[1960] **istentagadó** *mn és fn*

<Vallásos emberek szóhasználatában:> ateista. [] *Hajdanta kálvinista prédikátorok zúgtak és mennydörögtek az istentagadól ellen ...* KRÚDY

'**negujący Boga** [**ateista**] *przym i rzecz*

<W zwyczaju językowym osób religijnych:> ateista. [] *Dawniej kalwińscy kaznodzieje huczeli i grzmieli przeciwko bezbożnikom ...* KRÚDY'

[1972] **isten|tagadó** *mn és fn* <Vallásos emberek szóhaszn:> ateista.

'negujący Boga' przym i rzecz <Określenie używane przez wierzących:> ateista'

[1865] **istentisztelet**, (isten-tisztelet) *ösz. fn.* A protestáns keresztényeknél egyházba gyűlve Isten imádása, és Isten igéjének hirdetése, s hallgatása.

'**Boża cześć [nabożeństwo]** *comp. rzecz.* U protestantów: wychwalanie Boga, głoszenie i słuchanie Bożego słowa w kościele.'

[1940])(**isten|tisztelet**. Isten imádása (a templomban); az egyházi szertartás.

'**Boża cześć [nabożeństwo]**. Wielbienie Boga (w kościele); obrzędy kościelne.'

[1960] **istentisztelet** *fn (Vall)*

Pap vezetésével s a hívők részvételével, többnyire templomban tartott, nyilvános vallási szertartás, ill. énekkel és imádsággal kísért igehirdetés. *Evangélikus, katolikus, református, unitárius, zsidó ~; ~re megy; ~et tart.*

Ö: *gyász~. Istentiszteleti.*

'**Boża cześć [nabożeństwo]** *rzecz (rel)*

Publiczne obrzędy religijne odprawiane pod kierownictwem księdza i przy udziale wiernych, najczęściej w kościele, względnie zwiastowanie słowa, któremu towarzyszą pieśni i modlitwy. *Nabożeństwo luteriańskie, katolickie, reformowane, unitariańskie, żydowskie; iść na nabożeństwo; odprawiać nabożeństwo.*

Comp: *nabożeństwo żałobne. Związany z nabożeństwem.'*

[1972] **isten|tisztelet** *fn Vall* Isten iránti hódolásként pap vezetésével és hívők részvételével tartott (templomi) szertartás.

'**Boża cześć [nabożeństwo]** *rzecz rel.* Obrzędy odprawiane pod przewodnictwem księdza i z udziałem wiernych (w kościele) na cześć Boga.'

[2007] **istentisztelet** *fn* A pap vezetésével és a hívők részvételével tartott, rendszerint protestáns egyházi szertartás. *Istentiszteletre megy a templomba.*

Szin: *áhítat, igehirdetés, (katolikus) mise*

Etim: Összetétel: → *isten* + → *tisztelet*.

'**Boża cześć [nabożeństwo]** *rzecz* Obrzędy kościelne, z reguły protestanckie, odprawiane pod kierownictwem księdza i przy udziale wiernych. *Iść na nabożeństwo do kościoła.*

Synonimy: *skupienie modlitewne, głoszenie słowa, (katolicka) msza*

Etim: Złożenie: → *isten* + → *tisztelet* 'cześć, szacunek'.'

[1865] **istentudalom, istentudat**, (isten-tudalom v. -tudat) *ösz. fn.* Emberi kellő felfogás az Isten létéről.

'**świadomość Boga** *comp. rzecz.* Przekonanie żywione przez człowieka o istnieniu Boga.'

[1865] **isteneszme**, (isten-eszme) *ösz. fn.* Eszme, melyet elménkben az Isten léte s munkásságáról alkotunk, táplálunk.

'**pojęcie Boga**, *comp. rzecz.* Pojęcie, które w naszych umysłach tworzymy i żywimy o Bożym bycie i Bożej działalności.'

[1865] **istentudomány**, (isten-tudomány) l. **hittudomány, hittan.**

'**nauka o Bogu [teologia]**'

[1865] **istentudós**, (isten-tudós) l. **hittudós.**

'**naukowiec zajmujący się nauką o Bogu [teolog]**'

Grupę pośrednią między eksplikacjami słownikowymi a przysłowiami stanowią różne dłuższe frazy, wykrzykniki itp., notowane w słownikach objaśniających. Należą tu między innymi takie wyrażenia, jak: *istenbizony* 'Bóg mi świadkiem', *isten bocsáss* 'Boże, przebacz', *istenhözta* (powitanie), *istenhózzád* (pożegnanie), *istenigazában* 'w Bożej prawdzie', *istenuccse* 'tak mi dopomóż Bóg'.

[1865] **Isten bizon, Isten bizonyságom**. *Esküvő vagy erősen bizonyító szavak. Isten bizon, nem tudok e dolgról semmit.*

'**Bóg jest moim świadkiem**. Przysięga lub słowa stanowczego zapewnienia. *Bóg mi świadkiem, nic nie wiem o tej sprawie.'*

[1940] **isten|bizony**. Erősítő, bizonyítgató szólás: ~ *igaz, ~ úgy van.*

'**bóg mi świadkiem**. Powiedzenie wzmacniające, potwierdzające: *Bóg mi świadkiem, że to prawda. Bóg mi świadkiem, że tak jest.'*

[1865] **Isten bocsáss v. bocsássa bűnömet**, mentegetődző szavak, melyekkel élünk, midőn olyasmit mondani készülünk, mit rosznak tartunk. *Isten bocsáss, az ördög hozta őt ide, nem is a jó.*

'**Boże przebacz (moją winę) [za przeproszeniem]**, usprawiedliwienie, używane, kiedy mamy zamiar powiedzieć coś, co uważamy za naganne. *Boże przebacz, to diabeł go tu nasał, a nie dobry.'*

[1940] **istenfáját! (nép)**. Tréfás káromkodás: *az ~!*

'**boże drzewo!** (*lud*) Żartobliwe przekleństwo.'

[1972] **isten|fa** fn Cserjeszerű, sárga virágú temetői dísznövény (*Artemisia abrotanum*).

'**Boże drzewo**. Podobna do krzewu cmentarna roślina ozdobna o żółtych kwiatach (*Artemisia abrotanum*)'

[1972] **istenfáját** szragos és tárgyragos fn (isz-ként) <Káromkodásként, harag, megütközés v. csodálkozás kif-ére.> *Az istenfátokat!; hű, az ~ (neki)!*

'**do Bożego drzewa** [rzeczownik z sufiksem dzierżawczym i końcówką biernika, używany jako wykrzyknik] <Używane jako przekleństwo służące do wyrażania złości, zgrozienia lub zdziwienia> *Do waszego Bożego drzewa!; hej, do Bożego drzewa!*

[1865] **Isten háta mögött**, am. félre fekvő helyen, utón kívül. *Isten háta mögött lakni. Isten háta mögött fekvő helység.*

'**Za plecami Boga**, w miejscu daleko położonym, na bezdrożu. *Mieszkać za plecami Boga. Miejsce położone za plecami Boga.'*

[1865] **Isten hozta**, üdvözlő szózat, melylyel a hozzánk belépő vendéget fogadjuk. *Isten hozta önt. Isten hozta kigyelmedet.* 'Isten hozott' (azaz téged v. benneteket), ha valakit tegezzünk.

'**Bóg [cię / pana] przywiódł [Witam]**, powitanie gości. *Bóg Pana przywiódł. Bóg przywiódł waszą łaskawość'*

[1865] **Isten hozzád**, búcsúzó szózat, melylyel az egymástól elválók élni szoktak, máskép: *Isten veled*. Több személyhez szólva: *Isten hozzátok. Isten veletek.*

„*Isten hozzád, többet nem szólt,*

Nyakamba borult s megcsókolt.” Csokonai.

Tréfásan: *Isten hozzád kapufa*, arról mondják, ki búcsúvétel nélkül elmegy, elillan valahonnét.

'**Bóg do ciebie, Bóg z tobą. [z Bogiem]** pożegnanie, używane przy rozstaniu.

„*Bóg z tobą, więcej nie mówiła,*

rzuciła mi się na szyję i pocałowała.” Csokonai.

Żartobliwie: '*Bóg z tobą, bramo!*', mówią o kimś, kto odchodzi skądś bez pożegnania.'

[1940])(**isten|hozzád** [-ot, -ja]. Búcsúzás; ~ot mond vkinek.

'**Bóg do ciebie**. Pożegnanie. *Powiedzieć komuś „Bóg z tobą!”*

[1960] **istenhozzád** fn

(rég) Búcsúzó köszöntés rendsz. „Isten hozzád v. hozzátok” szavakkal. || **a.** (*vál*) Végleges v. hosszabb időre szóló búcsú. *Utolsó ~ot (mond vkinek):* örökre megválnak vkitől. *Még egy ~ra benézhetnél hozzájuk, mielőtt elutazol.* [] *Megcsókolá a lányka homlokát, még egyszer istenhozzádodat monda rokonainak.* JÓK. || **b.** (*átv, tréf*) ~ot mond(hat) vminek: végképpen megválnak v. megválhat vmitől, mert elveszíti v. kölcsönadja, de sohasem fogja visszakapni. [*Miért adtad oda a töltőtolladat?*] *Most ~ot mondhat sz nek.*

'**Bóg do ciebie [z Bogiem]** rzecz

(daw) Pożegnanie, zazwyczaj słowami „z Bogiem”. || **a.** (*wyszuk*) Pożegnanie na zawsze lub na dłuższy okres. *Powiedzieć komuś „z Bogiem” po raz ostatni:* na zawsze rozstawać się z kimś. *Przed odjazdem mógłbyś jeszcze zajrzeć do nich się pożegnać.* [] *Pocałował czoło córki, jeszcze raz pożegnał się ze swoimi krewnymi.* JÓK. || **b.** (*przen, żart*) *pożegnać się z czymś:* ostatecznie rozstać się z czymś, w wyniku zgubienia lub pożyczenia bez szans na odzyskanie. [*Dlaczego oddałeś swoje pióro?*] *Teraz możesz się z nim pożegnać.'*

[1972] **isten|hozzád** fn | *rég* <Búcsúzó köszönésként.> | ~ot mond: a) *vkinek* örökre elválík tőle; b) *tréf:* *vminek* elveszettnek tekintheti.

'**Bóg z tobą** rzecz. | *dawn* <jako pożegnanie.> | *mówić „Bóg z tobą”:* a) *komuś* żegnać się z kimś na zawsze; b) *żart:* *czemuś* uważać coś za stracone.'

[1865] **Isten igazában**, *Balaton vidékén* am. bitangra hagyva, egyedül az Isten gondviselésére bízva. Általánosb szokással am. derekasan, egész erővel.

'**w Bożej prawdzie**, w okolicach Balatonu tyle co puścić samopas, zdając się jedynie na Bożą opatrność. W powszechniejszym użyciu: odważnie, całą siłą.'

[1940] **isten|igazában** (*nép*). Nagyön, erősen; *elverte amúgy ~.*

'**w Bożej prawdzie** (*lud*). Bardzo, mocno; *uderzył go amúgy w Bożej prawdzie'*

[1960] **istenigazában** hsz (*nép*) **istenigazába** (*biz, tréf, gúny*)

1. A kellőnél, a kielégítőnél is nagyobb mértékben, erősebben, jobban; alaposan; ugyancsak. ~ *elagyabugyálták. ~ megmondtam neki a véleményemet.* [] *S vitéz Hány János isten-igazában, | Elveté a sulykot ő bátorságában.* GAR. *Korhelykedőtől zsongó kocsákban ... tudott csak istenigazában dolgozni.* KRÚDY

2. (*ritk*) Az igazságnak, a valóságnak megfelelően; úgy, ahogy van. [] *Hanem kérem szépen ..., Mondja el a dolgot isten igazában.* AR. *Olyasmit iparkodott a táblabíró úrnak megmagyarázni, amit éppen nem akart [vele] ... istenigazában megértetni.* JÓK.

'w **Bożej prawdzie** [**należycie, porządnie, jak należy**] przysł (*lud*) (*poufale, żart, iron*)

1. W większym stopniu, silniej, bardziej niż trzeba, niż to potrzebne; gruntownie, należycie. *Wygrzmocili go w Bożej prawdzie. Powiedziałem mu w Bożej prawdzie, co o tym myślę.* [] *A dzielny Hány János w Bożej prawdzie, | Przesadził ze swoją odwagą.* GAR. *Potrafił pracować w Bożej prawdzie ... jedynie w karczmach tętniących hulanką.* KRÚDY

2. (*rzadk*) W sposób odpowiadający prawdzie, rzeczywistości; tak, jak jest. [] *Ale proszę bardzo ..., Proszę opowiedzieć o tym w Bożej prawdzie.* AR. *Coś takiego starał się wytłumaczyć sędziemu, z czym akurat nie chciał go ... w Bożej prawdzie zaznajomić.* JÓK.'

[1960] **istenigazából** hsz (*biz*)

Vágyainak, indulatának megfelelően nagy mértékben, ugyancsak alaposan; istenigazában. ~ *ellátta a baját v. ellátta a baját amúgy ~. Elverte a gyereket amúgy ~.*

'z **Bożej prawdy** przysł (*pouf*)

W odpowiadającym pragnieniom, emocjom dużym stopniu, dokładnie, należycie; w Bożej prawdzie. *Porządnie natarł mu uszu. Zbił dziecko z Bożej prawdy.'*

[1972] **istenigazában** hsz *biz* Alaposan, amennyire csak lehet. ~ *ellátták a baját.*

'w **Bożej prawdzie** przysł *pot* Dokładnie, jak tylko możliwe. ~ *natarli mu uszu'*

[1972] **istenigazából** hsz *biz* Isteningazában.

'Z Bożej prawdy przysł *pot j.w.'*

[2007] **istenigazában** hsz (*bizalmas*) Alaposan. *Ellátta a baját amúgy isteningazában.*

Szin: *nagyon, (bizalmas) isteningazából, keményen*

Ell: *tessék-lássék*

Etim: Összetétel; → *isten + igazában*: az → *igaz* melléknév megszilárdult ragoz alakulata.

'w **Bożej prawdzie** przysł (*poufale*) Dokładnie, gruntownie. *Natarł mu uszu w Bożej prawdzie.*

Synonimy: *bardzo, (poufale) iz Bożej prawdy, srogo, ostro*

Antonimy: *od niechcenia, byle jak*

Etymologia: Złożenie; → *isten + igazában*: utworzona od przymiotnika → *igaz* 'prawdziwy' zleksykalizowana forma przypadku.'

[1865] **Isten látja lelkemet!** esküvést vagy bizonyítást, vagy mentséget kifejező mondat, melylyel az Isten mindentudására hivatkozunk.

'**Bóg widzi moją duszę!** przysięga, zapewnienie lub usprawiedliwienie, powołujące się na wszechwiedzę Boga.'

[1865] **Isten mentsen!** szabadkozó, mentegetődző, ovakodó, valamely roszat tagadó, elhárító kifejezés, s am. *dehogy, a viláért sem, távol legyen.*

'**niech Bóg broni!** wymówka, usprawiedliwienie, asekuracja, negowanie czegoś złego, odparcie zarzutów, to samo, co *jak to, skądże, za nic.'*

[1940] **isten|ments(en)!** (*isz*). Vmit magától elhárítani akáró szólás.

'**niech Bóg broni!** (*wykrzyknik*). Powiedzenie mające na celu oddalenie czegoś od siebie.'

[1865] **Isten neki!** ráhagyást, megegyezést, engedést jelentő indulatszó, s am. *nem bánom, legyen, hagyján, ha úgy tetszik, Isten nevében stb. Isten neki! hát csak elmegyek magam is.*

'**Bóg mu/jej!** [**Bóg z nim**] wykrzyknik wyrażający pozwolenie, zgodę na coś i oznacza tyle, co *nie dbam o to, niech będzie, jeśli tak się podoba, W Bożym imieniu. Bóg mu! ja sam pójdę.'*

[1865] **Isten nevében**, *ih. gyanánt használtatik*, 1) am. ingyen, ajándékból, alamizsnaképen, isteni jutalom vagy fizetés fejében. *Adj a szegénynek Isten nevében. Isten nevében dolgozni.* 2) Am. Isten segítségével. *Menjünk hát Isten nevében.* Székelyesen összevonva: *istennébe v. istennében.*

'W **Bożym imieniu**, używane jako *okolicznik (przysłówek)* 1) za darmo, w darze, jako jałmużna, w miejsce zapłaty lub nagrody od Boga. *Daj biednemu w Bożym imieniu. W Bożym imieniu pracować.* 2) Z pomocą Bożą. *Idźmy więc w Bożym imieniu.* W dialekcie Szeklerów skrócone do *istennébe* lub *istennében.*

[1865] **istennébe**, a *székelyeknél* összehúzza, ebből: Isten nevében; 1. ezt.

'u Szeklerów skrócone w **Bożym imieniu.**

[1865] **Isten szerelmeért!** Kérést, feddést jelent indulatszó. *Isten szerelmeért! kérlek, ne tedd azt. Isten szerelmeért! mit csinálsz?*

'**za Bożą miłość! [na miłość Boską]** Wykrzyknik oznaczający prośbę lub reprimendę. *Na miłość Boską! proszę cię, nie rób tego. Na miłość Boską! co robisz?*

[1940] **isten|uccse** (*nép*). Bizonygató, az állítást erősítő szólás; összevonás ebből: *Isten úgy segéljen*.

'**Boże dopomóż** (*lud*). Powiedzenie wzmacniające, potwierdzające jakieś zdanie; skrócenie z *Isten úgy segéljen* 'Boże tak dopomóż'

[1960] **istenuccse** msz, hsz és fn (*rég*) **istenugyise**, (*elav*) **isten uccseg** (*rég* írva: **isten ugyise**, **isten uccse**, **Isten uccse**)

I. msz (*rég* rendsz külön írva) <Vmely állítást (főleg ígéretet, fenyegetést) v. tagadást erősítő esküdözésként; kb. a. m.:> esküszöm (az Istenre) (, hogy) ...; hitemre szavamra mondom (, hogy) ... [] *Isten uccseg! kedves úr, Szívesen adnám [a pálinkát], de nincs.* VÖR. *No de már Isten uccse, megyek.* AR.-SOLLOHUB *Őn nagyon szép most is, grófné, Isten ugyise; egészen elbájoló.* JÓK. *Oh, hazudsz! – De Isten uccse, nem hazudok.* GÁRD. *Istenuccse, elmegy az embernek a kedve a nőktől, amikor az én színésznőimet látja!* KRÚDY

II. hsz (erős nyomatékkal, a m hangjejtésébe illeszkedve) (*nép*) <Vmely állítás (főleg ígéret, fenyegetés) v. tagadás nyomatékosabbá tételére, bizonygatásra, az esküdözés háttérbe szorulásával; kb. a. m.:> szavamra mondom, bizony mondom; igazán. ~ *megteszem.* *Erre ~ nem gondoltam.* ~ *jó vásárt csináltál.* *Ennek ~ nem jó vége lesz.* [] *Kend levelet hozott? ... – Istenuccse nem hoztam.* GÁRD. *Isten uccse rád öntöm! Mind rád öntöm ezt a kancsó vizet!* GÁRD.

III. fn (*ritk*) <Ez a szó mint állítás v. tagadás erősítésének, nyomósításának kifejezője.> *Szavait megtoldotta egy ~'vel.* [] *Tudok én nyelvemnek parancsolni, akár istenugysével mondhatom.* VAS *S a páternek előbb istenugysével kellett fogadni, hogy semmit abból el nem árul, amit én most meg fogok neki gyónni.* JÓK.

'**tak mi dopomóz Bóg [jak Boga kocham]** wykrz, przysł i rzecz [różne warianty fonetyczne i ortograficzne, w tym daw i przest]

I. wykrz (*daw* zwykle pisane osobno) <Jako przysięga wzmacniająca jakieś twierdzenie (zwykle obietnicę lub groźbę) lub zaprzeczanie czemuś; znaczy mniej więcej tyle, co:> przysięgam (na Boga) (, że) ...; daję słowo, daję wiarę (, że) ... [] *Jak Boga kocham! drogi panie, Chętnie dałbym [palinki], ale nie mam.* VÖR. *No ale teraz już idę, jak Boga kocham.* AR.-SOLLOHUB *Pani jest bardzo piękna i teraz, pani hrabino, jak Boga kocham; całkowicie czarująca.* JÓK. *Och, kłamiesz – Ależ jak Boga kocham, nie kłamię.* GÁRD. *Jak Boga kocham, odejdzie człowiekowi chęć na kobiety, kiedy zobaczy moje aktorki!* KRÚDY

II. przysł (z emfazą, dostosowując do intonacji) (*lud*) <Dla podkreślenia stanowczości jakiegoś twierdzenia (zwykle obietnicy lub groźby) lub przeczenia, z przesunięciem przysięgi w tło; mniej więcej tyle, co:> daję słowo, zaprawdę; naprawdę. *Jak Boga kocham, zrobię to. O tym, jak Boga kocham, nie myślałem. Jak Boga kocham, zrobiłeś dobry interes. To się źle skończy, jak Boga kocham.* [] *List przynieśliście? Co? ... Na Pana Jezusa, nie przyniosłem.* GÁRD. *Jak Boga kocham, wyleję na ciebie tę wodę! Cały dzban wyleję na ciebie!* GÁRD.

III. rzecz (*rzadk*) <Słowa podkreślające twierdzenie lub przeczenie.> *Dodał do swoich słów „jak Boga kocham”.* [] *Potrafię rozkazywać swojemu językowi, mogę powiedzieć nawet „jak Boga kocham”.* VAS *Niech ojciec najpierw zapewni mnie słowami „jak Boga kocham” [poboży się] że nie zdradzi nic z tego, co teraz wyznam na spowiedzi.* JÓK.'

[1972] **isten|uccse** msz *nép* <Esküdözésszerűen:> bizony mondom, igazán! ~, így volt! [← **Isten (engem) úgy segéljen**]

'**Boże dopomóz** wykrz <w charakterze przysięgi:> mówię prawdę! *Boże dopomóz, tak było* [← **Tak (mi) dopomóz Bóg**]

3.3. Obraz Boga w przysłowiach węgierskich

3.3.1. Słowniki i zbiory przysłów

Materiał do analizy obrazu Boga w przysłowiach węgierskich zaczerpnąłem z siedmiu zbiorów przysłów. Źródła te różnią się pod względem ilości i sposobu przedstawiania informacji.

Najstarsza pozycja – wydany po raz pierwszy w 1897 przez Ede Margalitsa zbiór przysłów pt. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* 'Węgierskie przysłowia i powiedzenia o charakterze przysłów' – dostarcza właściwie jedynie skrótowych informacji dotyczących źródła danego przysłowia. Jedynie niektóre przysłowia zostały opatrzone (w nawiasach) dodatkowymi informacjami dotyczącymi najczęściej ich znaczenia, wydźwięku lub okoliczności, w jakich można ich użyć. Z racji czasu wydania w niektórych przypadkach zastosowana ortografia nie odpowiada obecnej.

Pod hasłem *isten* zbiór ten wymienia 321 przysłów, pod hasłem *istennyila* – 10, pod hasłem *istentelen* – 2. Wśród przysłów wymienionych w hasle *isten* 2 przysłowia dotyczą zleksykalitowanych pozdrowień *istenáldja*, *fogadjisten* i *istenhozta*. Należy mieć również na uwadze, że niektóre przysłowia są jedynie nieco zmienionymi wersjami innych.

Wydany w 1985 przez Gábora O. Nagya słownik *Magyar szólások és közmondások* 'Węgierskie powiedzenia i przysłowia' podaje dla każdego przysłowia jego znaczenie, często informacje o okolicznościach, w jakich można go użyć a także wydźwięk (za pomocą takich kwalifikatorów, jak *argó* 'żargon', *biz* 'potoczne', *gúny* 'ironiczne', *irod* 'książkowe', *nép* 'uznawane za ludowe, znane na dużym terenie', *rég* 'dawne', *rosszálló* 'potępiające', *ritk* 'rzadkie', *táj* 'gwarowe, znane tylko na ograniczonym terenie', *tréf* 'żartobliwe', *vál* 'wyszukane'). Często elementy wymienne są ujęte w nawias. Dodatkowo wiele przysłów zostało opatrzonych odnośnikami do innych, im podobnych. Osobno przedstawione zostały przysłowia (tekstem zwykłym) i powiedzenia (kursywą).

Słownik ten wymienia 96 powiedzeń i 52 przysłowia z wyrazem *isten* (razem – 148), ponadto 1 powiedzenie z wyrazem *istenes* oraz 3 powiedzenia i 1 przysłowie z wyrazem *istennyila*.

Z 1988 pochodzi *Új magyar tájszótár* 'Nowy węgierski słownik gwarowy'. Wyrażenia gwarowe podane są w dokładnej transkrypcji fonetycznej i w takiej formie gramatycznej, w jakiej zostały zarejestrowane, zwykle zapisane są wraz z najbliższym kontekstem tekstowym, z przykładami użycia. Ponadto podano pochodzenie geograficzne i źródła poszczególnych wersji przysłów oraz ich znaczenie.

W słowniku tym zebrano 320 wyrażeń gwarowych zawierających wyraz *isten* (zarówno przysłów i powiedzeń, jak i wyrazów złożonych, stanowiących najczęściej nazwy roślin).

Wydany w 2003 słownik pod redakcją Vilmosa Bárdosiego pt. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. 'Węgierski zbiór powiedzeń. Słownik objaśniający i pojęciowy powiedzeń, wyrażeń sytuacyjnych i przysłów' podaje znaczenia opisywanych wyrażeń, czasem ich rekcję. Stosowane są następujące kwalifikatory: *biz* 'potoczne', *gúny* 'ironiczne', *HM* 'wyrażenie okolicznościowe', *KM* 'przysłowie', *nép* 'ludowe', *pej* 'pejoratywne', *rég* 'dawne', *ritk* 'rzadkie', *tréf* 'żartobliwe', *vál* 'wyszukane', *vulg* 'wulgarne'. Dodatkowo, różnymi punktarami oznaczono powiedzenia (*szólás*), wyrażenia okolicznościowe (*helyzetmondat*) i przysłowia (*közmondás*). Formy oboczne zostały podane w nawiasach kwadratowych, a elementy opcjonalne – w nawiasach okrągłych. W przypadku wyrażeń okolicznościowych i przysłów w nawiasach klamrowych podano – odpowiednio – opis sytuacji, w której można użyć danego wyrażenia oraz znaczenie danego przysłowia.

Słownik ten wymienia 39 powiedzeń, 52 wyrażenia okolicznościowe i 4 przysłowia z wyrazem *isten* (w sumie 95), ponadto 1 wyrażenie okolicznościowe z wyrazem *istenfáját*, 2 powiedzenia z wyrazem *istenhózzád*, 1 z *istenigazában* (*istenigazából*), 2 powiedzenia i 4 wyrażenia okolicznościowe z wyrazem *istennyila* i 1 z *istenség*.

Pochodzący z tego samego roku *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. 'Słownik węgierskich powiedzeń i przysłów. Utrwalone związki wyrazowe współczesnego języka [węgierskiego] ilustrowane przykładami' autorstwa Tamása Forgácsa podaje 40 haseł zawierających wyraz *isten*, przy czym niektóre hasła mają podane kilka wersji. Przed wyjaśnieniem znaczenia poszczególnych wyrażeń w wielu przypadkach podano informacje dotyczące okoliczności, w których danego przysłowia można użyć. Każde hasło zawiera przykład użycia z literatury lub prasy.

Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve. 'Węgierski zbiór przysłów. Słownik objaśniający przysłów ilustrowany przykładami' autorstwa Anny T. Litovkiny z 2005 przekazuje najwięcej informacji dotyczących poszczególnych przysłów: każde hasło składa się z: przytoczenia przysłowia, jego znaczenia i podaniu przykładów użycia, ponadto w wielu przypadkach z informacji dotyczących pochodzenia, derywatów (zleksykalizowanych połączeń wyrazowych), parodii, antonimów i synonimów danego przysłowia.

Słownik pt. *Szólások és közmondások*. 'Powiedzenia i przysłowia' autorstwa Ágnes Szemerkenyi podaje znaczenie każdego wyrażenia, po czym kwalifikuje je do odpowiedniej grupy pod względem trzech kryteriów: po pierwsze, czy jest to przysłowie (*közmondás*), powiedzenie (*szólás*), czy powiedzenie w formie porównania (*szóláshasonlat*); po drugie – do jakiego rejestru języka należy dane wyrażenie (*régies* 'dawne', *köznyelvi* 'potoczne', *tájnnyelvi* 'gwarowe', *népnyelvi*

'ludowe'); po trzecie – na ile jest ono częścią współczesnego, codziennego języka (*gyakori* 'częste', *ismert* 'znane', *ritka* 'rzadkie', *kiveszett* 'zapomniane (wyszło z użycia)'). Następnie przytoczone są przykłady podobnych wyrażen z innych słowników i zbiorów przysłów, często w pisowni oryginalnej lub transkrypcji fonetycznej. Ostatni podpunkt definicji przedstawia poszerzone znaczenie wyrażenia, informuje o okolicznościach jego stosowania, o jego znaczeniu przenośnym itp.

Słownik ten podaje 68 wyrażen z wyrazem *isten* i 2 z wyrazem *istennyila*.

3.3.2. Obraz Boga w przysłowiach

Wymienione powyżej słowniki i zbiory przysłów ukazują one naiwny (tzn. nienaukowy) ogląd świata charakterystyczny dla danej społeczności. W sumie przeanalizowałem około pół tysiąca przysłów, spośród których niektóre wyszły już z użycia, użycie innych ograniczone jest do małej części obszaru języka węgierskiego. Ze względu jednak na ich barwność i węgierską specyfikę zdecydowałem się ich nie pomijać.

Wyraz *isten* występuje w wielu przysłowiach, na podstawie których można przedstawić kognitywny obraz Boga w języku węgierskim. Niestety, dokładne określenie, kogo (Boga chrześcijańskiego czy innego bóstwa) dotyczą przysłowia, jest często niemożliwe. Chociaż od ponad dziesięciu wieków Węgry stanowią część obszaru oddziaływania i tworzenia kultury europejskiej opartej w sferze religijnej na chrześcijaństwie i aż do chwili obecnej większość Węgrów deklaruje przynależność do któregoś z Kościołów chrześcijańskich⁴⁶, to wyłaniający się z niektórych przysłów i ludowych powiedzeń obraz Boga nie do końca odpowiada oficjalnym, teologicznym ujęciom absolutu. Ponadto tytułowe określenie „bóg Węgrów” zdaje się dotyczyć pewnego określonego bóstwa związanego z konkretnym narodem, boga religii narodowej, a nie uniwersalnej. Przedchrześcijański rodowód słowa *isten*, jego wieloznaczność, występująca w źródłach dowolność w stosowaniu wielkich liter i wreszcie prawdopodobnie monoteistyczny charakter pierwotnej, szamanistycznej religii Węgrów przyczyniają się do problemów z jasnym określeniem, kogo dotyczą badane przysłowia.

W części zebranego materiału występuje wprawdzie forma liczby mnogiej – *istenek* – jednak dotyczy to jedynie przysłów pochodzących z kręgu kultury grecko-rzymskiej (*akit az istenek szeretnek, ifjan hal meg*, 'kogo kochają bogowie, ten młodo umiera', *az istenek itala* 'napój bogów'). Część przysłów dotyczy z kolei bez wątpienia Boga chrześcijańskiego, ze względu na przywołanie Chrystusa (*Isten fia volt Krisztus, mégis szenvedett*. 'Chrystus był synem Boga, a mimo to cierpiał')

⁴⁶ Według spisu powszechnego z 2001 r. 55% obywateli Węgier należy do Kościoła rzymskokatolickiego, 16% do Kościoła reformowanego i 3% do Kościoła luterańskiego.

lub pojęcia Trójcy świętej (*isten szentháromság uccsē* 'Bóg Trójca Święta niech mi tak dopomoże'). Wiele węgierskich przysłów ma też pochodzenie biblijne (*ha Isten velünk, ki ellenünk?* 'Jeżeli Bóg z nami, któż przeciwko nam?'⁴⁷) albo nawiązuje do opisanych w Biblii wydarzeń (*Isten is megpihent a hetedik napon.* 'Bóg też odpoczął siódmego dnia').

3.3.2.1. Antropomorfizm – wygląd zewnętrzny

Bóg w przysłowiaach bywa często przedstawiany jako człowiek. Antropomorfizacja dotyczy zarówno jego cech zewnętrznych, jak i wewnętrznych, które są często komunikowane pośrednio, poprzez przypisanie Bogu pewnych cech fizycznych. Bóg jest wyobrażany tak, jakby miał ludzkie ciało. Określenie *isten szeme* 'oko Boga'⁴⁸ ma dwa znaczenia: pierwsze, konkretne, odnosi się do fragmentu czystego nieba widzianego między chmurami; drugie, przenośne, występujące na przykład w przysłowiu *isten szeme mindent lát* 'oczy Boga widzą wszystko', wyraża za pomocą zabiegu antropomorfizacji Bożą wszechwiedzę i wszechobecność. W podobny sposób część ciała staje się atrybutem komunikującym pewną cechę Boga w przypadku określenia *isten keze* 'ręka Boga'. Rękoma można wykonywać bardzo wiele czynności, jednak w przypadku Boga mamy do czynienia głównie z błogosławieniem (*áldja meg az Isten mind a két kezével.* 'niech [ci] Bóg pobłogosławi obiema rękami') i władzą (a konkretnie obrazem Boga korzystającego ze swej władzy w celu sądzenia ludzi: *isten keze – isten hatalma, büntetése* 'ręka Boga – Boża potęga, Boża kara'). Podobne co ręka znaczenie ma też sam palec (*isten ujja*, oznaczający Boże ostrzeżenie, upomnienie, naganę). Według przysłów Bóg ma też plecy – *isten háta mögött* 'za plecami Boga' to określenie miejsca oddalonego, zapomnianego. Z przysłówia tego z jednej strony może wynikać, że Bóg jest gdzieś bardzo daleko, z drugiej – że niektóre miejsca są tak daleko, iż znajdują się nie przed obliczem Boga, ale za nim, poza zasięgiem jego wzroku. Bóg mógł odwrócić się od niektórych miejsc, skazując je na zapomnienie.

Antropomorfizacja Boga jest tym łatwiejsza, że w religii chrześcijańskiej Bóg przyjął postać człowieka w osobie Jezusa Chrystusa. Wiara ta jest podstawą powiedzenia *az isten vére áldjon meg* 'niech błogosławi [ci] krew Boga', gdzie krew Chrystusa jest uważana za krew Boga.

Ciekawą serię stanowią przysłówia, których tematem jest ubiór Boga – ubiór wykwinny, a wręcz królewski, co odpowiada obrazowi Boga jako władcy (*meginná az Isten köntösét/palástját is* 'przepiłby nawet kontusz/płaszcz Boga'). Przysłówia te można też zaliczyć do grupy powiedzeń, gdzie wyraz *isten* używany jest w celu intensyfikacji, przejaskrawienia znaczenia danego zdania. W

47 List do Rzymian 8:31, tłum. Biblia Tysiąclecia.

48 Lub 'Boże oczy' – w jęz. węgierskim wyrazy nazywające parzyste części ciała zwykle występują w liczbie pojedynczej, także wtedy, kiedy dotyczą obu oczu, obu rąk itd.

przysłowia takich rzeczownikowi *isten* towarzyszy często partykuła *is* 'też', co daje znaczenie 'nawet Bóg' (*akkor még az isten is kis gyerek volt* 'wtedy jeszcze nawet Bóg był małym dzieckiem'), lub jej forma przecząca – *se* 'też nie' – 'ani Bóg' (*az isten se mos le* 'nawet Bóg nie zmyje').

Miejscem przebywania Boga jest przede wszystkim niebo⁴⁹. W języku węgierskim istnieją dwa wyrazy o tym znaczeniu – *ég* określający naturalne, rzeczywiste sklepienie niebieskie i *menny* określający niebo metafizyczne. Co ciekawe, w przysłowiach występuje głównie pierwsze z tych określeń – *ég*, co może wskazywać na konkretne postrzeganie Boga jako związanego z nieboskłonem, a nie jako kogoś zamieszkującego bliżej nieokreślone niebiosy: [*ha*] *van isten az égben* '[jeśli] jest Bóg na niebie', gdzie Bóg jest równoznaczny ze sprawiedliwością. Z kolei w określeniu *az isten szabad ege alatt* 'pod wolnym Bożym niebem', czyli „na wolnym powietrzu”, użycie wyrazu *isten* zdaje się nie pełnić żadnej roli determinującej jego znaczenie i jest jedynie epitetem podkreślającym powiązanie nieba z Bogiem jako z tym, który je stworzył i który je zamieszkuje. Podobne znaczenie ma też wyrażenie *az isten számára* 'dla Boga'.

Oprócz nieba, jako miejsce przebywania Boga wskazuje się też kościół (nazywany *isten háza* 'dom Boga': *hol Istennek házat építenek, kápolnát guggaszt mellé az ördög*. 'Gdzie budują Bogu dom, tam diabeł [tworzy] [sobie] kaplicę', przy czym określenie „kaplica diabła” oznacza karczmę) lub serce człowieka (*ki az Istent szivéből kiveti, nehezen tér vissza*. 'kto wyrzuca Boga ze swojego serca, do tego z trudem wraca' i *ha van benne Isten, Mária* 'jeśli jest w nim Bóg [i] Maria'). Zaskakującym miejscem przebywania Boga może się wydawać trumna, wspomniana w przysłowiu *az isten koporsóját se őrzik ingyen* 'nawet trumny Boga nie strzeże za darmo', odnoszącym się do Chrystusa i jego grobu, a w szczególności do węgierskiego katolickiego wielkotygodniowego zwyczaju odgrywania pogrzebu Chrystusa w trumnie⁵⁰.

3.3.2.2. Cechy Boga

Istnieje kilka przysłów jednoznacznie wskazujących na to, że Bóg jest jeden (*Egy Istened, de barátod több legyen*. 'Miej jednego Boga, ale przyjaciół więcej', *Jobb egy Isten száz papnál* 'lepszy jest jeden Bóg od stu księży'). Cecha ta jest uważana za tak oczywistą, że jedynie szaleniec może mieć co do tego wątpliwości: *Jár a bolond Budapesten, azt sem tudja hány az Isten*. 'Chodzi głupiec / błazen po Budapeszcie, nawet tego nie wie, ilu jest Bogów'⁵¹

Bóg jest wszechmogący, potężniejszy od diabła (*Isten akaratáról az ördög se tehet* 'Nawet

49 W wielu językach, w tym w większości języków ugrofińskich, wyrazy określające Boga i niebo są blisko ze sobą spokrewnione, na przykład udmurckie wyrazy *ин* 'niebo' (temat: *инм-*) i *инмар* 'bóg'.

50 Źródło: strona <http://42.pl/u/2Cim> na portalu <http://naput.hu/>, dostęp: 27 czerwca 2011.

51 W języku węgierskim po wszystkich liczebnikach, zaimkach liczebnych i innych określeniach ilości używa się liczby pojedynczej.

diabeł nie poradzi sobie z Bożą wolą'), jednak niektóre rzeczy znajdują się poza zasięgiem jego możliwości, głównie ze względu na ich sprzeczność z logiką (*Ahol nincs, ott az Isten se talál* 'gdzie czegoś nie ma, tam nawet Bóg tego nie znajdzie'). Stwierdzenie, że Bóg nie jest w stanie czegoś dokonać, może też, w sposób jaskrawy, pokazywać całkowitą nierealność jakiejś sytuacji (*az Isten se tehet eleget mindennek* 'nawet Bóg nie może wszystkim dogodzić').

Frapującym epitetem Boga jest wyraz *régi* 'dawny', na przykład w przysłowiu *él meg a régi Isten* '[jeszcze] żyje dawny bóg'. Przymiotnik dawny może wskazywać na odwieczność Boga (por. angielskie *Ancient of Days* 'Dawny Dni', będący odpowiednikiem biblijnego określenia aramejskiego), ale istnieje też prawdopodobieństwo, że odnosi się on do wierzeń przedchrześcijańskich i wskazuje na boga dawnej religii, skonstrastowanej z „nowym bogiem” chrześcijaństwa – za takim rozumieniem opowiada się na przykład Arnold Ipolyi (1854). Z przytoczonego przysłowia wynika także kolejna ważna cecha Boga – to, że jest bogiem żyjącym. Może to stanowić wpływ kultury judeochrześcijańskiej, w której Boga żywego – Boga jedyne – przeciwstawia się bogom religii politeistycznych, a konkretniej – martwym bożkom, czyli przedstawiającym ich idolom. Inne częste epitety odnoszące się do Boga to: *jó* 'dobry', *teremtő* 'stworzyciel', *szent* 'święty', ale także na przykład *édes* 'słodki', *boldog* 'szczęśliwy'.

Większość cech Boga w antropocentrycznym sposobie postrzegania świata manifestuje się poprzez stosunki pomiędzy nim a ludźmi. Bóg jest przedstawiany jako władca świata, a w sposób szczególny władca ludzkości, która bywa przedstawiana w postaci różnych zwierząt. Najlepszy przykład stanowi popularne przysłowie *nagy az isten állatkertje, sok bolond lakik benne* 'wielki jest Boży ogród zoologiczny, wielu głupców w nim mieszka'. Jego druga część to nawiązanie do cytatu z Wulgaty⁵², natomiast pierwsza – używana często w zastępstwie całości – stanowi prawdopodobnie dodatek węgierski. Inne przysłowia porównujące ludzi do zwierząt znajdujących się pod opieką Boga to: *azzal is az isten csordája több* 'dzięki niemu też Boże stado jest większe' (używane wobec kogoś, o kim poza tym nie możemy nic dobrego powiedzieć), *olyanok, mint az isten ökrei* 'tacy, jak Boże woły'. Bóg jest też ojcem ludzi: *Isten az atyám* 'Bóg jest moim ojcem' i sędzią. Jako wszechwiedzący jest najlepszym świadkiem, dlatego można się na niego powoływać, aby uwiarygodnić swoje zeznania – *Isten a tanúm* 'Bóg mi świadkiem'. Bóg jest nie tylko sędzią, ale i wykonawcą swoich wyroków na ludziach (*úgy megverte az Isten, hogy a botot is rajta felejtette* 'Tak go pobili Bóg, że nawet zostawił na nim swój kij'), ofiarami Boga są niekoniecznie ludzie źli – *Isten azt ostorozza, akit szeret* 'kogo Bóg kocha, tego batoży' (na przykład poprzez ciężką chorobę).

52 Księga Koheleta (Kaznodziei Salomona) 1:15, według Wulgaty: *stultorum infinitus est numerus*, co jest prawdopodobnie błędnym przekładem tekstu hebrajskiego, ponieważ większość tłumaczeń Biblii wyraża tu odmienny sens. Biblia Tysiąclecia: *czego nie ma, tego nie można liczyć*, Biblia Warszawska: *to, czego brakuje, nie da się policzyć*.

Z kolei stosunek człowieka do Boga powinien cechować się nabożnością i wyłącznością. Świadczy o tym przysłowie *ami nem Istenem, hogy imádjám* 'to nie jest moim Bogiem, żebym to wielbił'. Człowiek powinien również bać się Boga, czego obraz daje wyrażenie zarzucające osobom zachowującym się niewłaściwie brak bojaźni Bożej: *nem félsz istentől?* 'nie boisz się Boga?'; takie ostrzeżenie wiąże się również z obrazem Boga jako sędziego (*az Isten igaz bíró* 'Bóg jest sprawiedliwym sędzią'). Przy tym nie należy popadać w skrajność, wszak *az Istentől nem kell félni* 'Boga nie trzeba się bać'⁵³. Człowiek powinien też umieć wykorzystać Boże dary: *szedd fel a vitorlát, ha Isten nagy szelet ad* 'postaw żagiel, kiedy Bóg daje mocny wiatr', choć nie zawsze jest to możliwe, gdyż zdarza się, że Bóg daje człowiekowi coś, z czego ten nie jest w stanie skorzystać: *annak adja az Isten az olvasót, aki nem tud rajta imádkozni* 'Bóg daje różaniec temu, kto nie potrafi się na nim modlić'. Możliwe, że to ostatnie przysłowie wiąże się ze zróżnicowaniem wyznaniowym węgierskiego społeczeństwa.

Ważną funkcją Boga jest to, że (poprzez stwarzanie) wyznacza ludziom i narodom ich przeznaczenie: *az isten is egymásnak teremtetten őket* 'Bóg stworzył ich dla siebie nawzajem', *dúsnak és szegénynek sorsát Isten választja* 'los bogatego i biednego wybiera Bóg', *isten a cigányt hegedűre teremtetten* 'Bóg stworzył Cygana do skrzypiec'.

Bóg bywa przedstawiany jako ktoś bogaty (*gazdag az Uristen* 'Bogaty jest Pan Bóg'), obdzielający swoim bogactwem ludzi (*adjon isten minden jót* 'niech Bóg da [ci] wszystko dobre'), chociaż nie zawsze jest to bogactwo materialne, a jeśli nawet, to często ogranicza się do spraw podstawowych, na przykład pożywienia (*adtál Isten fogat, adj kenyeret hozzám!* 'dałeś, Boże, zęby, daj i chleb na nie'). Bóg wprawdzie wspiera biednych (*ad az Isten, kinek nincsen*. 'Daje Bóg temu, kto nie ma') czy pogardzanych, na przykład pijanych (*az Isten is kitért a részeg ember előtt* 'nawet Bóg ustępuje pijanemu', *részeg embert az Isten is őrzi* 'pijanego człowieka Bóg też strzeże'), szczególną opieką otacza też sieroty (*verje meg az Isten, ki az árvát bántja!* 'niech Bóg zbije tego, kto szkodzi sierocie'), nie zawsze jednak postępuje zgodnie z ludzkim pojęciem sprawiedliwości – często obdarowuje tych, którzy i tak mają już bogactwa (*akinek a basa adja, az isten is adja* 'Komu daje pasza, temu daje też Bóg'). Bóg przede wszystkim daje zdrowie (*adjon Isten egésséget, magyarok közt egyességet* 'niech Bóg da zdrowie i zgodę pośród Węgrów'), mądrość (*akinek az Isten hivatalt ad, észt is ad hozzám* 'komu Bóg dał urząd, da też i rozum'), dzieci (*fiú magzat, hadi szerencse, jó házasság, csak az Isten dolga*. 'męski potomek, szczęście w boju i dobre małżeństwo jest sprawą tylko Boga'). Bóg, jako suwerenny władca wszystkiego (*ha az isten akarja, a puskatok / kapanyél / bot is elsül* 'jeśli Bóg zechce, to nawet futerał / rękojeść motyki / kij wystrzeli',

⁵³ Wyjaśnienie przysłowia *jobb egy Isten száz papnál* 'lepiej jest [jeden] Bóg od stu księży'

odpowiednik polski: *Jak Pan Bóg dopuści, to i z kija wypuści*), może też pozbawiać ludzi dzieci (pochodzące z biblijnej Księgi Hioba powiedzenie *Isten adta, isten elvette*. 'Bóg dał, Bóg wziął' jest znane również na Węgrzech) czy rozumu (*az isten engedje meg, hogy bolondulj meg s úgy halj meg* 'niech Bóg pozwoli, abyś oszalał i w tym stanie umarł').

W ostatnim powiedzeniu, należącym do grupy klątw adresowanych do Boga, obraz złowrogiego bóstwa jest w pewien sposób osłabiony przez użycie czasownika *enged* 'pozwalać' – Bóg nie tyle sprawia, że nieszczęśnik traci rozum, co jedynie na to zezwala, prawdopodobnie pozostawiając wolną rękę diabłu. Jednakże w innych klątwach podmiotem jest już najwyraźniej Bóg, chociaż w przypadku dużej ich części zwraca uwagę opatrzenie rzeczownika *isten* sufiksem dzierżawczym pierwszej osoby liczby pojedynczej: *istenem* 'mój bóg' (może to świadczyć o osobistych relacjach z Bogiem, albo zgoła o osobistym Bogu, gotowym spełniać życzenia danego człowieka) na przykład: *az én istenem vakíccson meg* 'niech mój Bóg [cię] oślepi', *az én istenem tegye a villahajtóba!* 'niech mój Bóg nadzieje na [swoje] widły!' (z tą klątwą należy chyba łączyć kolejną: *az isten fésüljön meg!* 'niech Bóg [cię] poczesze!'), *hogy az én istenem nyilája üssön belé* 'oby strzała mojego Boga w niego trafiła'. *Istennyila* 'strzała Boga' to przede wszystkim, pomijając znaczenia botaniczne, błyskawica. Częste występowanie tego złożenia w takim znaczeniu unaocznia ścisły związek postaci nadnaturalnej z burzą i gwałtownymi zjawiskami atmosferycznymi, co upodabnia obraz Boga węgierskiego do obrazu czołowych bogów innych kultur, w tym greckiego Zeusa, skandynawskiego Thora, fińskiego Ukko czy nawet hebrajskiego Jahwe.

3.3.2.3. Pojęcia związane z Bogiem

Wyrażenie *Isten földjén lakik* 'mieszka na Bożej ziemi' oznacza człowieka biednego. Możliwe, że związek „Bożej ziemi” z biedą można wytłumaczyć znaczeniem innego popularnego określenia: *amint isten megteremtett* 'jak [kogo] Bóg stworzył' – „nagi”. Wówczas Boża ziemia oznaczałaby ziemię nagą, niezagospodarowaną przez człowieka, nieuprawianą. Boga z biedą wiąże też na przykład wyraz złożony *istenszegénye* 'Boży biedak' „nędznik, żebrak”. Podobnie negatywne konotacje miewa określa określenie *istenteremtette* 'stworzony przez Boga', które może oznaczać osobę pozostającą w trudnej sytuacji. Określenie *isten nevében* 'w Bożym imieniu' „za darmo, z litości” podkreśla Bożą miłość względem ludzi. Wyraz złożony *istennapkor* 'w Boży dzień' „bardzo wcześnie rano” może dotyczyć tej samej cechy Boga, co komunikowana w polskim przysłowiu „Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje”.

Wyraz *isten*, obok znaczenia dosłownego (religijnego), może też być używany przenośnie.

Oczywistym zdaje się utożsamienie Boga z równie metafizycznym pojęciem losu: (*az Isten útjai kifürkészhetetlenek* 'drogi Boga są nieprzejrane', co objaśnia się: *nem tudhatjuk előre, mit hoz a sors* 'nie możemy z góry wiedzieć, co przyniesie los'). Bóg, z racji swojej wszechmocy, może być też metaforą ludzi bogatych, wpływowych: przysłowie *kinek isten a barátja, könnyen üdvözül* 'kto ma Boga za przyjaciela, łatwo zostanie zbawiony' jest wyjaśnione w następujący sposób: *aki befolyásos emberekkel van jóban, könnyen boldogul* 'kto pozostaje w dobrych stosunkach z wpływowymi ludźmi, ten łatwo odnosi sukcesy'. Z kolei z powiedzenia *nincs annyi istene* 'nie ma [w sobie] tyle Boga', oznaczającego osobę nieskonną, niechętną czy niezdolną do zrobienia czegoś, można wywnioskować, że Bóg służy tu do oznaczenia ludzkiej woli, chęci działania.

O dużym znaczeniu Boga i o jego zakorzenieniu w języku węgierskim świadczy to, że bywa używany również w pozdrowieniach (na przykład *Isten áldja* 'niech Bóg błogosławi', pożegnanie *istenhózzád* 'Bóg z Tobą', powitanie *Isten hozott* 'Bóg [cię] przyprowadził'). Wyraz *isten* może też być używany jedynie w celach emfatycznych (*hol az istenben voltál?* 'gdzie w Bogu byłeś'), często zamiennie z wyrazem *ördög* 'diabeł'.

Wynikający m.in. z drugiego (albo – według numeracji reformowanej – trzeciego) przykazania zakaz nadużywania imienia Bożego może być przyczyną pewnego tabu związanego ze słowem *isten*, które bywa zastępowane innymi, podobnie brzmiącymi wyrazami, na przykład imieniem *Istók*. Przykładem podobnej zabawy słownej są wyrażenia *az is tehenetvett* 'to też wzięte krowę [?]', *az isvámácsiját!* 'jego brata Stefana [?]', *az istállóját* 'jego stajnię' czy *az istrángját* 'jego postronek', które stanowią żartobliwe zastępniki przekleństwa *az istenét* 'jego Boga' / *az istenedet* 'twojego Boga'.

Z drugiej strony, niektóre wyrażenia, ze względu na częstość używania, znacznie się uprościły, na przykład używane przy przysięgach *isten [nekem] úgy segéljen* 'niech mi Bóg tak dopomoże' miewa postać *isten uccse*, *istenugyse*, a nawet *istuccse*. Występują również konstrukcje sprawiające wrażenie eliptycznych, na przykład rzeczownik w bierniku bez wyartykułowanego orzeczenia: *az istenét* 'jego Boga' (często w formie *istenit*). Ze współczesnego użycia tych wyrażeń jako przekleństw pozbawionych konkretnej wartości semantycznej, których rola w języku sprowadza się do funkcji ekspresywnej, nie da się niestety bezbłędnie wywnioskować, jak mogłyby one brzmieć w formie pełnej. Potencjalnymi rozwiązaniami są następujące przysłowia o odpowiedniej konstrukcji gramatycznej: *eladná Istenét is* 'sprzedałby nawet [swojego] Boga', *Istenét is megtagadja hasáért* 'nawet swojego Boga by się wyrzekł dla swojego brzucha' i różne wersje gramatyczne przysłowia *megemlegeted te még a magyarok Istenét* 'wspomnisz jeszcze boga Węgrów'. Ze względu na znaczenie ostatniego przysłowia – bliskie groźbie wrócenie komuś kłopotów – uważam za

prawdopodobne, że to właśnie ono mogło się uprościć do formy *az Istenét*.

3.3.2.4. *A magyarok istene*

Określenie *a magyarok istene* 'bóg Węgrów' występuje według dostępnych słowników paremiologicznych w następujących przysłowiach: obok *megemlegeti a magyarok Istenét* 'wspomina boga Węgrów' także *megtanítalak a magyarok Istenére* 'nauczę cię boga Węgrów', *a magyarok istenének nem rövidült meg a keze*. 'ręce boga Węgrów nie skróciły się', *él meg a magyarok Istene* 'żyje [jeszcze] bóg Węgrów'. Ciekawe, że w ostatnim przysłowiu zamiast „Boga Węgrów” może też wymiennie występować m.in. *régi Isten* 'dawny bóg', który to tytuł może stanowić ślad dawnych wierzeń narodu węgierskiego. Dwa ostatnie przysłowia mogą też występować w wersji skróconej, tzn. z pominięciem określania węgierskości Boga: *nem rövidült meg az Isten keze, él még az Isten*.

Bóg Węgrów jest ich opiekunem, na co wskazuje używane w celu dodania sobie otuchy zapewnienie *él meg a magyarok Istene* 'żyje [jeszcze] bóg Węgrów'. Stwierdzenie o niezmienniej długości rąk Boga też wydaje się mieć takie znaczenie – jako że ręce służą Bogu m.in. do błogosławienia, bronięcia wiernych i udzielania im darów, to ich skrócenie mogłoby wpłynąć negatywnie na jego zdolność sprawowania stałej opieki nad swym ludem. Natomiast dwa pozostałe przysłowia zawierające odniesienia do *magyarok istene* mają bardziej negatywny wydźwięk: najwyraźniej poznanie boga Węgrów, spotkanie z nim nie jest rzeczą przyjemną, co może wynikać z tego, że bóstwo to może mścić się za swój naród. Przysłowie *megismeri/megemlegeti a magyarok Istenét* 'poznaje/doświadcza/wspomina boga Węgrów' zostało objaśnione jako *bajba jut* 'wpada w kłopoty'. Teoretycznie możliwa jest tu dwojaka interpretacja – albo już samo spotkanie boga Węgrów stanowi te kłopoty, albo dopiero kłopoty skłaniają człowieka do uznania boga i zwrócenia się doń (analogicznie polskie przysłowie „gdy trwoga, to do Boga”). Zważywszy złowrogi charakter zdania *megtanítalak a magyarok Istenére* 'nauczę cię boga Węgrów', stosowanego obecnie jako wprawdzie żartobliwa, ale jednak groźba, bardziej prawdopodobne wydaje się, że wzywany w tym przysłowiu bóg Węgrów jest przyczyną problemów, a nie sposobem na poradzenie sobie z nimi.

3.3.2.5. Podsumowanie

Obraz Boga w języku węgierskim pod wieloma względami nie odbiega znacząco od analogicznego obrazu w innych językach krajów o tradycji chrześcijańskiej, w tym i od polskiego obrazu Boga (Różyło 2006: 33-50), ma jednak kilka cech szczególnych.

Bóg według przysłów węgierskich jest jeden, ale ma syna – Chrystusa – który też jest Bogiem (*Isten vére* 'krew Boga', *Isten koporsója* 'trumna Boga'). Jest stary, odwiecznie żyjący, bogaty, szczęśliwy, mądry i dobry. Jest wszechmocnym władcą świata, który stworzył, sędzią i nawet wykonawcą kar. Dysponuje wszelkim dobrem (życiem, pożywieniem, potomstwem, urządami), ale – wzywany w klątwach – może również czynić zło. Jego atrybutem jest błyskawica, nazywana Bożą strzałą (*istennyila*). Dbą o swoich podopiecznych – ludzi (tak jak ludzie dbają o zwierzęta), a w szczególności o naród węgierski. Decyduje o przeznaczeniu ludzi i narodów (*Isten éltesse a tótót, hogy ne hordja a magyar a drótót*. 'niech Bóg żywi Słowaka, żeby Węgier nie musiał nosić drutu'⁵⁴). Jest wyobrażany jako człowiek ubrany w królewski płaszcz. Mieszka na niebie, ale także w kościele i w ludzkich sercach. Bóg jest ostatecznością, jeśli on czegoś nie potrafi zrobić, to nikt tego nie dokona.

Obraz ten jest w pewnym stopniu synkretyczny – zawiera zarówno cechy jednoznacznie chrześcijańskie, jak i takie, które mogą wywodzić się z czasów przed przyjęciem chrześcijaństwa. Rozbieżność między ludowym, naiwnym obrazem Boga a pojęciem teologicznym może również wynikać z tego, że większość przysłów dotyczy życia codziennego, a nie perspektywy eschatologicznej.

---

54 Przysłowie to odnosi się do drutowania garnków, zawodu wykonywanego zwykle przez Słowaków.

3.4. Dane ankietowe

W celu uzupełnienia przedstawionych powyżej danych językowych przeprowadziłem ankietę internetową, złożoną z dwóch części. Pierwszą było pytanie *Milyen az isten?* 'Jaki jest Bóg?', na które można było udzielić do siedmiu odpowiedzi, drugą – prośba o napisanie zdania z wyrazem *Isten* 'Bóg'. Spośród odpowiedzi na pierwsze pytanie najczęściej powtarzały się następujące przymiotniki, imiesłowy przymiotnikowe i inne wyrażenia⁵⁵, które podaję w ujednoliconej pisowni, traktując wyrazy bliskoznaczne łącznie:

jó 'dobry' (7 razy)

jóságos 'dobrotliwy' (6 razy)

mindenható 'wszechmogący' (6 razy)

hatalmas 'potężny' (4 razy, dodatkowo raz jako bliskoznaczne *nagyhatalmú* – dosłownie 'o wielkiej mocy' – w sumie 5 razy)

könyörületes 'litościwy' (4 razy, w tym raz w stopniu najwyższym: *legkönyörültebb*)

igazságos 'sprawiedliwy' (4 razy)

kegyelmes 'łaskawy' (3 razy)

teremtő 'stwarzający, stwórca' (3 razy)

megfoghatatlan, felfoghatatlan 'niepojęty' (w sumie 3 razy)

örök, örökké való 'wieczny', *öröktől való* 'odwieczny' (w sumie 3 razy)

kitalált 'zmyślony', *elképzelt* 'wyobrażony' (w sumie 3 razy)

titokzatos 'tajemniczy' (2 razy)

láthatatlan 'niewidzialny' (2 razy)

megbocsátó 'przebaczający' (2 razy)

állandó, állhatatos 'stały' (w sumie 2 razy)

magasságos 'na wysokości', *legmagasztosabb* 'najwyższy' (po 1 razie)

ellentmondásos 'sprzeczny' (2 razy)

többféle alakban létező 'istniejący w różnych postaciach', *sokféle* 'wieloraki' (po 1 razie)

szakállas 'brodaty', *kaporszakállú* 'o zmierzwionej brodzie' (po 1 razie)

Większości odpowiedzi udzielono jedynie raz:

cechy zewnętrzne:

amorf 'amorficzny'

---

⁵⁵ W przypadku udzielenia odpowiedzi w formie pełnego zdania, wydobylem z niej odpowiednie przymiotniki itp.

antropomorf 'antropomorficzny'
fehér 'biały'
öreg 'stary'
villámló szemű 'o błyskających oczach'
meleg 'ciepły'

właściwości:

értelmezhetetlen 'niewyjaśnialny'
misztikus 'mistyczny'
időn és téren kívül való 'poza czasem i przestrzenią'
természetfeletti 'nadenaturalny'
mennyei 'niebiański'
egy 'jeden'
igaz 'prawdziwy'
fáradhatatlan 'nieustrudzony'
tökéletes 'doskonały'
kiszámíthatatlan 'nieobliczalny'
nagy 'wielki'
halhatatlan 'nieśmiertelny'
erős akaratú 'o silnej woli'
felemelő 'doniosły, podniosły, uroczysty' ???
mennydörgős 'grzmiący, gromowładny???'

cechy charakteru:

önzetlen 'bezinteresowny'
szerető 'kochający'
gondoskodó 'troskliwy'
megnyugtató 'uspokajający'
megelégitő 'wystarczający'
mindennek menedéke 'schronienie dla wszystkiego'
félelmetes 'straszliwy'
zord 'srogi'
nem érdekelné az emberek sorsa 'nie interesowałby się losem ludzi'

inne:

semmilyen 'żaden'

addiktív 'uzależniający'

olyanamilyen 'nieszczególny'

Dwa najczęściej pojawiające się epitety Boga (*jó* 'dobry' i *jóságos* 'dobrotliwy', w sumie 13 razy) wskazują na jego dobroć, podobne konotacje ma również przymiotnik *könyörületes* 'litościwy' (4 wystąpienia), *kegyelmes* 'łaskawy' (3 wystąpienia) i *megbocsátó* 'przebaczający' (2 razy), wskazują one dodatkowo na zasadniczą różnicę między grzesznym człowiekiem a Bogiem, który jest doskonały (*tökéletes*, 1 wystąpienie). Na pozytywną relację między Bogiem a człowiekiem wskazują również następujące odpowiedzi, które pojawiły się jednokrotnie: *szerető* 'kochający', *megnyugtató* 'kojący', *gondoskodó* 'troskliwy' i prawdopodobnie również *meleg* 'ciepły'.

Z Bożą troskliwością wiąże się nazwanie go schronieniem dla wszystkiego (*mindennek menedéke*), skuteczne schronienie zakłada jednak również drugą ważną cechę – Bożą potęgę i władzę, przywoływaną w ankiecie bardzo często: *mindenható* 'wszechmogący' (6 razy), *hatalmas* 'potężny' (4 razy), *nagy hatalmú*, dosłownie 'o wielkiej mocy' (1 raz), *nagy* 'wielki' (1 raz). Sposobem przejawiania tej mocy jest przede wszystkim zdolność tworzenia: imiesłów *teremtő* 'stwarzający' pojawił się wśród odpowiedzi trzykrotnie.

Ważnym aspektem Boga jest jego stosunek do czasu, który może być wyrażany na różne sposoby. Najczęstszym przymiotnikiem używanym w tym znaczeniu jest *örök* 'wieczny' (3 razy, w tym raz w konstrukcji podkreślającej Bożą obecność w przeszłości: *öröktől való* 'odwieczny' i raz w konstrukcji nakierowanej na przyszłość: *örökké való* 'wieczny, trwający na wieki'). 2 razy użyto również wyrazów o znaczeniu 'stały', przy czym mogą się one odnosić również do stałości innych cech Boga: *állandó*, *állhatatos* 'stały', podobne znaczenie ma *fáradhatatlan* 'nieustrudzony'. Jedna osoba opisała Bożą wieczność słowami *időn és téren kívül való* 'poza czasem i przestrzenią', raz pojawiło się określenie *halhatatlan* 'nieśmiertelny' i raz *öreg* 'stary', które należy również do zwyczajowego, antropomorficznego (*antropomorf* – 1 wystąpienie) obrazu Boga, którego ważnym atrybutem jest broda (*szakállas* 'brodaty', *kaporszakállú* 'o zmierzwionej brodzie') i ewentualnie błyskające oczy (*villámló szemű* 'o błyskających oczach'), co wiąże się z jedną z domen jego działalności – władzą nad pogodą, w szczególności nad burzą (*mennydörgös* 'gromowładny'), którą rządzi z nieba (*mennyei*⁵⁶ 'niebiański'), przebywając na wysokości (*magasságos* 'na wysokości',

56 Wprawdzie w języku węgierskim znaczenie konkretne 'niebo' ma wyraz *ég*, jednak wyraz *menny* również bywa używany w kontekście niereligijnym, np. w poezji.

legmagasztosabb 'najwyższy'). Bóg jest wprawdzie niewidzialny (*láthatatlan*, 2 razy), a więc niedostępny ludzkim zmysłom i rozumowi (*megfoghatatlan*, *felfoghatatlan* 'niepojęty', w sumie 3 razy), jednak za kolor Boga uważa się zazwyczaj pozytywnie wartościowaną biel (*fehér* 'biały'). Przypisywanie Bogu zarówno koloru białego, jak i niewidzialności jest przykładem sprzeczności (*ellentmondásos*, 2 razy), za sprzeczną wobec często wspominanej Bożej dobroci można uznać często przypisywaną mu sprawiedliwość (*igazságos*, 4 razy) oraz takie cechy, jak: *félelmetes* 'strasliwy', *zord* 'srogi', *kiszámíthatatlan* 'nieobliczalny', które przywoływane są jednak rzadko (w ankiecie jednokrotnie). Niepojętość Boga wyraża się również w tym, że jest on jeden (*egy*, 1 raz), a jednocześnie występuje w wielu postaciach (*többféle alakban létező* 'istniejący w różnych postaciach', *sokféle* 'wieloraki'), co z jednej strony może być odzwierciedleniem chrześcijańskiej koncepcji trynitarniej, a z drugiej może wynikać z obserwacji istnienia wielu religii.

Dwie osoby nie tyle opisały Boga, co raczej stwierdziły, że nie istnieje. Jedna z nich nie ograniczyła się do podania cech (takich jak np. *kitalált* 'wymyślony'), ale również wyraziła przekonanie o wyższości ateizmu nad religią: *több értelme van a világnak, ha nem feltételezzünk istent* 'świat ma więcej sensu, jeśli nie zakładamy istnienia Boga' i o równorzędności różnych religii: *Ha létezne, miért lenne pont a keresztény isten való s nem a többi?* 'jeśli istniałby, dlaczego akurat Bóg chrześcijan miałby być prawdziwy, a nie inni bogowie?'. Zaznaczam, że w samym pytaniu nie precyzowałem, o jaką religię chodzi – jednak oczywistym punktem odniesienia dla Węgrów, nawet niewierzących, jest chrześcijaństwo, co widać również na tym przykładzie. Kolejne dwie odpowiedzi tej osoby, to również zdania warunkowe: *Ha létezne, nem érdekelné az emberek sorsa* 'jeśli istniałby, nie interesowałby się losem ludzi' i *Ha létezne, ellentmondásos és értelmetlen lenne* 'jeśli istniałby, byłby sprzeczny i niewyjaśnialny'. Z pierwszego z nich można wywnioskować światopogląd deistyczny, a drugie zakłada, że Bóg (jeśli by istniał), byłby wewnętrznie sprzeczny i niemożliwy do racjonalnego wyjaśnienia (prawdopodobnie z tego względu jego istnienie zostało w tym wypadku odrzucone).

Co ciekawe, podobne przekonanie było też stosunkowo często wyrażane przez pozostałych uczestników ankiety: cecha Bożej niepojętości została przywołana trzykrotnie (dwukrotnie jako *megfoghatatlan* i raz jako *felfoghatatlan*), ponadto dwa razy udzielono odpowiedzi *titokzatos* 'tajemniczy', oraz po jednym razie: *misztikus* 'mistyczny', *időn és téren kívül való* 'poza czasem i przestrzenią' i *természetfeletti* 'nadenaturalny'.

Drugą częścią ankiety było polecenie napisania jednego zdania z wyrazem *Isten*. Większość osób przytoczyła w tym miejscu różne przysłowia i powiedzenia, dowodząc tym samym ich żywotności w języku węgierskim:

Nagy az Isten állatkertje. 'Wielki jest Boży zwierzyniec.'

Lám csak, jó az Isten – jól ad! 'Spójrz tylko, dobry jest Bóg – daje dobre rzeczy!'

Isten fizesse meg. 'Bóg zapłać.'

Menj már arrébb, a jó Isten áldjon meg! 'Idź bardziej tam, niech dobry Bóg ci pobłogosławi!'

Isten is szakácsnőnek teremtette ezt a lányt. 'Nawet Bóg stworzył tę dziewczynę na kucharkę.'

Isten mindenek felett áll 'Bóg jest ponad wszystkim.'

Isten mindig rajtad tartja a szemét. 'Bóg ma cię zawsze na oku.'

Dwukrotnie przytoczono nowotestamentowe powiedzenie „Bóg z nami” (Rz 8:31), które jest między innymi używane jako oficjalne motto węgierskiego Kościoła reformowanego:

Ki ellenünk, ha Isten velünk? 'Któż przeciw nam, jeśli Bóg z nami?'

Velünk az Isten. 'Bóg z nami.'

Jedna osoba dodatkowo wyjaśniła znaczenie przytoczonego przez siebie przysłowia:

Nem ismer sem Istent, sem embert. (=nem törődik semmivel, ha el akar érni valamit)

'Nie zna ani Boga, ani człowieka (= nie przejmuje się niczym, jeśli chce coś osiągnąć)'

inna – wyjaśniła znaczenie samego wyrazu Bóg.

Az „Isten” az a lény/jelenség, aki a hívő ember számára oltalmat és megnyugvást biztosít.

'„Bóg” to taka istota / zjawisko, które zapewnia wierzącemu obronę i uspokojenie.'

Dwie osoby napisały o Bogu jako stwórcy:

Isten teremtette a földet. – Bóg stworzył ziemię.

Isten a mennyek és a föld s a kettő között fekvő dolgok Teremtője.

'Bóg jest Stworzycielem niebios i ziemi i wszystkiego pomiędzy tymi dwoma.'

Wśród przytoczonych zdań znalazły się także cytaty literackie: pierwsze słowa węgierskiego hymnu narodowego (dwukrotnie):

Isten áldd meg a magyart! 'Boże błogosław Węgrów!'

Isten, áldd meg a magyart! 'Boże, błogosław Węgrów!'

i cytat z poety:

„Az Isten itt állt a hátam mögött s én megkerültem érte a világot.” [József A.]

'„Bóg stał tu za moimi plecami a ja obszedłem cały świat, aby Go znaleźć” [Attila József]

Dwukrotnie wyrazu *Isten* użyto opatrzonego sufiksem dzierżawczym pierwszej osoby liczby pojedynczej w funkcji wołacza:

Istenem, ez mennyire klassz! 'Mój Boże, jakież to fajne!'

Istenem, mennyi ember ölte meg Isten nevében... 'Mój Boże, ileż ludzi zabito w imię Boga...!',

raz w postaci *istenit*, w funkcji przekleństwa:

Az istenit :P

Jedna osoba żartobliwie nawiązała do kwestii wyginięcia zwierząt „przedpotopowych”:

Isten megunta a dinoszauruszokat. 'Bogu znudziły się dinozaury'

3.5. Podsumowanie

W celu podsumowania sposobu, w jaki użytkownicy języka węgierskiego konceptualizują pojęcie Boga, można wyróżnić kilka jego profili⁵⁷ odpowiadających jego poszczególnym znaczeniom wyróżnianym przez słowniki objaśniające, przy czym zdecydowana większość materiału dotyczy jednego z nich – znaczenia monoteistycznego. Wiąże się to ze specyficznym charakterem badanego pojęcia, oznaczającego (w zdecydowanej większości swoich użyc) jeden jednostkowy desygnat, a nie pewną kategorię, typ desygnatu, jak na przykład rzeczownik *ojciec*. Z tego względu odrębne profile odnoszą się właściwie jedynie do użyc przenośnych.

3.5.1. Profil politeistyczny

Odpowiada pierwotnemu i podstawowemu, najbardziej ogólnemu znaczeniu rzeczownika *isten*. Jego polski odpowiednik to *bóg* lub *bóstwo*. Jako że użyty w tym znaczeniu wyraz *isten* nie pełni roli nazwy własnej (ponieważ pogańskich bogów może być więcej niż jeden), zapisywany jest małą literą. Według słowników języka węgierskiego bogowie są osobami (a nie bezosobowymi siłami), dysponującymi wielką siłą i dominującymi nad ludźmi. Te cechy są uwidocznione w niektórych znaczeniach pewnych derywatów, takich jak *istenít* 'ubóstwiać' czy dawne *istenkedik* 'domagać się boskiej władzy, uzurpować sobie prawo bycia bogiem'. Bogowie stanowią personifikację pewnych pozytywnych i pożądanых cech, które posiadają w stopniu absolutnym i najwyższym. Przymiotnik *isteni* 'boski' może oznaczać najlepszą jakość, to samo znaczenie wyraża compositum *istenital* 'boski napój'. Specyficzny odcień znaczenia superlatywnego odnosi się do bóstw płci żeńskiej (nazywanych *istennő*, *istenné* lub *istenasszony*) – w tym sensie przymiotnik *isteni* oznacza 'piękna jak bogini'.

Bogowie mogą być przedstawiani w formie antropomorficznych posągów (*istenszobor*)

3.5.2. Profil monoteistyczny

Drugie znaczenie, które najczęściej traktowane jest jako całkowicie odrębne od politeistycznego, w pewnym sensie zawiera się jednak w powyższym. Bóg jedyny (pisany zwykle wielką literą), podobnie jak bogowie religii politeistycznych, jest istotą nadludzką, dysponującą wielką siłą i wpływającą na życie ludzi. Ze względu na te zbieżności czasem trudno jest stwierdzić, z jakim znaczeniem tego wyrazu mamy do czynienia w danym przysłowiu czy wyrazie złożonym. Boga, podobnie jak pogańskie boginie, charakteryzuje piękno, o czym można się pośrednio przekonać z przysłowia *nincs isten képe rajta* 'ktoś nie ma na sobie obrazu Boga', stosowanego w

⁵⁷ *profilowanie* oznacza „koncentrowanie się i podświetlanie pewnego elementu w obrębie bazy tak, że element ów uzyskuje szczególny stopień wyróżnienia” (Langacker 1995: 167 za: Sulich 2002: 3)

odniesieniu do czyjejś brzydoty.

Słowniki podają trzy podstawowe określenia odnoszące się do Boga, które następnie są bardziej szczegółowo rozwijane w materiale paremiologicznym.

3.5.2.1. *A világ teremője* 'stwórcza świata'

Pierwsza fasetta, którą można wyróżnić w monoteistycznym obrazie Boga, wiąże się z jego siłą stwórczą, o jej ważności świadczy fakt, że wyraz *Isten* można stosować łącznie lub wymiennie z imiesłowem *Teremtő* 'Stwarzający'. Bóg jest stwórcą nieba i ziemi, ale także każdego człowieka z osobna, zwierząt i roślin. Charakterystyczne, że stwarza je prostymi, pozostawiając człowiekowi ich dalszą „obróbkę”, dlatego tak jak *ahogy isten megteremtette* 'jak go Bóg stworzył' oznacza nagość, tak i *isten földjén lakik* 'mieszkać na Bożej ziemi' oznacza życie w biedzie (na nieuprawionej ziemi), a spośród wielu znaczeń wyrazu *istenadta* znajduje się również i następujące: 'taka cecha, rzecz, która powstała w wyniku działań przyrody; taka rzecz, która nie wyszła spod ręki człowieka'. Inne znaczenie tego wyrazu złożonego to 'dziecko'. Tym samym ujawnia się funkcja Boga jako tego, który zapewnia płodność i daje ludziom dzieci, co może być odbierane zarówno pozytywnie (*istenáldás* 'Boże błogosławieństwo'), jak i negatywnie (*istencsápás* 'skaranie boskie').

Stwarzając ludzi (a nawet całe narody: *Isten a cigányt hegedűre teremtetten*. 'Bóg stworzył cygana na skrzypce') Bóg wyznacza im ich przeznaczenie, a los stwarzanych często zależy od tego, w jakim akurat jest humorze. Dotyczy to zarówno powodzenia materialnego: *dúsnak és szegénynek sorsát Isten választja*. 'Bóg określa los i bogatemu, i biednemu', jak i kojarzenia par: *az isten is egymásnak teremtetten őket* 'Bóg też stworzył ich dla siebie nawzajem'.

3.5.2.2. *A világ ura* 'pan świata'

Jednym z najczęstszych synonimów badanego wyrazu jest *Úr* 'Pan'. Boga jako władcę świata przedstawia również wiele węgierskich przysłów. Ludzie są tu najczęściej wyobrażeni w postaci zwierząt (*isten ménese* 'Boże stado') lub sług należących do Boga – gospodarza (*Isten a gazda, ember a szolga* 'Bóg jest gospodarzem, człowiek jest sługą'). Obraz Boga króla odnajdujemy na przykład w przysłowiu *ellopná (még) az Isten palástját is* 'ukradłby nawet płaszcz Boga', oraz w gwarowym złożeniu *hogy az isten küldött volna a kastélyába* 'niechby Bóg wysłał [cię] do swojego zamku'.

Bóg nie tylko sam jest władcą (*istenországias*), ale również stanowi źródło władzy ziemskich panujących: *királyválasztás csak az Isten dolga* 'wybór króla jest wyłącznie sprawą Boga', *isten kegyelméből való király* 'król z Bożej łaski', nad którymi zachowuje zwierzchność: *pap is csak*

ember, a király se Isten. 'nawet książdz jest tylko człowiekiem, a król nie jest Bogiem'.

Blisko powiązany z powyższym wyobrażeniem jest, pochodzący jeszcze ze Starego Testamentu, obraz Boga – walecznego wodza, który sam wojuje u boku odważnych żołnierzy (*isten is a bátor katona mellett hadakozik*), opiekuje się nimi (*bátor katona az, kinek vitéz barátja az Isten* 'odważnym żołnierzem jest ten, kogo chrobrym przyjacielem jest Bóg'), a nawet w sposób szczególny usynawia *Isten fiái* 'synowie Boży' (o husarzach). Z drugiej strony, jest przedstawiany jako Bóg pokoju (*béket az Isten, civodást az ördög szereti* 'Bóg kocha pokój, a diabeł kocha kłótnie'), co może stanowić przykład naturalnej dla naiwnego obrazu świata niejednorodności i wewnętrznej sprzeczności, albo świadczyć o nieco innym rozumieniu pokoju w Biblii (powiązanym przede wszystkim z zapewnieniem sprawiedliwości, a nie pacyfizmem za wszelką cenę).

Bóg może wykorzystywać swoją władzę jako sędziego, który sądzi sprawiedliwie (*az Isten igaz bíró* 'Bóg jest sprawiedliwym sędzią'), aczkolwiek opieszale (*az isten késik, de nem felejt* 'Bóg się spóźnia, ale nie zapomina'). Zważa na serce człowieka (*Isten a szívet tekint* 'Bóg patrzy na serce'), jednak nie zawsze powody wymierzanych przez niego kar są jasne i zrozumiałe: *az Isten útjai kifürkészhetetlenek* 'nieprzeniknione są drogi Boga'.

Jego władza, chociaż szczególnie widoczna w dwóch domenach: pogodzie (*istenitélet* 'Boży wyrok' to burza, a *istennyila* 'Boża strzała' i *istenharagja* 'Boży gniew' to określenia pioruna, od Boga pochodzi również zyciodajny deszcz: *ott ad Isten esőt, ahol akarja* 'tam Bóg daje deszcz, gdzie chce') i chorobach (*megver az isten vkit* 'Bóg bije kogoś' czyli zsyła na kogoś ciężką chorobę, z drugiej strony zapewniając jednak naturalne lekarstwa: *fűbe, fába adta az Isten az orvosságot* 'Bóg umieścił lekarstwo w trawach i w drzewach'), nie jest jednak w żaden sposób ograniczona, *Isten akaratáról az ördög se tehet* 'na wolę Bogą nawet diabeł nie może nic poradzić', a co dopiero człowiek, dlatego *a jó istennel nem lehet ujjat húzni* 'nie jest dobrze zadzierać z dobrym Bogiem'.

3.5.2.3. *A világ fenntartója* 'zachowawca świata'

Obecny w wymienionym powyżej przysłowiu przymiotnik *jó* jest częstym epitetem Boga, którego dobroć objawia się przede wszystkim w tym, że dba o świat i jest dawcą dobrych rzeczy: *jó az isten, jót ad, kopaszak is hayat ad* 'Bóg jest dobry, daje dobre rzeczy, nawet tysemu da włosy'.

Boża dobroć ma wymiar nie tylko subiektywny (objawiający się w sprawianiu, że ludziom jest lepiej), ale i obiektywny. Bóg, sam będąc jedynym prawdziwie dobrym: *csupa jó csak a jó isten* 'prawdziwie dobry jest tylko dobry Bóg', sprawia, że człowiek też może czynić dobrze, jeżeli przyjmie go do swojego serca⁵⁸: *istenes* 'pobożny'. Przekonanie o tym, że Bóg jest jedynym źródłem

⁵⁸ Analogiczne wytłumaczenie może być zastosowane do wyjaśnienia dwóch innych Bożych epitetów: *gazdag* 'bogaty' i *boldog* 'szczęśliwy'. Wydaje się, że oznaczają one, iż tak jak dobry Bóg jest w stanie sprawić, że wierzący weń

moralności, najwyraźniej widać w negatywnym zabarwieniu przymiotników *Istentől elrugaszkodott* 'odepchnięty przez Boga' i *istentelen* 'bezbożny', oznaczających nie tylko ateistę, ale raczej przede wszystkim człowieka niemoralnego – wszak jeśli ktoś nie ma (w sobie) tyle Boga (*nincs annyi istene*), oznacza to, że nie jest skłonny do zrobienia czegoś (dobrego).

Boża opatrność (*gondviselés*, dosłownie: 'noszenie trosk') objawia się między innymi tym, że Bóg ma pieczę nad swoim stworzeniem, zwalniając niekiedy z tego obowiązku człowieka: *Isten igazában* 'w Bożej prawdzie' może oznaczać tyle, co puścić samopas, nie dbać o coś, zdać się jedynie na to, że Bóg będzie czuwał nad tym, co się dzieje na ziemi obserwując ją z nieba, w którym przebywa: *az isten szabad ege alatt* 'pod wolnym Bożym niebem'.

Bóg może przebywać nie tylko w sercu człowieka i w niebie, ale także w kościele, nazywanym jego domem: *Isten háza*. Sądząc po dwóch nazwach gatunkowych: *istenbogára* 'kował bezskrzydły' (dosłownie: 'Boży żuk') i *istenfa* 'bylica Boże drzewko' (dosłownie: 'Boże drzewo'), których desygnaty występują często na cmentarzach, można podejrzewać, że szczególnym miejscem występowania Boga jest również cmentarz.

3.5.2.4. Antropomorfizm

Podobieństwo Boga do człowieka wiąże się przede wszystkim z tendencją wyobrażania sobie go jako mającego ciało. Ma brodę (o czym świadczy dialektalna nazwa botaniczna *istenszakáll* 'bratek', czyli dosłownie 'Boża broda'⁵⁹), oczy (*kifeszítette magát, mint az isten bal szemé* 'wymalował się jak lewe oko Boga'), ręce (*most cseppent az isten markába* 'teraz wskoczył w garść Boga') itd.

3.5.3. Profil chrystologiczny

Centralna postać chrześcijaństwa pojawia się również w wielu przysłowiach węgierskich. Jezus bywa w nich, podobnie jak w Biblii, nazywany Bożym synem: *Isten fia volt Krisztus, mégis szenvedett*. 'Chrystus był synem Boga, a i tak cierpiał', jednak – zgodnie z chrześcijańskim dogmatem trynitarnym – może się do niego odnosić również sam wyraz *Isten*, dlatego warto wydzielić osobny profil oznaczający Bogoczłowieka (*Istenember*).

Dla poparcia tego można przytoczyć następujące użycia wyrazu *isten*, odnoszące się bezpośrednio do Jezusa Chrystusa: *ne fessítsd az istent!* 'nie krzyżuj Boga!' (zakaz przeklinania, bazujący na przekonaniu, że ludzkie grzechy przyczyniają się do męki Chrystusa); *az isten*

---

ludzie będą dobrzy w podobny sposób, jak on jest dobry (tzn. jest w stanie ich „uświęcić”), tak samo Bóg jako bogaty/szczęśliwy ma z czego dawać, i może sprawić, że ludzie również będą bogaci/szczęśliwi.

⁵⁹ nazwa tego kwiatu jest kojarzona z Bogiem w różnych kulturach (Lévi-Strauss 1969: 405)

koporsóját se őrzik ingyen 'nawet trumny Boga nie strzeże za darmo' (polski odpowiednik kulturowy wzmiankowanego tu zwyczaju to „grób Pański”); *az isten vére áldjon meg!* 'niech Boża krew ci błogosławi!' (odwołanie do ostatniej wieczerzy i eucharystii), *Isten Anyja* 'Matka Boża' (odpowiednik greckiego Θεοτόκος 'Bogurodzica' – ustalonego na soborze efeskim w 431 tytułu maryjnego podkreślającego boskość Chrystusa).

3.5.4. Inne profile

Wyrażenia *istenes* 'pobożny', *istentelen* 'bezbożny', *nincs annyi istene* 'nie ma w sobie tyle Boga' zostały wprawdzie przywołane w poprzednim profilu, jednak można je uznać za odnoszące się do nieco innego rozumienia Boga. W tym ujęciu Bóg nie kimś osobnym, niezależnym od człowieka, a raczej pewną siłą duchową skłaniającą człowieka do czynienia dobra, jego sumieniem. Można też odnaleźć paralele do osoby Ducha Świętego w terminologii chrześcijańskiej.

Wyraz *isten* jest też używany przenośnie, w dwu znaczeniach. Pierwsze z nich – *nagy hatalom megtestesítője* 'ucieleśnienie wielkiej władzy' – powstało poprzez podświetlenie elementu suwerenności i władzy w profilu monoteistycznym lub politeistycznym. Występuje w przysłowiu *kinek isten a barátja, könnyen üdvözül* 'komu Bóg jest przyjacielem, ten łatwo zostanie zbawiony', które obok znaczenia dosłownego może oznaczać również, że jeśli ktoś ma przyjaciół wśród osób wpływowych, to łatwo da sobie radę w życiu, wyraz *isten* nie oznacza tu wszechmogącego Boga, ale człowieka dysponującego władzą.

W drugim znaczeniu przenośnym wyraz *isten* występuje wraz z sufiksem posesywnym i oznacza osobę lub rzecz, którą ktoś kocha nade wszystko, która jest dla kogoś najważniejsza: *hasa az istene* 'brzuch jest jego bogiem'. To znaczenie wiąże się z tą fasetą wyjątkowości profilu monoteistycznego, według której Bóg jest najważniejszy: *hogy imádjám, ami nem istenem?* 'jak mam to uwielbiać, skoro nie jest moim bogiem?'

Na ostatnim miejscu wymieniam profil filozoficzny (*minden létezőnek okfeje* 'przyczyna wszelkiego istnienia'), ponieważ jest on w najmniejszym stopniu obecny w językowym obrazie świata konstytuowanym przez przysłowia i inne nienaukowe użycia języka. W haśle słownikowym (1960) zawężono zresztą jego użycie do punktu widzenia niektórych idealistycznych kierunków filozoficznych (*némely idealista filozófiai irányzat tanítása szerint*).

3.6. Definicja kognitywna wyrazu ISTEN

WYGLĄD ZEWNĘTRZNY

ma ludzkie ciało: plecy, oczy, dwie ręce, nogi
ma (białą) brodę
jest piękny
nosi wyszukane ubranie (płaszcz, kontusz)
ma kosz, w którym trzyma ludzi
ma widły
jest płci męskiej
jest stary

MIEJSCE PRZEBYWANIA

wszędzie
w niebie, u góry
w kościele
w sercu człowieka
na cmentarzu
w zamku

STWORZYCIEL

stwórca wszystkiego, co istnieje, (a co nie jest wytworem człowieka)
dawca życia (zapewnia płodność), dawca dzieci

PRZEZNACZENIE

(nieodwołalnie) decyduje o losie poszczególnych ludzi (i narodów)
swata ludzi w pary

SUWERENNY WŁADCA

panuje nad pogodą: zsyła burze, pioruny, deszcz
panuje nad ciałami niebieskimi: powoduje ruchy słońca
daje co chce i kiedy chce
wszelka władza pochodzi od Boga

jest wszechmogący

jest wodzem

ŚWIADEK

jest wszechwiedzący, dlatego jest świadkiem przysięg

SILA NISZCZĄCA

zsyła choroby

karze ludzi (np. odebraniem rozumu)

ŚMIERĆ

zsyła śmierć (co może być traktowane jako pożądane uwolnienie)

zabiera do siebie duszę zmarłego

SĘDZIA

jest sprawiedliwy

patrzy na serce człowieka

stoi po stronie słusznej sprawy

MORALNOŚĆ

ustanawia prawa

jest dobry i sprawia, że ludzie też stają się dobrzy

DOBROĆ

jest łaskawy, miłosierny

kocha ludzi

OPATRZNOŚĆ

dba o stworzenie, utrzymuje je przy życiu

zapewnia środki potrzebne dla wychowania dziecka

daje zdrowie, siłę, pokój, zgodę

chroni sieroty i wdowy

zbawia ludzi

pomaga dobrym
pomaga zaradnym

INNE

przywodzi (dobrych) gości
jest nieprzenikniony, nieodgadniony
jest mądry
jest wieczny
jest zmienny (może być w dobrym lub złym humorze)
jest wzorem do naśladowania
figura hiperboliczna

4. Obraz Boga w języku fińskim

4.1. Etymologia wyrazu *jumala*

Wyraz *jumala* obecny jest we wszystkich językach należących do bałtyckofińskiej podgrupy rodziny języków uralskich (w różnych wariantach fonetycznych, np.: fińskie, karelskie i wotyckie *jumala*, ludyckie *d'umal(u)*, wepskie *jumal, jumā*, estońskie *jum(m)al*, liwskie *jumāl*), jak również w językach lapońskich (*jupmēl, (j)ibmel*). Wśród przypisywanych mu znaczeń, obok podstawowego znaczenia 'bóg', występują także 'znachor, czarownik' (w niektórych fińskich gwarach) i 'bóstwo, święty, ikona' (w języku karelskim).

Prawdopodobnie najwcześniejszy zapis tego wyrazu w jednym z języków bałtyckofińskich pochodzi z najstarszego zachowanego tekstu w języku karelskim – inskrypcji na korze brzozonej (której przypisano numer 292) z pierwszej połowy XIII wieku. Wyraz ten, zapisany cyrylicą, ma postać *ЮМОЛА* (*jumola*) i stanowi pierwszy człon pierwszego wyrazu w tym tekście – wyrazu złożonego *ЮМОЛАХВОЛИИ* (*jumolanuoli*) 'błyskawica' (dosłownie: 'strzała boga'). Natomiast jeszcze wcześniej, bo w 1026, zanotowano w sadze o św. Olafie wyraz *Jómali* jako nazwę karelskiego posągu kultowego (Westrin 1910: 274).

Możliwe, że etymologia wyrazu *jumala* łączy się z pierwszym członem mordwińskiego określenia *jumi-ši-pas* (Strahlenberg 1730), gdzie drugi człon – *ši* – oznacza 'słońce', a trzeci – *pas* – 'boga'. Danych jest jednak zbyt mało, żeby stwierdzić takie pokrewieństwo bez wątpliwości. W obu językach mordwińskich występuje również wyraz o znaczeniu 'błyskawica' (erziańskie *ёндол*, mokszańskie *ёндул*), złożony z dwóch rdzeni: *jon* i *dol / dâl*, gdzie drugi rdzeń ma znaczenie 'ogień' (kontynuant praugrofińskiego **tule*, kognat fińskiego i estońskiego *tuli* oraz udmurckiego *тыл*) a pierwszy jest pokrewny wyrazowi *юмо / ѳымы* (*jumâ / jâmâ*) występującemu w języku maryjskim, któremu przypisuje się następujące znaczenia: 'niebo, główny bóg', a ponadto również 'obraz boga, ikona'.

Obecne w wyrazie fińskim zakończenie *-la* jest dawnym sufiksem derywacyjnym, używanym zwykle do określania nazw miejsc, co może współgrać ze znaczeniem dawnego wyrazu *Jómali* (posąg kultowy, czyli raczej toponim niż teonim).

Przy założeniu, że powyższe formy wołżańskie (np. *jumi*) a może nawet permskie (np. komi-zyriańskie *ёма* (*joma*) 'wiedźma') są rzeczywiście spokrewnione z formami pochodzącymi z języków bałtyckofińskich (np. *jumala*), prawdopodobna forma praugrofińska miałaby postać **juma* i znaczenie 'niebo, bóg'. W prajęzyku uralskim istniałyby zatem co najmniej trzy odrębne wyrazy o pierwotnym znaczeniu 'niebo' i wtórnym 'bóg'. Byłyby to, obok **juma*, także **ilma* (którego kontynuanty to m.in. fińskie *ilma* 'powietrze', udmurckie *инмар* (*inmar*) 'bóg') i **nu-mV* (mające

ponadto znaczenie 'u góry', obecne w językach samojedzkich i obsko-ugryjskich).

O ile kwestia przynależności wyrazu fińskiego do grupy wyrazów odziedziczonych z okresu wspólnoty bałtyckofińskiej nie budzi wątpliwości, to nie jest pewne, skąd wyraz **juma* pojawił się w języku prabałtyckofińskim (lub, co mniej prawdopodobne, praugrofińskim). Dawne, obecnie zarzucone, teorie zakładały jego pochodzenie od sanskryckiego określenia *dyumán* 'jasny', stanowiącego jeden z epitetów Indry – boga nieba (Häkkinen 1987: 80). Natomiast według nowszej etymologii (Напольских 2010: 55) wyraz **juma* jest zapożyczeniem z języków bałtyckich i wyparł w zachodnich językach fińskowołżańskich znaczenie 'bóg' wyrazu **ilma*, który odtąd ma w nich tylko znaczenie konkretne, związane z pogodą i powietrzem, a jedyną pozostałością teonimicznego jego charakteru jest imię jednego z bohaterów „Kalevali” – Ilmarinena.

4.1.1. *Jumi*

Z tegoż bałtyckiego źródła, co *jumala*, pochodzi należący do tej samej rodziny wyrazowej fiński teonim *Jumi* oraz łotewski *Jumis* – oba te wyrazy odnoszą się do bóstwa płodności, dawcy szczęścia małżeńskiego. Świadczy o tym kilka zachowanych w języku fińskim połączeń wyrazowych i wyrazów złożonych, np. *jumihäät* 'wesele Jumiego', *juminkeko* 'sterta Jumiego', *Jumin kurikka* 'pałka Jumiego'. (Oinas 1985: 172) Pierwsze określenie wiąże się z dawnym jesiennym świętem, odbywanym po zakończeniu prac w polu, zwanym również *leikkihäät* 'weselem na niby', podczas którego młodzi obojga płci tańczyli, bawili się i według niektórych źródeł oddawali się rozpuście; takie okresowe rozluźnienie obyczajów miało zapewnić społeczności płodność. Dwa pozostałe określenia mają charakter falliczny i mogą odnosić się do stawianych na polach pionowo głazów lub siana w postaci stogu. Ponadto w słowniku Lönnrota odnotowano połączenie *Jumin ampuma* 'strzał Jumiego', jako określenie ataku choroby, co stanowi przykład na powiązanie z tym bogiem powszechnego w wielu kulturach motywu złośliwego strzelca (Oinas 1985: 178).

Wyraz *jumi* może być też użyty jako rzeczownik pospolity 'chrząszcz z rodziny kołatkowatych' oraz jako rzeczownik ułomny (mogący występować tylko w trzech przypadkach lokalnych: inessywie, elatywie i illatywie) 'stan bycia unieruchomionym gdzieś, tkwienie gdzieś'. To drugie znaczenie również można powiązać z bogiem płodności i jego funkcją łączenia w pary.

4.1.2. Utrwalone w etymologiach cechy Boga

Z przedstawionych powyżej etymologii fińskiego wyrazu *jumala* wyłania się następujący, szczątkowy obraz Boga utrwalony w tym języku (w różnym stopniu – w zależności od tego, który

źródłosłów przyjmujemy). Na podstawie znaczeń potencjalnych kognatów wołżańskich można zrekonstruować miejsce przebywania Boga – niebo. Powiązanie (wprawdzie dosyć wątpliwe) tego wyrazu z komi-zyriańskim wyrazem oznaczającym wiedźmę może świadczyć o dobroczynnej funkcji lekarza (podobnie jak gwarowe fińskie użycie wyrazu *jumala* na określenie znachora), ponadto może być to podkreślenie aspektu żeńskiego. Z kolei aspekt męski jest dobitnie komunikowany przez spokrewniony z wyrazem *jumala* teonim *Jumi*, odnoszący się do bóstwa płodności, które dodatkowo nabyło pewne cechy negatywne jako tego, który sprowadza choroby. Wynika z tego, że Bóg ma charakter ambiwalentny – zarówno może sprowadzać choroby, jak i je leczyć. O wpływach prawosławia świadczy zachowane w niektórych dialektach znaczenie 'ikona, obraz świętego'.

4.2. Hasła słownikowe

Opis fińskiego obrazu Boga opieram na dwóch słownikach objaśniających tego języka, wydanych w odstępie około połowy wieku: *Nykysuomen sanakirja. Osat I ja II A-K* Werner Söderström Osakeyhtiö Porvoo – Helsinki – pierwszego słownika języka fińskiego, którego pierwsze wydanie pochodzi z lat 1951-1961 oraz *Kielitoimiston sanakirja 1. osa A-K* Kotimaisten kielten tutkimuskeskus Helsinki z 2006. Eksplikacje zostały uzupełnione o przykłady użycia, w tym o cytaty z fińskiej literatury pięknej czy teksty religijne: cytaty biblijne i fragmenty katechizmu Lutra.

4.2.1. Analiza haseł słownikowych *jumala*

Hasłu *jumala* 'Bóg' w obu słownikach przypisano dwa główne znaczenia (oznaczone liczbami: 1 i 2), przy czym znaczenia te mogą się dodatkowo składać z kilku znaczeń bardziej szczegółowych (oznaczonych literami). Słownik starszy jest pod tym względem bardziej wyczerpujący i notuje w sumie siedem znaczeń szczegółowych (3 dla I znaczenia głównego i 4 dla II znaczenia głównego), słownik nowszy wyodrębnia jedynie trzy znaczenia szczegółowe dla II znaczenia głównego. Dodatkowo niekiedy w ramach jednej eksplikacji podano uściślenie dotyczące użycia metaforycznego. Uogólniając można stwierdzić, że pierwsze znaczenie odnosi się do politeistycznej koncepcji bóstwa, natomiast drugie – do monoteistycznej.

4.2.1.1. Politeistyczne znaczenie wyrazu *jumala*

W słowniku starszym podano informację o tym, że wyraz *jumala* może występować również w liczbie mnogiej, ale tylko wówczas, kiedy jest użyty w swoim pierwszym – politeistycznym – znaczeniu, w którym wyróżnia się dokładnie trzy znaczenia szczegółowe. Pierwsze z nich przedstawia się następująco:

[1951] (1) **a.** polyteistisen, pakanallisen käsityksen mukaan: tav. persoonalliseksi käsitetty yliluonnollinen olento, jonka luullaan hallitsevan luonnonvoimia, ihmisten kohtaloita ym., jumalolento, epäjumala. | Muinaissuomalaisten pakanalliset j:at, Tulen, veden, tuulen, ukkosen, taivaan, manalan j. Olympoksen j:at. Roomalaiset palvelivat monia j:ia. Mars oli sodan j. Keisari Augustus julistettiin kuolemansa jälkeen j:aksi. Uhrata j:lle. Älä pidä muita j:ia minun rinnallani VT. – Kaunis kuin nuori j. Jonka j:at tahtovat tuhot, sen he lyövät sokeudella. – *Kuv.* Palvella vieraita j:ia 'olla uskon j:ien aatteelle, harrastaa j:ien vierasta [tms.]'. – *Yhd.* auringon-, meren-, sodan-, tulen-, valon-, voitonj.; koti-, sukuj.; pää-, ylij.; epäj.; puolij.

'według politeistycznego, pogańskiego zapatrywania: nadprzyrodzona istota, zazwyczaj wyobrażana osobowo, która, jak myślano, panuje nad siłami przyrody, ludzkimi losami itd., bóstwo, bożek. | Staro-fińscy pogańscy bogowie, Bóg ognia, wody, wiatru, pioruna, nieba, krainy umarłych. Bogowie olimpijscy. Rzymianie oddawali cześć wielu bogom. Mars był bogiem wojny. Cesarza Augusta ogłoszono po jego śmierci bogiem. Składać ofiary bogu. Nie miej bogów innych przede mną ST. – Piękny jak młody bóg. Komu bogowie życzą zguby, tego uderzą ślepotą. – *Przen.* Służyć obcym bogom. 'być niewiernym jakiejś idei, interesować się obcą [itp.]'. – *Comp.* bóg słońca, morza, wojny, ognia, światła, zwycięstwa; bóg domowy, rodowy; bóg główny, najwyższy; bożek; półbóg.'

Można stwierdzić, że jest to podstawowe znaczenie tego wyrazu. W słowniku nowszym odpowiada mu początek eksplikacji znaczenia politeistycznego:

[2006] (1a) tav. persoonallisiksi käsitettyjä yliluonnollisia olentoja, joiden uskotaan hallitsevan luonnonvoimia, ihmisten kohtaloita ym. *Muinaissuomalaisten jumalat. Tulen, veden, sodan jumala myös* →←. *Koti-, ylijumala. Epäjumala. Uhrata jumalille. Jumalten tuho. Kuv.* (...) *Jumalten juoma* erittäin hyvänmakuisesta juomasta, nektari. 'istoty nadprzyrodzone, zazwyczaj wyobrażane osobowo, które, jak wierzono, panują nad siłami przyrody, losami ludzi itd. *Bogowie starożytni. Bóg ognia, wody, wojny, również* →←. *Bóg domowy, najwyższy. Bożek. Składać ofiarę bogu. Zmierzch bogów.* Przen. *Napój bogów* o wyjątkowo smacznym napoju, nektar.'

Drugie z wyróżnionych przez starszy słownik znaczeń szczegółowych odpowiada jednemu ze znaczeń polskiego wyrazu „bożek” i odnosi się do materialnego wyobrażenia bóstwa:

[1951] (1) **b.** (epä)jumalankuva. | He ovat tehneet itselleen j:an kullasta VT. – *Yhd. Puuj.*
'obraz boga (bożka). | Uczyli sobie boga ze złota ST. – *Comp. Drewniany bóg.*'

Trzecie to znaczenie przenośne:

[1951] (1) **c.** *kuv. palvonnan t. ihailun kohde, esikuva tms.* | Hänen nuoruutensa j:ia olivat Spinoza ja Tolstoi. Aikakauden kirjalliset j:at. Raha on rikkaan j., uni köyhän kestinpito SL.
'*przen.* wzór, obiekt uwielbienia lub podziwu itp. | Bogami jego młodości byli Spinoza i Tolstoj. Literaccy bogowie epoki. Pieniądz jest bogiem bogatego, sen ucztą biednego SL.'

Użycie to pojawia się również w słowniku nowszym, jednak nie zostało w nim wyodrębnione jako osobny podpunkt:

[2006] (1b) **Kuv.** *Marx on hänelle jumala* ehdoton auktoriteetti, sokeasti seurattava esikuva.
'**Przen.** *Marx jest dla niego bogiem* absolutny autorytet, ślepo naśladowany wzór. *Napój bogów* o nadzwyczaj smacznym napoju, nektar.'

Z powyższych eksplikacji wynika następujący obraz boga (jako jednego z wielu bogów w ujęciu religii politeistycznych): jest to istota nadprzyrodzona, panująca nad przyrodą (a dokładniej nad poszczególnymi jej przejawami, w tym nad żywiołami i ciałami niebieskimi) i ludzkim losem (oraz ludzkimi czynnościami i uczuciami), zazwyczaj wyobrażana jako osoba, często przedstawiana w postaci posągów (bożków) wykonywanych z drewna lub metali szlachetnych. Bogowie są kojarzeni z rzeczami najlepszymi, ludzie podążają za nimi, ponieważ bogowie są autorytetami.

4.2.1.2. Monoteistyczne znaczenie wyrazu *jumala*

Notowane w słownikach jako drugie, jednak w praktyce, w środowisku kulturowym ukształtowanym przez chrześcijaństwo, często traktowane jako pierwsze znaczenie wyrazu *jumala* to znaczenie, jakie przypisują mu religie monoteistyczne ze szczególnym uwzględnieniem chrześcijaństwa (według starszego słownika) lub po prostu znaczenie chrześcijańskie (jak podaje nowszy słownik).

[1951] (2) vain yks. monoteistisen, vars. kristillisen käsityksen mukaan: kaiken olevaisen iankaikkinen ja kaikkivoipa luoja ja ylläpitäjä, Luoja, Herra, Isä, Kaikkivaltias (kirjoitetaan tällöin tav. isolla alkukirjaimella).

'tylko w l.poj. według monoteistycznego, a zwłaszcza chrześcijańskiego zapatrywania: wieczny i wszechmogący stwórca i zachowawca wszystkiego, co istnieje, Stwórca, Pan, Wszechmocny (w tym znaczeniu wyraz zwykle zapisywany wielką literą).'

[2006] (2) mm. Kristinuskossa palvottava korkein olento, Luoja, Herra, Kaikkivaltias.

'Najwyższa istota czczona w wierze chrześcijańskiej, Stwórca, Pan, Wszechmocny.'

Bóg jest tu określony jako najwyższa istota, która odbiera cześć od wyznawców chrześcijaństwa. Najważniejsze jego cechy zostały przedstawione poprzez podanie wyrazów synonimicznych względem *jumala*, lub boskich epitetów, które uległy substantywizacji: Stwórca, Pan, Wszechmocny. Starszy słownik dodaje cechę wiecznego trwania i dbania o wszechświat.

Oba słowniki wyliczają w tym punkcie kilka znaczeń szczegółowych, jednak nie pokrywają się one dokładnie ze sobą. W pierwszym podpunkcie starszy słownik ogranicza się do podania kilkunastu przykładów użycia wyrazu *jumala*, zaczerpniętych przede wszystkim ze Starego i Nowego Testamentu, oraz z Wyznania Wiary, przytoczonego za Małym Katechizmem Lutra.

[1951] (2) a. Minä olen Herra, sinun J:asi VT. Alussa oli Sana, ja Sana oli J:an tykönä, ja Sana oli J. UT. Minä uskon Isään J:aan, kaikkivaltiaaseen, taivaan ja maan Luojaan KATEK. Kristinuskon J. on henki ja hänen varsinainen elämänsisällyksensä on pyhä rakkaus. Kolmiyhäinen J.: Isä, Poika ja Pyhä Henki. Pyhä, armollinen, elävä, kaikkivoipa, iankaikkinen, vanhurskas J. Isiemme J. J:an sana, ilmoitus. J:an valtakunta. J:an armo, rauha, kunnia. J:an kymmenet käskyt. Kristus, J:an ainoa poika. Kieltää J. Kiittää, palvella, pelätä, rukoilla, ylistää J:aa. Kuulla J:aa enemmän kuin ihmisiä. Alussa loi J. taivaan ja maan VT. Ette voi palvella J:aa ja mammonaa UT. Ihminen päättää, J. säättää SL.

'Ja jestem Pan, Bóg twój ST. Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga, a Bogiem było Słowo NT. Wierzę w Boga Ojca, wszechmogącego, stwórcę nieba i ziemi KATECHIZM. Chrześcijański Bóg jest duchem a rzeczywistością jego życia jest święta miłość. Trójjedyny Bóg: Ojciec, Syn i Duch Święty. Święty, łaskawy, żywy, wszechmogący, wieczny, sprawiedliwy Bóg. Bóg naszych ojców. Słowo Boże. Królestwo Boże. Boża łaska, Boży pokój, Boża chwała. Dziesięcioro Przykazań Bożych. Chrystus, Syn Boży jednorodzony. Odrzucać Boga. Dziękować, służyć Bogu, bać się Boga, modlić się, błagać Boga, wychwalać Boga. Bardziej słuchać Boga niż ludzi. Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię ST. Nie można służyć Bogu i mamonie NT. Człowiek wykonuje pracę, Bóg ustanawia [Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi].'

Podobnie czyni słownik nowszy, chociaż podaje jedynie sześć przykładów użycia:

[2006] (2) a. *erisn. Kolmiyhäinen Jumala. Kristus, Jumalan poika. Jumalan valtakunta. Luottaa, uskoa Jumalaan. Rukoilla Jumalaa. (...)*

'**imię własne.** Trójjedyny Bóg. Chrystus, syn Boży. Królestwo Boże. Wierzyć w Boga. Modlić się do Boga. (...)'

Ważnym uzupełnieniem jest jednakże podanie informacji o tym, że wyraz 'Bóg' w znaczeniu monoteistycznym jest traktowany jak imię własne.

Drugie znaczenie szczegółowe zostało zanotowane w obu słownikach (choć w nowszym jedynie jako część poprzedniego podpunktu) jako rzadkie. Dotyczy ono Chrystusa, czyli wcielonej drugiej Osoby Trójcy, i najczęściej pojawia się w kontekście tytułu, jaki przyznał jego matce sobór powszechny w Efezie.

[1951] (2) b. *harv. Kristuksesta. | Neitsyt Maria, J:an äiti.*

'(rzadko) o Chrystusie. | Maryja Panna, matka Boża.'
[2006] (2) a. (...) **Harv.** Kristuksesta. *Neitsyt Maria, Jumalan äiti.*
'(...) **Rzadk.** O Chrystusie. *Maryja Panna, matka Boża.'*

Przedostatni podpunkt to wyliczenie różnych utrwalonych wyrażen, w których występuje wyraz *jumala*. Z umiejscowienia wewnątrz części hasła poświęconej monoteistycznemu znaczeniu tego wyrazu wynika, że wspomniany w tych zwrotach Bóg jest tożsamy z Bogiem chrześcijańskim. Zresztą niektóre z wymienionych zwrotów to fragmenty liturgii.

[1951] (2) c. eril. vakiintuneissa yhteyksissä | J. armahtakoon. J. minua auttakoon. J. suokoon [t. suokoon J.], että – –. Jos J. suo. J. (olkoon) kanssanne! Rauhan J. olkoon teidän kaikkien kanssa! J. tietää [t. tietäköön], että olen koettanut parhaani. Menkää J:an nimeen. Jääkää J:an haltuun! J:an [= Jumalalle] kiitos, että pelastuit. Pidä J. mielessäsi. Oli j:an ihme, ettei käynyt pahemmin. – Taiteilija j:an armosta 'armoitettu, verraton taiteilija'. Joka j:an [= jok'ikinen] päivä, pyhä, kesä. Keskellä j:an kirkasta päivää. – J:an selän takana 'kaukana, syrjäisessä seudussa'. Tässä J:an hylkäämässä [= syrjäisessä, karussa, kurjassa tms.] paikassa.

'w różnych utrwalonych wyrażeniach | Niech Bóg się zmiłuje. Niech Bóg mi dopomoże. Niech Bóg broni, żeby... Jeśli Bóg dopuści. Niech Bóg będzie z wami! Niech pokój Boży będzie z wami wszystkimi! Bóg wie, że starałem się najlepiej, jak umiałem. Niech idzie w Bożym imieniu. Niech zostawi to Bożej pieczy! Dzięki Bogu, że ocalałeś. Miej Boga w sercu / w myśli. To był Boży cud, że nie stało się nic gorszego. – Artysta z Bożej łaski 'utalentowany, niezrównany artysta'. Każdego Bożego dnia, święta, lata. W środku Bożego jasnego dnia. – Za plecami Boga 'daleko, na uboczu'. W tym opuszczonym przez Boga [dalekim, żalonym] miejscu.'

[2006] (2) b. sanonnoissa (us. yleisnimenä). *Jos Jumala suo. Oli jumalan onni, että – –. Jumalan [= Jumalalle] kiitos, hän elää! Taiteilija jumalan armosta armoitettu, verraton taiteilija. Joka jumalan [= joka ikinen] päivä. Jumalan selän takana syrjäseudulla. Ankea jumalan hylkäämä [myös →←] seutu.*

'w powiedzeniach (często jako rzeczownik pospolity). *Jeśli Bóg dopuści. To było Boże szczęście, że... Dzięki Bogu, on żyje! Artysta z Bożej łaski utalentowany, niezrównany artysta. Każdy Boży dzień. Za plecami Boga. na uboczu. Trudna, zapomniana przez Boga okolica.'*

Uwagę polskiego czytelnika zwraca przede wszystkim odmienne, wręcz odwrotne niż w języku polskim znaczenie wyrażenia „artysta z Bożej łaski”.

Ostatni podpunkt to wyliczenie utrwalonych w języku zawołań, błogosławieństw czy skarg.

[1951] (2) d. huudahduksissa, siunauksissa, päivittelyissä yms. | J., kuinka pelottaa! J:ani, milloin tämä loppuu! Voi herra j.! Herra j. tuota lasta! Hyvä j., miltä sinä näytät! Älkää j:an tähden lyökö! Kaikkihan me olemme erehtyväisiä, j. paratkoon. Ota, j:an luoma, jos mielesi tekee. J. ties, missä hän nyt on. J. auttakoon, mitä se lapsi nyt tekee! Kost' j.! [kans. kiittämistapa]. Jumal'antakoon! [kans. vastaus tervehtimiseen]. Nyt siitä, j:an kiitos [myös], päästiin. J:an kiitos, ei enää ole hätää!

'w zawołaniach, błogosławieństwach, skargach itp. | Boże, jak straszy! Mój Boże, jak to się skończy! O Panie Boże! Panie Boże tamto dziecko! Dobry Boże, jak ty wyglądasz! Nie bijcie, na Boga! My wszyscy błądzimy, niech Bóg poprawi [Boże uchwaj!]. Weź, stworzenie Boże, jeśli chcesz. Bóg wie, gdzie on teraz jest. Niech Bóg chroni, co to dziecko teraz robi! Bóg zapłać! [niech Bóg pomści – ludowe]. Niech Bóg da [ludowa odpowiedź na pozdrowienie]. Dzięki Bogu, teraz to osiągnęliśmy. Dzięki Bogu, nie ma już problemu!'

[2006] (2) c. huudahduksissa, siunailuissa, päivittelyissä yms. *Herra jumala tuota lasta! Voi hyvä jumala! Älä jumalan tähden tee sitä! Nyt siitä jumalan kiitos päästiin.*

'W zawołaniach, błogosławieństwach, skargach itp. *Panie Boże to dziecko! O, dobry Boże! Na Boga, nie rób tego! Dzięki Bogu, osiągnęliśmy to.'*

Na podstawie przytoczonych przykładów użycia można zauważyć, że Bóg jest miłosierny i pomaga tym, którzy go wzywają, chroni ich i dba o nich, o ich sprawy i o ich wierzących, jest dobry, daje pokój, jest wszechwiedzący, udziela ludziom umiejętności. Panuje nad wszystkim, w tym również nad czasem, jest stwórcą wszystkiego. Jest wzywany na pomoc w momentach

niebezpieczeństwa, lecz często również z bardziej błahych powodów, np. w zaskoczeniu. Na językowy obraz Boga składają się również wyobrażenia antropomorficzne, np. przekonanie o tym, że Bóg ma plecy.

4.2.2. Wyrazy derywowane od podstawy słotwórczej *jumala*

4.2.2.1. Wyrazy derywowane za pomocą prefiksacji

Cząstka *epä-* to jeden z niewielu fińskich produktywnych prefiksów. Jej znaczenie to zasadniczo zaprzeczenie następującego po niej rdzenia, a odpowiadają jej takie prefiksy używane w języku polskim, jak *nie-*, *bez-*, *anty-*. Wyraz *epäjumala* został utworzony przez fińskiego reformatora, biskupa Mikaela Agricolę, na potrzeby tłumaczenia tekstu Biblii na język fiński. Podstawowe, dosłowne znaczenie tego wyrazu słowniki objaśniają następująco:

[1951] (1) pakanain jumala. | Palvella e:ia. Pakanain e:at ovat hopeata ja kultaa, ihmiskätten tekoa VT.
'pogański bóg. | Czcic bożki. Bożki pogan są ze srebra i ze złota, uczynione rękami ludzkimi ST.'
[2006] väärä, pakanoiden jumala. (...)
'fałszywy, pogański bóg. (...)'

Znaczenie to wyraża monoteistyczne, wyrażone w Biblii przeświadczenie, że jest tylko jeden prawdziwy Bóg, a to, co wbrew temu jest nazywane bogami, to bogowie fałszywi, nieprawdziwi, bożki. Słownik starszy ogranicza się tu jedynie do podania informacji, że *epäjumala* odnosi się do pogańskich bóstw, natomiast, co ciekawe, słownik nowszy dodaje, że są to bogowie fałszywi.

Drugie, przerośnięte znaczenie wynika z pierwszego i odpowiada przerośniętemu użyciu wyrazu *jumala*.

[1951] (2) jumaloitu henkilö, esine t. asia, „jumala”. | Elokuvan e. Rakkaani, e:ani. Raha ja kunnia ovat meidän aikamme e:ia. Uskollisuus, kunnia – e:ani ovat. KIVI. Varjele minua tekemästä itselleni e:aa maallisista tavaroista ja kiinnittämästä niihin sydäntäni AK.
'ubóstwiona osoba lub rzecz, „bóg”. | Bożek filmu. Miłości, mój bożku. Pieniądz i sława są bożkami naszych czasów. Wierność i honor... są moimi bożkami. KIVI. Strzeż mnie od tego, abym czynił sobie bożki z ziemskich rzeczy i aby oddał im swoje serce AK.'
[2006] (...) **Kuv.** Jumaloinnin, palvonnan kohde, idoli. *Nuorison epäjumalat. Raha epäjumalana.*
'(...) **Przen.** Ubóstwiana, czczona rzecz, idol. Bożki młodości. Pieniądz jako bożek.'

Bożkiem dla kogoś może być zarówno ktoś inny, jak i jakaś rzecz czy idea.

Konkretnie znaczenie dotyczące przedmiotu kultowego przedstawiającego pogańskiego boga jest wyrażone przez wyraz złożony *epäjumalankuva* 'obraz fałszywego boga'.

Przymiotnik *epäjumalinen* można traktować jako pochodny od omówionego rzeczownika *epäjumala*, jednak bardziej zasadne wydaje się potraktowanie go jako zaprzeczenia przymiotnika *jumalinen*, ponieważ jego znaczenie jest tożsame ze znaczeniem przymiotnika *jumalaton* 'bezbożny'.

[1951] **epäjumalinen** *a.* jumalaton. | E: jumalaiset sanat. Tapain turmelus seuraa e: jumalaisuutta.
'bezbożny. | Bezbożne słowa. Nieprawość towarzyszy bezbożności.'

Natomiast czasownik *epäjumaloida* jest wyrazem utworzonym regularnie od podstawy *epäjumala*, ponieważ jego znaczenie pokrywa się ze znaczeniem wyrazu *jumaloida* 'ubóstwiać'.

[1951] **epäjumaloйда** *v.* -nti *teonn.* pitää epäjumalana, jumaloida, palvoa, ihailla t. rakastaa suuresti. | Seitapatsaiden e:minen korkeilla vuorilla Kianto. E:va rakkaus. A:ta suorastaan e:daan hänen suoran luonteensa vuoksi. Tieteen, teatterin e:nti.
'uważać za bożka, ubóstwiać, czcić lub zbyt kochać. | Ubóstwiane posągi na wysokich górach Kianto. Ubóstwana miłość. Po prostu ubóstwiano A z powodu jego prostego charakteru. Ubóstwianie wiedzy, teatru.'

4.2.2.2. Przymiotniki (i przysłówki) derywowane za pomocą sufiksacji

Ze względu na regularność tworzenia przysłówków od przymiotników wyrazy należące do tych części mowy omówię razem.

Wyraz *jumalainen* 'boski' ma wiele znaczeń. Starszy słownik podaje na pierwszym miejscu znaczenie tożsame pierwszemu znaczeniu wyrazu *jumalallinen* 'Boży':

[1951] (1) **a.** *tav:mmin jumalallinen* (1). | J:sta alkuperää oleva olento. Jumalista olet sinä syntynyt, jumalien luokse olet palaava, sinä synnyttäsi j. WALTARI. – *S:sesti mon.*, vars. *runok.* Jumalat. | – – noissa pitkissä pidoissa, / j:sten juomingeissa LEINO. Alla puiden kukkivaisten / kuiskitaan ja kujeillaan, / kuolevain ja j:sten / liitot salaa solmitaan KOSKENN.

'zazwyczaj jumalallinen (1). | Istota mająca Boże pochodzenie. Urodziłeś się z bogów, do bogów wracasz, Boży ze swojego urodzenia. WALTARI – *Zazwyczaj w liczbie mnogiej, poetyckie:* bogowie. | – – w tych długich biesiadach / pijatykach bogów LEINO. Pod okwieconymi drzewami / szepta się i psoci, / zawiązując ukradkiem związek / śmiertelników i bogów KOSKENN.'

Kolejne znaczenie wyrazu *jumalainen* (zanotowane w nowszym jako pierwsze a w starszym stanowiące drugi podpunkt pierwszego znaczenia głównego):

[1951] (1) **b.** *kuv.* -sesti *adv.* suurenmoinen, suurenmoisen kaunis, ihana, ylevä, jumalallinen. | J. ihminen, kaunotar. J. Greta Garbo. Danten „J. näytelmä”. J. juoma. Mikä j. yö! J:sen kaunis. Hän on saanut aatteensa j:sen luomisinnon haltioituneena hetkenä AHO. Caesar j. oi, / noin ei kukaan laulaa voi KOSKENN

'*przen.* jumalaisesti *przysł.* wyborczy, znakomity, piękny, cudowny, wyniosły, majestatyczny, boski. | Boski człowiek, piękność. Boska Greta Garbo. „Boska komedia” Dantego. Boski napój. Jaka boska noc! Bosko piękny. Wpadł na pomysł Bożej radości tworzenia w chwili zachwycenia AHO. Cezar był boski, / niemal nikt nie może śpiewać. KOSKENN'

[2006] (1) ylimaallisen ihana, lumoava, hurmaava, taivaallinen, suurenmoinen; vrt. Jumalallinen. *Mikä jumalainen yö! Jumalainen Greta Garbo. Jumalaisen kaunis.*

'Nieziemsko cudowny, czarujący, upajający, niebiański, znakomity; zob. Jumalallinen. *Jaka boska noc! Boska Greta Garbo. Bosko piękny.*'

wynika z obrazu Boga jako najwyższej jakości, jako uosobienia czegoś najlepszego, najpiękniejszego, najznakomitszego, identyczne znaczenie ma utworzony od niego przysówek *jumalaisesti*:

[2006] vrt. jumalainen 1. *Laulaa jumalaisesti.*
'zob. jumalainen (1) *Śpiewa bosko.*'

Ostatnie znaczenie tego przymiotnika realizuje się właściwie jedynie w utworzonych od niego rzeczownikach złożonych używanych do klasyfikowania religii jako politeistycznych lub monoteistycznych.

[1951] (2) *poss. -suus omin. Moni-, yksij.*
'jumalaisuus '-bóstwo': Wielobóstwo, jedynobóstwo.'
[2006] (2) *Moni-, yksijumalainen uskonto.*
'jedynobóstwo, wielobóstwo.'

Kolejny przymiotnik to *jumalallinen*, którego podstawowe znaczenie wynika bardziej bezpośrednio z podstawowego znaczenia wyrazu *jumala* i najlepiej da się przetłumaczyć na język polski jako „Boży”:

[1951] (1) Jumalalle t. jumalille kuuluva, Jumalan, jumalainen, jumal-. | J. ilmestys, ilmoitus, johdatus, maailmanjärjestys, oikeus, sallimus, valta. Kristuksen j. ja inhimillinen luonto. Keisarille osoitettiin j:sta kunnioitusta. J. kaitselmus on ollut mukana tässä kehityksessä.
'Należący do Boga lub bogów, Boży. | Boże objawienie, Boża wola, Boże wprowadzenie, Boże urządzenie świata, Boża sprawiedliwość, dopust Boży, królestwo Boże. Boska i ludzka natura Chrystusa. Cesarz odbierał boską cześć. Boża opatrność była z nim przy tym przedsięwzięciu.'
[2006] Jumalalle t. jumalille kuuluva, Jumalan, jumal-; vrt. jumalainen. *Jumalallinen oikeus, valta. Kristuksen jumalallinen ja inhimillinen olemus.*
'Odnoszący się do Boga lub bogów, Boży; zob. jumalainen. *Boża sprawiedliwość, Boża władza. Boska i ludzka natura Chrystusa.*'

Drugie znaczenie odpowiada natomiast wyrazowi *jumalainen* i odpowiada mu polski przymiotnik „boski”.

[1951] (2) | Mikä j. musiikki AHO. Kun oli niin j:sen hauskaa tanssia! TALVIO.
'jaka boska muzyka! AHO. Kiedy był tak bosko wesoły taniec! TALVIO.'

Kolejny przymiotnik, utworzony bezpośrednio od podstawy słowotwórczej *jumal-*, to *jumalinen*:

[1951] *a. -sesti adv. -suus omin. Jumalaa pelkäävä, uskonnollinen, hurskas.* | J. ihminen, elämä, koti, kirja. [Simeon] oli vanhurskas ja j. mies UT. Elää j:sesti, kuten Jumalan lasten sopii. Jatkuva rukouksen yhteys Jumalan kanssa on j:suutta. – *S:sesti.* Parempi siivo syntinen kuin paha j. SL.
'Bogobojny, wierzący, pobożny. | Boży człowiek, życie, dom, książka. [Symeon] był sprawiedliwy i bogobojny NT. Życ po bożemu, jak przystoi dziecku Bożemu. – Lepszy jest przyzwoity grzesznik niż zły pobożny SL.'
[2006] jumalaapelkäävä, uskonnollinen, hurskas. *Jumalinen ihminen.*
'bogobojny, wierzący, pobożny. *Pobożny człowiek.*'

Oznacza on człowieka pobożnego, bogobojnego, wierzącego, czyli Bożego, takiego, który przebywa z Bogiem i przez to pod pewnym względem upodabnia się do niego.

Można odeń utworzyć np. przysłówek *jumalisesti*, o analogicznym znaczeniu:

[2006] vrt. jumalainen. *Elää jumalisesti.*
'zob. jumalainen. *Życ po bożemu.*'

oraz rzeczownik *jumalisuus* 'pobożność':

[2006] **jumalisuus** vrt. jumalinen. *Teennäinen jumalisuus.*
'zob. jumalinen. *Udawana pobożność.*'

Ważną grupą przymiotników w języku fińskim są te utworzone za pomocą sufiksu karytywnego *-tOn*, oznaczającego brak jakiejś cechy. Przymiotnik *jumalaton* można zatem przełożyć jako 'bezbożny'.

[1951] (1) **a.** Jumalaa pelkäämätön, syntinen, synnillinen, maailmallinen;)(jumalinen, hurskas. | J. ihminen. Ajan henki oli j. Rietas ja j. meno. Elää j:tomasti. Puhua j:tomia. Autuas se mies, joka ei vaella j:tomain neuvossa VT. Nuhteettoman vanhurskaus tasoittaa hänen tiensä, mutta j. sortuu j:tomuuteensa VT.

'Niebojący się Boga, grzeszny, ziemski;)(pobożny. | Bezbożny człowiek. Duch czasu był bezbożny. Bezwstydny i bezbożny. Życ bezbożnie. Mówić bezbożności. Błogosławiony mąż, który nie idzie za radą bezbożnych ST. Sprawiedliwość toruje nienagannemu drogę, lecz bezbożny upada wskutek swej bezbożności NT.'

[2006] (1) Jumalaa pelkäämätön, syntinen, synnillinen, maailmallinen. *Julki jumalaton ihminen. Rietas ja jumalaton meno.*

'Niebojący się Boga, grzeszny, ziemski. *Jawnie bezbożny człowiek. Bezwstydny i bezbożny.*'

Podobnie jak w innych językach, również tu ze znaczeniem dosłownym „niewierzący” wiąże się pejoratywne znaczenie „grzeszny”. Z tej konstatacji wynika pośrednio twierdzenie, że Bóg jest postrzegany jako ten, który uświęca człowieka, który chroni go od popełniania grzechów, a jeśli ktoś Boga odrzuca, to tym samym pozostaje grzesznikiem. Warto jednak zauważyć, że pejoratywność określenia *jumalaton*, przynajmniej sądząc na podstawie przytoczonych eksplikacji, ogranicza się do sfery religijnej (pojęcie grzechu to pojęcie religijne, a nie ogólnomoralne), pejoratywny wydźwięk tego wyrazu wydaje się więc słabszy od wydźwięku węgierskiego wyrazu *istentelen*, który może oznaczać również kogoś podłego, nikczemnego, czyli złego nie tylko w kontekście religijnym.

W użyciu rzeczownikowym wyraz ten oznacza ateistę:

[1951] (1) **b.** *s:sesti* jumalankieltäjä, ateisti. | J:tomien liike Neuvosto-Venäjällä.
'jako rzeczownik: bezbożnik, ateista. | Związek ateistów w Rosji sowieckiej.'

Przenośne, potoczne znaczenie wyrazu *jumalaton* wiąże się z przesadą i niemożliwym zintensyfikowaniem jakiejś cechy, zazwyczaj negatywnej, choć niekoniecznie:

[1951] (2) **ark.** Tavattoman suuri, voimakas tms., tavaton, mahdoton, kauhea, hirveä. | Nousi j. ilma. Ajoin j:onta vauhtia. Nosti asiasta j:toman metelin. J. kiire. Pojat ryypäävät niin j:tomasti [us.: ju·mala·ttomasti]. – *jumalattoman* [us. ju·mala·ttoman] tavattoman, mahdottoman, kauhean. | J. suuri puu. J:toman paksu sumu.

'pot. niezwykle wielki, intensywny itp., nadzwyczajny, niemożliwy, straszny. | Pojawiła się bezbożna pogoda. Jechał z bezbożną prędkością. Wzniósł bezbożny hałas o tę sprawę. Bezbożny pośpiech. Chłopcy pili tak bezbożnie. – *jumalattoman* 'bezbożnie' nadzwyczajnie, niemożliwie, strasznie. | Bezbożnie wielkie drzewo. Bezbożnie gęsta mgła.'

[2006] (2) **ark.** tavattoman suuri, kova, ankara tms., tavaton, mahdoton, valtava, hirmeinen, kamala, julmettu. *Jumalaton kiire. Nosti asiasta jumalattoman metelin. Jumalattoman iso huoneisto.*

'**pot.** niezwykle wielki, twardy, srogi itd., niezwykle, niemożliwy, niesamowity, okropny, olbrzymi, straszny, nikczemny. *Bezbożny pośpiech. Wzniósł z tego powodu bezbożny krzyk. Bezbożnie wielkie mieszkanie.*

Notowany w nowszym słowniku w osobnym haśle przysłówkę *jumalattomasti* odpowiada obu znaczeniom przymiotnika, od którego został utworzony:

[2006] **jumalattomasti** vrt. jumalaton. *Elää jumalattomasti. Ark. Kalaa tuli jumalattomasti.*
'zob. jumalaton. *Żyje bezbożnie. Pot. Ryby bezbożnie brały.*'

– może oznaczać zarówno bezbożne życie, jak i duże natężenie jakiejś cechy albo czynności, w tym również pozytywnej, jak ostatni przykład w powyższym haśle.

4.2.2.3. Rzeczowniki derywowane za pomocą sufiksacji

Jednym z rzeczowników pochodnych od rzeczownika *jumala* jest *jumalatar*, utworzony za pomocą formantu feminitywnego *-tar*, pochodzącego od rzeczownika tytär 'córk[a]'. Pomimo tego, że język fiński nie posiada gramatycznej kategorii rodzaju, występują w nim środki, za pomocą których można wskazać na żeńską płć danej osoby lub zwierzęcia. Nie istnieje natomiast analogiczny sufix męski, z czego wynika, że płć męska jest traktowana jak domyślna.

[1951] **jumalat** s. naispuolinen jumaluus; vars. *ylät. jnk abstr. käsitten, aatteen tms. henkilöitymä, haltijatar, hengetär. | Kreikkalaisten jumalat ja j:taret. Afrodite oli kauneuden ja rakkauden j. Roomalaiset kunnioittivat Vestaa kotilieden j:tarena. Viisauden, hedelmällisyyden, oikeuden, voiton j. Eino Leino palveli jo heti alusta pitäen fantasian j:taria Kianto. – Kuv. rakastetusta, palvotusta, ihaillusta naisesta. | Ylväs, kaunis kuin j. Rakkaani, j:tareni! – Yhd. Paikallis-, suojelusj.; koston-, lemmen-, rakkauden-, sodan-, totuuden-, voitonj.*

'żeńskie bóstwo; właśc. wyszukane uosobienie jakiegoś abstrakcyjnego pojęcia, idei itp., mitologiczna władczyni, wieszczka. | Grecy bogowie i boginie. Afrodyta była boginią piękności i miłości. Rzymianie czcili Wstę jako boginię ogniska domowego. Bogini mądrości, płodności, sprawiedliwości, zwycięstwa. Eino Leino służył już od początku boginiom fantazji Kianto. – *Przen.* o kochanej, ubóstwianej, podziwianej kobiecie. | piękna jak bogini. Moja miłości, moja bogini! – *Comp.* Bogini miejsca, bogini przeznaczenia, zemsty, miłości, wojny, prawdy, zwycięstwa.'

[2006] **jumalatar** naispuolinen jumalolento, haltijatar, hengetär. *Venus, kauneuden ja rakkauden jumalatar. Koston, voiton jumalatar myös →←. Piirteet kuin jumalattarella.*

'żeńska istota boska, (mitologiczna) władczyni, wieszczka. *Wenus, bogini piękna i młodości. Bogini zemsty, bogini zwycięstwa również →←. Rysy jak u bogini.*'

Pierwotne znaczenie wyrazu *jumalatar* to bóstwo płci żeńskiej, podane przykłady pochodzą zarówno z mitologii antycznej, greckiej i rzymskiej, jak i fińskiej (użycie jako synonimów wyrazów *haltijatar, hengetär*). Przenośne znaczenie, należące do stylu wysokiego, to uosobienie jakiegoś pojęcia jako bogini. Ponadto cechą bogini wyzyskiwaną w użyciu tego rzeczownika jest zazwyczaj jej piękno.

Drugim rzeczownikiem pochodzącym od wyrazu *jumala* jest *jumaluus* 'bóstwo'. Jego pierwsze znaczenie dotyczy po prostu boga, istoty będącej bogiem:

[1951] (1) jumalolento, jumala. | Obinugrilaisten mukaan sankarien henget muuttuivat j:ksiksi. Budhalaiset uskovat j:den asettuneen asumaan dalai-lamaan. Kristinuskon mukaan j:dessä on kolme persoonaa. Uskonto on ihmisen suhde yli-inhimilliseen, j:teen, eli lyhyesti sanoen jumalaan. – *Yhd. joki-, kuu-, lähde-, meri-, nais-, pää-, tuli-, ukkosj.*

'istota boska, bóg. | Według Ugrów znad Obu dusze bohaterów zmieniają się w bóstwa. Buddyści wierzą, że bóstwo zamieszkało w dalajlamie. Według chrześcijaństwa w bóstwie są trzy osoby. Wiara jest stosunkiem człowieka do tego,

co ponadludzkie, do bóstwa, czyli mówiąc krótko do Boga. – *Comp.* bóstwo rzeki, księżycy, morza, bóstwo kobiece, główne bóstwo, bóstwo ognia, piorunów'
[2006] (1) jumalolento, jumala. *Kristinuskon kolmipersonainen jumaluus.*
'bóstwo, bóg. *Trójjedyne bóstwo chrześcijaństwa.*'

Drugie – dotyczy cechy bycia Bogiem, boskości, i w kontekście chrześcijańskim odnosi się zazwyczaj do osoby Chrystusa:

[1951] (2) jumalallinen olemus t. luonne, jumalallisuus. | Kristuksen j.
'boska natura, bóstwo. | Bóstwo Chrystusa.'
[2006](2) jumalallinen olemus, jumalallisuus. *Kristuksen jumaluus.*
'boża istota, natura. *Boskość Chrystusa.*'

Derywatem notowanym jedynie w starszym słowniku jest *jumalisto* 'panteon', utworzony za pomocą sufiksu *-stO* nazywającego zbiorowość.

[1951] **jumalisto** *koll.s.* jumalat. | Roomalaisten, votjakkien j.
'bogowie | Panteon rzymski, panteon wotiacki [udmurcki].'

4.2.2.4. Czasowniki derywowane za pomocą sufiksacji

W języku fińskim bezpośrednio od wyrazu *jumala* został utworzony tylko jeden czasownik – *jumaloida* 'ubóstwiać'. Jego pierwotne, bardziej dosłowne znaczenie podaje jedynie starszy ze słowników:

[1951] (1) pitää t. palvella t. kunnioittaa jumalana. | Esi-isämme ovat j:ineet luontoa. Muinaiskreikkalaiset j:ivat esim. hakkaamattomia kiviä, kasvavia puita sekä puupalkkeja. Luonnonkansat j:itsevat monia tavallisuudesta poikkeavia esineitä.
'uważać za boga lub czcić jako boga. | Nasi przodkowie ubóstwili przyrodę. Starożytni Grecy ubóstwili np. kamienie, drzewa lub kawałki drewna. Ludy prymitywne ubóstwiają wiele niezwykłych obiektów.'

Drugie znaczenie zostało w słowniku starszym opisane jako przenośne. Dotyczy ono ludzi lub rzeczy, które są przez ludzi traktowane tak, jakby były bogami, przy czym różnica względem wcześniejszego znaczenia polega na tym, że w przypadku znaczenia przenośnego osoby ubóstwiają coś mają świadomość, że obiekt ich czci nie jest bogiem, podczas gdy znaczenie dosłowne zakłada, że osoby ubóstwiające cesarza rzeczywiście wierzą w jego boskość.

[1951] (2) *kuv.* Ihaila, kunnioittaa, rakastaa ylen määrin, ylenpalttisesti. | Italian kansa j:i kansallissankariaan Garibaldia. Saada osakseen haltioitunutta j:intia. J:itu kaunotar. Taiteilijoiden j:ima Pariisi. Dulcinean j:itu nimi huulilla hän viruu taistelutantereella siunaten kohtaloa TARK.
'*przen.* Wielbić, kochać ponad miarę, zbytnio. | Naród włoski ubóstwił bohatera narodowego Garibaldiego. Doznać ekstatycznego ubóstwienia. Ubóstwiana piękność. Ubóstwiany przez artystów Paryż. Z ubóstwionym imieniem Dulcynei na ustach pokutuje los pobłogosławiony na polu bitwy TARK.'
[2006] *palvoa, ihaila, kunnioittaa t. rakastaa suuresti. Jumaloitu filmitähti. Poika jumaloi isäänsä.*
'wielbić, podziwiać, czcić lub bardzo kochać. Ubóstwiana gwiazda filmowa. Syn ubóstwiał swojego ojca.'

Od tego czasownika pochodzą dwa rzeczowniki: *jumalointi* nazywający czynność i *jumaloistija* nazywający jej wykonawcę:

[2006] **jumalointi** jumaloiminen.
'ubóstwanie.'

[1951] **jumaloitsija** *tek.* < ed.
'ten, który ubóstwia.'

4.2.3. Wyrazy złożone

Wyrazy złożone, w których człon *jumala* pełni funkcję podmiotu: *jumalanluoma* 'Boże stworzenie', *jumalantuomio* 'sąd Boży', *jumalanlahja* 'dar Boży',

[1951] **jumalanluoma** *s. ark.* (myös **jumalan luoma**) tav. ihmisestä, us. hieman pahoittelevasti, päivittelevästi. | *Voi sinua, j.! Mene, j.! Eikö se kuule, senkin turjake, j.!* KARHUM.

'Boże stworzenie' *recz. pot.* zwykle o człowieku, często nieco pobłaźliwie lub uskarżając się. | *Och, ty, Boże stworzenie! Idź, Boże stworzenie! Czyż tego też nie słyszy ten stary leń* [o mężu], *Boże stworzenie!* KARHUM.'

[2006] **jumalanluoma** tav. ihmisestä, us. säälittelevästi t. päivittelevästi. *On sitä monenlaista jumalanluomaa.*

'Boże stworzenie' zwykle o człowieku, często z politowaniem lub narzekając. *Jest wiele Bożych stworzeń.*

[1951] **jumalantuomio** *s. hist.* toimitus (kaksintaistelu, veteen heitto, kulkeminen tulen läpi tms.), jonka avulla jumaluuden uskottiin lausuvan syyllisyyden t. syyttömyyden tuomion.

'sąd Boży' *recz. hist.* procedura (pojedynek, próba wody, próba ognia itp.), za pośrednictwem której udowodniano czyjaś winę lub niewinność.'

[1951] **jumalanlahja** *s. myös:* Jumalan lahja. | *Hän on saanut erinomaisen j:n, huumorintajun.*

'dar Boży' *recz. również:* dar Boga. | *Otrzymał wyjątkowe dary Boga, poczucie humoru.'*

Z analizy niektórych wyrazów złożonych wynika, że Bóg jest w nich przedstawiany jako źródło: słowa (*jumalansana* 'słowo Boże, Biblia'), pokoju (*jumalanrauha* 'Boży pokój'), pożywienia lub alkoholu (*jumalanvilja* 'Boże zboże'), złej (burzliwej) pogody *jumalanilma* 'Boża pogoda' oraz (nieuleczalnej) choroby *jumalantauti* 'Boża choroba'.

[1951] **jumalansana** *s.* (myös: Jumalan sana) Jumalan ilmoitus, vars. Raamattu, ja siihen perustuva sananjulistus. | *Harjoittaa, julistaa, saarnata, viljellä j:a. Mennä kirkkoon j:a kuulemaan. Lukea j:a. – Kuv. Puheesta tms., jota on ehdottomasti uskottava. | Ei suinkaan se mitään j:a ole.*

'słowo Boże' *recz.* Boże objawienie, zwłaszcza Biblia i opierające się na niej zwiastowanie (przepowiadanie). | *Zajmować się słowem Bożym, głosić, zwiastować słowo Boże. Iść do kościoła aby słuchać słowa Bożego. Czytać słowo Boże. – Przen. O czymś całkowicie wiarygodnym. | To w żadnym wypadku nie było słowo Boże.'*

[2006] **jumalansana** (myös Jumalan sana) vars. Raamatusta ja siihen perustuvasta sananjulistuksesta. *Mennä kirkkoon jumalansanaa kuulemaan. Kuv. ehdottomasti uskottavasta t. noudatettavasta tekstistä, puheesta tms. Ei hänen mielipiteensä mitään jumalansanaa ole.*

'słowo Boże' zwykle o Biblii i opartym na niej głoszeniu/przepowiadaniu. *Iść do kościoła aby słuchać słowa Bożego. Przen. O całkowicie wiarygodnym tekście, mowie itp., takim, na którym można polegać. Jego zdanie nie jest żadnym słowem Bożym.'*

[1951] **jumalanrauha** *s. hist.* keskiaikainen kirkollinen rauhankäsky, joka kielsi sodankäynnin määräpäivinä t. -aikoina ja suojeli määrähenkilöitä ja -asioita.

'Boży pokój' *recz. hist.* średniowieczny kościelny zakaz prowadzenia działań wojennych w określonych dniach, zapewniający ochronę określonym osobom i rzeczom.'

[1951] **jumalanvilja** *s., vars. kans. ravinnosta:* viljasta, leivästä yms.; harvemmin viinasta. | *Puhtaasta j:sta leivottua leipää. Meinaan vain, että kun sillä politiikalla nyt on tämä j:kin [= viina] juoniteltu apteekkiin* ALKIO.

'Boże zboże' *recz., zwłaszcza lud.* o pożywieniu: zbożu, chlebie itd.; rzadziej o wódce. | *Chleb wypieczony z czystego Bożego zboża. Założmy, że przy takiej polityce wódke przemycą się do aptek.* ALKIO'

[2006] **jumalanvilja** *murt.* Ravinnosta, vars. viljasta ja viljatuotteista.
'**Boże zboże** *dial.* O pożywieniu, zwłaszcza o zbożu i produktach zbożowych.'

[1951] **jumalanilma** *s.* ukkonen, joskus myös rankkasade ja myrsky. | *Poikkesimme majataloon, koska ankara j. oli nousemassa. Kuka nyt lähtisi tuommoiseen j:an!*

'**Boża pogoda** *rzecz.* pioruny, czasem również ulewa i burza. | *Uciekliśmy do gospody, bo nadchodziła poważna Boża pogoda. Któżby teraz wychodził w taką Bożą pogodę!*

[2006] **jumalanilma** *ukonilmasta*, rankkasateesta *t.* myrskystä. *Kuka tuollaiseen jumalanilmaan viitsii lähteä!*

'**Boża pogoda** o burzy, pogodzie z piorunami i ulewami. *Któż chce w taką Bożą pogodę wyruszać!*

[1951] **jumalantauti** *s.* vanhan kansankäsityksen mukaan Jumalan ihmiseen lähettämä tauti, joka oli parantumaton ja päätyi kuolemaan;)(panentatauti.

'**Boża choroba** *rzecz.* według dawnych wyobrażeń ludowych zesłana na człowieka przez Boga nieuleczalna choroba, kończąca się śmiercią. antonim: choroba wynikła z rzucenia uroku'

Na pochodzenie od Boga wskazuje również tytuł chrystologiczny *jumalanpoika* 'Syn Boży'. Określenia *jumalanlapsi* 'Boże dziecko' i *jumalanmies* 'mąż Boży' oznaczają z kolei wiernych chrześcijan. Wiarę w boskość Chrystusa wyraża stosowany w odniesieniu do jego matki tytuł *jumalanäiti* 'matka Boża' i w odniesieniu do Jezusa termin *jumalihminen* 'Bogoczłowiek'.

[1951] **jumalanpoika** *s.*; Kristuksesta *tav:mmin* Jumalan poika.

'**Boży syn** *rzecz.*; o Chrystusie, częściej pisownia rozłączna „Syn Boży”'

[1951] **jumalanlapseus** *s. usk.* **jumalanlapsi** *s. usk.* (myös: Jumalan lapsi) ihmisistä, erik. kääntyneistä, uskovaisista, Jumalan omista; *us.*)(*maailmanlapsi*. | *J:et ja suruttomat maailmanlapset.*

'**Boże dzieciństwo, bycie Bożym dzieckiem** *rzecz.* **Boże dziecko** *rzecz. rel.* (także: dziecko Boga) o człowieku, zwłaszcza nawróconym, wierzącym, należącym do Boga; częsty antonim: dziecko świata. | *Boże dzieci i beztroskie dzieci świata.'*

[1951] **jumalanmies** *s.* hengenmies, uskonnollinen persoonallisuus. | *Vanhan testamentin patriarkat, profeetat ja muut j:het. Luther on nykyisillekin kristityille esikuvallinen j.*

'**mąż Boży** *rzecz.* duchowny, wierząca osobowość. | *Patriarchowie Starego Testamentu, prorocy i inni mężowie Boży. Luter jest dla współczesnych chrześcijan przykładem męża Bożego.'*

[1951] **jumalanäiti** *s.* (myös: Jumalan äiti) Neitsyt Maria.

'**matka Boża** *rzecz.* (również matka Boga) Dziewica Maryja.'

[2006] **jumalanäiti** (myös: Jumalan äiti) Neitsyt Maria.

'**matka Boża** Dziewica Maria'

[1951] **jumalihminen** *s. usk.* dogmaattinen termi, joka ilmaisee jumalallisen ja inhimillisen luonnon yhteyttä Kristuksessa.

'**Bogoczłowiek** *rzecz. rel.* termin dogmatyczny, wyrażający jedność boskiej i człowieczej natury w Chrystusie.'

Wyrazy złożone, w których człon *jumala* pełni funkcję dopełnienia lub okolicznika: *jumalankielteinen* 'negujący Boga', *jumalankieltäjä* 'ateista', *jumalanpalvelus* 'służba Boża' [nabożeństwo], *jumalaapelkävä* 'bogobojny', *jumalanpelko* 'bojaźń Boża', *jumalanpilkka* 'szydzenie z Boga' [błźnierstwo], *jumalakäsité* 'pojęcie Boga', *jumalakuva* 'obraz Boga' (który może być przedstawiony w postaci materialnej jako *jumalankuva* 'obraz Boga', na przykład posąg), *jumal(a)usko* 'wiara w Boga', *jumalasuhde*, *jumalayhteys* 'społeczność z Bogiem'.

[1951] **jumalankielteinen** *a.* Jumalaan kielteisesti suhtautuva, ateistinen. | *J. ihminen, maailmankatsomus.*

'negujący Boga [ateistyczny] przym. negatywnie odnoszący się do Boga, ateistyczny. | *Ateista, ateistyczny światopogląd.*'

[1951] **jumalankielteisyy** s. jumalankieltäminen.

'negowanie Boga rzecz. negacja Boga.'

[1951] **jumalankieltäjä** s. ateisti.

'negujący Boga rzecz. ateista'

[1951] **jumalankieltäminen, -kieltämys** s. ateismi.

'negowanie Boga rzecz. ateizm'

[2006] **jumalankieltäjä** ateisti.

'negujący Boga ateista'

[2006] **jumalankieltäminen** ateismi.

'negowanie Boga ateizm'

[1951] **jumalanpalvelus** s. Jumalan (jumalien) palveleminen tietyin uskonnollisin menoin; vars. tilaisuus, jossa joukko ihmisiä (seurakunta) tiettyjä muotoja ja menoja noudattaen kunnioittaakseen ja rukoillakseen yhteisesti lähestyy Jumalaa (jumalia); myös koll. jnk uskonnon piirissä vallitsevista jumalanpalvelustavoista, kultista. | *Kristillinen, katolinen, juutalainen j. Liturginen j. Luterilaiseen j:kseen kuuluu tavallisesti alttaripalvelus, saarna ja virrenveisuu. J. Kallion kirkossa. Pitää j. Olla läsnä j:kseen. Mennä j:kseen. Pakanallinen j. – Yhd. aamu(päivä)-, ehtoo-, ehtoollis-, iltä-, juhla-, kenttä-, muisto-, päivä-, radio-, sotilasj.*

'**služba Boža [nabożeństwo]** rzecz. obrzęd religijny odprawiany na cześć Boga (lub bogów); szczególnie okazja, przy której ludzie (parafianie, zborownicy) stosując się do ustalonych znanych form i porządku zbliżają się do Boga (lub bogów) poprzez uwielbienie i modlitwę; również kol. o różnych obrządkach w obrębie jakiejś religii. | *Chrześcijańskie, katolickie, judaistyczne nabożeństwo. Nabożeństwo liturgiczne. W skład nabożeństwa luteranckiego wchodzi zwykle służba ołtarza, kazanie i śpiew pieśni. Nabożeństwo w kościele Kallio. Odprawiać nabożeństwo. Być na nabożeństwie. Iść na nabożeństwo. Pogańskie nabożeństwo. Composita: nabożeństwo poranne, południowe, spowiednio-komunijne, wieczorne, świąteczne, polowe, pamiątkowe, radiowe, nabożeństwo dla żołnierzy.*'

[1951] **jumalanpalvelusjärjestys** s. rituaali. | Ortodoksinen j.

'**porządek nabożeństwa [rytuał]** rzecz. rytuał. | Prawosławny rytuał.'

[1951] **jumalanpalvelusmenot** s. mon. Katolisen kirkon loisteliaat j.

'**obrzędy nabożeństwowe** rzecz. Pompatyczne obrzędy Kościoła katolickiego.'

[1951] **jumalanpalvelusmuoto** s., tav. mon. Anglikaanisen kirkon j:dot.

'**obrzędek nabożeństwa** rzecz. Obrządki nabożeństwa Kościoła anglikańskiego.'

[1951] **jumalanpalveluspaikka** s. **jumalanpalvelustapa** s. **jumalanpalvelustilaisuus** s. **jumalanpalvelustoimitus** s.

'**miejsce, sposób, okazja dla, ceremoniał** odprawiania nabożeństw'

[2006] **jumalanpalvelus** uskonnollisen yhteisön hartaudenharjoitus vakiintunein muodoin; vrt. messu. *Alttaripalveluksesta, saarnasta ja virsilaulusta koostuva jumalanpalvelus. Jumalanpalvelus sunnuntaina klo 10. Ehtoollis-, sanajumalanpalvelus. Juhla-, radiojumalanpalvelus. Sotilasjumalanpalvelus. Luterilainen jumalanpalvelus. Pitää jumalanpalvelus. Olla jumalanpalveluksessa.*

'**Boža služba [nabożeństwo]** ustalona forma wielbienia Boga przez społeczność religijną por. msza. *Nabożeństwo składające się z sakramentu ołtarza, kazania i śpiewu pieśni. Nabożeństwo w niedzielę o 10. Nabożeństwo spowiednio-komunijne, nabożeństwo słowa. Uroczyste nabożeństwo, nabożeństwo radiowe. Odprawiać nabożeństwo. Być na nabożeństwie.*'

[2006] **jumalanpalvelusjärjestys** vakiintuneet, virallisin määräyksin säännellyt tavat viettää jumalanpalvelusta. *Ortodoksinen jumalanpalvelusjärjestys.*

'**porządek nabożeństwa** ustalone, oficjalnie określone sposoby odprawiania nabożeństw. *Prawosławny porządek nabożeństwa.*'

[1951] **jumalaapelkäävä** a. usk. myös: Jumalaa pelkäävä. | *Hurskas, j. nainen.*

'**bogobojny** przym. rel. | *Pobożna, bogobojna kobieta.*'

[1951] **jumalaapelkääväinen** a. usk. myös: Jumalaa pelkääväinen. | *Ja muutamat j:set miehet hautasivat Stefanuksen UT. J:sten ihmisten palkkana on jälleennäkeminen oikeassa kodissa. AK.*

'**bogobojny** przym. rel. | *Szczepana zaś pogrzebali bogobojni mężowie NT. Zapłatą bogobojnych ludzi jest rewizyta w prawym domu. AK.*'

[2006] **jumalaapelkäävä** (myös: Jumalaa pelkäävä) vrt. jumalanpelko. *Hurskas, jumalaapelkäävä nainen.*

'**bogobojny** (również: bojący się Boga) por. bojaźń Boża. *Pobożna, bogobojna kobieta.*'

[1951] **jumalanpelko** s. (myös: Jumalan pelko) elävä tunne ihmisen heikkoudesta ja vähäpätöisyydestä Jumalan edessä ja siitä aiheutuva kunnioitus ja kuuliaisuus häntä kohtaan. | *Lapsi on kasvatettava j:pelkoon ja siveyteen. – hänen rukouksensa kuultiin hänen j:pelkonsa tähden UT.*

'**bojaźń Boża** rzecz. Żywe poczucie ludzkiej słabości i nieistotności przed Bogiem i wynikająca zeń postawa szacunku i posłuszeństwa wobec Boga. | *Dziecko jest wychowywane w bojaźni Bożej i w przyzwoitości. – – dla swojej bogobojności został wysłuchany* NT.'

[2006] **jumalanpelko** (myös: Jumalan pelko) nöyrän kunnioittava suhtautuminen Jumalaan. *Lapset kasvatettiin jumalanpelkoon.*

'**bojaźń Boża** pokorny i pełen szacunku stosunek [człowieka] do Boga. *Dzieci były wychowywane w bojaźni Bożej.*'

[1951] **jumalanpilkka** s. Apostolien jälkeisenä aikana luettiin j. kuolemansyntien joukkoon.

'**bluźnierstwo Bogu, szydzenia z Boga** rzecz. W czasach następców apostołów bluźnierstwo uważano za grzech śmiertelny.'

[1951] **jumalanpilkkaaja** s.

'**bluźnierca**'

[2006] **jumalanpilkka** *Jumalanpilkasta sytetyt kirjailija.*

'**szydzenie z Boga** [bluźnierstwo] *Pisarz oskarżony o bluźnierstwo.*'

[1951] **jumalausko** s. usko Jumalan t. jumalien olemassaoloon.

'**wiara w Boga** rzecz. wiara w istnienie Boga lub bogów.'

[1951] **jumalusko** s. = jumalausko.

'**boża wiara** rzecz. wiara w Boga.'

[1951] **jumalakäsité** s. Jumaluusopissa erotetaan tavallisesti kolme erilaista j:tä: deistinen, panteistinen ja teistinen.

'**pojęcie Boga** rzecz. W teologii wyróżnia się zwykle trzy odrębne ujęcia Boga: deistyczne, panteistyczne i teistyczne'

[2006] **jumalakuva** käsitys, kuvitelma Jumalasta.

'**obraz Boga** wyobrażenie Boga'

[1951] **jumalankuva** s. Puusta veistetty j.

'**obraz Boga** rzecz. Wykonany z drewna obraz [posąg] Boga.'

[2006] **jumalankuva** *Palvontamenoissa käytetyt jumalankuvat.*

'**obraz Boga** W obrzędach religijnych używa się obrazów [np. posągów] Boga.'

[1951] **jumalasuhde** s. suhde Jumalaan. | *Kristityn j.*

'**społeczność z Bogiem** rzecz. | *Społeczność z Bogiem chrześcijanina.*'

[2006] **jumalasuhde** suhde Jumalaan.

'społeczność z Bogiem'

[1951] **jumalayhtey[s]** s. usk. yhteys Jumalan kanssa. | *Munkkien korkein harrastus oli hiljainen mietiskely, jonka avulla he pääsivät välittömään j:teen.*

'**zjednoczenie z Bogiem** rzecz. rel. zjednoczenie z Bogiem. | *Najwyższą pasją mnichów było ciche rozmyślanie, za pomocą którego doznawali bezpośredniego zjednoczenia z Bogiem.*'

Na szczególną uwagę zasługuje wykrzyknik *jumalaut(a)*, który dosłownie oznacza 'Boże pomóż', jest jednak tłumaczony na język polski jako przekleństwo 'do diabła!' (Kudzinowski 1988:). Według słownika fińskich przekleństw (Tammi 2007: 184) *jumalauta* należy do pięciu głównych wyrazów tego rodzaju w języku fińskim, o jego popularności świadczy też wiele jego modyfikacji: *jumalavita, jumaliste, jumaliut(a)* itp.

[2006] **jumalaut** [us. -la'-] = jumalauta.

'jumalauta'

[1951] **jumalaut(a), jumalavita** [us. -la -] *interj. voimasana.* | *En totta j:aut uskokaan! J:auta, minä sanon hänelle vielä suorat sanat! Saat tuntea vielä nahoissasi, j:avita!*

'**Boże pomóż [do diabła!]** wykrz. przekleństwo. | *Nie wierzę w to, do diabła! Do diabła, mówię do niego prostymi słowami! Możesz to jeszcze poczuć na własnej skórze, do diabła!*'

[2006] **jumalauta** [us. -la'-] karkea kirosana, jumalaut, jumaliste. *Älä jumalauta rupea vinoilemaan!*

'**Boże pomóż** mocne przekleństwo. *Nie zaczynaj, do diabła, dowcipkować!*'

[2006] **jumaliste** [us. -i'-] = jumalaut, jumalauta.

'jumalauta'

[1951] **jumaliste, jumaliut(a)** [us. -i'-] *interj.* jumalaut(a). | *J:liste, millainen mies! No totta j:liste! Jos tämä hyvin päättyy ja minä vielä palaan, niin minä nain sinut, j:liste nainkin SILL. Voi j:liut sentään!*

'[jumalauta] *wykrz.* | *Do diabła, co za człowiek! No doprawdy, do diabła! Jeśli to się dobrze skończy, i jeszcze wrócę, to ożenię się z tobą, do diabła, ożenię się.* SILL. *Och, do diabła!*'

Pozostałe wyrazy złożone zawierające człon *jumala, jumal-*, *jumalais-* lub *jumaluus-* to: związane z monoteistycznym znaczeniem wyrazu *jumala* złożenia *jumalakeskeinen* 'teocentryczny', *jumalanhuone* 'Boży pokój, Boża izba', *jumalankiitos* 'dzięki Bogu', *jumalannimi* 'imię Boże', *jumalankaltainen* 'podobny Bogu', *jumaluusoppi* 'teologia':

[1951] **jumalakeskeinen** *a.* -keskeisesti *adv.* -keskeisyys *omin.* teosentrinen; vrt. kristus-, ihmiskeskeinen.

'teocentryczny *przym.* teocentrycznie *przysł.* teocentryzm *rzecz.* teocentryczny; por. chrystocentryczny, antropocentryczny.'

[2006] **jumalakeskeinen** *Jumalakeskeinen maailmankuva.*

'teocentryczny *Światopogląd teocentryczny.*'

[1951] **jumalanhuone** *s.* (myös: Jumalan huone) kirkko, temppeli, herranhuone.

'Boży pokój, Boża izba *rzecz.* kościół, kaplica, pokój Pana.'

[1951] **jumalankiitos** *interj.* ks. jumala 2. c, d | *Nyt se loppui, j.*

'dzięki Bogu *wykrz.* zob. Bóg 2. c, d | *Skończyło się już, dzięki Bogu.*'

[1951] **jumalannimi** *s.* Pakanuudenaikaisia j:ä on säilynyt skandinaavis-germaanisissa viikonpäivien nimissä.

'imię Boże *rzecz.* Pogańskie imiona bogów zachowały się w skandynawskich nazwach dni tygodnia.'

[1951] **jumalankaltainen** *a.*

'podobny Bogu'

[1951] **jumaluusopillinen** *a.* teologinen. | *J. erotutkinto, tiedekunta. J. kysymys.*

'dotyczący nauki o Bogu [teologiczny] *przym.* teologiczny | *Końcowy egzamin z teologii. Wydział teologiczny. Kwestia teologiczna.*'

[1951] **jumaluusoppi** *s.* teologia.

'Boża nauka [teologia] *rzecz.* teologia'

[1951] **jumaluusoppinut** *s.* teologi. | *Calvin oli etevä j., varsinkin raamatunselittäjänä.*

'uczony w Bożej nauce [teolog] *rzecz.* teolog. | *Kalwin był wybitnym teologiem, zwłaszcza jako egzegeta.*'

[2006] **jumaluusopillinen** teologinen.

'dotyczący nauki o Bogu teologiczny'

[2006] **jumaluusoppi** teologia.

'nauka o Bogu teologia'

oraz związane z politeistycznym znaczeniem wyrazu *jumalamaailma* 'świat bogów', *jumalaistaru* 'mit', *jumalolento* 'bóstwo'.

[1951] **jumalamaailma** *s.* Homeroksen runoista saa selvän kuvan kreikkalaisten j:sta.

'świat bogów *rzecz.* Jasny obraz świata greckich bogów w dziełach Homera.'

[1951] **jumalaistaru** *s.* kertomus jumalista ja jumaluusolennoista, puolijumalista ja yliluonnollisista olioista, joihin kansa on uskonut, myytti.

'podanie o bogach [mit] *rzecz.* opowieść o bogach i bóstwach, półbogach i istotach ponadludzkich, w które wierzył lud, mit.'

[1951] **jumalaistarullinen** *a.* mytologinen. | *J. runo, maalaus. J. selitys runosikermän alkuperästä.*

'dotyczący podań o bogach [mitologiczny] *przym.* mitologiczny. | *Mitologiczny wiersz, obraz. Mitologiczna interpretacja pochodzenia cyklu wierszy.*'

[2006] **jumalaistaru** jumalia ym. taruolentoja käsittlevä kansantaru, myytti.
'podanie o bóstwach [mit] legenda opowiadająca o bogach i innych postaciach mitycznych, mit'
 [1951] **jumalaistarusto** s. mytologia. | *Helleenien j.*
'zbiór opowieści o bogach [mitologia] rzecz. Mitologia. | *Mitologia helleńska.*'
 [2006] **jumalaistarusto** myytistö, mytologia. *Kreikan jumalaistarusto.*
'zbiór opowieści o bóstwach [mitologia] mitologia. *Mitologia grecka.*'

[1951] **jumalolento** s. jumala, jumaluus. | *Muinaisroomalaiset palvoivat monia erikoisia j:olentoja.*
'boża istota rzecz. bóg, bóstwo. | *Starożytni Rzymianie czcili wiele różnych bożych istot.'*
 [1951] **jumaluusolento** s. jumalolento. | *Polyteistisissa uskonnoissa palvonta kohdistuu moniin j:olentoihin.*
'boska istota rzecz. boża istota. | *W religiach politeistycznych kult jest skierowany ku wielu boskim istotom.'*
 [1951] **jumalaisolento** s. jumal-, jumaluusolento.
'boża istota rzecz. bóstwo'
 [2006] **jumalolento** jumala, jumaluus. *Luonnonkansojen jumalolennot.*
'boża istota [bóstwo] bóg, bóstwo. *Bóstwa ludów pierwotnych.'*

ze znaczeniem politeistycznym, w dodatku ocenionym (z punktu widzenia chrześcijaństwa) jednoznacznie negatywnie mamy do czynienia w przypadku wyrazów złożonych, których pierwszym członem jest *epäjumala* 'bożek': *epäjumalankuva* 'bożek, bałwan' *epäjumalanpalvelus* 'bałwochwalstwo', *epäjumalantemppeli* 'świątynia bożka':

[1951] **epäjumalankuva** s. *Uhrata e:kuvilla.*
'obraz bożka [bożek] rzecz. Składać ofiary bożkom.'

[1951] **epäjumalanpalvelija** s. *Pelkurien ja epäuskoisten – – ja e:in ja kaikkien valehtelijain osa on oleva siinä järjessä, joka tulta ja tulikiveä palaa UT.*
'czciciel bożków [bałwochwalca] rzecz. *Udziałem zaś bojaźliwych i niewierzących, – – i bałwochwalców, i wszystkich kłamców będzie jezioro płonące ogniem i siarką. NT'*
 [1951] **epäjumalanpalvelus** s.
'służba bożkom [bałwochwalstwo] rzecz.'

[1951] **epäjumalantemppeli** s.
'świątynia bożka rzecz.'

4.3. Obraz Boga w fińskich przysłowiach

Dla rekonstrukcji językowego obrazu świata ważne źródło stanowią przysłowia i powiedzenia ludowe, które przedstawiają i utrwalają stereotypowe cechy badanych przedmiotów, osób czy pojęć: „W skład definicji [kognitywnej] wejść cechy stereotypowe. Jednym z kryteriów stereotypowości jest powtarzalność cechy (...). Wyznacznikiem ustabilizowania cechy jest też to, że pojawia się ona w tekstach folkloru, które należą do tekstów kliszowanych, reprodukowanych, a więc powtarzanych. Szczególną wartość mają przysłowia.” (Bartmiński 2007: 50). Materiał do analizy obrazu Boga w języku fińskim zaczerpnąłem z trzech zbiorów przysłów i powiedzeń:

Suomalainen fraasisanakirja 'Fiński słownik frazeologiczny' autorstwa Sakariego Virkkunena (1975)

Sananlaskut 'Przysłowia' pod redakcją Kari Laukkanena i Pekki Hakamies (1978)

Naulan kantaan. Nykysuomen idiomisanakirja 'Gwóźdź w głowę. Słownik idiomów współczesnego języka fińskiego' autorstwa Erkkiego Kari (1993).

W pierwszym z wymienionych słowników, pod kilkoma hasłami uznanymi za bliskoznaczne (*jumala* 'bóg', *jumalat* 'bogowie', *kaitselmus* 'opatrność', *korkein* 'najwyższy'), można znaleźć 28 przysłów i powiedzeń wraz z objaśnieniami, przykładami użycia i informacjami na temat ich pochodzenia. W drugim zbiorze zawarto 86 przysłów i powiedzeń, podanych w pisowni fonetycznej, odzwierciedlającej różnicowanie dialektalne języka fińskiego. W większości wypadków ograniczono się jedynie do podania miejsca pochodzenia, bez podawania znaczeń poszczególnych przysłów. Ostatnie źródło podaje jedynie sześć związków wyrazowych zawierających słowo *jumala*.

4.3.1. Pochodzenie przysłów

Wśród przysłów i utartych powiedzeń, które utrwały się w języku fińskim, można, biorąc pod uwagę ich pochodzenie, wyróżnić kilka grup. Na pierwszym miejscu, z racji sakralnego charakteru badanego wyrazu, należy wymienić wyrażenia będące bezpośrednimi cytatami biblijnymi:

*Jumalan pelko on viisauden alku. Loppi*⁶⁰

'Bojaźń Boża jest początkiem mądrości.' (Ps. 111:10a)

oraz wyraźnymi nawiązaniem do Biblii. Do przysłów zaliczono na przykład początkowe słowa pieśni „Warownym grodem”, uznawanej powszechnie za hymn reformacji, a opartej na tekście Psalmu 46.:

Jumala ompi linnamme, Lutherin taisteluvirsi (Ein' feste Burg ist unser Gott), Virsik.

---

60 Nazwa miejscowości lub regionu, gdzie zanotowano dane przysłowie.

'*Warownym grodem jest nasz Bóg* [dosłownie: *Bóg jest naszym zamkiem*], hymn napisany przez Lutra (*Ein' feste Burg ist unser Gott*), w śpiewniku nr 170.'

Utrwalenie tych słów w języku może świadczyć o znaczeniu, jakie Kościół luterński, skupiający większość Finów, odegrał w kształtowaniu fińskiej kultury.

Drugim ważnym źródłem jest poezja ludowa, na podstawie której Elias Lönnrot opracował „Kalevalę”. Do słowników przysłów trafiły zarówno dosłowne cytaty pochodzące z tego eposu:

Jumalass' on juoksun mää rä, Luojassa lopun asetus, lausui Väinämöinen selvittyään pahasta haavoittumisesta. – „Kalevala” 9:583-584.

'*Bóg jeden wyznacza metę, Od Stwórcy koniec zależy*, [tłum: Litwiniuk] słowa Väinämöinena po tym, jak udało mu się przeżyć ciężkie zranienie.',

jak i fragmenty pieśni ludowych stanowiących jego tworzywo:

Jumalall on onnen ohjat, Luojalla lykyn avvaimet; ei ole kathen kainalossa, eikä pahansuovan sormenpäässä. Länsipohja, Täräntö

'*Bóg ma wodze szczęścia, Stwórca ma klucze powodzenia, nie ma ich zazdrośnik pod pachą, ani nieżyczliwy pod opuszkami.*'

(por. „Kalevala” 43:338-340: *Klucze do szczęścia ma Stwórca, / A nie zawistnik w zanadrzu, / W czubku palca nieżyczliwy.*)

Trzecią grupą są przysłowia o rodowodzie antycznym. Należą tu, obok oczywistych przypadków, gdzie wyraz *jumala* występuje w liczbie mnogiej:

jumalten juoma hyvältä maistuva juoma, nektari

'*napój bogów* smaczny napój, nektar',

również takie przysłowia jak:

Jumala, varjele minua ystäväistäni, vihollisistani minä selviän itse; tarinan mukaan Makedonian kuningas Antigonos II Doson sanoi näin n. 225 eKr. Jatkuvasti elävä fraasi. (...)

'*Boże, strzeż mnie od przyjaciół, z wrogami poradzę sobie sam*; według legendy są to słowa macedońskiego króla Antygona II Dosona wypowiedziane ok. 225 r. p.n.e. Powiedzenie niezmiennie żywe do dziś. (...)'

Interesującym przypadkiem jest przysłowie mające proveniencję literacką, przedstawiające bogów jako tych, którzy sprowadzają na człowieka różne ciężkie doświadczenia i doprowadzają go do obłędu:

Jumalten keinu, suosittu runokuva vss. alkupuoliskolla. Se on peräisin Eino Leinon

runosta Jumalien keinu (1906), joka alkaa: „Kenen korkeat jumalat keinuunsa ottavat kerta, / eivät ne häntä yhdessä kohden pidä”, ja jatkuu ajatuksella, että jumalat päästävät keinustaan vasta kun siihen joutuneelta sammuu järjen valo. (...).

'Huštawka [kołyska] bogów, figura poetycka, tytuł wiersza Eino Leino z 1906, zaczynającego się od słów: „Kogo wysocy bogowie raz wezmą na swoją huštawkę, / tego już nie trzymają”, i rozwijającego myśl, że bogowie puszcza człowieka wolno dopiero wtedy, kiedy u huśtanego „zagaśnie światło rozumu”. (...).'

4.3.2. Obraz Boga – antropomorfizm

Bóg w przysłowiach jest przedstawiony na sposób antropomorficzny, wyobraża się go jako kogoś podobnego do człowieka, ale różniącego się od niego skalą. Bóg ma ręce – większe od rąk człowieka:

Suuremmassa kädessä, ollaan silloin kun jkn asia ei ole ihmiskeinoin autettavissa. (...)

'W większym ręku, jesteśmy tam wtedy, kiedy rozwiązanie jakiejś sprawy przerasta ludzkie moce.'

ma palce:

Jumalan sormi, Jumalan varoitus jonkin kohtalokkaan tapahtuman muodossa. 2. Moos. 8:19.

'Boży palec, Boże ostrzeżenie w postaci wypadku losowego Wj 8:19⁶¹,

plecy:

Jumalan selän takana, tavoittamattomissa. „Asuimme niin kaukana Jumalan selän takana, että sinne ei kesälläkään päässyt muuten kuin reellä.” – Pentti Saarikoski: Aika Prahassa. 1967.

'Za plecami Boga, w niedostępnym miejscu „Mieszkaliśmy tak daleko za plecami Boga, że nawet latem nie można było tam dotrzeć inaczej niż saniami” – Pentti Saarikoski: *Czas w Pradze*. 1967.'

i twarz:

Jumalan kasvojen alla, erit. sotavuosina ja sotilaspappien saarnoissa kuultu ilmaisu. (Raamatussa ihminen on Herran kasvojen edessä, vaan ei alla.).

'Pod obliczem Boga, wyrażenie pochodzące z kazań kapelanów wojskowych w czasach wojny. (W Biblii człowiek jest przed obliczem Boga, ale nigdy nie pod.)'.

---

61 W protestanckich przekładach. W katolickim tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia werset ten ma numer Wj 8:15.

4.3.3. Bóg jako stwórciel i wspomożyciel

Bardzo wiele przysłów opisuje Boga jako stwórciel (poza tym najczęstszym, obok *Herra* 'Pan' i *Kaikkivaltias* 'Wszechmogący', synonimem wyrazu *Jumala* 'Bóg' jest *Luoja* 'Stwórca'). Bóg jest przede wszystkim stwórcielem człowieka:

Jumalan luoma, ihminen. „Mikko: Pelaaanpa jo teille iloisen marssin tullessamme Jukolaan. / Juhani: Sinä verraton Mikko! Pelaa, pelaa että maailma kimahtele, pelaa, Jumalan luoma.” – Kivi: *Seitsemän veljestä*.

'*Stworzenie Boże, człowiek.* „Mikko: Gra już wam radosny marsz kiedy przybywamy do Jukoli / Juhani: Niezrównany Mikko! Gra, gra aż świat przeraźliwie dźwięczy, gra, stworzenie Boże.” – Kivi: *Siedmiu braci*'

ale również konkretnych rzeczy czy cech, wśród których wyróżnia się np. pożądanie (mogące prowadzić do rozmnażania):

Jumala loi kalut ja halut. Jämsä

'*Bóg stworzył narzędzie i pożądanie.*'

Ponadto Bóg nie tylko stwarza, ale również dysponuje tym, co stworzył i na przykład może zmniejszyć apetyt gościa, chroniąc tym samym zapasy gospodarza:

Kurista Jumala vieraan maha, siunaa talon tavara. Virolahti

'*Niech Bóg zaciska brzuch gościa, błogosławi rzeczy domu.*'

Zasadniczo Bóg stworzył świat doskonałym i dobrym, czego wspomnieniem może być żartobliwe przysłowie traktujące o pochodzeniu czasu:

Jumala loi aikaa eikä puhunu kiirestä mittään. Kuivaniemi

'*Bóg stworzył czas, ale nie mówił nic o pośpiechu.*'

Na temat stosunku Boga do swojego stworzenia istnieje rozbieżność opinii – niektóre powiedzenia skłaniają się ku deistycznemu ujęciu tej kwestii – Bóg wprawdzie stworzył człowieka, ale człowiek musi – pozostawiony sam sobie – być zaradny:

Enne vanha Jumala loi ihmissiki, mut nyt tehrä ite vaa. Kaarina

'*Wprawdzie stary Bóg stworzył człowieka, ale teraz człowiek musi sam żyć.*'

natomiast z innych można wywnioskować, że Bóg jednak bezustannie dba o swoje stworzenie

Ittiäs jokainen, mut Jumal meitä kaikkia. Vilppula

'*Każdy myśli o sobie, ale Bóg myśli o wszystkich.*'

na przykład zapewniając ludziom pokarm:

Kyllä Jumala luorut lapset ruokkii. Hattula

'*Bóg karmi dzieci, które stworzył*'

Jumalan vilja, leipä, Jumalan anti.

'Boże zboże, chleb, Boży dar.'

Czasem ta funkcja dawcy chleba jest traktowana na tyle dosłownie, że Bóg jest wręcz przedstawiany jako właściciel młyna:

Jumalan mylly jauhaa hittaast mut varmast. Kivennapa

'Boży młyn miele powoli, ale niezawodnie.'

który może dawać ludziom mąkę na wypiek:

Jatka Jumala jauhoja, kyllä vettä piisoo. Joroinen

'Niech Bóg dodaje mąki, a wody wystarczy.'

Bóg pomaga ludziom, jednak nie wszystkim. Wspiera bogatych:

Meill on, meille annetaan, meil Jumalakin antaa. Halikko. Sanotaan rikkaasta talosta.

'My mamy, nam dają, także Bóg nam daje. Mówi się tak o bogatym domu.'

Antaa Jumala antavalle, antava tasan panee. Huittinen

'Bóg daje szczodremu, szczodry równo kładzie.'

Tę noszącą znamiona niesprawiedliwości społecznej pomoc bogatym można jednak rozumieć jako pomoc zaradnym, czyli pracowitym i zapobiegliwym.

Sitä Jumala ruokkii, joka maata kuokkii. Nokia

'Bóg tego żywi, kto obrabia ziemię motyką.'

Bóg ceni wszak pracowitość – swoją doczesną pomoc uzależnia od zachowania człowieka i na pewno nie pomaga leniwym:

Kyllä Jumala juapon ruakkii, muttei se laiskosta väliä pilä. Kuhmmalahti

'Wprawdzie Bóg żywi pijaka, jednak o leniwych nie dba.'

Mimo to Bóg jest pod pewnymi względami taki sam zarówno wobec bogatych, jak i biednych:

Ei Jumala kiellä köyheekää korkeista ajatuksista. Pielisjärvi

'Bóg nie zabronił biednemu wzniosłych myśli.'

Bóg wynagradza ludzi bogactwem nie tylko za pracowitość, ale również za życie w zgodzie:

Kyll Jumala antaa rikkautta, jos vaan meitillä olis rakkautta. Alastaro

'Bóg daje bogactwo, jeśli jest miłość w rodzinie.'

Swoje umiłowanie sprawiedliwości Bóg okazuje na wiele sposobów, w tym także poprzez dawanie upustu swojej wesołości z powodu właściwego obrotu spraw:

Jumalakin sitä nauraa, kun varas varkaalt varastaa. Lohja

'Nawet Bóg się z tego śmieje, kiedy złodziej okrada złodzieja.'

Z racji użycia w powyższym przysłowiu partykuły wzmacniającej *-kin* można je także zaliczyć

do powiedzeń używających pojęcia Boga dla zobrazowania najwyższego stopnia natężenia jakiejś cechy.

Ponadto Bóg nie wymaga od ludzi rzeczy niemożliwych, nie obciąża ich zbyt:

Ei Jumala paa ihmise pääl suurempa kuormaa, ko minkä kantaa jaksaa. Muolaa

'Bóg nie kładzie na człowieka brzemienia większego, niż człowiek może unieść.'

i zadowala się dobrym słowem:

Ei Jumala nuotist nuuka oo, kuha sanat oikee ovat. Inkeri, Lempaala

'Bóg nie jest chciwy nut, kiedy słowa są sprawiedliwe.'

Bóg dysponuje nie tylko bogactwem materialnym, ale również bliżej nie sprecyzowanym szczęściem. Bywa przedstawiany jako klucznik, który otwiera swój skarbiec, albo jako woźnica, który kieruje szczęściem:

Jumalall on onnnen ohjat, Luojalla lykyn avvaimet; ei ole kathen kainalossa, eikä pahansuovan sormenpäässä. Länsipohja, Täräntö

'Bóg ma wodze szczęścia, Stwórca ma klucze powodzenia, nie ma ich zazdrośnik pod pachą, ani nieżyczliwy pod opuszką.'

4.3.4. Bóg jako suwerenny władca

Bóg jest przede wszystkim suwerenny i wszechmogący, co może być wyrażone poprzez użycie zgoła absurdalnych sformułowań:

Ei Jumalalle ole mikään mahotonta kun paljaspeän tukistaminen. Mäntyharju

'Dla Boga nie ma nic niemożliwego, może targać za włosy łysyego.'

Panuje nad wszystkim, nic nie dzieje się bez jego przyzwolenia:

Ei hullummin käy kuin Jumala sallii. Nakkila

'Żadne zło się nie zdarzy bez Bożego pozwolenia.'

Jos ei Jumala salli, ni ei taut tapa. Kivennapa

'Jeśli Bóg nie dopuści, to się nie stanie.'

Bóg jest sędzią:

Jumalan tuomio, alk. toimitus, jonka kautta jumaluuden uskottiin ilmaisevan, onko joku syyllinen vai syytön. (...)

'Boży sąd, pierwotnie ceremonia, poprzez którą, jak wierzano, Bóg ujawniał, czy ktoś jest winny czy niewinny. (...)'

Boża władza nad ludźmi jest też conceptualizowana jako stosunek surowego ojca rodziny do dzieci:

Jumalall on monta lasta, mutt usiampaa vitsaa. Lohja

'Bóg ma wiele dzieci, ale jeszcze więcej różg.'

Bóg może prowadzić człowieka swoimi drogami:

Vie Jumala minne viet, kunhan et kottiin vie. Pielavesi

'Wiedź, Boże, gdzie chcesz, ale nie prowadź mnie do domu.'

choć pozostawia człowiekowi wolną wolę:

Ei Jumala ketään tukasta taivhaashen kisko. Veteli

'Bóg nikogo za włosy do nieba nie będzie targać.'

Do Boga wszystko należy:

Joka jumalan, jok'ikinen. (...)

Każdy Boży, każdy. (...)

i odeń wszystko zależy. Jego władza jest niczym nie ograniczona, podobnie jak władza kapitana na statku:

Jumala taivaassa, katteini laivassa. Ähtäri

'Bóg w niebie, kapitan na statku'

Jak widać miejscem, w którym przebywa Bóg, jest najczęściej niebo, chociaż może to być również kościół:

Missä o Jumala kirkko, siin o piru kappeli takan. Uusikirkko

'Gdzie jest kościół Boga, tam jest za nim kaplica diabła.'

4.3.5. Bóg (zlej) pogody

Umieszczenie Boga ponad chmurami wiąże się z pewną dziedziną, w której Bóg jest szczególnie aktywny i w szczególny sposób udowadnia swoją władzę. Jest to pogoda – Bóg włada deszczem:

Jumalan vesihän se kaekki kasteloo. Sotkamo

'Boża woda to wszystko zrosi.'

i wiatrem:

Tuule Jumala, soa Jumala, säre kattoja, koa aitoja, että köyhälä kansala työ piisoa.

Mäntyharju soa = sada; koa = kaada

'Boże wiatru, Boże deszczu, złam dachy, rozwal stodołę, żeby biednemu ludowi wystarczyło pracy.'

Intencja tej zaskakującej modlitwy staje się jasna, kiedy uświadomimy sobie, że w ten sposób Bóg może zapewnić biedakom możliwość zarobku przy naprawianiu stodoł bogaczy. Bóg poprzez złą

pogodę może zatem zaprowadzać sprawiedliwość.

Powiązanie Boga ze złą pogodą widać w wyrazie złożonym *jumalanilma* 'niepogoda' (dosłownie 'Boże powietrze', 'Boża pogoda') oraz w takich przysłowich jak:

Ennen Jumala ilmansa parantaa, ennenko paha pahat tapansa. Pello

'Prędej Bóg poprawi swoją pogodę, niż zły poprawi swoje złe zwyczaje.'

Możliwe, że ten obraz Boga – władcy piorunów stanowi reminiscencję pogańskiego boga Ukko, jednak prawdopodobnych źródłem tego połączenia wyrazowego jest Stary Testament (Jer 23:19).⁶²

Inny ważny obszar rzeczywistości, tłumaczony zazwyczaj poprzez odwołanie się do sił nadprzyrodzonych, jest związany ze śmiercią. Według światopoglądu zawartego w przysłowich fińskich Bóg sam wiedzie dusze do siebie, do nieba:

Ku Jumala henken vie, kyl perkele perillisii tuo. Espoo. Sanotaan perintöriitojen
takia.

'Jeśli Bóg wiedzie duszę, to diabeł idzie za nim. Mówi się tak z powodu kłótni o
spadek'

4.3.6. Bóg i Finowie

Bóg daje ludziom pokój:

Jumalan rauhaa, lähinnä lestadiolaisten toisileen, vaan ei 'uskottomille' osoittama
tervehdys; taustalla Paavalin kirje filippiläisille 4:7.

'Bożego pokoju, pozdrowienie używane przez lestadian⁶³ względem najbliższych (ale
nie „niewiernych”); pochodzące z listu św. Pawła do Filipian 4:7'

i zarządza ich losami, także losami całych narodów, a w szczególny sposób opiekuje się losami Finlandii:

Jumala on nähnyt niin paljon vaivaa Suomen kansan vuoksi, että Hän ei voi tätä
kansaa tulevaisuudessakaan hyljätä. – Historioitsijan ja valtiomiehen Yrjö Sakari
Yrjö-Koskisen sanat (...).

'Bóg zadał już sobie tyle trudu z przyczyny fińskiego narodu, że nie może tego ludu w
przyszłości odrzucić. – słowa historyka i męża stanu, Yrjö Sakariego Yrjö-Koskinena,
(...)'

Boża opieka może się przejawiać w dokonaniu wyboru danego narodu (czego pierwowzorem było przymierze między Jahwe a Izraelem):

⁶² Za: *Lentävien lauseiden sanakirja* (1982: 161)

⁶³ Lestadianie to nazwa konserwatywnej, pietystycznej grupy przebudzeniowej działającej w ramach fińskiego Kościoła luterńskiego.

Jumalan valittu kansa, Israelin nimitys 5. Moos. 7:6 perusteella – Myöhemmin moni muu kansa, kuten natsi-Saksa ja Suomi, on pitänyt itseään 'valittuna kansana'. „Anna meille voimaa suurimpiinkin uhreihin, sillä sinun nimessäsi käy sinun valittu kansasi kohtalooan kohti.” [sotapapin rukouksesta]. – Linna: *Tuntematon sotilas*.

'*Naród wybrany przez Boga*, określenie Izraela według Pwt 7:6 – później wiele różnych narodów, jak np. (nazistowscy) Niemcy lub Finowie, uważało się za 'wybrane narody'. „Daj nam siłę także do większych ofiar, ponieważ w Twoim imieniu kroczy Twój wybrany naród w kierunku swojego przeznaczenia” [z modlitwy kapelana wojskowego]. – Linna: *Nieznany żołnierz*.'

i poprzez zsyłanie na pomoc narodowi przywódców i obrońców:

Meillä on Jumala ja Mannerheim ... „Koko Suomen yllä tuntuu näinä aikoina olevan kuin viholliskoneiden muodostama katto ... Lahdessa kuulen ensimmäisen kerran myöhemmin iskulauseeksi muodostuneet sanat: 'Meillä on Jumala ja Mannerheim – ryssillä ei mitään.'” – Olavi Paavolainen: *Synkkä yksinpuhelu* I.1946.

'*Mamy Boga i Mannerheima* ... „Wydawało się wtedy, że nad całą Finlandią rozpościera się dach wrogich samolotów ... Słowa 'My mamy Boga i Mannerheima – a ruscy nic nie mają', usłyszane po raz pierwszy w Lahti, stały się następnie powszechnie znanym hasłem.” – Olavi Paavolainen: *Ciemny monolog*'.

Jumalan valitsema kansanjohtaja, Lapuan liikkeen johtajasta Vihtori Kosolasta (1884-1936) pääasiassa leik. käytetty nimitys, jonka IKL:n kansaned. K. R. Kares kyllä vakavassa mielessä ensi kerran esitti Lapuan herättäjäjuhlilla. – US 10.7.30.

'*Wybrany przez Boga przywódca narodu*, o Vihtorim Kosoli (1884-1936), przywódcy [nacjonalistycznego] ruchu politycznego Lapua. Określenie zasadniczo żartobliwe, którego jednak poseł Ojczyźnianego Ruchu Narodowego [kontynuatora ruchu Lapua] K. R. Kares użył na poważnie, po raz pierwszy na zjeździe pietystycznym w Lapui.'

4.3.7. Bóg a diabel

Bóg jest przeciwieństwem diabła:

Ei siittä ole jumalaks, jonka häntä haisee. Viitasaari

'*Nie będzie z tego bóg, czyj ogon śmierdzi*.'

ponieważ jest dobry. Wiąże się z tym również przekonanie, że dzięki niemu człowiek także staje się dobry, gdyż jeśli ktoś „ma Boga”, to żyje przyzwoicie:

Jumala mielessä ja housut jalassa, elää siivosti. Sanonnalla lienee pohjaa norj.

Björnsterne Björnsonin runossa Norsk Sjömandssang (1868): „*Han har sin Gud i Sind / og sætter Livet ind.*” „Sä oot viä niin paljon nuori et sun olis paras vaan pitää 'Jumala mielessä ja housut jalassa' niin kuin sanotaan.” – '14-v. neitsyelle' HS nuorten os. 1.8.70.

'*Ma Boga w duszy i spodnie na nogach*, żyje przyzwoicie. Przysłowie może pochodzić z wiersza Björnsterne Björnsona pt. *Norsk Sjömandssang* (1868). „Jesteś jeszcze tak bardzo młoda, że byłoby najlepiej, gdybyś trzymała 'Boga w duszy i spodnie na nogach', jak to mówią” – 'Do 14-latki', dział młodzieżowy gazety Helsingin sanomat 1.08.1970'

Przeciwstawienie sobie Boga i diabła widać również w kolejnym przysłowiu, gdzie Bóg – jako wieczny – działa nie natychmiast, a dopiero po pewnym czasie:

Jumala auttaa ajan kanssa, mutta piru auttaa kohta. Naantali
'*Bóg pomaga z czasem, ale bies pomaga od razu.*'

4.3.8. Inne cechy Boga

Wspomniany powyżej abstrakcyjny atrybut wieczności bywa przybliżony poprzez użycie zwyczajnego przymiotnika *vanha* 'stary'

Enne vanha Jumala loi ihmissiki, mut nyt tehrä ite vaa. Kaarina
'*Wprawdzie stary Bóg stworzył człowieka, ale teraz człowiek musi sam żyć.*'

Z kolei ze starością często wiąże się mądrość, co znajduje swoje odzwierciedlenie w opisywaniu Boga jako kogoś mądrego:

Kyl Jumal paljon tiettä, mut liikkua ihmene tiettä viel enem. Salo
'*Wprawdzie Bóg dużo wie, ale obrotny człowiek wie jeszcze więcej.*'

Interesujące, że w tym wyjątkowym wypadku to nie Bóg, ale człowiek jest tym, który posiada jakąś cechę w największym stopniu, większym nawet niż sam Bóg.

Jednym z podstawowych dogmatów chrześcijaństwa jest dogmat trynitarny. Wprawdzie ze względu na swoje skomplikowanie jego istota raczej nie jest obecna w przysłowiach ludowych, jednak niektóre powiedzenia zdają się w jakiś sposób odzwierciedlać tę prawdę wiary, w każdym razie Bóg jest w nich powiązany z ideą potrójności:

Kolmaisthan Jumalaki antaa. Iitti. kolmaisthan = kolmestihan
'*Bóg daje po trzykroć.*'

4.3.9. Wnioski

Obraz Boga wyłaniający się z analizy przysłów fińskich jest zasadniczo zgodny z obrazem biblijnym, chociaż ze względu na ludowy charakter cechy Boga często są przedstawione w sposób bardzo obrazowy (Bóg jest stary, jest bezpośrednim dawcą chleba itd.). Ważnym komponentem tego obrazu jest wiara w Boże panowanie nad pogodą. Wiele przysłów pokazuje Boga jako tego, który pomaga pracującym, co może stanowić pewne odległe odzwierciedlenie protestanckiego etosu pracy. Uwagę zwraca również utożsamianie biblijnego narodu wybranego z narodem fińskim, chociaż analogiczne zjawiska zachodzą w bardzo wielu kulturach – niemal wszystkie narody są przekonane o tym, że ich historia jest w pewien sposób wyjątkowa.

4.4. Obraz Boga w *Kalevali*

„Kalevala” to fiński epos narodowy, wyrastający z dawnej ustnej tradycji ludowej regionu Karelii, który został spisany, opracowany i zredagowany w spójną całość przez Eliasa Lönnrota. Ostateczna wersja tekstu, na który złożyło się 50 pieśni (run), (w sumie 22795 wersów) o charakterystycznym metrum ośmioletkowym (*kalevalanmitta*), została opublikowana w 1849 i stała się jedną z najważniejszych części składowych fińskiej kultury, wpływając także na inne niż literatura dziedziny sztuki, jak również na życie codzienne w Finlandii. Imiona bohaterów eposu i inne charakterystyczne dlań nazwy (np. Sampo) bywają używane jako nazwy różnych fińskich przedsiębiorstw i produktów, a sama treść „Kalevali” stanowi inspirację zarówno dla artystów tworzących muzykę klasyczną (np. skomponowany przez Sibeliusa poemat symfoniczny pt. *Kullervo*), jak i współczesną muzykę rozrywkową (np. przez zespół Amorphis). Tematyka eposu i jego zakorzenienie w fińskiej tradycji ludowej pozwala uznać „Kalewałę” za odpowiednie źródło dla przybliżenia obrazu Boga w języku fińskim według metodologii Językowego Obrazu Świata (JOS), opracowanej przez Jerzego Bartmińskiego.

Treść eposu dotyczy – w najogólniejszym ujęciu – odwiecznego sporu między tytułową Kalewałą, czyli krainą, w której mieszkają główni bohaterowie epopei i która bywa utożsamiana z Finlandią (po fińsku: Suomi) lub Karelią:

*Anna, Luoja, suo, Jumala,
anna onni ollaksemme,
hyvin ain' eleäksemme,
kunnialla kuollaksemme
suloisessa Suomenmaassa,
kaunihissa Karjalassa!*
*Daj nam, Stwórco, użycz, Boże,
Byśmy szczęścia zażywali,
W dobru zawsze przebywali
I w zacności umierali
W naszej wdzięcznej ziemi Suomi,
W kraju Karelów rodzimym!*
(43:401-406)

a Pohjolą – zimną krainą północną, utożsamianą z Laponią:

*kantoi kannen Pohjolahan,
sai rivan Sariolahan.
Siit' on polo Pohjolassa,
elo leivätöin Lapissa.*
*Pręt z pokrywki do Pohjoli,
Wieczka skrawek do Sarioli;
Stąd jest bieda na Północy,
Chleb nie rodzi się w Laponii.*
(43:381-384)⁶⁴

64 Wszystkie cytaty z „Kalevali” podaję w tłumaczeniu na język polski według najnowszego przekładu, autorstwa

a Pohjolą – zimną krainą północną, utożsamianą z Laponią:

*kantoi kannen Pohjolahan,
sai rivan Sariolahan.
Siit' on polo Pohjolassa,
elo leivätöin Lapissa.
Pręt z pokrywki do Pohjoli,
Wieczka skrawek do Sarioli;
Stąd jest bieda na Północy,
Chleb nie rodzi się w Laponii.*
(43:381-384)

Dzieło zawiera również mity (np. mit o stworzeniu świata, o pochodzeniu poszczególnych zwierząt), liczne zaklęcia magiczne (np. przeciw ranom), modlitwy (np. o powodzenie w łowach), opisy przyrody, opisy zwyczajów weselnych, pogrzebowych i innych, z bardzo ważnym rytuałem tzw. ślubu niedźwiedzia.

Zasadniczy trzon eposu wyrasta z dawnych wyobrażeń religijnych plemion bałtyckofinńskich i – szerzej – ugrofińskich, jednak ze względu na to, że runy zostały zapisane dopiero w XIX wieku, a zatem kilka wieków po chrystianizacji Finlandii, można w tekście „Kalevali” odnaleźć wiele dowodów wpływów chrześcijańskich. Najjaskrawszym przykładem jest runo pięćdziesiąte, stanowiące trawestację opowieści o narodzeniu Jezusa, wpływom chrześcijańskim ulegał też obraz Ukko – najwyższego bóstwa fińskiego panteonu. Niektóre fragmenty mogą również stanowić odległe echo tekstów biblijnych, np.:

*aina yöllisnä tukena,
päivällisnä vartijana,
vihoin päivän paistamatta,
vihoin kuun kumottamatta,
W nocy zawsze bądź podporą
I w ciągu dnia naszym stróżem,
Iżby źle nie grzało słońce,
Ani miesiąc źle nie świecił,*
(43:415-418)

przypomina słowa psalmu 121:5-6:

*Pan stróżem twoim,
Pan cieniem twoim po prawicy twojej.
Słońce nie będzie cię razić za dnia
Ani księżyc w nocy.*

Pochodzenie chrześcijańskie ma także sformułowanie *Jumalan tunni* 'Boża godzina' (17:497, 32:115 i in.) odnoszące się do dnia sądu ostatecznego.

Jerzego Litwiniuka (1998). Podane w nawiasie liczby wskazują na numer pieśni (runa) i jej kolejne wersy według oryginału fińskiego.

Ze względu na swoją ludową charakterystykę i szeroki odbiór społeczny w Finlandii, „Kalevala” wydaje się stanowić odpowiednie źródło dla próby przedstawienia obrazu Boga utrwalonego w języku fińskim. Na przeszkodzie stoi jednak kilka problemów.

Po pierwsze, pewną trudność stanowi jasne określenie tego, którzy bohaterowie eposu są bogami, a którzy jedynie ludźmi. Problem ten dotyczy przede wszystkim głównych bohaterów, np. wieszczą Väinämöinen, którego imię zostało wymienione przez fińskiego reformatora, bp. Mikaela Agricolę – w brzmieniu Äinämöinen – w jego katalogu bogów pogańskich, czy kowalą Ilmarinen, którego imię jest tożsame etymologicznie z udmurckim teonimem Илмар, oznaczającym główne bóstwo nieba i używanym również w religii chrześcijańskiej. Najprawdopodobniej Ilmarinen był początkowo czczony jako bóstwo nieba również wśród plemion bałtyckofińskich, jednak stopniowo jego rola się zmieniała i przeistoczył się w herosa, bohatera kulturowego znanego z kart „Kalevali”. Za boskością tych postaci przemawia ponadto treść samego eposu: wielkie wesele, na które zostali zaproszeni niemal wszyscy bohaterowie, w tym Väinämöinen i Ilmarinen, zostało nazwane biesiadą bogów:

*Tuota laulamme lajia,
tuota virttä vieretämme:
noita Pohjolan pitoja,
jumalisten juominkia.
Tę pieśń rozpocząć wypadnie,
Tę opowieść wysnuć snadnie:
O przedwiecznej bóstw biesiadzie,
O pijatyce w Pohjoli.*
(20:3-6)

Drugą przeszkodę dla adekwatnego zrekonstruowania obrazu wierzeń stanowi poetycki charakter „Kalevali”, a zwłaszcza występowanie licznych wyrażen synonimicznych, które mogą odnosić się albo do jednego bóstwa, albo do wielu bóstw. Taka płynność jest jednak charakterystyczna dla religii przedpiśmiennych.

4.4.1. Jumala

Fiński wyraz *jumala* 'bóg' (wraz z jego bezpośrednimi derywatami i formami aglutynowanymi) występuje w tekście „Kalevali” 112 razy, w tym 36 razy wyraz *jumala* jest użyty w jednej modlitwie, lub wypowiedzi, razem z imieniem Ukko, 40 razy w bezpośrednim sąsiedztwie rzeczownika *Luoja* 'stwórca, stwórciel', ponadto 11 razy w sąsiedztwie wyrazu *luoma* 'stworzenie', 2 razy w sąsiedztwie odmienionego czasownika *luoda* 'stwarzać' i kilka razy w konstrukcji dzierżawczej wskazującej na to, że Bóg stworzył jakąś rzecz: drzewo: *puu Jumalan* (2:50), słońce: *Jumalan päivä* (3:571), świat/powietrze: *ilmalla Jumalan* (13:97), wzgórze:

Jumalan sysimäkiä (14:83). Cztery razy występuje *jumala* obok rzeczownika *kaikkivaltias* 'wszechmogący, wszechmocny'. Przeważającą większość wystąpień wyrazu *jumala* można zatem odnieść do jednej postaci – do boga o imieniu Ukko. Wyjątek, obok wspomnianego opisu „biesiady bogów”, stanowią dwa fragmenty, w których wyraz *jumala* występuje w liczbie mnogiej, oba dotyczą miecza Lemminkäinen:

jumaloissa kirkastettu
I u bogów wyostrzony
(11:284)

jumaloissa kuuraeltu
U Bożyców wyklepaną
(12:230)

4.4.2. Ukko

Z powyższego wynika, że głównym bogiem „Kalevali” jest bóg nieba o imieniu Ukko. Wyraz ten jest obecny również we współczesnym języku fińskim i oznacza obecnie 'staruszka, dziadka, starego (o mężu)', ślad dawnego odniesienia mitologicznego widać natomiast w pochodnym od niego rzeczowniku *ukkonen* 'grom'.

Element pewnej poufałości w odniesieniu do tego głównego boga można znaleźć w tekście eposu, gdzie Ukko bywa nazywany – zgodnie z etymologią swojego imienia – ojczulkiem:

Oi Ukko, ylijumala
tahi taatto taivahinen!
O, Ukko, najwyższy Boże,
czyli ojczulku niebieski
(14:13-14)

Częstym określeniem Ukko, występującym również w przytoczonym fragmencie, jest w tekście „Kalevali” rzeczownik *ylijumala*, tłumaczony najczęściej jako „Bóg najwyższy” lub „najważniejszy”:

Oi Ukko, ylijumala,
Oj Ukko, najwyższy Boże,
(1:169)

Tuo Ukko, ylinen luoja,
itse ilmojen jumala
Ukko, najwyższy stwórzyciel,
Sam bóg powietrznych przestworzy
(9:33)

Oi Ukko, ylijumala!
Ukko, Boże najważniejszy!
(45:15)

Rzeczownik *ylijumala* jest wyrazem złożonym z części *yli* 'nad' i *jumala* 'bóg' i obecnie

oznacza 'najwyższe bóstwo', jednak jest prawdopodobne, że pierwotny sens tego *compositum* dotyczył wyższości raczej w konkretnym, a nie przenośnym znaczeniu. Według tej interpretacji Ukko byłby pierwotnie po prostu 'bogiem tego, co u góry', 'bogiem u góry', a ewolucja jego wyobrażenia w kierunku bóstwa wszechmogącego, w naturalny sposób przewodzącego wszystkim pomniejszonym, „niższym”, dokonałaby się w wyniku synkretyzmu pogańsko-chrześcijańskiego. (Krohn 1887). W „Kalevali” jednak Ukko jest już bezspornie bogiem najważniejszym i najpotężniejszym:

*onp' on taatto taivahinen,
pilven-päällinen jumala,
joka miehistä pätevi,
urohista kelpoavi
Jest przecie ojciec w niebiosach,
Bóg naczelny nad chmurami,
Co z mężów jest najsprawniejszy,
Najpotężniejszy z mocarzy,
(9:397-400)*

Ukko nie zawsze jest nazywany po imieniu, czasem określany jest po prostu różnymi swoimi epitetami lub wzywany za pomocą rzeczownika *jumala* 'bóg' (wyraz ten został też parokrotnie użyty, w charakterze imienia własnego – Jumala, w przekładzie na język polski), przez co niektóre modlitwy sprawiają wrażenie czysto chrześcijańskich. Ukko, pod wpływem monoteistycznego chrześcijaństwa bywa nawet nazywany jedynym:

*Ole nyt kiitetty, Jumala,
ylistetty, Luoja, yksin
Chwała Tobie, Wielki Boże,
Najwyższy Stwórco jedyny
(11:373)*

Możliwe, że wpływem chrześcijańskim można również wyjaśnić występowanie jako epitetu Ukko przymiotnika *julkinen* 'objawiony', w każdym razie na pewno takie powiązanie zostało utrwalone dzięki charakterystycznej dla stylu „Kalevali” aliteracji *julkinen jumala*:

*Ukko, julkinen jumala,
Ukko, Boże objawiony,
(43:197)*

Ukko bywa też nazywany miłosiernym:

*varjele, vakainen Luoja,
kaitse, kaunoinen Jumala,
auta armokourallasi,
Strzeż mnie, mocny Stworzycielu,
Osłoń mnie, łaskawy Boże,
Uchroń dłonią miłosierną*

(30:469)

tym, który zsyła łaski, pomaga:

*Tuoltapa aina armot käyvät,
turvat tuttavat tulevat
yläältä taivahasta,
luota Luojan kaikkivallan.
Stąd zawsze łaski przychodzą,
Pomoc przychodzi prawdziwa
Ze sklepienia wysokiego
Od Stwórcy wszechmogącego.*
(9:567-570)

Częsty epitet (pochodzenia chrześcijańskiego) *kaikkivaltias* 'wszechmogący, pantokrator' dobrze oddaje szeroki zakres działania tego boga: poza spełnianiem swojej podstawowej funkcji – panowaniem nad pogodą oraz uzdrawianiem – Ukko jest według „Kalevali” władny zapewnić dobrobyt zarówno w gospodarstwie:

*Pankohon Jumala palkan,
Luoja koston kostakohon
isännälle pöyän päähän,
emännällen aittahansa,
pojillen apajaveelle,
kangaspuihin tyttärille,
Wynagródź im wszystko, Boże,
Daj odpłatę, Stworzycielu,
Gospodarzowi przy stole,
Gospodyni w jej spichlerzu,
Synom przy rybackiej sieci,
Córkom przy tkackim czótenku,*
(21:429-434)

jak i – za pośrednictwem wyspecjalizowanego bóstwa myśliwych – powodzenie w łowach:

*Anna ainaki, Jumala,
toisteki, totinen Luoja,
soivaksi Tapion torven,
metsän pillin piukovaksi
Dawaj nam zawsze, Jumala,
Spraw, prawdziwy Stworzycielu,
By rozbrzmiewał rózek Tapio,
Fiukała leśna fujarka*
(46:633-636)

może szczęścić:

*Luojalla avaimet onnen
Klucze do szczęścia ma Stwórca*
(43:338)

także w życiu osobistym:

*hyvän Luojaasi lupasi,
hyvän antoi armollinen:
Dobry [żonę] Stwórca ci obiecał,
Dobry dał ci miłosierny
(11:383-384)*

może strzec i chronić zarówno ludzi:

*Varjele, vakainen Luoja,
kaitse, kaunoinen Jumala,
ettei poika pois tulisi,
emon lapsi lankeaisi
Luojan luomalta lu'ulta,
Jumalan sukeamalta!
Zachowaj mnie, mocny Boże,
Uchroń mnie, Stwórco łaskawy,
Żeby nie zaginął człowiek,
Dziecię matki nie wypadło
Z liczby ludu żyjącego,
Przez Jumalę stworzonego!
(43:191-192)*

jak i bydło:

*Kuin katsoit katollisessa,
alla varjon vartioitsit,
niin katso katottomassa,
vaali vartijattomassa,
jotta karja kaunistuisi,
Jak doglądałeś pod dachem,
Pilnowałeś pod osłoną,
Tak doglądaj ich bez dachu,
Troskaj się, gdy nie ma straży,
Żeby bydelko piękniało,
(32:55-59)*

może sprawić to, czego akurat komuś brakuje – nowe narty:

*Tee nyt mulle suorat sukset,
Spraw mi teraz proste narty,
(14:15)*

lub miecz:

*Tuo mulle tulinen miekka
Przynieś do mnie miecz ognisty
(12:283)*

Władza Ukko dotyczy też spraw ostatecznych, rządzi przeznaczeniem:

*Jumalass' on juoksun määrä,
Luojaassa lopun asetus,
ei uron osoannassa,
vallassa väkevänkänä
Bóg jeden wyznacza metę,*

*Od Stwórcy koniec zależy,
A nie od zamierzeń czleka,
Ani od krzepy mocarza!*
(9:583-586)

*Ei nyt meitä syyttä syöä
eikä tauitta tapeta,
ei luvatta suuren Luojan,
ilman surmatta Jumalan
Nikt nie pożre nas niewinnych,
Nie ruszy nas, uzdrowionych,
Skoro Stwórcą nie zezwoli,
Nie umorzy Bóg na niebie,*
(45:229-232)

sam zsyła chorobę i śmierć:

*Oletko tauti Luojan luoma,
surma säätämä Jumalan,
Czyś ty od Stwórcy chorobą,
Śmiercią przez Boga zesłaną,*
(17:173-174)

i ustanawia prawo:

*Ole ainaisna apuna,
vakaisena vartijana,
ettei poika pois tulisi,
emon tuoma erkaneisi
Luojan luomalta la'ulta,
Jumalan sukeamalta!"
Bądź mi niezmienną pomocą
Bądź mi niezawodnym stróżem,
Żeby nie zbłądziło dziecko,
By nie zboczył syn matczyny
Z drogi, którą Stwórcą stworzył,
Bóg najwyższy ustanowił!*
(30:475-480)

O ważności boga Ukko świadczy fakt, że przyjmował przysięgi:

*Siitä vannoivat valansa,
laativat ikilupansa
eessä julkisen Jumalan,
alla kasvon kaikkivallan,
Taką złożyli przysięgę,
Przyrzekli sobie na wieki
Wobec Boga na niebiosach
W obliczu Wszechmogącego*
(11:309:312)

*Otsonen, metsän omena,
(...)
Muista muinainen valasi
tuolla Tuonelan joella,
kynsikoskella kovalla,
Luojan polvien e'essä!*

*Niedźwiadku, jabłuszko złote
(...)
Pomnij dawną swą przysięgę
Tam, nad rzeką Tuoneli,
Pod urwistym wodospadem,
U kolan Stwórcy stworzenia:*
(32:315-382)

Kolejną cechą charakteru Ukko jest jego sprawiedliwość:

*ei Herra hyveä heitä,
Luoja ei kaunista kaota.
Bóg dobrego nie odrzuca,
Stwórca nie gnębi zacnego:*
(17:183-184)

choć z lektury „Kalevali” dowiadujemy się, że wysłuchuje on zarówno dobrych, jak i złych prośb, np. w odpowiedzi na modlitwę złej Louhi o wytracenie rodu Kalevy przyczynia się do narodzin różnych chorób na zgubę rodu Kalevy (45:184)

*Oi Ukko, ylijumala!
Kaataos Kalevan kansa
Ukko, Boże najważniejszy!
Wygub naród Kalevali,*
(45:15-16)

Bóg daje życie i ducha, lecz może, dla dobra świata, odmówić udzielenia tego daru:

*Päätyi Luoja kuulemassa;
sanan virkkoi, noin nimesi:
'Pahasta paha tulisi,
konna konnan oksennosta,
jos ma tuolle hengen loisin,
silvät päähän siunoaisin.'
Stwórca, który to posłyszal,
Takie wypowiedział słowo:
„Zło wynikłoby ze złego,
Z płwocin ropuchy ropucha,
Gdybym miał dać temu ducha
I obdarzył je oczyma”*
(26:715-720)

Ukko, jako *ylijumala*, przebywa na górze, wśród chmur, lub wręcz na chmurach:

*tuolle taivahan Ukolle
Tam, do Ukko na niebiosach,*
(12:276)

*Astui pilven äärtä myöten,
taivahan rajoa myöten
Zeszedł na sam brzeg obłoku,
Na najdalszy kraniec nieba,*
(47:59-60)

skąd jednak może – na wezwanie ludzi – przychodzić im z pomocą, schodząc do czółna lub do sań:

*Tule nyt purtehen, Jumala,
Znijdź teraz do czółna, Boże,
(18:29)*

*Lähe nyt, onni, ohjilleni,
Jumala rekoseheni!
Pomyślności, pilnuj cugli,
Boże, zejdź do moich sani,
(18:434)*

Główną domeną działań Ukko jest jednak pogoda: może zsyłać deszcz, śnieg, grad, kieruje chmurami, zderza je, ciska gromami:

*Ukko, pilvien pitäjä,
hattarojen hallitsija!
Taivas auoksi avaos,
ilma kaikki ikkunoiksi!
Sa'a rautaiset rakehet,
Ukko, który dzierżysz chmury
I kierujesz obłokami!
Otwórz upusty niebieskie
I wszystkie okna w przestworzu,
Z góry spuść żelazne grady
(14:305-310)*

*Tulta iski ilman Ukko,
Skrzesał ognia w niebie Ukko
(47:67)*

*ukko taivahan-napainen,
remupilven-reunahinen,
Ukko, coś jest w środku nieba,
Grzmiący na skraju obłoków,
(17:301-302)*

*Laske, Ukko, uutta lunta,
Świeży śnieg ześlij mi, Ukko
(18:421)*

swoją moc może wykorzystać do karania:

*Oi Ukko, ylijumala!
Elä sie minua ammu!
Ammu Ilmarin emäntä,
kaota katala nainen
O, Ukko, najwyższy Boże,
Mnie swą strzałą nie zabijaj,
Lecz żonę Ilmarinena,
Zabij babę niegodziwą
(33:279-282)*

lub do pomocy:

*Laaipa utuinen ilma,
luopa pilvi pikkarainen,
jonka suojassa menisin,
kotiini koitteleisin
Ześlij mi parną pogodę,
Ukształtuj obłoczek mały,
W którym znalazłbym osłonę,
Podążyć mógłbym do domu.*
(28:41-44)

Pomoc, jakiej udziela ludziom – swoim dzieciom:

*Siell' on viljalta simoa,
siellä mettä mielin määrin,
joilla ennen Luoja loitsi,
puheli puhas Jumala,
voiti Luoja lapsiansa
pahan vallan vammaksissa.
Jest tam miodu w obfitości,
Co jeno dusza zapragnie,
Który ongi Stwórca stworzył,
Czysty Bóg mu nazwę nadał,
Maścił nim Stwórca swe dzieci,
Siłą Złego ugodzone;*
(15:477-482)

nie ogranicza się jedynie do sprawiania przychylnej lub pomyślnej pogody:

*Luojan lämminnä kesänä,
Jumalan suaitsemana
W tej boskiej porze gorącej,
Jaką Bóg do nas posyła,*
(32:248-249)

Ukko jest bowiem również nazywany uzdrowicielem:

*itse Luoja loitsijoista,
Jumala parantajista
Stwórca to zaklinacz pierwszy,
Bóg najwyższy uzdrowiciel*
(3:201-202)

i leczy chorych poprzez ręce i usta znachora (jest to przykład na pośrednie działanie Ukko, który wzmacnia ludzi, aby mogli czynić dobro):

*En liiku omin lihoini,
liikun Luojani lihoilla,
en väiky omin väikini,
väikyn väellä kaikkivallan,
en puhu omalla suulla,
puhelen Jumalan suulla.
Josp' on mulla suu suloinen,
suloisempi suu Jumalan,
jospa on kaunoinen käteni,*

käsi Luojan kaunihimpi.
Nie poruszam własnym ciałem,
Jeno ciałem Stwórcy mego,
Nie działam o własnej sile,
Lecz siłą Wszechmogącego,
Nie mówię własnymi usty,
Przemawiam Bożym językiem;
Jeżeli moje są słodkie,
To słodsze są usta Boże,
Jeśli moja dłoń jest sprawna,
To sprawniejsza jest dłoń Stwórcy.
(9:507-516)

znachor jest określony jako jego syn:

Kun ei lie minussa miestä,
urosta Ukon pojassa
Jeśli mi nie starczy mocy,
Nie sprostam jako syn Ukko,
(9:393-394)

Ukko może się nawet przyczynić do wskrzeszenia zmarłego, który już trafił był do Tuoneli – krainy umarłych:

julkista Jumalatasi,
kun antoi avun totisen,
vielä henkihin herätti
Tuonen tieltä tiettävältä,
Chwałę oddaj swemu Bogu,
Że naprawdę ci dopomógł,
I obudził w tobie ducha,
Gdyś już zaznał dróg Tuoni
(15:632-634)

Specyficzną dziedziną, w której Ukko pomaga, jest połoźnictwo:

Päästä piika pintehestä,
vaimo vatsanvääntheestä!
Uwolnij pannę z udręki,
Niewiastę z kurczów żywota
(1:173-174)

W runie dwunastym Lemminkäinen stwierdza wprowadzie o Ukko, że:

puhki pilvien puhuja,
halki ilman haastelija!
Przemawiasz spoza chmury,
Skroś powietrze się odzywasz
(12:281-282)

jednak prawdopodobnie chodzi tu raczej o opis grzmotu niż o komunikację między bogiem a ludźmi, ponieważ Ukko w całej „Kalevali” przemawia tylko raz, w epizodycznej historii więdźmy Loviatar:

*Puhui pilvestä Jumala,
lausui Luoja taivahalta:
"Tuoll' on suolla kolmisoppi
rannalla meryttä vasten,
pimeässä Pohjolassa,
sangassa Sariolassa.
Mene sinne poikimahan,
kohtusi keventämähän!*

*Aż przemówił Bóg z obłoku,
Stwórcą z niebiosów wyrzecze:
„Stoi szalas na trzech żerdziach
Na bagnie, nad brzegiem morza,
W pokrytej mrokiem Pohjoli,
Mgłami spowitej Sarioli;
Tam pójdziesz dźwiatwę porodzić,
Sprawisz ulgę swemu łonu”*
(45:87)

a poza tym może objawiać swoją wolę poprzez wróżby:

*Kysyn Luojalta lupoa,
vaain varsin vastinetta.
Sano totta, Luojan merkki,
juttele, Jumalan arpa:
O znak proszę Stworzyciela,
O niezawodną odpowiedź:
Powiedz prawdę, Boży znaku,
Wyjaśnij, wróżbo Jumali,*
(49:89-92)

Ukko jest przedstawiany – jak większość bogów – antropomorficznie, ma ludzkie ciało: usta, dłoń, kolana:

*suloisempi suu Jumalan,
To słodsze są usta Boże,*
(9:514)

*paina paksu peukalosi
Naciśnij swym grubym kciukiem*
(9:408)

*Luojan polvien e'essä!
U kolan Stwórcy stworzenia*
(32:382)

nosi piękne ubranie:

*sukassa sinertävässä,
kirjavassa kaplukassa;
W swoich modrych nogawicach
W ciżmach różnokolorowych*
(47:61-62)

i jest nazywany *kaunoinen* 'piękny', chociaż możliwe, że nie o piękność zewnętrzną tu chodzi,

ponieważ w przekładzie na język polski tłumacz oddał to przymiotnikiem *dobry*:

*Katso nyt, kaunoinen Jumala,
Czuwaj teraz, dobry Boże
(9:543)*

Ukko zasiada w paradnych saniach i ma swojego konia:

*itse ilmoinen Jumala,
valjastele varsojasi,
rakentele ratsujasi,
aja kirjakorjinesi
Ty sam, Boże na niebiosach,
Zaprzęgnij swojego konia,
Narządź swojego rumaka,
Przejedź w swych paradnych saniach
(15:352-355)*

a wśród narzędzi, jakimi się posługuje, należy wymienić łuk:

*Katkesi Ukolta kaari
Aż połamał się łuk Ukko
(19:311)*

złotą maczugę:

*Ota kultainen kurikka
kätehesi oikeahan,
sillä haittoja hajota
Maczugę złotą ze sobą
Ujmij swoją prawą ręką,
Porozbijaj nią futryny
(45:139-141)*

i strzałę ze stalowym grotem:

*Josp' on tuolta pääsi nostat,
Ukko pääsi särkenevi
nuolilla teräsnenillä,
rakehilla rautaisilla.
Stamtąd który łeb swój wzniesie,
Niechaj Ukko mu roztrzaska
Strzałę ze stalowym grotem,
Ziarnami gradu z żelaza.
(19:87-90)*

Wśród epitetów używanych zamiennie z imieniem Ukko bardzo często występuje słowo *luoja* 'stworzyciel', odnoszące się do aktu stworzenia świata:

*Minä kylvän kyyhättelen
Luojan sormien lomitse,
Rzucam ziarna, przesiewając
Pomiędzy palcami Stwórcy*

(2:296-297)

*Luojan kolmella sanalla,
syvän synnyn säätämällä
Trzy wszechmocne Stwórcy słowa
O początkach najdawniejszych:*
(8:277-278)

*varjele, vakainen Luoja,
Strzeż mnie, mocny Stworzycielu,*
(30:467)

Opis tworzenia świata przez Ukko przypomina analogiczny opis z biblijnej Księgi Rodzaju:

*Tuo Ukko, ylinen luoja,
itse ilmojen jumala,
ilmasta ve'en eroitti,
veestä maati manterehen.
Ukko, najwyższy stworzyciel,
Sam bóg powietrznych przestworzy,
Oddzielił od niebios wodę,
Z wody stały ląd wyłonił*
(9:33-36)

Według niektórych fragmentów „Kalevali” Ukko nie stwarzał jednak świata sam (w każdym razie nie stworzył od razu całego świata), a uczynił to (dokończył tego) za pośrednictwem innych istot nazywanych różnie: stworzycielkami natury, córami stworzenia, dziewami stworzenia, które sam zrodził w nadprzyrodzony sposób:

*Ukko, ilmoinen jumala,
hieroi kahta kämmentänsä,
mykelti molempiansa
vasemmassa polven päässä.
Siitä syntyi kolme neittä,
koko kolme luonnotarta
rauan ruostehen emoiksi,
suu sinervän siittäjiksi.
Ukko, bóg ponad przestworzem,
Zacierał obiedwie dłonie,
Zaciskał je z całej siły
Na swoim lewym kolanie;
Narodziły się trzy panny,
Trzy stworzycielki natury,
Macierze rudy żelaznej,
Modrej stali trzy sprawczynie*
(9:39-46)

4.4.3. Ilmatar

Podobną funkcję miała do spełnienia Ilmatar, która w rozpoczynającym „Kalewałę” micie kosmogonicznym pełni centralną rolę. Jej imię składa się z rdzenia *ilma* 'powietrze, pogoda' i sufiksu feminitywnego *-tar* 'córa', opisana jest jako wiecznie dziewica:

*Olipa impi, ilman tyttö,
kave luonnotar korea.
Piti viikoista pyhyttä,
iän kaiken impeyttä
Panną była córa niebios,
Górna stworzenia sprawczyni,
W świętości trwała powszedniej,
Dziewiczości wiekuistej
(1:111-114)*

kóra – z nudów – postanowiła opuścić niebo, zeszła na wodę, gdzie została zapłodniona przez wiatr i morze:

*Tuuli neittä tuuitteli,
aalto impeä ajeli
ympäri selän sinisen,
lakkipäien lainehien:
tuuli tuuli kohtuiseksi,
meri paksuksi panevi.
Zakołysał wiatr dziewczyną,
W dal poniosła kolbiel pannę,
W koło modrej morza głębi,
W kudłach pian pokolebała.
Wiatr ją przewiał i zapłodnił,
Brzemienną sprawiło morze.
(1:131-136)*

Ilmatar jest stworzycielką dwojaką: po pierwsze – była w ciąży z Väinämöinenem, chociaż nie tyle go urodziła, co raczej on sam wyszedł z jej łona:

*yksin syntyi Väinämöinen,
ilmestyi ikirunoja
kapehesta kantajasta,
Ilmattaresta emosta.
Sam się zrodził Väinämöinen
Piewca odwieczny pojawił
Z panińskiej prarodzicielki,
Dziewy powietrza Ilmatar.
(1:107-110)*

*Kun ei kuu kerittänyssä
eikä päivyt päästänyssä,
ouosteli aikojansa,
tuskastui elämänsä:
liikahutti linnan portin
sormella nimettömällä,
lukon luisen luikahutti
vasemmalla varpahalla;
tuli kynsin kynnykseltä,
polvin porstuan ovelta.
Kiedy nie pospieszył miesiąc,
Słońce nie wyswobodziło,
Uprzykrzyło mu się życie,
Bytowanie mu obrzydło,
Przeto wrota przytuliska
Palcem serdecznym potracił,*

*Małym palcem lewej nogi
W kłódkę z kości zakolace,
Kuląc głowę próg przekroczył,
Na kolanach przedpokoje.*
(1:315-324)

a po drugie – przyczyniła się do powstania świata, ponieważ najpierw dała zesłanemu przez Ukko ptakowi – czernicy – uwić na kolanie gniazdo, a następnie straciła wysiadywane jaja do morza, tłukąc je:

*Vavahutti polveansa,
järkytti jäseniänsä:
munat vierähti vetehen,
meren aaltohon ajaikse;
karskahti munat muruiksi,
katkieli kappaleiksi.*
(...)
*munasen alainen puoli
alaiseksi maaemäksi,
munasen yläinen puoli
yläiseksi taivahaksi;
yläpuoli ruskeaista
päivöseksi paistamahan,
yläpuoli valkeaista,
se kuuksi kumottamahan;
mi munassa kirjajaista,
ne tähiksi taivahalle,
mi munassa mustukaista,
nepä ilman pilvilöiksi.*
*Potrząśnie przeto kolanem,
Zadygoce całym ciałem
I strąci jajka do wody.
Z prądem fal się potoczyły,
Potłukły się na kawały,
W drobny mak się roztrzaskały.*
(...)
*Skorupka jajka ze spodu
Stała się zawiązką Ziemi,
Zasię górna jej połowa
Wysokimi niebiosami,
Żółtko słoneczkiem rumianym,
Żeby ogrzewało z góry,
Białko, co było u dołu,
Miesiączkiem, żeby migotał.
Co się skrzyło na skorupce,
Jako gwiazdy zajaśniało,
A co się czerniło na niej,
Pokryło nieba chmurami.*
(1:223-244)

Ponadto ukształtowała ziemię i dno morskie:

*Alkoi luoa luomiansa,
saautella saamiansa
selvällä meren selällä,
ulapalla aukealla.*

*Kussa kättä käännähytti,
siihen niemet siivoeli;
kussa pohjasi jalalla,
kalahauat kaivaeli;
kussa ilman kuplistihe,
siihen syöverit syventi.*

*I podjęła trud stworzenia,
Wydawać jeła potomstwo
Na głębi morza otwartej,
Wśród okalającej toni.
Dokądkolwiek dłoń nakłoni,
Tam półwysep usypała,
Gdziekolwiek postawi stopę,
Tam kryjówki ryb drążyła,
Gdzie zakotłowały bryzgi,
Tam pogłębiała otchłanie.*

(1:258-268)

Ilmatar jest nazywana panną stworzenia, boginką i opiekunką macierzy czyli totemicznych wyobrażeń poszczególnych gatunków zwierząt łownych:

*Kave äiti, kantajani,
luonnotar, ylentäjäni!
Laitapa ve'en väkeä
Panno stworzenia, boginko
Macierzy i opiekunko,
Wiele w morzu masz czeladzi,*

(2:103-105)

Ponadto, jako matka Väinämöinen, objawiła mu się z *głębi morskich fal* (5:221) i w odpowiedzi na jego narzekania doradziła mu wybór żony.

Ilmatar wyobrażana bywa jako powietrzna panna pływająca w miedzianej łódce:

*onp' on impi ilman päällä
venehellä vaskisella
Przecie jest powietrzna panna
W swojej łódeczce miedzianej*

(15:330-331)

4.4.4. Modlitwy

Zarówno Ukko, jak i Ilmatar i inni bogowie, w tym opiekun lasu Tapio i opiekun wody Ahto, są w „Kalevali” adresatami modlitw i zaklęć, które zazwyczaj – dzięki przemożnej mocy słowa – są skuteczne i przynoszą spodziewany efekt: uleczenie rany, upolowanie zwierzyny. Modlić można się było do wszystkich i do wszystkiego, nie wyłączając ciał niebieskich, ludzie mieli jednak świadomość gradacji ważności poszczególnych bóstw i w runach „Kalevali” zazwyczaj modlitwy odpowiadają schematowi trójdzielnemu, gdzie najpierw jest wzywane bóstwo stojące najniżej w hierarchii, dopiero kiedy ono nie chce przyjść albo nie jest w stanie sprostać prośbie czy żądaniu człowieka, modlitwa kierowana jest do istoty potężniejszej. Najpotężniejszy jest oczywiście sam

Ukko i to on jest ostateczną instancją:

*Kun ei tuosta kyllä liene
itse ilmainen jumala,
valjastele varsojasi,
rakentele ratsujasi!*

*Gdyby to nie dopomogło,
Ty sam, Boże na niebiosach,
Zaprzęgnij swojego konia,
Narządź swojego rumaka*
(15:351-354)

jednak niewiele słabsza jest Ilmatar, również często wzywana w modłach:

*"Kun ei tuostana totelle,
vääjänne väheäkänä,
kave eukko, luonnon tytti,
kave kultainen korea,
jok' olet vanhin vaimoloita,
ensin emä itselöitä,
käy nyt tuskat tuntemahan,
hätäpäivät häätämähän,
tämä jakso jaksamahan,
puutunnainen purkamahan!*

*"Ja kun ei sitä totelle,
välttäne väheäkänä,
ukko taivahan-napainen,
remupilven-reunahinen,
tule tänne tarvittaissa,
ajaite anottaessa,
työt kehnot kerittämähän,
rikkonaiset riisumahan
miekalla tuliterällä,
säilällä säkehisellä!*

*Jeśli tego nie usłuchasz,
Nie ustąpisz bodaj trochę,
Zstąpić racz, córo stworzenia,
Znijdź, prarodzicielko złota,
Coś pośród niewiast najstarsza,
Matka nad nimi najpierwsza,
Przybądź zbadać me boleści,
Moje nieszczęścia uśmierzyć,
Mojej niedoli zapobiec,
Od uroków oswobodzić!
Jeśli tego nie usłuchasz,
Nie ustąpisz bodaj trochę,
Ukko, coś jest w środku nieba,
Grzmiący na skraju obłoków,
Zawitaj tutaj w potrzebie,
Przybądź do błagającego,
Zakusy złego zniweczyć.
Odczynić srogie uroki
Mieczem o ognistym ostrzu,
Orężem sypiącym iskry!*
(17:289-304)

Najwyższego boga ludzie wzywali zatem jedynie wówczas, kiedy wszystkie inne sposoby

zawiodły. Do Ukko modliła się zresztą również sama Ilmatar:

*Oi Ukko, ylijumala,
ilman kaiken kannattaja!
Tule tänne tarvittaissa,
käy tänne kutsuttaessa!
Päästä piika pintehestä,
vaimo vatsanvääntheestä!
Käy pian, välehen jou'u,
välehemmin tarvitahan!
Oj Ukko, najwyższy Boże,
Całego świata rodzicu,
Przybądź tu do mnie w potrzebie,
Zjaw się na wezwanie moje,
Uwolnij pannę z udręki,
Niewiastę z kurczów żywota,
Jak najprędzej przyjdź, nie zwlekaj,
Dopomóż w pilnej potrzebie!*
(1:169-176)

4.4.5. Wnioski

Świat wierzeń religijnych utrwalony w „Kalevali” można wprawdzie nazwać politeizmem, o czym świadczy użycie liczby mnogiej we fragmencie o „biesiadzie bogów”:

*Tuota laulamme lajia,
tuota virttä vieretämme:
noita Pohjolan pitoja,
jumalisten juominkia.
Tę pieśń rozpocząć wypadnie,
Tę opowieść wysnuć snadnie:
O przedwiecznej bóstw biesiadzie,
O pijatyce w Pohjoli.*
(20:3-6),

jednak większość fragmentów o charakterze religijnym dotyczy jednego boga – Ukko. Jego obraz stanowi interesujący przykład synkretyzmu religijnego, ponieważ w dużej mierze odpowiada chrześcijańskiej wizji Boga, chociaż posiada wiele rysów charakterystycznych, związanych z przyrodą Finlandii (*Boże sanie*) czy ludowym charakterem eposu (*różnokolorowe ciżmy*). Głównym polem jego działania nie jest zbawianie człowieka od abstrakcyjnego pojęcia grzechu, czy sprawowanie sądu ostatecznego, a pomaganie ludziom w sprawach doczesnych. Trzy główne zakresy działalności Ukko to rządzenie pogodą, pomoc kobietom przy porodzie oraz uzdrawianie chorych za pośrednictwem swoich synów – uzdrawiaczy. Obecność boga głównego jest uzupełniona pomniejszymi bóstwami, którym jednak w eposie poświęcono mniej miejsca. Natomiast stosunkowo często, zwłaszcza w modlitwach, wspomina się boginię Ilmatar – „córe powietrza”, która przyczyniła się do stworzenia świata i narodzin głównego bohatera „Kalevali” – wieszczka Väinämöinena.

4.5. Dane ankietowe

Fińska wersja językowa ankiety została zbudowana w ten sam sposób, co węgierska. Pierwsze pytanie – *Millainen jumala on?* 'Jaki jest Bóg?' – miało na celu zebranie stereotypowych cech Boga, jednakże ankietowani udzielali odpowiedzi nie tylko w postaci przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych, ale również w postaci rzeczowników, a zatem raczej odpowiedzi na pytanie „czym jest Bóg?”.

Cechy Boga, które pojawiały się w odpowiedziach wielokrotnie, to – w kolejności od najczęściej udzielanych:

rakastava 'kochający' (3 razy), *rakkaus*, *rakkautta* 'miłość' (2 razy, razem 5 razy)

isä 'ojciec' (2 razy) *lapselle Taivaan Isä* 'ojciec niebieski dla dziecka', *Taivaanisä* 'ojciec niebieski' (w sumie – 4 razy)

armollinen 'łaskawy', *armahtavainen*, *armelias* 'łaskawy, miłosierny' (w sumie 3 razy)

kaikkivaltias 'wszechwładny' (2 razy) *kaikkivoipa* 'wszechmogący' (1 raz, razem 3 razy)

pyhä 'święty' (3 razy)

suuri (2 razy), *iso* 'wielki' (1 raz, razem 3 razy)

voimakas 'mocny' (3 razy)

anteeksiantava 'przebaczący' (2 razy)

ikuinen 'wieczny' (2 razy)

käsittämätön 'niepojęty' (2 razy)

lempeä 'czuły' (2 razy)

luonnollinen 'naturalny', *luonnossa* 'w przyrodzie' (2 razy)

oikeudenmukainen 'sprawiedliwy' (2 razy)

salattu 'ukryty' (2 razy)

Ponadto jeden raz wystąpiły następujące wyrażenia:

aito 'prawdziwy'

arvoituksellinen 'nieodgadniony'

epätieteellinen 'nienaukowy'

jokaisen yksityisasia 'sprawa prywatna każdego'

julma 'srogi'

kaunis 'piękny'

läheinen 'bliski',

näkymätön 'niewidzialny'

kaikkitietävä 'wszechwiedzący'
kaukainen 'daleki',
kirkas 'jasny'
kolmiyhteinen 'trójjedyny'
korkein 'najwyższy'
luova 'twórczy'
lähde 'źródło'
mittaamaton 'niezmierzony'
rajaton 'bezgraniczny, nieograniczony, nieskończony'
saavuttamaton 'nieosiągalny, niedostępny'
transsendentti 'transcendentny'
tuntematon 'nieznany'
uskonnon kuva 'obraz religii'
vanha 'stary'
viimeinen turva 'ostatnie oparcie'
ystävä 'przyjaciół'

Udzielający odpowiedzi najczęściej wiązali Boga z ideą (ojcowskiej) miłości i łaskawości względem dzieci – ludzi. Miłość ta wyraża się również poprzez czułość, czyli cechę stereotypowo kobiecą. Drugi ważny atrybut Boga to jego wszechwładza – w języku fińskim używa się tu przede wszystkim dwu określeń: *kaikkivoipa*, którego drugi człon to imiesłów czynny czasownika *voida* 'móc', oraz *kaikkivaltias*, dosłownej kalki z greckiego *παντοκράτωρ* 'wszechwładca'.

Wiele określeń użytych przez ankietowanych wiąże się z Bożą świętością, rozumianą jednak jako zasadnicza odmiennność od rodzaju ludzkiego, transcendencja.

W przypadku drugiej części ankiety trzykrotnie odwołano się do historii stworzenia, przy czym raz użyto dosłownego cytatu z pierwszej księgi Starego Testamentu, raz potocznego odpowiednika (czasownik *tehnyt* 'zrobił'). W trzecim wypadku użyto gerundium *luoja* 'stworzyciel':

Alussa loi Jumala taivaan ja maan. 'Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię.'

Jumala on tehnyt maailman. 'Bóg zrobił świat.'

Jumala kaikkivaltias taivaan ja maan luoja. 'Bóg wszechwładny, stworzyciel nieba i ziemi.'

Jeden raz użyto wyrazu *Jumala* w charakterze wołacza:

Tarvitsen enemmän apua, Jumala 'Potrzebuję więcej pomocy, Boże.'

Tylko jedna osoba przytoczyła przysłowie:

Jumala ei laiskoja ruoki. 'Bóg nie karmi leniwego.'

Pozostałe osoby formułowały w tym miejscu zdania określające przymioty Boga:

Jumala on kaikkivoipa. 'Bóg jest wszechmogący.'

Jumala on kaikki. 'Bóg jest wszystkim.'

Jumala ei vihaa. 'Bóg nie żywi nienawiści.'

Dwie odpowiedzi dotyczyły kwestii istnienia Boga:

Toivon, että Jumala on. Mam nadzieję, że Bóg istnieje.

Jumala on tosi ihmiselle, jos hän uskoo itse niin. 'Bóg jest prawdziwy dla człowieka, jeśli sam człowiek weń wierzy.'

Wśród odpowiedzi znalazł się również jeden cytat poetycki:

Ehkä Jumala on salaisuus, jota Kristus paljastaa (*Ylva Eggehorn, Ruotsi*)

'Może Bóg jest tajemnicą, którą Chrystus odkrywa (*Ylva Eggehorn, Szwecja*)'.

4.6. Podsumowanie

W języku fińskim, podobnie jak w węgierskim, bogowie politeistyczni jak i Bóg jedyny są mogą być określani tym samym rzeczownikiem *jumala*, chociaż bogów religii politeistycznych częściej określa się za pomocą nacechowanego negatywnie wyrazu *epäjumala*, utworzonego za pomocą prefiksu wnoszącego znaczenie przeciwieństwa. Przede wszystkim określenie *jumala* odnosi się do Boga jedynego religii monoteistycznych. Nazywany jest w ten sposób również Ukko, najwyższy bóg występujący w „Kalevali”, jego charakterystyka jest jednak pod wieloma względami podobna do opisu Boga chrześcijan.

Jumala najczęściej oznacza Boga trójjedynego lub Boga Ojca – odniesienie tego rzeczownika do Chrystusa jest określane w słownikach objaśniających języka fińskiego jako rzadkie.

4.6.1. Definicja kognitywna wyrazu JUMALA

WYGLĄD ZEWNĘTRZNY

ma ludzkie ciało: plecy, oczy, dwie ręce, nogi

jest płci męskiej

jest stary

MIEJSCE PRZEBYWANIA

wszędzie

w niebie, u góry

w kościele

w duszy człowieka

STWORZYCIEL

stwórca wszystkiego, co istnieje,

stworzyciel ludzi

stworzyciel czasu

dawca życia (zapewnia płodność), dawca dzieci

PRZEZNACZENIE

(nieodwołalnie) decyduje o losie poszczególnych ludzi (i narodów)

swata ludzi w pary

SUWERENNY WŁADCA

panuje nad pogodą: zsyla burze, pioruny, deszcz, wiatr
daje co chce i kiedy chce
wszelka władza pochodzi od Boga
jest wszechmogący
jest wodzem, jest warownym grodem

ŚWIADEK

jest wszechwiedzący, dlatego jest świadkiem przysięg

SILA NISZCZĄCA

zsyla nieuleczalne choroby
karze ludzi

ŚMIERĆ

zsyla śmierć (co może być traktowane jako pożądane uwolnienie)
zabiera do siebie duszę zmarłego

SĘDZIA

jest sprawiedliwy

MORALNOŚĆ

ustanawia prawa
jest dobry i sprawia, że ludzie też stają się dobrzy

DOBROĆ

jest łaskawy, miłosierny
kocha ludzi

OPATRZNOŚĆ

dba o stworzenie, utrzymuje je przy życiu
zapewnia środki potrzebne do życia, pożywienie i alkohol

daje pokój
zbawia ludzi
dawca szczęścia
wspiera bogatych
pomaga dobrym
pomaga zaradnym

INNE

ceni pracowitość
jest nieprzenikniony, nieodgadniony
jest mądry
jest wieczny
jest większy od człowieka

5. Obraz Boga w języku estońskim

5.1. Etymologia wyrazu *jumal*

Etymologia estońskiego wyrazu *jumal* (w niektórych gwarach wymawiane *jummal*) jest wspólna z etymologią fińskiego wyrazu *jumala*, o której szerzej pisałem w rozdziale 4.1. Wspólny dla obu języków jest również prawdopodobny kognat tego wyrazu, mianowicie *Jumi* – pierwotnie imię bałtyckiego boga płodności. W języku estońskim jest ono obecne również jako toponim – nazwa położonej na przylądku Kolga założonej w XIII wieku wsi *Juminda* (Oinas 1985: 174), powstała z kontrakcji wyrażenia poimkowego **Jumin takana* 'za Jumim'. Wiąże się to z usytuowaniem wsi na położonym na wzniesieniu dawnym miejscu kultu pogańskiego, na którym następnie zbudowano chrześcijańską kaplicę.

5.2. Obraz Boga w słownikach estońskich

Analizę obrazu Boga w języku estońskim oparłem m.in. na dwóch źródłach słownikowych. Głównym źródłem jest *Eesti keele seletav sõnaraamat* ('Słownik objaśniający języka estońskiego') wydany w Tallinie w 2009 przez Instytut Języka Estońskiego jako drugie, uzupełnione wydanie 'Słownika objaśniającego estońskiego języka literackiego' (*Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*), wydawanego w 30 zeszytach w okresie 1988-2007. Dane uzupełniłem materiałem pochodzącym z rozdziału *jumalus* 'bóstwo' w teaurusie pt. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* ('Słownik tematyczny języka estońskiego'), autorstwa Andrusa Saaraste, wydawanym w kilku tomach na emigracji w Szwecji w latach 1958-1968.

5.2.1. Hasła słownikowe *jumal*

Hasłu *jumal* w słowniku objaśniającym języka estońskiego przypisano cztery znaczenia szczegółowe, jednak wszystkie zostały podporządkowane jednemu głównemu, co odbiega od praktyki stosowanej w innych omawianych słownikach, polegającej na kategorycznym odróżnianiu Boga monoteizmu od bogów politeistycznych. Ponadto, słownik estoński podaje szerszą definicję boga, mieszczą się w niej bowiem również bezosobowe siły nadprzyrodzone:

[2009] **jumal** <-a 2> s. religioonis kõrge(i)m üleloomulik olend v. jõud, keda austatakse ja teenitakse.
'w religii (naj)wyższa nadprzyrodzona istota lub siła, czczona i wielbiona.'

Pierwsze znaczenie szczegółowe hasła *jumal* odpowiada znanemu ze słowników innych języków znaczeniu politeistycznemu, nie jest to jednak sformułowane wprost – można się tego domyślić jedynie na podstawie podanych przykładów użycia oraz na podstawie informacji, że wyraz *jumal* w tym znaczeniu może występować również w liczbie mnogiej:

[2009] **a.** (ka pl.). *Muistsed jumalad. Kreeklaste, roomlaste, germaanlaste jumalad. Jumalatele ohverdama, ohvreid tooma. Jumalaid kummardama, teenima, appi hüüdma. Puupakust jumal aidanurgas. Vaaraod peeti maapealseks jumalaks. Tantsib, laulab nagu noor jumal 'eriti hästi, hiilgavalt'.*

'**a.** (również w l.mn.). *Starożytni, dawni bogowie. Grecy, rzymscy, germańscy bogowie. Składać ofiary bogom. Kłaniać się bogom, służyć bogom, błagać bogów o pomoc. Drewniany bożek w rogu spiżarni. Faraonowie byli uważani za bogów na ziemi. Tańczy, śpiewa jak młody bóg 'szczególnie dobrze, znakomicie'*

Wśród podanych przykładów zastosowania znajduje się również zdanie, z którego można wywnioskować kolejne znaczenie wyrazu *jumal* – 'posąg przedstawiający boga'. Z kolei ostatni przykład sugeruje, że ważnym elementem obrazu boga są jego wyjątkowe zdolności artystyczne.

Drugi podpunkt eksplikacji słownikowej, poświęcony użyciu monoteistycznemu, również jest pozbawiony wyraźnej definicji tego wyrazu, podano za to informację dotyczącą jego zastosowania w „piśmiennictwie chrześcijańskim” (zapis wielką literą) i ograniczenie występowania jedynie do liczby pojedynczej (co wynika z dogmatu monoteistycznego).

[2009] **b.** (ristiusu kirjanduses suurtäheiselt, sg.) Jumal; sün. Issand, Jehoova, Looja. *Kolmainus, kõikväheline, kõikvõimas, suur jumal. Jumala arm, nimi. Jumala viha, vits. Jumalat paluma, tänama, uskuma. Jumalale lootma, end jumala hoolde andma. Jumal olgu neile patustele armuline! Jumalat eitama, teotama. Jumalast taganema. Jumala tahtmine sündigu. Nii on jumalast seatud. Jumal on ta ära, enese juurde kutsunud 'ta on surnud'. Muusik, kunstnik jumala armust 'sünnipärase andega'. Palun, vannutan sind jumala nimel 'härdasti, tungivalt! Jumalast mahajäetud 'üksildane, kõrvaline' maanurk. Jumal kõrgel, kuningas kaugel. Vs. Kui jumal loob lolli, annab ta ka molli. Vs.*

'**b.** (w użyciu chrześcijańskim wielką literą, tylko l.poj.) Bóg; synonimy: Pan, Jehowa, Stwórca. *Trójjedyny, wszechmocny, wszechmogący, wielki Bóg. Boża łaska, Boże imię. Gniew Boży, różga Boża. Błagać Boga, dziękować Bogu, wierzyć w Boga. Pokładać nadzieję w Bogu, oddać się Bogu w opiekę. Niech Bóg będzie łaskawy dla tych grzeszników! Negować, znieważać Boga. Odwracać się od Boga. Niech Boża wola się ziści. Tak już jest według Bożych ustanowień. Bóg go zaprosił do siebie 'zmarł'. Muzyk, artysta z Bożej łaski 'wrodzony talent'. Proszę, zaklnij się na imię Boże 'budząc litość! Opuuszczona przez Boga 'odosobniona, odległa' okolica. Bóg wysoko, król daleko. Vs. Jeśli Bóg stworzył głupiego, to da mu też jeść. Vs.'*

Podano ponadto szereg synonimów, wśród nich, obok epitetów określających różne funkcje Boga (Stwórca, Pan), również hebrajskie biblijne imię własne Boga, w tradycyjnej, starszej (względem *Jahwe*) postaci *Jehowa*. Wśród przykładów użycia zamieszczono i wyjaśniono również cztery powiedzenia, na podstawie których można wywnioskować, że człowiek po śmierci idzie do Boga (a Bóg powoduje śmierć człowieka), a więc Bóg jest w zaświatach; że Bóg może w swojej łasce udzielać człowiekowi talentu artystycznego; że jest władcą suwerennym, który ustanawia prawo; że Bóg może zostać powołany na świadka czyjejs prawdziwości; wreszcie że Bóg może jakąś okolicę opuścić (a więc wbrew oficjalnej wykładni religii nie jest wszechobecny), co nie jest dobre – ponieważ Bóg jako źródło dobra jest potrzebny na ziemi, aby mógł się troszczyć o wszystkie swoje stworzenia, niekoniecznie mądre i aby zapewniał im pożywienie.

W trzecim podpunkcie wymieniono wiele ludowych powiedzeń, w których występuje wyraz *jumal*, o zleksykalizowanym znaczeniu:

[2009] **c.** *rahvapärastes ütlustes, täh. tugevasti nõrgenenud. Vaatan siin seda jumala ilma. Tule söö, jumala loomake!*

Jumala õnn, et juhtusid täna siia tulema. Istub jumala rahus, jumala rahuga ahju kõrval. Heinaajal sadas iga jumala päev. Iga jumala õõ kooserdab poiss küla peal. Annaks jumal, et kõik hästi läheks! Toas on niisugune segadus, et tule jumal appi. Jumal appi, kui jonni täis võib üks inimeseloom olla! Issand jumal, tuli on lahti! Armas jumal, kust ta sellise mõtte peale tuli? Oh sa mu jumal, kui suureks on Kati kasvanud! Uhke nii et jumal hoidku. Jumal hoidku, mis seal kõik ära tehti! Hiljaks jäin, jumal paraku. Jumal teab 'keegi ei tea', kus poiss jälle kolab. Tegi, nagu oleks käsil jumal teab kui 'eriti, väga' tähtis töö. See pole jumal teab kui 'kuigi' kallis. Jumal nendega 'olgu (peale)', las räägivad mis tahavad. Tehku nagu tahab, jumal temaga! Jumalale tänu, kõik on hästi. Pääsesime, jumal tänatud, õigel ajal varju alla.

'c. w metaforach ludowych, o zlekсыkalizowanym znaczeniu. Patrę na ten Boży świat. Przyjdź jeść, stworzenie Boże! Boże szczęście, że dziś tu przyszedłeś. Siedzi w Bożym spokoju, z Bożym spokojem przy piecu. Podczas siania padało każdego Bożego dnia. Każdej Bożej nocy chłopiec szlaja się po wsi. Dałby Bóg, żeby wszystko poszło dobrze! W pokoju jest taki bałagan, że niech przyjdzie Bóg na pomoc. Boże, pomóż, jakże uparty może być [stworzony] człowiek! Panie Boże, jest otwarty ogień! Miłosierny Boże, skąd ta myśl przyszła? O ty, mój Boże, Kati wyrosła taka duża! Tak dumny, że Boże broń! Boże broń, co tam wszystko się stało! Jestem spóźniony, niestety [mój Boże!]. Bóg wie 'nikt nie wie', gdzie chłopak się znowu zapodział. Robił, jakby miał w ręku Bóg wie jak 'szczególnie, bardzo' ważną pracę. To nie jest Bóg wie jak 'aż tak' drogie. Bóg z nimi 'niech będzie', niech mówią co chcą. Niech robi tak jak chce, Bóg z nim. Dzięki Bogu, wszystko jest dobrze. Dzięki Bogu schroniliśmy się na czas.'

Na ich podstawie można stwierdzić, że Bóg jest wzywany wówczas, gdy człowiek znajduje się pod wpływem jakiejś emocji, np. gdy jest zaskoczony lub zawiedziony. Bóg jest wzywany jako ten, który może człowieka przed czymś powstrzymać, obronić go przed czymś. Stanowi także pewną ostateczność: jeśli nikt czegoś nie wie, to tylko Bóg to wie, Bóg jest najlepszym świadkiem. Wyrażenia tego używa się również dla zintensyfikowania jakiejś cechy: „Bóg wie jak drogie” to 'bardzo drogie'. Boskiej opiece pozostawia się również tych, z którymi nie chce się mieć nic do czynienia, jest to sposób na wyrażenie obojętności względem kogoś.

Ostatni z czterech podpunktów hasła *jumal*, zaklasyfikowany jako znaczenie metaforyczne, dotyczy przeniesienia pewnych cech Boga na jakiegoś człowieka, rzecz, ideę itp. Tą cechą jest idealność oraz bycie obiektem czci i pożądania ze względu na swoje przymioty.

[2009] **d.** PILTL austus-, ihalusobjekt, ideaal. *Kogu eluks jäi kunst ta jumalaks. Raske on korraga mitut jumalat teenida 'mitmele eri harrastusele pühenduda'. *..raha peab mul olema; raha on jumal, raha on vägi, raha on võim!* A. Kitzberg. **d.** PRZEN. przedmiot czci, pożądania, ideał. *Sztuka została jego bogiem na całe życie. Trudno jest jednocześnie służyć wielu bogom 'poświęcić się różnym zainteresowaniom'. *..muszę mieć pieniądze; pieniądz to bóg, pieniądz to siła, pieniądz to moc!* A. Kitzberg.

Bogiem może być zatem nazwane praktycznie wszystko, co może dla kogoś stanowić ważną wartość w życiu: sztuka, zainteresowania, pieniądz.

Wyraz *jumal* może stanowić część licznych złożzeń, takich jak:

[2009] **Ls.** armastus|jumal, kodu|jumal, sõja|jumal, tarkusejumal; maal|jumal, päikesel|jumal, tule|jumal, veejumal; eba|jumal, peajumal.
'Comp. bóg miłości, bóg domowy, bóg wojny, bóg mądrości, bóg ziemi, bóg słońca, bóg ognia, bóg wody, bożek, główny bóg.'

W teaurusie pt. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* ('Słownik tematyczny języka estońskiego') w rozdziale zatytułowanym *jumalus* 'bóstwo' hasło *jumal* 'bóg' występuje dwukrotnie, co odpowiada dwóm odrębnym znaczeniom, które mu przypisano. W nawiasach po przykładach użycia podano

region pochodzenia i ewentualnie dodatkowe informacje gramatyczne o obocznościach odmiany. Pierwsze, obszerniejsze hasło odnosi się do pierwszego znaczenia:

[1958] **jumal** (1) 'hingestatud taevas, kõrgem olend' => Tervitused, Tänu: muistsel kreeklastel oli palju j-id / ristiusk tunnistab ühtainust J-t / eba_j. e. väär_j / kodu_j. 'Tõnn, Pell' (Vän) / vene_j. e. nulga-j. 'ikoon, pühapilt' (Võ, Se) / j-a surm 'loomulik surm' (Kuu) / päev läks j-sse (KaE: j-de, j-he) 'päike l. looja' / täna on j-a ilm / j-a tuli e. taeva t. / ühed j-a päevad ja tuuled kõik 'kõik päevad on ühesugused, üheväärtuslikud' / kas te siis ei tunne j-a tuuli korra pärast? / tuitu j-a muidu ta läks sinna (Muh) / j. hoidku! / j. neid teab! 'kes neid teab?!, neid ei tea keegi' / Olgu nüüd j. tänatud, et me leidsime Riia linna! (rl.) / mine j-a kätte! 'jätta nüüd! mis sa nalja teed!' / j-a eest, see on tõsi! / j. tuleb tupp, öeldi vanasti, kui nurganaine oli lapsega maha saanud / j-a_riik / j-a_teenistus / elab kui vana_j-a selja taga / vanaseaduse j. / mõrja tuli laua tagant välja, kummardas j-le jalga 'ikoonale' (Se) / j. võtku nurme eest seista! (vana palvesõna, LE) / Tänu olgu suurel Loojal, au armajal j-l (Pst. rl.) / Viskas pihid põesa'sse, alasimme alla liiva, vasara vastu j-a (Kuu rl.) / Tule iästä, tuulekaane, längu lännestä, j-a, porutele pohjusesta! (Kuu rl.) / Tulli tuuli j-sta (San) // Sies on Jumal oma preteme surest armus meddy peel armatanut (WK) / Meye tahame... Jumala taema Armu eddest taennada (Mü. 50) / Sünnul ep paewat tõiset Jummalat münno eddes ollema (St. H I 1) / Jummalat teenistus (Gö. 218) / Nenda ütleb Issand Jehowa: Pöörge, ja laske ennast pöörda omma sitta-jummalasta (Hes. 14,6) / salamahti ohwertati mitmes paikus äbbausso Jummalatele (Kr. S I 5)

'**bóg** (1) 'ożywione niebo, wyższa istota' => Pozdrowienia, Podziękowania: starożytni Grecy mieli wielu bogów / chrześcijaństwo uznaje jedynego Boga / bożek lub fałszywy bóg / bóg domowy, 'Tõnn, Pell' (Vän) / rosyjski bóg, bóg w rogu 'ikona, święty obraz' (Võ, Se) / Boża śmierć 'śmierć naturalna' (Kuu) / dzień poszedł do boga (KaE: j-de, j-he) 'słońce zaszło' / dzisiaj jest boża pogoda / ogień boży albo ogień nieba / jedne boże dni i wszystkie wiatry 'wszystkie dni są takie same, i tyle samo warte' / czy nie czujesz regularnie wiatru bożego? / poszedł tam całkowicie nadaremnie (Muh) / boże broń! / bóg to wie! 'kto to wie?!', nikt tego nie wie' / Niech będą teraz dzięki Bogu, że znaleźliśmy Rygę! (rl.) / idź w boże ręce! 'przestań! żartujesz!' / na boga, to jest prawda! / bóg przychodzi do pokoju – tak mówiono dawniej, kiedy kobieta urodziła dziecko / królestwo boże / nabożeństwo / żyć jak za plecami starego boga / bóg starych praw / panna młoda wyszła zza stołu i uklękła przed bogiem 'przed ikoną' (Se) / Niech Bóg stanie w obronie pola! (dawna modlitwa, LE) / Niech będą dzięki wielkiemu Stwórcy i chwala miłosiernemu Bogu (Pst. rl.) / Rzucił obcęgi w krzaki, kowadło w piach, młot przeciw Bogu (Kuu rl.) / Przybądź ze wschodu, wietrzyku, przykuśtykaj z zachodu, Boży, z północy! (Kuu rl.) / Przyszedł wiatr od boga (San) // Bóg nas ukochał wielką miłością (WK) / Powinniśmy... Bogu za tę łaskę dziękować (Mü. 50) / Nie miej bogów innych przede mną (St. H I 1) / Nabożeństwo (Gö. 218) / Tak mówi Pan Jehowa: Nawróćcie się i odwróćcie od swoich bałwanów (Hes. 14,6) / potajemnie składano ofiary w pewnym miejscu fałszywym bogom (Kr. S I 5)

Bóg jest tu zdefiniowany dość skąpo, a z przytoczonych przykładów wynika, że definicja ta jest szeroka – obejmuje zarówno Boga monoteistycznego, jak i bogów politeistycznych (na oba te znaczenia wskazują m.in. przytoczone cytaty biblijne). Interesujące jest sformułowanie 'ożywione niebo', co wskazuje prawdopodobnie na jedną z teorii dotyczących pochodzenia koncepcji boga najwyższego, pierwotnie tożsamego z fizycznym sklepieniem niebieskim⁶⁵. Druga część eksplikacji – 'istota wyższa' – zawiera w sobie przekonanie o zasadniczej różnicy między śmiertelnikami a bogami, którzy są pod wieloma względami lepsi od ludzi, ponadto można to odczytywać również dosłownie, jako umiejscowienie (przynajmniej niektórych) bogów u góry, w niebie.

Obraz Boga wynikający z analizy podanych przykładów użycia tego wyrazu jest niejednorodny. Wyraz *jumal* odnoszono do wielu istot lub rzeczy, przy czym można je przedstawić w kilku grupach, mając na uwadze, że całkowite ich oddzielenie nie jest do końca możliwe.

Po pierwsze nazwa ta może się odnosić do istot pochodzących z dawnej estońskiej mitologii, z

65 [w szamanizmie] na czoło wysuwały się bóstwa pojmowane jako bezosobowe siły, umiejscawiane w najważniejszych częściach otaczającego świata: męskie Niebo (...) i żeńska Ziemia (...), przy czym wyżej stawiano Niebo. (Encyklopedia katolicka 1985: 898)

pogańskiej religii rodzimej – są to 'domowi bogowie', 'bogowie starych praw', przez chrześcijan (i żydów) nazywani pogardliwie 'bożkami, nie-bogami, fałszywymi bogami'.

Po drugie – *jumal* może oznaczać jedyne Boga znanego z Biblii i z wiary chrześcijańskiej – stwórcę świata, Pana, Jehowę, wiecznego Boga.

Bóg może również – zgodnie z początkową definicją tego hasła – być spersonifikowanym niebem, o czym świadczy możliwość ograniczonego wymiennego stosowania wyrazów *jumal* i *taevas* ('ogień boży albo ogień nieba').

Przykłady użycia świadczące o bożym panowaniu nad przyrodą ('Przyszedł wiatr od boga', 'dzisiaj jest boża pogoda') oraz przeświadczenie o tym, że Bóg przebywa daleko (tam, dokąd zachodzi słońce), ale mimo to wie wszystko ('Bóg to wie!'), z racji czego bywa powoływany na świadka czyjejś prawdomówności ('na boga, to jest prawda!'), mogą odnosić się zarówno do obrazu monoteistycznego, jak i politeistycznego, ponieważ panowanie nad zjawiskami naturalnymi przypisuje się sile wyższej w większości religii, a przysięganie na różnych bogów również znane jest z wierzeń różnych ludów. Podobnie antropomorfizm Bożych wyobrażeń – przypisywanie Bogu posiadania takich części ciała, jak plecy ('żyć jak za plecami starego boga') czy ręce ('idź w boże ręce! 'przestań! żartujesz!') – jest czymś powszechnym, nieobcym również Biblii.

Wyłaniający się z lektury przytoczonych przykładów użycia wyrazu *jumal* obraz Boga zawiera w sobie również przekonanie o tym, że Bóg panuje nad ludzkim życiem i śmiercią, stanowi więc o losie człowieka: Bóg sprowadza na niego śmierć ('Boża śmierć'), ale również daje życie – sprawia narodziny dziecka ('bóg przychodzi do pokoju – tak mówiono dawniej, kiedy kobieta urodziła dziecko'). Bóg sprzyja tym, którzy go wzywają i pomagają im, za co należne mu jest dziękczynienie ('Niech będą teraz dzięki Bogu, że znaleźliśmy Rygę!', 'Powinniśmy... Bogu za tę łaskę dziękować').

Wpływy wyraźnie chrześcijańskie, choć raczej wynikające z tzw. pobożności ludowej, widać również w kolejnym znaczeniu wyrazu *jumal*, utożsamionym ze świętym obrazem ('panna młoda wyszła zza stołu i uklękła przed bogiem 'przed ikoną)'), to jest prawosławną ikoną przedstawiającą Chrystusa lub świętych, a pochodzącą z Rosji, na co wskazuje określenie 'rosyjski bóg'.

Drugie znaczenie wyrazu *jumal* to według tezauryza z 1958:

[1958] **jumal (2)** 'haldjas': kodu_j / laua_j. / nurme_j. / maa_j. / vare_j. / tule_j.
'**bóg (2)** 'duch': bóg domu, bóg stołu, bóg łąki, bóg ziemi, bóg ruin, bóg ognia'

Znaczenie to w zasadzie mieści się w znaczeniu wcześniejszym, a różnica polega jedynie na mniejszym zakresie działania takiego boga – ducha, ograniczonym do konkretnego miejsca czy

wręcz przedmiotu, jak np. stołu.

Wyraz *jumal* może również stanowić część wyrażenia z poimkami, słownik wymienia dwa takie przykłady – *jumala eest* i *jumala pärast*:

[2009] Δ **jumala eest** tõepoolest, tõesõna. *Jumala eest, see läheb küll liiale! Ma ei tea sellest midagi, jumala eest. Jumala eest, ma võiks ta lõhki lüüa, nii vihane olen.*

'Δ **na Boga** naprawdę, szczerze mówiąc. *Na Boga, to poszło za daleko! Nic o tym nie wiem, na Boga. Na Boga, jestem tak zdenerwowany, że mógłbym pęknąć.'*

Pierwotne, konkretne znaczenie wyrazu *eest* to 'przed kimś, czymś', natomiast obecnie przyimek ten można przetłumaczyć m.in. 'w czyimś imieniu', 'zamiast kogoś', 'na kogoś'. Znaczenie wyrażenie *jumala eest* – 'naprawdę, szczerze mówiąc' wywołuje obraz Boga – świadka, tego, który swoim absolutnym autorytetem zaświadcza prawdomówność człowieka wypowiadającego te słowa.

[2009] Δ **jumala pärast** väljendab tungivat palvet. *Jumala pärast, peida mind kuhugi! Ära sa sellest jumala pärast kellelegi räägi!*

'Δ **ze względu na Boga** wyraża pilną prośbę. *Ze względu na Boga, ukryj mnie gdziekolwiek! Na Boga, nie mów o tym nikomu.'*

Drugie z przytoczonych przez słownik wyrażenia – *jumala pärast* – zbudowane jest również z wyrazu *jumal* w dopełniaczu oraz z poimka. *Pärast* oznacza między innymi 'ze względu na', 'jako że', 'ponieważ' itp. Bóg jest tu przywoływany nie tyle jako świadek, co jako obrońca, a również jako ten, który wymaga od ludzi, aby sobie nawzajem pomagali. Wezwanie Boga w sytuacji zagrożenia wyraża nadzieję pokładaną w Bogu lub w sumieniu osób, do których się zwracamy.

Wyraz *jumal* w formie dopełniaczowej – *jumala* – może również występować samodzielnie, w funkcji przysłówka, i oznacza wówczas całkowite, maksymalne natężenie występowania jakiejś cechy. Użycie to jest charakterystyczne dla języka potocznego:

[2009] **jumala** adv. KÕNEK täiesti, päris, puhta. *Keegi jumala võõras mees. Jumala uus riie. Jumala puhas vesi. Mees oli jumala kaine. Jumala terve hammas tõmmati välja. Su jalad on ju jumala märjad. Rahakott on jumala tühi. Olen rahast jumala lage. Jumala õige jutt. Laulab jumala valesti. Oli jumala alasti nagu saunas. Elab jumala ükski nagu vana hunt. See on mulle jumala ükskõik, ükspuha, ükskama. Sain jumala ilmaaegu pahandada. Jäi pärandusest jumala ilma. Need raamatud saime jumala ilma (rahata).*

'**Boga** adv. POT. całkowicie, prawdziwie, czysto. *Jakiś całkowicie obcy mężczyzna. Całkowicie nowy materiał. Całkowicie czysta woda. Mężczyzna był całkowicie trzeźwy. Wyrwano całkowicie zdrowy ząb. Twoje nogi są całkowicie mokre. Portfel jest całkowicie pusty. Jestem całkowicie splukany. Całkowicie prawdziwa historia. Śpiewa całkowicie fałszywie. Był całkowicie nagi, jak w saunie. Żyje całkowicie sam, jak stary wilk. To jest dla mnie całkowicie wszystko jedno. Zdenerwowałem się całkowicie na próżno. Został całkowicie bez spadku. Te książki dostaliśmy całkowicie za darmo.'*

5.2.2. Wyrazy derywowane od podstawy słotwórczej *jumal*

5.2.2.1. Przymiotniki (i przysłówki) derywowane za pomocą sufiksacji

W języku estońskim bezpośrednio od podstawy słotwórczej *jumal* utworzony został tylko jeden przymiotnik – *jumalik* – któremu przypisane zostały jednak dwa odrębne znaczenia, którym

odpowiadają w przybliżeniu dwa polskie przymiotniki – *Boży* i *boski*:

[2009] 1. jumala(te)ga seoses olev, jumala(te)st lähtuv v. põhjustatud; jumala omadustega. *Jumalik vaim, olend. Jumalik juhatus, tarkus, ettemääratus, vahelesegamine. Jumalik alge, säde. Püüdis tõestada maailma jumaliku päritolu.*

'1. będący w związku z bogiem (bogami), pochodzący od boga (bogów) lub przez boga (bogów) powodowany; o cechach Boga. *Boży duch, Boża istota. Boże prowadzenie, Boża mądrość, Boże przeznaczenie, Boża interwencja. Boże pochodzenie, Boża iskra. Próbował dowieść Bożego pochodzenia świata.*'

W pierwszym ze znaczeń, bardziej pierwotnym, wyraz *jumalik* jest używany na oznaczenie powiązania z Bogiem (lub bogami) lub czyjegoś boskiego pochodzenia, jak również do opisu poszczególnych cech Boga.

[2009] 2. suurepärane, võrratu. *Jumalik ilm, vaikus, kuulvalgus. Jumalikud mägimaastikud. Pärast äikest oli õhk lausa jumalik. Kõige jumalikum muusika, mida olen kuulnud. Ta on jumalik laulja, tantsija. Puhkekodus oli jumalik hoolitsus, toit.*

'2. doskonały, znakomity. *Doskonała pogoda, cisza, doskonale światło księżyca. Boska górська sceneria. Po piorunach była boska pogoda. Najbardziej boska muzyka, jaką słyszałem. On jest boskim śpiewakiem, tancerzem. W domu wypoczynkowym była boska obsługa i jedzenie.*'

Natomiast znaczenie drugie podkreśla jedynie jedną cechę Boga – jego doskonałość, która może cechować również osoby, rzeczy czy pojęcia, które nie są bezpośrednio związane ze sferą sacrum, takie jak pogoda czy jedzenie.

Opis znaczenia przymiotnika *jumalik* 'Boży' w starszym słowniku ograniczony został do podania odnośników do synonimów, zawartych w rozdziałach dotyczących dobra i wartości:

[1958] **jumalik** => Hea, Väärtus: j. arm

'**Boży** => Dobry, Wartość: Boża łaska'

oraz przytoczenia przykładu użycia w znaczeniu 'pochodzący od Boga': 'Boża łaska'.

Od przymiotnika *jumalik* w wyniku dalszej derywacji utworzono rzeczownik *jumalikkus* 'boskość', odwołujący się do obu znaczeń przymiotnika:

[2009] **jumalikkus** <-e 5 v -e 4> s. as. < jumalik. *Religioon tunnistas imperaatori võimu jumalikkust. *Michelangelo teoste jumalikkus ei ole mitte tema piltide realiteedis, vaid harmoonias.* J. Vahtra.

'**boskość** < boski. *Religia uznała boskość władzy cesarza. *Boskość dzieła Michelangela nie wynika z wierności odwzorowania rzeczywistości, ale z ich harmonii.* J. Vahtra.'

i przysłówek *jumalikult* 'bosko', nawiązujący głównie do drugiego znaczenia przymiotnika *jumalik*, tj. do doskonałości, znakomitości:

[2009] **jumalikult** adv. < jumalik (hrl. 2. täh.). *Jumalikult ilus ilm. Roosid lõhnavad jumalikult. Tüdruk tantsib jumalikult. Olen jumalikult puhanud.*

'**bosko** adv. < boski (głównie w 2. znaczeniu). *Bosko piękna pogoda. Róże pachną bosko. Dziewczyna bosko tańczy. Bosko odpocząłem.*'

5.2.2.2. Rzeczowniki derywowane od *jumal* za pomocą sufiksacji

Istnieją trzy rzeczowniki utworzone bezpośrednio od wyrazu *jumal*, przy czym dwa z nich –

jumalanna i *jumalatar* – to synonimy oznaczające boginię, a więc boga płci żeńskiej:

[2009] **jumalanna** <6> s. naisjumal. *Aphrodite on vanakreeka armastuse ja ilu jumalanna. Jumalanna Vesta tempel.* **Ls.** armastus|jumalanna, jahil|jumalanna, kaitse|jumalanna, kunstil|jumalanna, rahul|jumalanna, saatuse|jumalanna, võidu|jumalanna, õnne|jumalanna.

'**bogini** s. bóg płci żeńskiej. *Afrodyta jest starogrecką boginią miłości i piękna. Świątynia bogini Westy.* **Comp.** bogini miłości, bogini łowiectwa, bogini opiekuńcza, bogini sztuki, bogini pokoju, bogini przeznaczenia, bogini zwycięstwa, bogini szczęścia.'

[2009] **jumalatar** <-i, -i 10> s. jumalanna. *Jumalatar Isis.*

'**bogini** bogini. *Bogini Izyda.*'

[1958] **jumalanna** e. **jumalatar** 'naisjumal'

'**bogini** 'bóg płci żeńskiej''

Oba te rzeczowniki zostały derywowane za pomocą formantów feminatywnych: *-nna* i *-tar*, a z ich eksplikacji można wywnioskować, że bogom przypisuje się płeć, przy czym płcią domyślną, niewymagającą dodatkowego komunikowania za pomocą odpowiedniego formantu, jest płeć męska.

Trzeci rzeczownik to *jumalus* 'bóstwo' – utworzony za pomocą formantu *-us* używanego na określenie nazw abstrakcyjnych. Ma on dwa znaczenia:

[2009] 1. jumal. *Vana-Kreeka jumalused. Muistsetele jumalustele toodi ohvriande. Templite kivisse raiutud jumalused. Maa ilma ja teisi jumalusi valitsev peajumal.* || PILTL austus-, ihalusobjekt, ideaal. **Suur, tark, imeteldav vend ülenes ta silmis jumaluseks.*.. E. Tennov. **Hein aga oli Maieküla rahvale mingiks jumaluseks.* A. Kaal.

'1. bóg. *Bóstwa starożytnej Grecji. Starożytnym bóstwom składano ofiary. Bóstwa wyryte na kamieniach świątyni. Główny bóg rządzący światem i pozostałymi bóstwami.* || PRZEN obiekt czci, uwielbienia, ideał. **Wielki, mądry, cudowny brat urósł w jego oczach do rangi boga.*.. E. Tennov. **Ale siano było dla mieszkańców Maieküli swego rodzaju bogiem.* A. Kaal.'

W pierwszym z nich *jumalus* jest synonimem wyrazu *jumal*, zarówno w dosłownym jego znaczeniu (z tym że z podanych przykładów wynika że zachodzi tu ograniczenie do użycia politeistycznego), jak i przenośnym – bóstwo to każdy obiekt czci i uwielbienia.

[2009] 2. HRV. jumalik olemus, jumalikkus. **Usk kooliõpetajate jumaluse sisse on tal kadunud.* A. Haava.

'2. RZADK boska natura, bóstwo. **Wiara w bóstwo jego szkolnego nauczyciela zniknęła. [Przestał wierzyć w to, że jego nauczyciel jest bogiem.]* A. Haava.'

Drugie, rzadsze znaczenie wyrazu *jumalus* określa (rzekomą) boską naturę czegoś lub kogoś.

W tezaurusie z 1958, rzeczownik *jumalus* 'bóstwo' został potraktowany jako główne hasło interesującego nas rozdziału dotyczącego Boga i bóstw, jego definicja jest jednak dość lakoniczna i odpowiada znaczeniowo pierwszemu znaczeniu wyrazu *jumal*:

[1958] **jumalus** 'kõrgem olevus, jumalik olend, jumal': eesti muinasusund ei tundnud surnute ilma valitsevat j-t

'**bóstwo** 'wyższa istota, boska istota, bóg': estońska dawna religia nie znała bóstw rządzących światem zmarłych'

5.2.2.3. Czasowniki derywowane od *jumal* za pomocą sufiksacji

Słownik podaje trzy czasowniki pochodzące bezpośrednio od wyrazu *jumal*: *jumaldama*, *jumalastama* i *jumalustama*, przy czym dwa ostatnie to synonimy.

[2009] **jumaldama** <37> *vaimustatult, piiritult imetlema ja austama. Ta on eluaeg jumaldanud naiseilu. Jumaldab gooti arhitektuuri. Ma pole teda kunagi eriti jumaldanud. Jumaldav imetlus. Jumaldatud naine, näitleja, poeet, õpetaja. 'ubóstwiać bezgranicznie, w zachwycie wielbić i czcić. Przez całe życie ubóstwiał piękno swojej żony. Ubóstwia architekturę gotycką. Nigdy go naprawdę nie ubóstwiałem. Ubóstwiający podziw. Ubóstwiona kobieta, ubóstwiony artysta, poeta, nauczyciel.'*

Tezaurus z 1958 przekazuje tę samą informację poprzez podanie dwóch synonimicznych względem *jumaldama* czasowników, wyrażających cześć i uwielbienie:

[1958] **jumaldama** => *Austama, Hindama*
ubóstwiać => *Czczyć, Wielbić*

Czasownik *jumaldama*, stanowiący jądro licznej rodziny wyrazów odeń pochodzących, takich jak *jumaldatu* 'ubóstwiony', *jumaldus* 'ubóstwienie', *jumaldamine* 'bałwochwalstwo':

[2009] **jumaldatu** <1> s. *jumaldatud isik. *.[daami] jalgade ette oli leegitseva südamega heidetud kõik, mida jumaldatu maised kapriisid mõistsid nõuda.. P. Viiding.*

'ubóstwiony ubóstwiona osoba. *..przed nogi [damy] z gorącym sercem rzucił wszystko, spełniał wszystkie ziemskie kaprysy kobiety, którą ubóstwiał.. P. Viiding.'

[2009] **jumaldus** <-e 5> s. *jumaldamine. Jumalduseni küündiv austus. *Mul oli juba koolipõlvest saadik naiste vastu salajane jumaldus.. M. Metsanurk.*

'ubóstwianie bałwochwalstwo. Cześć dorównująca ubóstwieniu. *Miałem już od dawnych szkolnych lat sekretną adorację kobiet.. M. Metsanurk.'

oznacza sytuację, kiedy ktoś lub coś odbiera boskie uwielbienie i cześć. „Ubóstwiać” to bezgranicznie kogoś wielbić i czcić, jednak nie uznając go za rzeczywistego boga. W przeciwieństwie do tego, czasowniki *jumalastama* i *jumalustama* 'deifikować'

[2009] **jumalastama** <37> *jumalustama.*
'ubóstwiać <37> *deifikować.'*

[2009] **jumalustama** <37> *jumaluseks tõstma v. kuulutama. Paljud loodusrahvad jumalustavad päikest kui eluallikat. Egiptuses olid vaaraod jumalustatud isikud.*

deifikować <37> *ogłaszać bogiem. Wiele ludów pierwotnych uważało słońce za boga – źródło życia. W Egipcie faraonowie byli deifikowani.*

oznaczają dosłowne uznanie kogoś lub czegoś za boga, przyznanie komuś – zazwyczaj władcy – lub czemuś – np. ciału niebieskiemu – rangi bóstwa.

5.2.2.4. Wykrzykniki derywowane od *jumal* za pomocą sufiksacji

Interesującą klasę wyrazów derywowanych od *jumal* stanowią wykrzykniki, będące najczęściej zleksykalizowanymi formami odmiany rzeczownika, jak np. *jumalaga* 'z Bogiem':

[2009] **jumalaga** interj. (hüvastijätusõna). *Jumalaga, sõbrad! Jumalaga, kallis kodu! Ütles kõigile jumalaga. Jatab sõpru, sõprade ja jumalaga.. Sõitis ära jumalaga jätmata.* || (millestki ilmajäämise, sunnitud loobumise kohta). *Oli sunnitud kooliga, õpingutega, töökohaga jumalaga jätma. Jumalaga nüüd kõik suured tulevikuplaanid!*
'z Bogiem interj. (požegnane). *Z Bogiem, prijaci! Z Bogiem, drogi domie! Požegnał wszystkich. Zostawił przyjaciół z Bogiem. Wyszedł bez pożegnania.* || (zostawienie czegoś, przymusowe porzucenie czegoś). *Był zmuszony zostawić szkołę, studia i miejsce pracy. Wszystkie wielkie plany na przyszłość teraz z Bogiem!*

Wyrażenie to oznacza pożegnanie, w tym również w znaczeniu przenośnym – spisania jakiejś rzeczy na straty.

Kolejny wykrzyknik to *jumalime*, pod względem budowy jest to compositum, powstałe ze złożenia *jumal* 'Bóg' i *ime* 'cud'.

[2009] 1. VAN (odpowiedź na pozdrowienie). *Tere, jumalime! *Madis: Tere, Priidu, ka! – Priidu: Jumalime, Madis! J. Kunder. *, „Tere ja jõudu!” ütles Arno päralt jõudes. – „Jumalime, jõudu tarvis!” vastas Libe.. O. Luts.*
 '1. PRZEST (odpowiedź na pozdrowienie). *Witaj, jumalime! *Madis: Cześć, Priidu! – Priidu: Jumalime, Madis! J. Kunder. *, „Cześć i siłę!” powiedział Arno wchodząc. – „Jumalime, siłę tarvis!” odpowiedział Libe.. O. Luts.'*
 [2009] 2. väljendab üllatust, imetust. *Jumalime, sina siin! *Teen ukse lahti – jumalime! Hiired ukse ees reas, sabad ühel, pead teisel pool.* H. Väli.
 2. wyraża zaskoczenie. *Jumalime, ty tutaj! *Otwieram drzwi – jumalime! Myszy przed drzwiami w rzędku, ogony po jednej, a głowy po drugiej stronie.* H. Väli.

Z przytoczonych definicji wynika, że Boga wzywa się przy pozdrawianiu (co wiąże się z wizją Boga dającego to, czego komuś życzymy) lub na świadka naszego zaskoczenia.

W podobnych sytuacjach można użyć wyrazu *jumaluke* lub *jumalukene*, w którym można zauważyć sufiks rzeczownikowy *-ke*. Jedną z jego funkcji jest funkcja deminutywna.

[2009] **jumaluke(ne)** interj. väljendab imetust, õigustust, kahetsust, ehmatust vms. *Jumaluke, küll sa oled suureks kasvanud! Jumaluke, miks ma ei peaks tohtima? Oi jumaluke, kust ma selle raha võtan! Jumaluke, kuidas meie sind aidata saame? Jumaluke, ta on ju alles päris laps! *Jõelt! Jumalukene, see on ju keelatud. Kukud kinni.. R. Vellend.*
'mój Boże! interj. wyraża zdziwienie, błaganie, żal, strach itp. *Mój Boże, ale urosłeś! Mój Boże, dlaczego nie miałbym być zdatny? O, mój Boże, jak mógłbym wziąć te pieniądze! Mój Boże, jak możemy ci pomóc? Mój Boże, on jest wciąż całkiem dzieckiem! *Z rzeki! Mój Boże, to jest zabronione. Spadłeś.. R. Vellend.'*

5.2.2.5. Wyrazy utworzone za pomocą prefiksacji

Podobnie jak w języku fińskim, w języku estońskim również występują wyrazy utworzone za pomocą prefiksacji. Od wyrazu *jumal* można w ten sposób utworzyć dwa wyrazy, będące względem siebie synonimami, które oznaczają nie-boga, czyli bożka, fałszywego boga religii pogańskich lub idola:

ebajumal 'bożek'

1. paganlik jumal (ristiusu vm. monoteistliku usundi seisukohalt). *Puust, kivist ebajumalad. Ebajumalaid kummardama, teenima.*
 '1. pogański bóg (z punktu widzenia chrześcijaństwa lub innych religii monoteistycznych). *Bożki z drewna, kamienia. Czczyć bożki, służyć bożkom.'*
 2. jumaladatud isik, nähtus, ese vm. *Raha oli Mogri-Märdi ebajumal. Publik sai uue ebajumala. *Ta ei uskunud jumalat ega kuradit, ainult maa, oma põllulapp oli saanud talle ebajumalaks.* A. Saar.
 '2. ubóstwiona osoba, fenomen, rzecz itp. *Pieniądz był bożkiem Mogri-Märdi. Widownia dostała nowego bożka. *Nie wierzył w Boga ani w diabły, jego jedynym bożkiem stał się jego własny kawałek ziemi.* A. Saar.'

ebajumala|kuju ebajumalat (1. täh.) kujutav skulptuur v. nikerdis.
posąg bożka rzeźba przedstawiająca bożka (w 1. znaczeniu).
ebajumala|teenistus ebajumala kultuslik austamine.
služba božkom kultowa cześć oddawana božkom

väär|jumal 'falszywy bóg'

a. *Kummardas, teenis väärjumalaid.*

'a. Oddawanie czci, służba božkom.'

b. *Tema väärjumalateks on saanud raha ja võim.*

'b. Jego božkami stały się pieniądze i władza.'

5.2.3. Wyrazy bliskoznaczne

W rozdziale *JUMALUS* znajdują się również hasła stanowiące najczęściej różne boskie epitety, wyrażenia synonimiczne albo w inny sposób związane z boskością. Są to: *taevas* 'niebo', *Issand* 'Pan', *Is[s]a* 'Ojciec', *Looja* 'Stwórca', *Kõigevägevam* 'Wszechmocny', *Taevaisa / Taevane Isa* 'Niebiański Ojciec', *Taevataat* 'Niebiański Stary / Tata', *Ülimine Isa* 'Najwyższy Ojciec', *arm* 'łaska', *Jeesus Kristus* 'Jezus Chrystus', *Lunastaja / Päästja* 'Zbawiciel, Wyzwoliciel', *Jumala Poeg* 'Syn Boży', *Õnnistegija* 'Zbawiciel [dosłownie: „sprawca szczęścia”]', *Jumala Tall* 'Baranek Boży', *Püha Vaim* 'Duch Święty', *Jumalaema* 'Matka Boża', *(neitsi) Maarja / Püha Neitsi* '(dziewica) Maryja, Panna Święta', *ingel* 'anioł'. Większość z nich stanowi kalki podobnych wyrażen istniejących w innych językach narodów związanych z kulturą chrześcijańską.

Ponadto warto zanotować, że na początku rozdziału *JUMALUS* znajdują się odnośniki do pokrewnych rozdziałów takich jak: *USUND* 'wiara', *TONT* 'zmora', *TEINE ILM* 'drugi świat [zaświaty]', *NÕIDUMA* 'czarować', *NÕIDUS* 'czary', *EBAUSK* 'zabobon'. Oraz do rozdziału opisującego jego antonim, a mianowicie *KURIVAIM* 'demon'.

5.2.4. Wyrazy złożone

Przytoczone poniżej wyrazy złożone pochodzą ze słownika z 2009. Jako podmiot czynności Bóg jest przedstawiony w jednym z nich: *jumalakohus* 'sąd Boży':

jumala|kohus [-kohtu] AJ ordaal.

sąd Boży AJ rodzaj procesu w średniowieczu.

Aspekt stwórczy jest przedstawiony w złożeniach *jumalaloom* 'stworzenie Boże', oznaczające zwierzę lub człowieka i *jumalavili* 'Boży owoc', oznaczający jedzenie lub alkohol:

jumala|loom [-a] KÕNEK (loom, ka inimese kohta). **Aga nüüd anna hobustele puhkust! Puhkust ja heinu! Nad ka jumalaloomad!* M. Metsanurk. **Joo, vennas, jumalaloom, joo, sest nüüd on jõulud.* F. Tuglas (tlk.).

Boże stworzenie [zwierzę] POT (o zwierzętach, również o ludziach). **Ale teraz daj koniom odpocząć! Daj im odpocząć i daj im siana! One też są stworzeniami Bożymi!* M. Metsanurk. **Pij, bracie, stworzenie Boże, pij, wszak teraz są święta Bożego narodzenia.* F. Tuglas (tlk.).

jumala|vili KÕNEK vili, toit. *Söö, ega jumalavili ole raisata!* *[põllul]..ikka läbisegi umbrohi ja jumalavili. M.

Metsanurk. || õlu, viin. *, „Ega jumalavilja maksa veega lõrtsida!” kallas ennustaja õlleklaasi piiritust. R. Sirge.
Boży owoc POT owoc, jedzenie. *Jedz, żeby owoce Boga się nie zmarnowały* *[na polu]..ikka pomieszaj chwast i Boży owoc. M. Metsanurk. || piwo, wódka. *, „Nie rozliczaj owocu Boga mieszać z wodą!” jasnowiedz nalał spirytus do kufla. R. Sirge.

Od Boga pochodzi również łaska, przekazywana poprzez Boże słowo (*jumalasõna*) i sakramenty, np. komunię świętą (*jumalaarm* dosłownie 'Boża łaska'), a ucieleśniona w Synu Bożym (*jumalapoe*):

jumala|arm [-u] KIRIKL armulaud. *Jumalaarmu andma, jagama, saama.*
Boża łaska [eucharystia] [-u] KOŚC. eucharystia, sakrament stołu Pańskiego – dosł. „stół łaski”. *Dawać, dzielić, dostać Bożą łaskę.*

jumala|sõna KIRIKL kirikukirjandus (eeskätt Piibel); selles sisalduvad ristiusu tekstid. *Jumalasõna kuulutama, lugema, kuulama. Jumalasõnaga manitsema, pühitsema. Ta sängitati mulda ilma jumalasõnata. Jumalasõna laul, salm.*
słowo Boże KOŚC literatura kościelna (przede wszystkim Biblia); teksty chrześcijaństwa. *Głosić, czytać słowo Boże, słuchać słowa Bożego. Napominać, święcić słowem Bożym. Pogrzebano go w ziemi bez słowa Bożego. Pieśń, werset słowa Bożego.*

jumala|poe KIRIKL Jeesus Kristus.
Syn Boży KOŚC Jezus Chrystus.

Stosunek ludzi do Boga jest pokazany w następujących złożeniach, zarówno pozytywnych: *jumalakartlik* 'bogobojny', *jumalakartus* 'bojaźń Boża', *jumalasulane* 'sługa Boży', *jumalateener* 'sługa Boży', *jumalateenistus* 'służba Boża' [nabożeństwo]:

jumala|kartlik usklik, usukombeid täitev, vaga. *Jumalakartlik inimene, perekond. Nende kodus valitses jumalakartlik vaim, meel. Elas jumalakartlikku elu.*

bogobojny wierzący, praktykujący, pobożny. *Bogobojny człowiek, bogobojna rodzina. W ich domu panowała bogobojna atmosfera. Prowadzić bogobojne życie.*

jumala|kartlikkus as. < jumalakartlik. *Ei, Peter elab.. kasinuses, vagaduses ja jumalakartlikkuses. R. Sirge.

bogobojność as. < bogobojny. *Nie, Peter żyje.. w prostocie, pobożności i bogobojności. R. Sirge.

jumala|kartlikult adv. Lõi jumalakartlikult risti ette. *Jumalakartlikult vaga elu.*

bogobojnie adv. Lõi praežegnal się bogobojnie. *Bogobojne, pobożne życie.*

jumala|kartus jumalakartlikkus. Teda oli jumalakartuses kasvata tud. *Ema tuletas meelde jumalakartust ja soovitas laukirikusse minna. M. Metsanurk.

bojaźń Boża bogobojność. Był wychowany w bojaźni Bożej. *Matka przypomniała sobie bogobojność i zasugerowała pójść do kościoła. M. Metsanurk.

jumala|sulane PILTL vaimulik. *Jumalasulane õiendas känd musta ametikuue laiadest käistest, et õnnistada oma põlvitava karja kuklaid.. E. Krusten.

sługa Boży PRZEN duchowny. *Sługa Boży wyprostował ręce czarne togi szeroko rękawy, żeby pobłogosławić swoich klęczących wiernych. E. Krusten.

jumala|teener jumalasulane.
sługa Boży służa Boży.

jumala|teenistus usutalitus jumala(te) austamiseks. *Paganlikud jumalateenistused.* || KIRIKL kogudusele peetav kindla tegevuste (palved, jutlus, laulud jne.) järjestusega usutalitus (hrl. kirikus). *Hommikune, õhtune jumalateenistus. Pidulik jumalateenistus. Katoliiklik, luterlik jumalateenistus. Jumalateenistust pidama. Jumalateenistusele minema, jumalateenistusel käima. Ls. jõulu|jumalateenistus, lihavõtte|jumalateenistus; leinal|jumalateenistus, palve|jumalateenistus, tänu|jumalateenistus.*

służba Boża [nabożeństwo] obrzędy odprowadzane ku czci Boga (lub bogów) *Rytuały pogańskie.* || KOŚC obrzędy (głównie w kościele) odprowadzane dla parafii, na które składają się różne czynności (modlitwy, głoszenie, pieśni itd.).

Poranne, wieczorne nabożeństwo. Nabożeństwo świąteczne. Katolickie, luteriańskie nabożeństwo. Odprawiać nabożeństwo. Iść, uczęszczać na nabożeństwa. Comp. nabożeństwo na święta Bożego Narodzenia, nabożeństwo wielkanocne; nabożeństwo żałobne, nabożeństwo modlitewne, nabożeństwo dziękczynne.

jak i negatywnych: *jumalakartmatu* 'niebojący się Boga', *jumalakartmatus* 'brak bojaźni Bożej', *jumalasalgaja* 'negujący Boga' [ateista], *jumalateotus* 'obraza Boga', *jumalavallatu* 'błuźnierczy', *jumalavastane* 'przeciwny Bogu' [bezbożny].

jumala|kartmatu jumalat, usku ja usukombeid mitte tunnistav; kohkumatu, jultunud. *Jumalakartmatu inimene. Jumalakartmatud mõtted, jutud, teod. On elanud jumalakartmatut elu.*

niebojący się Boga nie uznający Boga, wiary i niepraktykujący; nieustraszony, śmiały, bezczelny. *Niebojący się Boga człowiek, myśli, historie, czyny. Prowadził bezbożne życie.*

jumala|kartmatult adv. *Jumalakartmatult kõnelema, valetama, elama.*

nie bojąc się Boga adv. *Mówić, klamać, żyć nie bojąc się Boga.*

jumala|kartmatus s. < jumalakartmatu. **..paganad, kes oma jumalakartmatuses on täis igasuguseid pahesid ning patte. E. Kippel.*

brak bojaźni Bożej s. < niebojący się Boga. **..poganie, których bezbożność jest pełna różnych niegodziwości i grzechów. E. Kippel.*

jumala|salgaja <1> s. see, kes jumalat ei usu, teda eitab. **Aga tema on omas absoluutses uskumatuses saatuslikult kinni... Täielik jumalasalgaja! J. Kross.*

negujący Boga ten, kto nie wierzy w Boga, kto zaprzecza jego istnieniu. **Ale on jest w swojej absolutnej bezbożności fatalnie zamknięty... Całkowity ateista! J. Kross.*

jumala|teotus. **Midagi niisugust poleks tohtinud üldse rääkida, see oli jumalateotus, see oli patt püha vaimu vastu. . K. Ristikivi.*

obraza Boga **Niczego takiego nie można było powiedzieć, to było bluźnierstwo, to był grzech przeciwko Duchowi Świętemu.. K. Ristikivi.*

jumala|vallatu jumalat mitte austav, uskmatu; autoriteete mitte arvestav, pilav. *Jumalavallatu inimene. Jumalavallatu raamat, jutt, laul. Jumalavallatud mõtted, teod. Jumalavallatu pilge, mõnitus, väide. *..kino ja need teised palaganid jätku [õige inimene] ilmalaste ja jumalavallatute hooleks. E. Maasik.*

bluźnierczy nieczcący Boga, niewierzący; nieuznający autorytetów, szydzący z nich. *Bluźnierczy człowiek. Bluźniercza książka, opowieść, piosenka. Bluźniercze myśli, czyny. Bluźniercze szyderstwo, drwina, kpina, twierdzenie. *..kino i te inne przedstawienia niech trwają [sprawiedliwy człowiek] dzieci świata i bluźniercy opiekował. E. Maasik.*

jumala|vallatult adv. < jumalavallatu. *Lõbutesid jumalavallatult.*

bluźnierczo adv. < bluźnierczy. *Bawili się bluźnierczo.*

jumala|vallatus as. < jumalavallatu; jumalavallatu ütlus vm. *Ilmalik jumalavallatus. Essees oli vaimukaid jumalavallatusi.*

bluźnierstwo as. < bluźnierczy; bluźniercze twierdzenie itp. *Doczesne bluźnierstwo. W eseju były dowcipne bluźnierstwa.*

jumala|vastane. *Jumalavastane raamat, traktaat. Tal on ikka jumalavastased jutud suus. Aegapidi kujunes temast jumalavastane.*

przeciwny Bogu. *Bezbożna książka, traktat. Ma w ustach [na języku] bezbożne opowieści. Z czasem stał się przeciwny Bogu.*

Pozostałe wyrazy złożone zawierające element *jumal* to: *jumalaema* 'matka Boża', *jumalakoda* 'Boży dom', *jumalariik* 'królestwo Boże', *jumalakuju* 'obraz [posąg] boga', *jumalalaps* 'Boże dziecko', *jumalamees* 'mąż Boży', *jumalakäpp* 'Boża dłoń', *jumalakeeli* 'w Bożym języku', *jumalamuidu* 'za darmo', *jumalagajätt* 'zostawienie z Bogiem' [pożegnanie]:

jumala|ema KIRIKL ristiusus Kristuse ema. *Jumalaema kuju, pilt.*

Matka Boża KOŚC. w chrześcijaństwie – matka Chrystusa. *Rzeźba, obraz Matki Boskiej.*

jumala|koda KIRIKL kirik, palvemaja. *Luterlaste, katoliiklaste jumalakojad. *Jaani kiriku kell kutsus jumalakotta.* L. Kibuvits.

Boży dom KOŚC kościół, kaplica. *Luterańskie, katolickie domy Boże. *Dzwon kościoła [św.] Jana zapraszał do domu Bożego.* L. Kibuvits.

jumala|riik ristiusu järgi õigluse ja rahu riik, mis luuakse maa peal pärast messia tulekut.

królestwo Boże według chrześcijaństwa królestwo sprawiedliwości i pokoju, które zapanuje na ziemi po przybyciu mesjasza.

jumala|kuju. *Kreeka, Egiptuse jumalakujud. Puust nikerdatud, kullatud jumalakuju.*

obraz [posąg] boga. *Greckie, egipskie idole. Rzeźbiony w drewnie pozłacany posąg boga.*

jumala|laps [-e] (hrl. lahkusuliste kasutuses:) usklik jumalakartlik inimene; ant. ilmalaps. **Vahel ta naerab nagu ilmalaps. Miks ta naerab, mis naeruaeg nüüd on? Meie, jumalalapsed, ei naera ju!* J. Smuul.

Boże dziecko (zwłaszcza w użyciu lahkusuliste :) wierzący, bogobojny człowiek; ant. dziecko świata. **Czasem śmiał się jak dziecko świata. Dlaczego się śmieje, co jest w tym śmiesznego? My, dzieci Boże, przecież się nie śmiejemy.* J. Smuul.

jumala|mees KÕNEK vaimulik; (jutlustaja) palvevend. **Tõlikas tõug – see paatritest jumalameeste oma.* A. Sinkel.

mąż Boży POT duchowny; (głosiciel) osoba głęboko wierząca. **Kõpotliwne napięcie – to paatritest własność mężów Bożych.* A. Sinkel.

jumala|käpp BOT sõrmjalt haruneva juuremugulaga lillaõieline niidutaim (*Orchis mascula*).

Boża dłoń BOT storczyk męski – bylina o rozgałęziających się bulwach i liliowych kwiatach (*Orchis mascula*).

jumala|keeli adv. hõrdalt, väga tungivalt, kogu hingest. *Jumalakeeli paluma, tõotama, vanduma. Kinnitas jumalakeeli, et ei tea asjast midagi. *Kuid kui läksin minema, kutsus jumalakeeli tagasi, ärgu jätku ma teda maha.* J. Semper.

w Bożym języku adv. z nabożeństwem, bardzo mocno, całym sercem. *Prosić, obiecywać, przysięgać w Bożym języku. Zapewniał w Bożym języku, że nic o tym nie wie. *Ale kiedy odszedłem, przywoływał mnie w Bożym języku z powrotem, żebym go nie opuszczał.* J. Semper.

jumalamuidu adv.

Bożo za darmo adv.

1. päris muidu, ilma hinnata v. väga odavalt. *Päris, peaaegu, lausa jumalamuidu. Õmbles tuttavatele jumalamuidu. Sain selle põrsa üsna jumalamuidu. *Talu võetakse mul jumalamuidu käest ära.* M. Metsanurk.

1. całkiem za darmo, bez opłat lub bardzo tanio. *Calkiem, niemal, całkowicie za darmo. Szyl dla znajomych za darmo. Dostałem tę świnię całkiem za darmo. *Farma została za darmo wzięta spod mojej kontroli.* M. Metsanurk.

2. ilmaaegu, asjatult, ilma põhjusega, niisama. *Jumalamuidu aega viitma, raha raiskama. Sain jumalamuidu riielda. Sai hulga maad jumalamuidu maha vantsitud. Mul tünni hädasti vaja, sul vedeleb see siin jumalamuidu nurgas. *..mina ei anna jumalamuidu pennigi välja.* A. H. Tammsaare.

2. na próżno, niepotrzebnie, bez powodu, ot tak, po prostu. *Na darmo marnować czas, wydawać pieniądze. Pokłóciłem się bez powodu. Drzewa zostały wycięte na próżno. Pilnie potrzebuję beczkę, a ona poniewiera się tam u ciebie w rogu na próżno. *..nie wydaję ani grosza na próżno.* A. H. Tammsaare.

jumalagajjätt [-jätu] hüvastijätt. *Jumalagajätt kodustega. Viimne jumalagajätt lahkunuga (leinatalitusel). Jumalagajätuks kätt andma, kätt ulatama, viipama, noogutama. *..ülalt kostis rändlindude kurblik jumalagajätt.* M. Metsanurk.

zostawienie z Bogiem [pożegnanie] *Pożegnanie z domem. Ostatnie pożegnanie ze zmarłym (na pogrzebie). Wyciągnąć rękę, pomachać, skinąć głową na pożegnanie. *..z góry zabrzmiało żałobne pożegnanie wędrownych ptaków.* M. Metsanurk.

jumalagajätu|külaskäik. -suudlus.

pożegnalna wizyta, pożegnalny pocałunek

5.3. Obraz Boga w przysłowiaach estońskich

W wyniku kwerendy w internetowej bazie danych na portalu Folklore.ee <http://www.folklore.ee/ri/date/robotid/leht3.html> opartej o hasła ze słownika: autorstwa Asty Õima (1993) oraz o teksty ludowe pochodzące z archiwów folkloru ERA (Eesti Rahvaluule Arhiiv) i rękopisy dotyczące badań dialektowych prowadzonych przez Instytut Języka Estońskiego (Eesti Keele Instituut) wyodrębniłem 134 hasła zawierające słowo *jumal* 'bóg'. Po dodatkowej selekcji, polegającej na wyeliminowaniu powtarzających się wyrażen i zniwelowaniu różnic w pisowni wynikających z różnego pochodzenia dialektalnego poszczególnych przysłów, ich liczba została zredukowana do 106. W niektórych przypadkach jedno hasło zawiera kilka wersji danego wyrażenia, najczęściej wynika to z nieznacznych różnic gramatycznych, takich jak użycie trybu przypuszczającego zamiast rozkazującego:

andku jumal 'niech da Bóg'

annaks jumal 'dałby Bóg'

lub z występowania wyrazów synonimicznych względem wyrazu *jumal* 'bóg'. Najczęstszym zamiennikiem jest *issand* 'pan':

issand hoidku 'niech Pan broni'

jumal hoidku 'niech Bóg broni'

ponadto w kilku hasłach wyraz *jumal* został zastąpiony wyrazem *taevas* 'niebo':

annaks jumal 'niech da Bóg'

annaks taevas 'niech da niebo'

i *saatus* 'los, przeznaczenie':

jumala sõrm 'palec Boży'

saatuse sõrm 'palec losu'.

W jednym przypadku wyraz *jumal* może być stosowany wymiennie z imieniem innej postaci biblijnej – Abrahama:

nagu, kui vanajumala süli 'tak, jak na łono Boga'

nagu, kui aabrami abrahami süli 'tak, jak na łono Abrahama'.

5.3.1. Pogaństwo i chrześcijaństwo

W kontekście estońskim wyraz *jumal* może mieć zasadniczo dwa odniesienia – przede wszystkim oznacza Boga chrześcijańskiego, którego obraz nie różni się zbytnio od obrazu znanego z Biblii – niektóre przysłowia stanowią zresztą bezpośrednie cytaty biblijne lub cytaty z liturgii (*issand halasta, jumal halasta* 'Panie, zmiłuj się, Boże, zmiłuj się!') albo w bezpośredni sposób

określają tożsamość Boga: (*armetu kui juudarahva jumal* 'nieszczęśliwy jak Bóg żydów').

Drugie spotykane w estońskich przysłowiach znaczenie to bóg pogański, należący do panteonu religii rodzimej, sprzed nastania chrześcijaństwa, a w szczególności jego wizerunek (bożek), najczęściej wykonany z drewna, stąd określenie *puujumala* 'drewniany bóg'. Wyrażenia zawierające to określenie mają bez wyjątku wydźwięk negatywny: *rumal kui puujumal* 'głupi jak drewniany bóg', *tuim kui puujumal* 'głuchy jak drewniany bóg', *seisab kui puujumal* 'stoi jak drewniany bóg', podobnie jak wyraz *ebajumal* 'idol', który został utworzony przez dodanie do wyrazu *jumal* przedrostka *eba-* o znaczeniu 'pseudo-, anty-, kwazi-, fałszywy, błędny' (*nagu ebajumala piibukriiska* 'jak pisk fujarki bożka'), co najprawdopodobniej świadczy o tym, że dawne wierzenia były piętnowane.

Z drewnem łączy Boga również przysłowie *üksi kui jumala puu nurgas* 'jeden (sam) jak drzewo/drewno Boga w rogu', które może odnosić się do znajdującego się w kącie izby świętego miejsca z ikonami.

Konotacje pozachrześcijańskie ma też wyrażenie *nagu (kui) noor jumal* 'jak młody bóg', jednak najprawdopodobniej pochodzi ono z mitologii greckiej, a nie z dawnej religii Estończyków.

Drugim często występującym w przysłowiach wyrazem złożonym zawierającym element *jumal* jest *vanajumal* 'stary Bóg', może się on jednak równie dobrze, co do bóstw pogańskich, odnosić do chrześcijańskiej wizji Boga Ojca.

5.3.2. Cechy zewnętrzne Boga

Do cech najogólniej dających się opisać jako cechy zewnętrzne Boga, obok wspomnianej starości – *vana jumal* 'stary Bóg', może należeć również jego cielesność. Bóg jest przedstawiany jako człowiek – ma nogi, krew, palec i plecy (*kui jumala jala külest kakõnu* 'jeśli dla Bożych nóg daleko' *jumala veri südames* 'Boża krew w sercu', *jumala sõrm* 'palec Boży', *elab kui jumala selja taga* 'żyje jak za plecami Boga'). Jedno przysłowie wręcz ujmuje to Boże człowieczeństwo wprost: *jumal on meie mees* 'Bóg jest naszym człowiekiem'; wiąże się to bezpośrednio z negatywnym dookreśleniem *ega jumal lätlane pole* 'Bóg nie jest Łotyszem', które to humorystyczne wyrażenie, wzięwszy pod uwagę sąsiedzkie animozje łotewsko-estońskie, można rozpatrywać jako podkreślenie Bożej przychylności względem osób najbliższych, a więc względem rodaków.

Do cech zewnętrznych można również zaliczyć ubiór Boga (*tips kui jumala püksinööp* 'ładny jak Boże guziki do spodni') oraz powiązany z nim kolor – biel (*jumalavalget nägema* 'wyglądać bożobialo'). Częstym atrybutem Boga jest kij / różga: *nagu jumalavits* 'jak Boża różga'.

5.3.3. Miejsce przebywania

Miejsce przebywania Boga to przede wszystkim niebo, jest to rzecz absolutnie pewna i oczywista, do tego stopnia, że stanowi rodzaj wzorca, którym można mierzyć prawdopodobieństwo innych stwierdzeń: *kindel nagu kui jumal taevas* 'pewne jak Bóg w niebie', *nii tõeste kui jumal taevas* 'tak prawdziwe jak Bóg w niebie'.

Jako że Bóg przebywa w niebie, to rządzi pogodą, w tym w szczególności burzą (*nagu kui jumala välk* / *nagu kui issanda välk* 'jak Boża błyskawica / jak błyskawica Pana'), ponadto Boga wiąże się również z wiatrem: (*vingub nagu jumala tuul* 'pojękuje, jak Boży wiatr').

Drugim miejscem, w którym Bóg przebywa w sposób szczególny, jest kościół, zwany jego pokojem, czyli domem: *elab jumala toa taga põllul* 'mieszka za pokojem Boga na polu'.

Bóg może też przyjść do czyjogoś pokoju (*jumal tuleb tuppä* 'Bóg przychodzi do pokoju'), wtedy, kiedy dziecko przychodzi na świat, może jednak także zabrać duszę umierającego człowieka (*andis hinge jumalale* 'oddał duszę Bogu', *jumal koristas ta ära* 'Bóg go/ją zabrał', *jumal kutsus ära* / *issand kutsus ära* 'Bóg zaprosił / Pan zaprosił', *jumal tegi hästi, et ära kutsus* 'Bóg dobrze zrobił, że zaprosił', *vanajumal kodunt ära läinud* 'odszedł do starego Boga').

5.3.4. Charakterystyka Boga

Bóg jest opisywany jako wszechwiedzący (*jumal teab mida keda, mis, kes, kus, kui...* 'Bóg wie, co komu, co, kto, gdzie, kiedy'), wielki (*nagu suure jumala selja taga* 'jak za plecami wielkiego Boga'), święty (*oh, oi, sa / sina püha jumal* 'o, Ty, święty Boże'), drogi: (*oh, oi, sa / sina armas jumal* 'o, Ty, drogi Boże'), miłosierny (*oh, oi, sa / sina armuline jumal* 'o, Ty, miłosierny Boże'), hojny (*oh, oi, sa / sina heldene jumal* 'o, Ty, dobry / hojny Boże'), a jego hojność objawia się w tym, że może obdarzać ludzi swoimi darami (*jumalaanne* 'Boży dar'), z których najważniejsze to *jumalavili* 'Boże zboże' czy deszcz (*jumalaviljavesi* 'woda Bożego zboża').

Wiara w Bożą łaskawość jest wyrażona również w określeniu *jumalamuidu* 'bardzo tanie, za darmo' (dosłownie: 'na Boży sposób', *jumala armust* 'z Bożej łaski'). Dary Boże mogą dotyczyć jednak również i innych sfer życia (*jumalik säde* 'Boża iskra'). Bóg może na różne sposoby pomagać ludziom, wspierać ich w ich planach (*kui jumal aitab* 'jeśli Bóg pomoże', *tule jumal appi!* 'Boże przyjdź i pomóż!'), za co człowiek winien mu dziękczynienie: *jumalale tänu* / *tänu jumalale* 'dzięki Bogu'.

Ponadto, Bóg widzi wszystko (*jumal näeb* 'Bóg widzi') i karze ludzi za złe uczynki (*jumal nuhtleb* 'Bóg karze').

5.4. Estoński neopoganizm

5.4.1. Panteon estoński

Dawni bogowie są określani w tezaurusie z 1958 ogólnie za pomocą takich wyrażen, jak:

[1958] **vanad jumalad e. vanaseaduse j.** 'paganausu jumalad'
'starzy bogowie lub bogowie dawnego zwyczaju / dawnego prawa' 'bogowie pogańscy'

[1958] **maajumalad e. maakunigad (Koi)** 'paganausu jumalad'
'ziemscy bogowie lub ziemscy królowie (Koi)' 'bogowie pogańscy'

[1958] **kodujumalad** 'paganausu jumalad, Tõnnid (Vän, Tor, Krk)
'domowi bogowie' 'bogowie pogańscy, Tõnnowie (Vän, Tor, Krk)'

[1958] **aianurga jumalad**
'bogowie z kąta'

Ostatnie określenie może się wiązać z pogańskim (później schrystianizowanym) zwyczajem trzymania różnych świętych przedmiotów w „świętym kącie” w domu.

Natomiast do określeń nacechowanych negatywnie, a wywodzących się z perspektywy biblijnej, chrześcijańskiej, należą:

[1958] **ebajumal e. väär_j. e. võõras j. e. liig_j.**: mees . . ., keda väärjumalaks Ukuks peeti (Bh. V 41)
'bożek lub fałszywy bóg lub obcy bóg lub superbóg': mąż . . ., którego uważano za bożka Uku (Bh. V 41)'

Z powyższej definicji wynika, że pogańscy bogowie mogli się wcielać w ludzi.

[1958] **lailajumal e. sita_j.** 'ebajumal': Ja Salomon käis Sidonide jummal Astaroti järel ja Ammonide laila-jummal Milkomi järel (1. Kun. 11,5) / laske ennast pöördma omma sitta-jummalast (Hes. 14,6)
'słodki Bóg [obrzydlivość]' 'bożek': Toteż poszedł Salomon za Asztartą, boginią Sydończyków, i za Milkodem, ohydny białwanem Ammonitów. (1. Kun. 11,5) / odwróćcie swoje oblicza od wszystkich swych obrzydliwości. (Hes. 14,6)'

W tezaurusie tym znajduje się ponad dziesięć haseł przyporządkowanych poszczególnym imionom estońskich bogów, jednak niektóre z nich to synonimy lub wyrazy powstałe w wyniku błędnego zrozumienia (np. *Tarapita*, wyraz ten nie był imieniem boga, ale wezwaniem jego pomocy). Odpowiednie hasła można więc przedstawić zbiorczo, w trzech grupach – imiona związane ze skandynawskim bogiem Thorem (Taara, Tarapita, Toor; o tożsamości Toora i Thora może świadczyć fakt, że świętym dniem obu bóstw był czwartek), nazwy określające pomniejsze duchy domowe, mogące świadczyć o przekonaniach animistycznych (Tõnn, Uku; przy czym Uku pierwotnie miał większą władzę – był tożsamy z Ukko fińskim naczelnym bóstwem nieba, jego degradacja dowodzi zmienności dawnej religii), bogów pól odpowiedzialnych za urodzaj (Peko) i personifikacji śmierci (Tooni, Surm).

Definicje poświęcone pierwszej grupie estońskich bogów wyglądają następująco:

[1958] **Taara** (taar, -a) 'muinaseestlaste jumal; mingi mütoloogiline isik, vaim': vana taar = õnnetooja (Wd.) / t-d ikka peavad käima hiides (RisVil a. 1921) // Tara-paik ja Emma jõggi ollid meie ra-rahwa essiwanemate mällestuses (Kr. M 144,1) / Vana Taara-teenistus kuivas koku (Jak. K 76) / laskis Taara taat oma sulased loomad kokku korjata (Sbg J IV 30)

'**Taara** (taar, -a) 'bóg dawnych Estończyków; rodzaj postaci mitologicznej, duch': stary taar = sprawca szczęścia (Wd.) / czcący Taara chodzili do gajów // Okolica Tary i rzeka Emma były we wspomnieniach przodków naszego ludu (Kr. M 144,1) / Stare rytuały Taary całkowicie zanikły (Jak. K 76) / stary Taara pozwalał swoim sługom zbierać zwierzęta (Sbg J IV 30)'

[1958] **Tarapita** (Tharapita, Tarabita, Taarabita): Lätti Hindrik kirjutab edasi: „... Selsamal kohal oli üks mägi ja üks ilus mets, kus rahva kõne järele Saarlaste Jumal, kelle nimi Tharapita on, olla sündinud ja seitsamast kohast (Virust) Saaremaale lendanud“ – Seda „Tharapitat“ arvatakse vana Eestlaste sõa-jumalaks Taaraks, keda Saksad Saaremaal olid Eestlastega sõides nende suust kuulnud, kus naad „Taara avita“ hüüdsid, aga kellest Saksa, et eesti keelt ei mõistnud, „Tharapita“ tegid (Jak. K 7) / Tarabita ehk Tarapita tähendab vistist niipalju kui „Taara avita“. On arvata, et Eestlased, kui lahingisse läksivad ehk muidu, oma ebajumalat Taarat appi hüüdsivad: „Taara avita!“ Võõrad, kes seda kuulsivad, arvasivad see Eestlaste Jumala olevat ja ei teadnud, et „Taara“ üksi tema nimi oli ja „avita“ muu sõna (Hrt P 84)

'**Tarapita** (Tharapita, Tarabita, Taarabita): Lätti Hindrik napisal: „... Na tym samym miejscu było wzgórze i ładny las, gdzie według podań ludowych Bóg wyspiarzy z Saaremaa, którego imię to Tharapita, się urodził i z tego miejsca (z Viru) poleciał na wyspę Saaremaa“ – Tego „Tharapite“ uważa się za Taarę, boga wojny dawnych Estończyków, którego imię Niemcy usłyszeli od Estończyków w zawołaniu bojowym „Taara avita 'Taaro, pomóż!'“ i, nie rozumiejąc języka estońskiego, zinterpretowali jako imię „Tharapita“. (Jak. K 7) / Tarabita lub Tarapita oznacza prawdopodobnie tyle co „Taaro pomóż“. Prawdopodobnie Estończycy, kiedy wyruszali do boju, wzywali pomocy swojego boga wołając „Taara avita!“. Obcy, którzy to słyszeli, myśleli, że jest to estoński bóg i nie wiedzieli, że „Taara“ to jego imię, natomiast „avita“ to inny wyraz (Hrt P 84)'

[1958] **Toor, -u e. Tooru** (Hi Toru): t-u päev 'neljapäev' / t-u (teeramise) õhtu 'neljapäeva õ.' / T-u jumal / T-u auks käidi loksperil, seal siis mängiti t-u pilli (Sa) / t-u teenistus (Phl) // Toor olli üllem kõigist Jummalatest; tedda ütlid taewad ja maad lowad (Mas. N II 21) / ied . . . need on nissugused paigad, mis ennemuiste pühhad olnud, ning kus Torod teniti. Sest Toro oli meie, nenda kui kege põhjama rahwa pea- ehk üllem Jummal (Mas W. 145) / nenda kui ka meigi Ma rahwas wannal aial teggiwad, et wangi woetud waenlasi Toro jummalale leppitamise ohwriks tapsiwad (Sch. Grsk 1829) / järvede põhjas puhjavad brongsist Toora haamrid (Tls J 18)

'**Toor, -u** lub **Tooru** (Hi Toru): dzień Toora 'czwartek' / wieczór Toora 'czwartkowy wieczór' / bóg Toora / szło się czcić Toora na sabat czarownic, tam grano dla Toora na instrumentach muzycznych (Sa) / rytuał Toora (Phl) // Toor był ponad wszystkimi bogami; mówiono o nim, że stworzył niebo i ziemię (Mas. N II 21) / to są takie miejsca, które kiedyś były święte, gdzie czczono Toro. Toro był naszym głównym czyli najwyższym bogiem (Mas W. 145) / w dawnych czasach lud składał w ofierze dla Toora pojmanych jeńców (Sch. Grsk 1829) / na dnie jezior spoczywają młoty Toora wykonane z brązu (Tls J 18)'

Do grupy duchów domowych lub poświęconych poszczególnym miejscom, które mogły zarówno pomagać ludziom dając im szczęście, jak i karać ich szkodząc im. według tezaurya należą:

[1958] **Uku** 'haldjas' (Vi) 'muinaseestlaste ülijumal' (Kr.): see ainuke mees . . . , keda nõiaiks, surnust tõusnud Kalevipojaks, pühaks Jüriks, libahundiks, väärjunalaks Ukuks peeti (Bh. V 41)

'**Uku** 'chochlik, duszek' (Vi) 'główny bóg dawnych Estończyków' (Kr.): ten samotny mężczyzna . . . , którego uważano za czarownika, za zmartwychwstałego Kalevipoega, za świętego Jerzego, za wilkołaka, za bożka Uku (Bh. V 41)'

[1958] **Tõnn, -i e. Tõnis** 'jumalus v. koduvaim, mida vanemal ajal peam. Pähja-Pärnumaal vahaküünlast v. hilpudest ja hagudest nuku kujul kummardati, kellelt ünned oodati, keda nõudumisel tarvitati ja aida peal v. tagakambris hoiti, kus talle esiande ohvriks toodi' (vt. tõnnivakk => Ohver, Ebausk): T. olnud ikka üks sant kurat, T-le tehtud õlut ja lauldud, et: T. hüppa, T. karga, T. hoia lehmad ära! (Vän) / tõnisepäeval tehtud õlut ja söödud tublisti, kuid söögi aegu ega lauast tõustes ei tohitud öelda aitüma ega jumal / kui lehm poeginud, viidud esimene piim, mis lüpsatud, kõigepealt Tõnnile; kui mitte, siis olnud veistel mitmed vead, jäänud haigeiks jne. // Iggas tallus olli isse jummal . . . Olli õn, siis olli se wanna „tõnni“ and, olli õnnetus, siis olli se wana „tõnni“ nuhtlus; ei üllewelt ei odatud enam õnne egga kardetud õnnetust. „Küünlawak“ olli jummal (Jan. S. III 19)

'**Tõnn, -i** lub **Tõnis** 'bóstwo lub duch domowy, czczony dawnymi czasy głównie w Pähja-Pärnumaa pod postacią lalki zrobionej z wosku lub z łachów, od którego oczekiwano szczęścia, którego używano w razie potrzeby, a

przechowywano na stodole lub w spiżarni, gdzie składano przed nim ofiary' (vt. tõnnivakk => Ofiary, Zabobon): Tõnn był zawsze marnym diabłem, Tõnnowi warzono piwo i śpiewano: skacz, Tõnn, skacz, nie dopuść krów! (Vän) / w dzień Tõnna warzono piwo i ucztowano, ale nie można było wstać od stołu mówiąc „dziękuję” lub wspominając boga / kiedy krowa się cielili, pierwsze mleko, co wydojono, przede wszystkim dawano dla Tõnna; w przeciwnym razie krowy zachorowałyby, bydło miałoby skazy // Każde gospodarstwo miało własnego boga . . . Było szczęście, to był dar od starego Tõnna, było nieszczęście, to była kara wymierzona przez starego Tõnna; nie z wysoka oczekiwano szczęścia ani obawiano się nieszczęścia. „Wosk“ był bogiem (Jan. S. III 19)

[1958] **Pell**, -i e. **Penn**, -i e. **Penn-jumal** 'Tõnn, Tõnn-jumal' (Vän): Kuida woisid need tedda (=rahaauku) leida, kes mitte Pellipalwet ei moista egga ei tea (Jan. S IV 41)

'**Pell**, -i lub **Penn**, -i lub **bóg Penn** 'Tõnn, bóg Tõnn' (Vän): Jak mogą ją (=sakiewkę) znaleźć ci, którzy ani nie rozumieją, ani nie znają modlitw do Pella (Jan. S IV 41)

Do tej grupy odnosi się też ciąg wyrazów oznaczających ogólnie duchy opiekuńcze *haldjas* / *vaim* 'duch', *kaitsja* 'opiekun', *hoidja* 'powiernik', *aitaja* 'pomocnik', *varjaja* 'obrońca'.

Spośród bogów urodzaju najbardziej znany, ze względu na kultywowanie związanych z nim zwyczajów do chwili obecnej, jest Peko, czczony przez grupę etniczną Setów:

[1958] **Peko** 'viljahaldjas, viljahaldja kaju setudel' (Se): mihklipäeval korjat igast talust peremehed kokku ja need viisid muiste (veel a. 1870-75 paiku) toitu ja viina metsa P.-jumale / meie kolgas on küll olnud P.-jumal / P.-jumalat palveldi pimedas tares / oo, P.-jumala paluja oled sa!

'**Peko** 'u Setów: duch zboża lub jego przedstawienie' (Se): na św. Michała gospodarze z każdego gospodarstwa zbierali się i według swoich dawnych zwyczajów (jeszcze w latach 1870-75) jedzenie i wódkę dla Peko, boga lasu / w naszej prowincji był bóg Peko / boga Peko czczono w ciemnym szalasie / o, ty jesteś tym, który błaga boga Peko!"

Prawdopodobnie do tej kategorii należy też Rõugutaja, bogini urodzaju i płodności, do której zwracano się z prośbą o ochronę nad ciążą i porodem:

[1958] **Rõugutaja** => Nõid, Muinsus: noorik . . . kandis ohvrit . . . r-le, et kergendaks see tema nurgaohud (Und. Õ)

Rõugutaja => Czarownica, Dawniej: młoda mężatka . . . złożyła ofiarę . . . rõugutai, aby zapobiec niebezpieczeństwom związanym z porodem (Und. Õ)

[1958] **Rongo**: Ämmamoor kolm korda üles tõstis maimu: „Tule, R. tõsta, lasta!” (Und. Õ)

Rongo: Położna / stara kobieta trzy razy podniosła w górę niemowlę: „Przyjdź, Rongo podnieś, pozwól!” (Und. Õ)

Personifikacją śmierci jest Tooni:

[1958] **Tooni** 'surm, (arvatav) surmahaldjas' => Surm: Tuone poeg on põlvillani, Tuone tütar sülessani (Vke ER I 93)

'**Tooni** 'śmierć, (rzekomy) duch śmierci' => Śmierć: syn Śmierci jest na moich kolanach, córka Śmierci jest w moim łonie (Vke ER I 93)

Słownik wymienia również imię boga Tulbigasa, nie podaje jednak informacji dotyczących jego znaczenia ani zakresu jego odpowiedzialności.

[1958] **Tulbigas**: Mis mul vastu siis tulesse? Tuli siis Tulbigas-Jumala. „Tere T.-J.!” (ER I 270)

'**Tulbigas**: Co jest przeciw mnie do ognia? Przyszedł bóg Tulbigas. „Witaj, boże Tulbigasie!” (ER I 270)

Inne wyrazy związane z dawnym kultem estońskim, ale nie stanowiące imion poszczególnych bogów, to takie określenia, jak:

[1958] **vanaisa** e. **vanataat** e. **vanamees** e. **vanem**

'dziad[ek] lub stary człowiek lub stary'
[1958] vana pilvetaat
'stary ojciec w chmurach',
[1958] alune
'dolny'
[1958] hall
'mróz'

a także liczne wyrazy bliskoznaczne oznaczające piorun: *kõu*, *pikne*, *Pikker*, *Äike* oraz określenia podkreślające boskie panowanie nad przyrodą: *kuningas* 'król', *peremees* 'gospodarz', *emand* 'pani', *metsik* 'dziki'.

5.4.2. Neopoganizm

5.4.2.1. *Taarausk* 'taaraizm'

10 lat po uzyskaniu przez Estonię niepodległości, w 1928, estońscy intelektualiści, wśród nich major Kustas Utuste (Kirschbaum) wraz z żoną Martą Lepp, poetką należącą do partii komunistycznej, powodowani troską o duchową niezależność narodu i przekonaniem, że kultury narodowej nie można budować w oparciu o narzucone jej chrześcijaństwo, postanowili założyć własną estońską religię narodową, nazywając ją – od zaświadczonego w średniowiecznych kronikach imienia jednego z pogańskich bogów – **taaraizmem** (*taarausk*). Pomimo tego wyraźnego nawiązania do religii rodzimej, taaraizm stanowił wymyślony romantyczny konstrukt i opierał się raczej na wyobrazeniach swoich twórców niż na estońskiej kulturze ludowej, którą uważali oni, zgodnie z duchem epoki, za zacofaną. Sam Taara, który użyczył swego imienia ruchowi, z jednego z wielu bogów estońskiego panteonu stał się bogiem jedynym, jako że monoteizm uważano za najdoskonalszy etap rozwoju religii. Dalsza jego charakterystyka według taaraistów wygląda następująco:

Taara ei ole määratav ega kujutatav.

'Taara nie może być w żaden sposób określony ani wyobrażony'

Taara on see tundmata tuntud, see hingega tajutav.

'Taara jest tym nieznanym znanym, postrzeganym duszą.'

Taara on elusaladuse sügavaim aime – ilmaruumi liikumata liikuvuses, kosmose haaramata haaravuses, aegade igaveses igavikus.

'Taara jest najgłębszą ideą tajemnicy życia – jest w nieruchomym ruchu wszechświata, w nieuchwytniej zdolności pojmowania kosmosu, w odwiecznej wieczności wieków.'

Bóg ten, jako transcendentny, niepojęty absolut, możliwy do opisania jedynie w kategoriach paradoksu (*tundmata tuntud* 'nieznane znane'), jest daleki od ludzi i nie wysłuchuje ich modłów, a

jedynie może pomagać tym, którzy pomagają sami sobie. Wyraża to ułożone przez twórców nowej religii wyznanie wiary, stanowiące twórcze rozwinięcie średniowiecznego okrzyku wojennego pogańskiego plemienia Ozylian (*tharapita* ← *Taara avita!* 'Taaro, pomóż!'):

Mina usun homsesse päeva.

Mina usun, et homne päev on parem tänasest.

Mina usun, et homne päev on parem tänasest, kui ma selleks kaasa aitan.

Taara avitab!

'Wierzę w jutro.

Wierzę, że jutro będzie lepsze od dnia dzisiejszego.

Wierzę, że jutro będzie lepsze od dnia dzisiejszego, jeśli sam mu w tym dopomogę.

Taara pomoże!'

Takie ujęcie kwestii Boga w praktyce utożsamia bożą moc z działaniem człowieka i to właśnie jego stawia na pierwszym miejscu. Inne cechy tej religii to brak sztywnych dogmatów i elastyczność, pozwalająca jej rozwijać się wraz z narodem w zgodzie z odkryciami naukowymi. Jej narodowy charakter został podkreślony poprzez wprowadzenie nowego kalendarza, dla którego podstawą rachuby lat stała się data ogłoszenia niepodległości (1918). Symbolem nowej religii stał się specjalnie zaprojektowany medalion przedstawiający płomień na drodze, określany neologizmem *tõlet*, luźno opartym o trzy estońskie wyrazy: *tõde* 'prawda', *elu* 'życie' i *tee* 'droga'. Tę samą nazwę nosiła organizacja młodzieży taaraistycznej.

W ciągu kolejnych lat taaraizm zdobył wielu zwolenników (do 1940 kilka tysięcy), okrzepł instytucjonalnie (w latach trzydziestych XX wieku założono organizację *Tallinna Hiis* 'Taliński Święty Gaj', a następnie analogiczne instytucje w innych regionach: *Pyhajõe Hiis* 'Święty Gaj Świętej Rzeki' w prowincji Võru i *Kose Hiis* 'Święty Gaj Potoku' w prowincji Harju), wykształcił osobną grupę kapłanów, nazywanych *hiislar* (derywat od *hiis* 'święty gaj') lub *asko* (derywat wsteczny od *askus* 'zakłęcie'), którzy odprawiali obrzędy takie jak m. in. przyjmowanie nowych członków, udzielanie ślubów czy chowanie zmarłych. Podczas II wojny światowej religia narodowa była krwawo prześladowana, przez co straciła na znaczeniu i obecnie funkcjonuje w zmienionej formie (np. przywrócono politeizm, choć nadal wśród wyznawców daje się zauważyć niechęć względem folkloru estońskiego). W 1987 żyło 15 taaraistów, po odzyskaniu niepodległości nie doszło jednak do wznowienia działalności oficjalnych struktur.

5.4.2.2. *Maausk* 'wiara ziemi'

Drugim wyznaniem neopogańskim działającym do teraz w Estonii, ujętym w spisie powszechnym wspólnie z taaraizmem i wspólnie z nim praktykowanym w ramach zarejestrowanej w 1995 organizacji *Maavalla Koda* 'Dom Estonii'⁶⁶ jest *maausk* 'wiara ziemi'. Nazwa ta stanowi nawiązanie do dawnego samookreślenia Estończyków jako „ludu ziemi” (*Maarahvas*). Wprawdzie obie te tradycje religijne liczą w sumie ponad tysiąc wyznawców, jednak według badania przeprowadzonego w 2002 aż 11 % Estończyków jest przychylnie nastawiona do neopoganizmu. Ma to niewątpliwie związek z tym, że niektóre estońskie tradycje ludowe, np. radosne świętowanie *leedopäev* (nocy świętojańskiej, czyli przesilenia letniego), sięgające genezą czasów przedchrześcijańskich, są szeroko praktykowane w skądinąd zsekularyzowanym społeczeństwie. Popularnym zwyczajem (znanym również w Finlandii i praktykowanym w ramach chrześcijaństwa) jest odwiedzanie grobów bliskich i zapalanie na nich zniczy⁶⁷ w wigilię świąt Bożego narodzenia, co stanowi pewien rodzaj kultu zmarłych, którzy według estońskiej tradycji przebywają wraz z żyjącymi w okresie od początku listopada aż do przesilenia zimowego. Dzień ten wyznacza również początek nowego roku.

W przeciwieństwie do taaraizmu, „wiara ziemi” nie jest według jej wyznawców w żadnym stopniu skodyfikowana, jest za to organicznie związana z estońskim folklorem i ludowymi zwyczajami, przekazywana z pokolenia na pokolenie w przysłowiach i pieśniach należy do religii natury, ubóstwiających przyrodę. Zorientowanie na przyrodę i umiłowanie ziemi bardziej niż narodu czy państwa znalazły swój bardzo wymowny wyraz w przyjęciu przez wyznawców *maausk* jako punktu odniesienia dla rachuby czasu odległej, lecz konkretnie (choć umownie) ustalonej daty zdarzenia geologicznego nazwanego katastrofą Billingen, kiedy część wód Bałtyku, będącego do tej pory jeziorem polodowcowym, przelało się przez przesmyk do Oceanu Atlantyckiego, powodując opadnięcie poziomu wody o kilkadziesiąt metrów w ciągu jednego roku i wyłonienie się dużej części obecnej Estonii. Miało to mieć miejsce ponad 8 tysięcy lat p.n.e. Estońscy neopoganie używają również własnych nazw miesięcy i świętują cyklicznie różne święta związane z uprawą roli.

Wyznawcy *maausk* są politeistami i wyznają wiarę w pogańskich bogów, opierając się na zachowanych danych historycznych i na estońskiej tradycji ludowej. Charakteryzuje ich zatem

---

66 Organizacja ta jest również współtwórcą Międzynarodowej Uralskiej Wspólnoty Religii Rodzimych i sygnatariuszem tzw. Deklaracji Wspólnoty Uralskiej (*Kuulutamine Uurali Yhendusest*), podpisanej poza tym również przez przedstawicieli organizacji kultywujących tradycyjne religie rodzime Maryjczyków (*Copma* i *Oumapu-Chumapu*), Finów (*Suomalaisen kansanuskon yhteisö*) i Erzjan. Oficjalna strona: <http://www.maavald.ee/koda.html?id=153&op=lugu&rubriik=28>

67 Światło świec ma za zadanie wskazywać zagubionym duchom zmarłych drogę, i to w obu kierunkach, dlatego na początku *hingedeae* 'czasu dusz' Estończycy zapalają świece i stawiają je w oknach, a w grudniu – na grobach.

podejście rekonstrukcjonistyczne. Obok wiary w bóstwa, spośród których wiele najwyraźniej było czczonych jedynie na ograniczonym terenie wśród niektórych plemion estońskich (Lewandowski 2002: 23-25) (np. Taara był bogiem Ozylian, Peko jako duch zboża jest nadal czczony u Setów), estońską religię rodzimą, do której odwołują się wyznawcy *maausk*, charakteryzował również animizm, czyli przeświadczenie o tym, że każda istota żywa, rzecz albo element krajobrazu czy ciało niebieskie posiada duszę, wyobrażaną pod postacią *haldjas* 'wrózek', czyli duchów opiekuńczych. Ofiary (czasem krwawe) składano w czwartkowy wieczór, jako że dzień ten był poświęcony Toorowi (prawdopodobnie imię pokrewne skandynawskiemu Thorowi). Religia podlegała ciągłym, dynamicznym zmianom, a poszczególne bóstwa mogły zmieniać zakres swojego działania, np. Uku, tożsamy znanemu z „Kalevali” fińskiemu najwyższemu bogowi burzy Ukko, z biegiem czasu uległ degradacji i stał się jednym z pomniejszych duchów (*haldjas*) (Saareste 1958: 762-766). Spośród bogów domowych pod postacią woskowej lalki czczono Tõnna, zwanego też Pennem. Śmierć personifikowano jako Tooni, co odpowiada etymologii fińskiej krainy umarłych (*Tuonela*).

5.5. Dane ankietowe

Wśród odpowiedzi na pytanie *Missugune on jumal?* 'Jaki jest Bóg?' najwięcej odpowiedzi zostało udzielonych w formie przymiotników zakończonych formantem karytywnym *-tu*, oznaczającym brak jakiejś cechy. Ich polskie odpowiedniki rozpoczynają się zwykle od cząstki *nie-* lub *bez-*:

haaramatu 'niepojęty'
kujutlematu 'niewyobrażalny'
nähtamatu 'niewidzialny'
võimatu 'niemożliwy'
mannetu 'bezsilny'
kirjeldamatu 'nieopisany'
mõistetamatu 'niezrozumiały'
olematu 'nieistniejący'
ei ole ilmeksimatu 'nie jest nieomylny'

Pozostałe odpowiedzi są mniej zaskakujące:

tark 'mądry'
püha 'święty'
kõikvõimas 'wszechmogący'
loodus 'natura', *loodusjõud* 'siły natury'

W przypadku drugiej części ankiety większość zdań dotyczy bogów (w liczbie mnogiej):

Kõik kõrge ja ilus on jumalatest. 'Wszystko, co najlepsze i piękne, pochodzi od bogów.'
Armastus ja lootus on jumalate annid. 'Miłość i nadzieja są darami bogów.'
Jumalad sekkuvad maailma nähtuse abil, mida Jung nimetas süünkroniseerituseks.
'Bogowie interweniują za pomocą zjawisk naturalnych, co Jung nazwał synchronicznością.'
Jumalaid on palju. 'Bogów jest wielu'
Usk jumalatesse on üks inimlikumaid tundeid.
'Wiara w bogów jest jednym z najbardziej ludzkich uczuć.'

Trzy mogą dotyczyć Boga chrześcijan:

Jumal on maailma looja. 'Bóg jest stwórcą świata.'
Jumal armastab mind ja mu lapsi. 'Bóg kocha mnie i moje dzieci.'

jumal on sinus eneses 'Bóg jest w tobie.'

Stosunkowo dużo odpowiedzi o zabarwieniu ateistycznym:

Jumalat ei ole olemas, kuna tema olemas olu ei ole suudetud tõestada.

'Bóg nie istnieje, a jeśliby istniał, to nie dałoby się tego dowieść.'

oraz ogólnie nikły odzew na samą ankietę wśród osób estońskojęzycznych może świadczyć o niewielkim znaczeniu, jakie pojęcie Boga odgrywa w społeczeństwie estońskim, chociaż rzecz jasna ankietę nie spełnia żadnych wymogów reprezentatywności i nie można na jej podstawie wysuwać zbyt daleko idących wniosków.

5.6. Podsumowanie

W języku estońskim wyraz *jumal*, obok oznaczania bogów pogańskich i Boga jedyne, może również odnosić się do wyobrażenia Boga albo postaci świętego na ikonie (jest to wpływ rosyjskiego prawosławia).

Definicja kognitywna wyrazu JUMAL

WYGLĄD

ma ludzkie ciało: plecy, krew, ręce, palce, nogi

jest płci męskiej

jest stary

jest ubrany na biał

trzyma kij / różgę

MIEJSCE PRZEBYWANIA

wszędzie

daleko (tam, dokąd zachodzi słońce)

w niebie, u góry

w kościele

w duszy człowieka

STWORZYCIEL

stworzyciel ludzi

dawca życia (zapewnia płodność), dawca dzieci

PRZEZNACZENIE

decyduje o losie poszczególnych ludzi (i narodów)

SUWERENNY WŁADCA

panuje nad pogodą: zsyła burze, pioruny, deszcz, wiatr

daje co chce i kiedy chce

jest wszechmogący

ŚWIADEK

jest wszechwiedzący, dlatego jest świadkiem przysięg

ŚMIERĆ

zsyła śmierć (co może być traktowane jako pożądane uwolnienie)

zabiera do siebie duszę zmarłego

SĘDZIA

jest sprawiedliwy

karze

MORALNOŚĆ

ustanawia prawa

jest dobry i sprawia, że ludzie też stają się dobrzy

DOBROĆ

jest łaskawy, miłosierny

kocha ludzi

OPATRZNOŚĆ

dba o stworzenie, utrzymuje je przy życiu

zapewnia środki potrzebne do życia, pożywienie i alkohol

daje pokój

zbawia ludzi

dawca szczęścia

jest hojny

INNE

wielki

jest mądry

jest wieczny

nie jest obcy

6. Obraz Boga w języku udmurckim

Przy opisywaniu obrazu Boga w języku udmurckim należy wziąć pod uwagę co najmniej trzy określenia odnoszące się do istoty najwyższej.

6.1.1 Etymologia wyrazu *иӧмар*

Udmurcki wyraz *иӧмар* (*inmar*) ma pochodzenie ugrofińskie i jest derywowany od wyrazu *иӧ* 'niebo', którego rdzeń (ujawniający się w przypadkach zależnych) jest rozszerzony względem formy mianownikowej i brzmi *иӧм-* (*inm-*). Wyraz ten może zostać sprowadzony do prawyrazu oznaczającego prawdopodobnie zarówno niebo, jak i boga – **ilma*. Wśród znaczeń tego praugrofińskiego wyrazu wyróżnia się również pogodę. Jego pochodne występują w wielu podgrupach języków ugrofińskich, a ich znaczenie może się nieznacznie różnić, w zależności od języka, w którym występują. Fiński odpowiednik – *ilma* – ma znaczenia: 'atmosfera, powietrze, wiatr, pogoda, woń', w językach lapońskich może ponadto oznaczać 'świat' (*il'bme*) albo 'niebiosa, lawinę śnieżną, zamieć śnieżną' (*âl'bme*). W języku estońskim wyraz *ilm* ma znaczenie 'pogoda', poza tym może oznaczać również 'świat'. W języku komi-zyriańskim wyraz ten występuje w postaci *eh* (*jen*) (o temacie *ehm-* *jenm-*) i może oznaczać 'głównego boga, obraz świętego albo niebo'.

6.1.1.1. Inmar i Ilmarinen

Udmurcki wyraz *иӧмар* (*inmar*) wykazuje ponadto duże podobieństwo do fińskiego wyrazu *Ilmari(nen)*, będącego imieniem boskiego kowala, jednego z bohaterów fińskiego eposu ludowego „Kalevali”, a pierwotnie – boga nieba. Oba wyrazy niewątpliwie pochodzą od podstawy słowotwórczej odpowiadającej praugrofińskiemu **ilma*. Ponadto wielu badaczy – F. J. Wiedemann, M. A. Castrén (1853), E. N. Setälä, K. Resznetnikow, Серебренников (1963:144), Haavio (1979: 137-140) – uważa, że wspólny dla obu imion jest również drugi element – formant zawierający głoskę *-r*. Może to wskazywać na to, iż oba te wyrazy są kontynuantami dawnego, fińskopermskiego derywatu **ilmar* o znaczeniu 'bóg nieba' (Чупаков 2007:53), co dowodziłoby istnienia wspólnego dla przodków Udmurtów i Finów kultu takiego boga. Takie rozumowanie jest jednak odrzucane przez innych badaczy, takich jak Domenico Comparatti (1891) czy Uno Harva (1948).

6.1.1.2. Inne etymologie wyrazu *иӧмар*

Wyraz *inmar* jest często reinterpretowany synchronicznie jako złożenie rzeczownika *иӧ* (*in*) 'niebo' i zaimka *мар* (*mar*) 'co', taka etymologia – pomimo jej małego prawdopodobieństwa – jest

szeroko rozpowszechniona wśród Udmurtów co najmniej od XIX wieku. (Czurakow 2005:82) Świadczy to z jednej strony o tym, że powiązanie Boga z niebem jest dla Udmurtów czymś oczywistym, z drugiej możliwość oparcia takiej etymologii na zaimku określającym rzecz, a nie osobę, świadczy o tym, że Bóg może być również postrzegany jako siła bezosobowa.

Teonim ten był również interpretowany jako zniekształcenie hipotetycznego wyrazu *Инмурт*, złożonego z cząstki *ун* 'niebo' i *мурт* 'człowiek'. (Smirnow 1890:206) Pod względem swojej pierwotnej budowy należałby zatem do grupy nazw różnych duchów, w których pierwsza część wskazywałaby na domenę działalności, a druga byłaby tożsama z rzeczownikiem *мурт* 'człowiek' (np. *вумурт* 'wodnik', *нюлэсмурт* 'duch lasu'). N. N. Blinowa uważała (1898:55), że druga sylaba wyrazu *Инмар* wiąże się z Marą, indyjską boginią śmierci. Obcego pochodzenia drugiej części tego wyrazu (z protobułgarskiego *ар* 'człowiek') dopatrywał się również Atamanow (2004:179).

Bez wątpienia błędna, bo oparta na błędnym tłumaczeniu, jest też interpretacja tego teonimu jako złożenia o znaczeniu 'władca świata' (Pierwuchin 1888:3)

6.1.2. Etymologie wyrazu *кылчин*

Kolejny udmurcki teonim występuje w dwóch postaciach – krótszej *Кылчин* (*Kylćin*) i dłuższej *Кылдысин* (*Kylďysin*), za pierwotną większość badaczy uważa formę dłuższą. W obu tych wyrazach występuje ciąg foniczny *кыл*, utożsamiany z rzeczownikiem o znaczeniu 'język, słowo'. Na tym spostrzeżeniu opiera się wiele etymologii ludowych tego wyrazu. Pod koniec XVIII wieku duchowny prawosławny Michaił Myszkina zinterpretował go jako złożenie *кыл* 'słowo, język' + *уч* 'od' + *ун* 'niebo, Bóg', co miałoby znaczyć 'słowo od Boga', kolejność tych elementów odpowiada jednak raczej językowi rosyjskiemu niż udmurckiemu, w którym – jak w większości języków ugrofińskich – zamiast przyimków (przed rzeczownikiem) występują poimki (po rzeczowniku), ponadto w dostępnych mi słownikach języka udmurckiego nie znalazłem wyrazu *уч*, możliwe, że jest to przeinaczenie formantu *-ысь*, czyli końcówki elatywu.

Inna popularna etymologia ludowa tego wyrazu, którą – powołując się na miejscowych duchownych prawosławnych – przytacza w swoim słowniku Munkácsi (1896:683), a do której odwołują się również współcześni misjonarze chrześcijańscy⁶⁸, interpretuje imię *Кылдысин* jako złożenie *кыл* 'słowo, język' + *дӱсь* 'odzież, ubranie' + *ун* 'niebo, Bóg', co razem ma oznaczać 'ubrane [w ciało] niebiańskie słowo', czyli Chrystusa jako Logos. Interpretacji zakładającej wcielenie Boga w człowieka sprzyja dodatkowo podanie o tym, że Kылдысин żył niegdyś wśród Udmurtów pod postacią ubranego na biało starca. (Domokos 1984:367) Przechadzał się szerokimi

68 *Hõimurahvaste Aeg* http://hoimurahvad.misjon.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=112

miedzami i dbał o kłosa zboża, do czasu, kiedy ludzie rozmnożyli się do tego stopnia, że musieli między siebie podzielić całą ziemię, a miedze stały się zbyt wąskie, by Kyłdysin mógł po nich chodzić. Bezpośrednim powodem odejścia boga stało się to, że Udmurci powodowani pychą zaczęli zdobić swoje dotychczas proste białe ubrania. Według niektórych wersji podania Kyłdysin obiecał jednak pewnego dnia powrócić i przywrócić Udmurtom swoje błogosławieństwo.

Bardziej prawdopodobne jest wywodzenie tego wyrazu od różnych form pochodnych czasownika *кылдыны* 'tworzyć, zdarzać się'. Etymologii pierwszej części imienia Kyłdysina w wyrazie *кылдэм* 'los, przeznaczenie' upatruje Wierieszczagin (1996:91), który traktował je jako złożenie z wyrazem *ин* 'niebo'. Można zauważyć, że ten element pojawia się w etymologiach bardzo często. Kolejnym przykładem na to jest źródłosłów zaproponowany przez Bucha (1882:129) *кылдүйсь* 'twórca' + *ин* 'niebo', czyli 'stworzyciel nieba'. Bardzo bliski temu jest Iljin (1928:117), który uważał, że wyraz *Кылдысин* powstał z uproszczenia syntagmy *Кылдытүйсь Инмар* 'stwarzający bóg'. Etnograf Gawriłow (1880:142) tłumaczy to imię po prostu jako 'stworzyciel'. Etymologia zaproponowana przez Pierwuchina (1888:2) – 'opiekun, władca, opatrność' – odbiega od przedstawionych powyżej, ponieważ opiera się na błędnym tłumaczeniu czasownika *кылдыны* jako 'pracować, troszczyć się, dbać'. Z kolei Władimir Siergiejewicz Czurakow (2005:83-84) za pierwotną formę tego teonimu uważa zestawienie *кылдүйсь* 'twórca' i *син* 'oko', na poparcie swojej tezy przywołuje powszechne wśród Udmurtów przekonanie na temat tego, że Bóg mieszka na słońcu (a słońce jest w wielu kulturach nazywane boskim okiem).

Komijski językoznawcy Wasilij Iljicz Łytkin (1895-1981) i Jewgienij Siemionowicz Gulajew (1928-1977), fiński językoznawca Toivo Emil Uotila (1897-1947) uważają wyraz *Кылдысин* (a pierwotnie *Кылдысинь*) za złożenie omówionego powyżej imiesłowu *кылдүйсь* 'tworzący, zapładniający' i (archaicznego) rzeczownika *инь* 'kobieta, żona, świekra, samica'. Rosyjscy ugrofinci Władimir Władimirowicz Napolskich i Siergiej Konstantinowicz Biłych we wspólnym artykule (1993:172-174) jako dowód prawdziwości takiej etymologii przedstawiają mansyjski wyraz *Калтась-эква*, imię ugryjskiej bogini-matki.

6.1.3. Etymologie wyrazu *кызь*

Trzeci z udmurckich teonimów, który może być albo kolejnym imieniem Boga najwyższego, albo imieniem trzeciej osoby najwyższej triady bogów, jest *Кызь*. Najpopularniejsza etymologia tego wyrazu, zaproponowana przez udmurckiego pisarza Andrieja Siergiejewicza Butolina (1908-1997) i podtrzymana przez Czurakowa (2005:83) sprowadza imię *Кызь* do wyrażenia poimkowego *кыа азь* 'przed chramem', co może stanowić relikt dawnego zwyczaju stawiania przed miejscem

świętym posągów kultowych. Czurakow wprawdzie przywołuje analogicznie utworzony wyraz *корказь* 'ganek' (*корка* 'dom' + *азь* 'przed'), etymologia ta nie przekonuje jednak Władimira Emieljanowicza Władykina (1994:103), który źródła tego teonimu upatruje raczej w okresie praugrofińskim, a za jego kognat uważa masyjski wyraz *kwores* 'niebo'. Według Rédeiego (1999:41) i Napolskicha żadna z powyższych etymologii nie jest prawidłowa, zwracają oni natomiast uwagę na to, że pierwotne znaczenie imienia Kważ to 'pogoda'.

6.2. Udmurcka religia rodzima

6.2.1. Ogólna charakterystyka

Pojęcie „udmurcka wiara” może mieć zasadniczo trzy znaczenia. Po pierwsze, najczęściej określa się tak tradycyjną, rodzimą religię określaną zwykle jako pogaństwo (язычество). Po drugie, wyrażenie to może się odnosić do wyznawców działającej w połowie XIX wieku sekty tzw. липопоклонников ('kłaniających się lipom'), którzy przeciwstawiali się zarówno chrześcijaństwu, jak i islamowi, a z pogaństwa odrzucili zwyczaj składania krwawych ofiar ze zwierząt. Po trzecie – do neopogaństwa, czyli najnowszych dążeń inteligencji udmurckiej zmierzających ku odrodzeniu pierwotnej religii udmurckiej jako ważnego składnika tożsamości narodowej.

Według danych z końca lat 90. ubiegłego wieku od 5% do 30% etnicznych Udmurtów to wyznawcy religii rodzimej (чистые язычники), 15%-40% – prawosławni, a pozostali to tzw. двоеверы, praktykujący jednocześnie obie religie – zarówno chrześcijaństwo, jak i pogaństwo.

Rodzima religia Udmurtów zachowała się dobrze w udmurckim folklorze⁶⁹, a nawet uznawana bywa za specyficzną cechę ich kultury⁷⁰

Pierwotna religia udmurcka bywała opisywana rozmaicie – jako szamanizm, fetysyzm, czy animizm, dopatrywano się nawet powiązań z zaratusztrianizmem czy nawet buddyzmem, co świadczy o jej znacznej złożoności. Stosunkowo wysoki stopień rozwoju „wotiackiej wiary” przejawia się również w rozbudowanym panteonie, w istnieniu określonych zasad dotyczących kultu (modlitw i składania ofiar, w tym krwawych), obchodzeniu cyklicznych świąt, skomplikowanej struktury duchowieństwa (na które składały się dwa rody kapłańskie – endogamiczne grupy kultowe: *куала выжы*, z której wywodzą się *вöсьсь* – ofiarnicy sprawujący kult w świątyniach *куала* oraz grupa *луд выжы*, do której należą *утись* 'strażnicy świętego miejsca' służący wyłącznie w świętych gajach; jak również różni pomocnicy: *кунул кутісь* podtrzymujący głównego ofiarnika, *партчась* zarzynający zwierzęta ofiarne, *тылась* opiekujący się świętym ogniem i *тусьтыдурь миськись* zawiadujący naczyniami i narzędziami rytualnymi; a także szamani-znachorzy *туно*; specyficzną rolę odgrywali *тöро* – ogólnie szanowane osoby, które wprawdzie nie były duchownymi i nie brały bezpośredniego udziału w obrzędach, jednak ich obecność była konieczna, aby modlitwy mogły zostać wysłuchane).

Wprawdzie w ponad tysiącletniej historii narodu udmurckiego religia nigdy nie była scentralizowana, to jednak hierarchia do pewnego stopnia istniała, o czym świadczy np. instytucja

69 Традиционная языческая удмуртская вера, во многих отношениях более сложная и богатая, по сравнению с мордовской, чувашской или марийской, достаточно хорошо реконструирована. (Щипков 1998: 73)

70 В традиционной этнокультуре каждого народа непременно есть нечто особенное, что представляет всеобщий интерес. У удмуртов – это духовная сфера. Точнее – религиозно-мифологическая карта мира, еще точнее – их древняя самобытная вера. (Владыкин, Виноградов 2010: 193)

głównego ofiarnika, którego wybierano w specjalnym obrzędzie, podczas którego szaman-znachor, wprowadziwszy się w trans, wykrzykiwał imię przyszłego kapłana. Obecnie istnieją również pewne tendencje centralistyczne, głównie w środowisku inteligencji w Iżewsku, gdzie powstało stowarzyszenie *Удмурт Бӧсь*, organizujące cykliczne ogólnoudmurckie spotkania modlitewne w różnych regionach republiki.

6.2.2. Panteon udmurcki

Świat wierzeń udmurckich jest bogaty, występuje w nim wiele bogów i duchów, zapełniających praktycznie wszystkie przyrodnicze i socjokulturowe nisze. Najniższymi w hierarchii bytów nadprzyrodzonych, lecz jednocześnie najbliższymi człowiekowi istotami są duchy zamieszkujące bezpośrednio w obejściu, takie jak *коркамурт* (domowy), *гудкуамурт* (podwórzowy), *обиньмурт* (w stodole), *мунчомурт* (w łaźni). Wspólny dla wszystkich tych nazw element *мурт* 'człowiek' został później zastąpiony wyrazem *кызӥ* 'gospodarz'. Szersze pole działania i nieco wyższy status mają duchy odpowiedzialne za większe fragmenty rzeczywistości: *вумурт* (wodny), *нюлэсмурт* (leśny), *мӧлнепу* (wiatru), a także złe personifikacje chorób: *мыж* (choroba, zranienie), *дэӥ* (czyraki), *чеп* (ciężkie choroby zakaźne) i *налэсмурт* 'półczłowiek' będący zwiastunem nieszczęścia.

Osobną grupę stanowią pramacierze. Stosowanie w ich zapisie wielkich liter może sugerować, że – w przeciwieństwie do nazw duchów wymienionych powyżej – nie są to nazwy rodzajowe, a jednostkowe nazwy własne, co oznacza, że istnieje tylko jedna pramacierz danego zjawiska czy danego ciała niebieskiego, podczas gdy w każdej łaźni zamieszkuje osobny *мунчомурт*, a w każdym lesie – inny *нюлэсмурт*. Wśród pramacierzy można wyróżnić mieszkające w niebie, np.: *Ин-мумы* (macierz nieba), *Шунды-мумы* (macierz słońca), *Толэзь-мумы* (macierz księżyca), *Гудыри-мумы* (macierz gromu), *Инву-мумы* (macierz „niebiańskiej wody”) oraz pozostałe, odpowiedzialne za: wodę – *Бу-мумы*, ziemię – *Музьем-мумы* czy pojęcia bardziej abstrakcyjne, jak mróz i chłód – *Пужмер-мумы* oraz czas letniego i zimowego przesilenia – *Вожо-мумы*, a nawet poszczególnych rzek – *Пызеп-Чунчи-мумы* (macierz rzek: Pyzepy i Czepecy). Powtarzający się w ich nazwach element *мумы* oznacza 'matkę' lub 'samicę'.

Pozostałością matriarchatu jest kult bóstw opiekuńczych nazywanych *воршуд*, opiekujących się poszczególnymi egzogamicznymi rodami matrylinearnymi, wywodzącymi się jeszcze z okresu sprzed nastania rolnictwa. Każdy *воршуд* ma swój symbol, którym oznaczano naczynia rytualne znajdujące się w jego świątyni (*кыала*), o totemicznym pochodzeniu tego kultu świadczy fakt, że worszudami nazywa się także zoomorficzne lub antropomorficzne przedstawienia tego bóstwa. We

wszystkich ważniejszych momentach życia wspólnoty proszono o przychylność jej worszuda.

Na szczycie panteonu znajduje się triada dobrych i przychylnych przyrodzie i ludziom bogów głównych, którzy z czasem do pewnego stopnia złączyli się w jedno, na wzór hipostaz chrześcijańskiej Trójcy Świętej, a ich imiona zaczęły być używane jako epitety Boga najwyższego.

Najwyższym bogiem jest *Инмар*. Pierwotnie był on jedynie jednym z bogów, odpowiedzialnym za sklepienie niebieskie, a następnie – pod wpływem sąsiadujących religii monoteistycznych – islamu, a później przede wszystkim chrześcijaństwa – stał się bogiem najwyższym, wszechmogącym. Początkowo wierzono, że istnieje kilku inmarów, na przykład *Каба-инмар* ('inmar zorzy nocnej') będący bogiem losu lub *Аляк-инмар* – obrońca ludzi, przynoszący wieści z ziemi. Z czasem zostali oni podporządkowani *Быдзым Инмарowi* 'wielkiemu inmarowi', który był poza tym określany takimi epitetami, jak *вылысь* 'górný', *юзыт* 'jasny', *мусо* 'drogi'.

W skład najwyższej triady wchodzi również *Кылдысин* znany także pod skróconą wersją imienia: *Кылчин*, stwórcy ziemi i roślinności, a jednocześnie bóg podziemi (obie funkcje można powiązać zauważając, że rośliny wyrastają z nasion wrzuconych pod ziemię). Jest dobrym duchem, przyczyniającym się do rozmnażania się bydła. Występuje w wielu funkcjach: *Букылчин* – stwórca wody, *Юрткылчин*, *Гидкылчин* – obrońca domu i przybytku, *Нуныкылчин* – bóstwo opiekujące się rodem i dziećmi.

Pod wpływem chrześcijaństwa *Кылчин* stracił swoją niezależność i stał się epitetem Inmara (podkreślając jego moc stwórczą) lub został utożsamiony z aniołem.

Trzecim z bogów najwyższych jest *Кыазь*, pan przestrzeni między niebem a ziemią, związany z pogodą i zjawiskami atmosferycznymi, dawca deszczu. Jego funkcje widać w użyciu jego imienia jako rzeczownika pospolitego stanowiącego podmiot zwrotów meteorologicznych, takich jak: *чебер кыазь* 'ładna pogoda', *кыазь зоре* 'pada', *кыазь жэмыт* 'nastaje wieczór'.

Większość modlitw w dostępnych mi źródłach rozpoczyna się od wezwania imion dwóch (*Инмаре, Кылдысинэ*) lub wszystkich trzech bogów najwyższych, zwykle opatrzonych sufiksem dzierżawczym pierwszej osoby liczby pojedynczej i poprzedzonych rzeczownikiem *Остэ* 'mój pan': *Остэ, Инмаре, Кылдысинэ, Квазе!* Bardzo często do tej triady dodaje się również imię worszuda danego rodu czy pramacierzy: *Остэ, Инмаре, Кылдысинэ, Квазе, Дурга воршудэ, Чупчы мумыэ, Пызеп мумыэ!*

Mitologicznym przeciwieństwem triady najwyższych bogów jest *Люд*, zwany również *Керемет* lub – pod wpływem islamskim – *Шайтан*, uosabiający ciemne, złe, niszczycielskie siły. Jednak rozróżnienie dobra i zła nie jest całkowite – Keremet bywa przedstawiany jako brat Inmara

(na przykład w micie o stworzeniu świata, kiedy na polecenie boga nieba przynosił z dna praoceanu ziemię, z której Inmar uformował następnie stały ląd), który dopiero później wyspecjalizował się w czynieniu zła (jego zły charakter ujawnia się jednak już na samym początku, kiedy, powodowany egoizmem i pychą, nie oddaje Inmarowi całej ziemi z dna praoceanu, a zachowuje część w ustach; ostatecznie zmuszony jest ją jednak wypluć, kiedy Inmar swoim słowem powoduje rozrost ziemi aż do jej obecnych rozmiarów), ponadto Keremetowi również składa się ofiary i wzywa się go w modlitwach. Miejscami związanym z kultem tego bóstwa są święte gaje, również nazywane *люд* albo *кереметь*.

W wyniku wzrastającego wpływu prawosławia, który datuje się od XVIII wieku, wiele postaci udmurckiego panteonu zostało utożsamionych z chrześcijańskimi świętymi. W takiej synkretycznej wersji religii *Нюлэсмурт* (duch lasu) to św. Mikołaj Cudotwórca, a *Гудыры-мумы* (macierz gromu) – prorok Eljasz. Natomiast triadę najwyższych bogów (a zwłaszcza Inmara), utożsamiono z Bogiem chrześcijańskim.

Kult był obwarowany wieloma zasadami, poszczególnym bogom przysługiwały różne miejsca modlitw i sposoby składania ofiar, jak również przypisane były różne zwierzęta ofiarne. Do Inmara modlono się pod sosną, do Kyldysina – pod brzozą, do Kwazia – pod świerkiem. Inmarowi składano w ofierze krew i kości białych zwierząt (byków, żrebiąt, owiec, gęsi), a część mięsa spalano, aby dym uniósł się ku niebu, czyli miejscu zamieszkania tego boga. Analogicznie Kyldysinowi, mieszkającemu pod ziemią, ofiarnicy kropili (darowali) ziemię krwią czarnych zwierząt. Trzeci z głównych bogów był silnie związany ze świerkiem, składano mu w ofierze skórę zwierzęcia zawieszając ją właśnie na świerku. Zwierzęciem Kwazia jest czerwony byk z dużymi rogami. Pomniejszym bogom również składano krwawe ofiary: Niulesmurtowi (duchowi lasu) dawano ptaki (gęsi, kaczki, cietrzewie, jarząbki), Wumurtowi (wodnikowi) – kaczki, czasem żrebię, Korkakuziowi (panu lasu) – czarną owcę, Keremetowi – kozę, barana, Macierzy słońca (*Шунды-мумы*) – bułane żrebię. Najczęstszym darem dla bogów była kaczka, jako ptak pływający po wodzie. Powiązany z tym kult kaczki uważa się za najbardziej charakterystyczny element wierzeń ugrofińskich. Poza zwierzętami w ofierze składano również chleb, kaszę, sól, jajka, piwo, kawałki tkanin, nitki, len, sierść zwierząt, pierze, skrzydła ptaków, miedziane i srebrne monety.

Religia udmurcka wykazuje wiele cech wspólnych dla ogółu Ugrofinów i wiele archaicznych elementów wywodzących się jeszcze z okresu wspólnoty uralskiej, które – dzięki stosunkowo powolnemu rozwojowi społeczeństwa udmurckiego – zostały najbardziej wyraziście przechowane w wierze udmurckiej. (Владыкин, Виноградов 2010: 27) Wczesnym elementem konstytuującym religię udmurcką, który wskazuje na jej bezpośrednie związki z wyobrażeniami innych ludów

ugrofińskich jest wspomniany już kult boga nieba – Inmara, któremu odpowiada etymologicznie fiński bohater kulturowy – znany z „Kalevali” Ilmarinen, kowal sklepienia niebieskiego. Jednak najdawniejsza warstwa religii udmurckiej to kult ognia (jeden z pomocników głównego ofiarnika – *тылась* – ma za zadanie pilnowanie świętego ognia), kult wody i ziemi (uosabianych przez kobiece duchy – pramacierze), a także wyobrażenia dotyczące życia po śmierci (według których istnieją dwa rodzaje duszy: *лул*, czyli dusza żywego człowieka i *ypm* – dusza martwego człowieka, jego sobowtór, mogąca się przeobrazić w *ypткыч* 'nietoperza' lub w *ypтбубыли* 'cmentarzysko') w krainie umarłych (była to umiejscawiana na dalekiej północy kraina wiecznego chłodu, dlatego nawet latem ludzi chowano w futrach, z twarzą zasłoniętą maską wykonaną z kory, skóry lub metalu) stanowiącej lustrzane odbicie rzeczywistości (dlatego zmarłego zaopatrywano w różne przedmioty i jedzenie, które uprzednio symbolicznie uśmiercano niszcząc). Archaiczny kult drzew obecny jest w religii udmurckiej w zwyczaju odbywania modlitw czy składania ofiar poszczególnym bogom pod poszczególnymi gatunkami drzew, w rytuale składania ofiar, kiedy główny ofiarnik w jednej ręce trzymał czaszę, a w drugiej – gałązkę (brzozową, świerkową, jodłową itp.), jak również w tajemniczym i obwarowanym wieloma tabu kulcie sprawowanym w świętych gajach – *луд*, za ogrodzenie których mogli wchodzić tylko mężczyźni z danej wioski i jedynie dwa razy do roku, a do stanowiącego jego centrum świętego ogniska mieli dostęp wyłącznie kapłani, wywodzący się z rodu *луд выжы*. Drugi szeroko wśród Udmurtów rozpowszechniony typ świętego miejsca, to jest *куала*, również może wywodzić się z dawnych czasów wspólnoty ugrofińskiej, kiedy stanowiła ona po prostu dom – miejsce zamieszkania nie tylko dla duchów, ale i dla ludzi.

6.3. Obraz Boga w słownikach udmurckich

Ze względu na to, że do tej pory nie został opracowany jednojęzyczny słownik objaśniający języka udmurckiego, swoją analizę opieram na następujących słownikach wielojęzycznych:

Munkácsi, Bernát (1896) *Lexicon linguae Votiacorum = A votják nyelv szótára* Budapest,

Kozmács, István (2002) *Udmurt-magyar szótár* Szombathely oraz

Кириллова, Л. Е. (red.) (2008) *Удмуртско-русский словарь* Ижевск.

Najstarszy z nich jest w zasadzie słownikiem trójjęzycznym. Na 758 stronach zawiera około 9 tysięcy haseł udmurckich zapisanych fonetycznie alfabetem łacińskim (poszerzonym o pewne znaki specjalne) i uszeregowanych w kolejności odzwierciedlającej pewne cechy fonetyczne poszczególnych głosek (najpierw samogłoski, a następnie spółgłoski, przy czym większość parami – najpierw bezdźwięczne, następnie dźwięczne; spółgłoski zmiękczone występują po swoich niezmiękczonej odpowiednikach). Bernát Munkácsi wszystkim wyrazom lub ich poszczególnym znaczeniom przyporządkował ich mniej lub bardziej opisowe odpowiedniki w języku węgierskim i – oddzielone pionową kreską – niemieckim (przy czym, wbrew obecnym zasadom ortograficznym języka niemieckiego, rzeczowniki są zapisywane małą literą). Podano pewne informacje gramatyczne (w tym dialektologiczne), przykłady użycia oraz źródło danego wyrazu; w przypadku wyrazów pochodzących z wcześniejszych słowników udmurcko-rosyjskich, przytoczono również znaczenie rosyjskie, w niektórych przypadkach również i odpowiedniki tatarskie. Na końcu słownika, na 77 stronach, znajduje się indeks użytych w eksplikacjach wyrazów niemieckich z podanymi numerami stron, na których dany wyraz się pojawia.

W przedmowie autor słownika z 1896 wyraża nadzieję dotyczącą jego przydatności również dla celów etnograficznych. Z tego względu hasła poświęcone tematyce etnograficznej, w tym dotyczące udmurckiej mitologii, zostały opracowane szerzej i dokładniej. Wśród wymienionych w tym kontekście haseł znajdują się między innymi następujące, interesujące dla przedstawienia udmurckiego obrazu Boga, wyrazy wraz z przypisanymi im znaczeniami węgierskimi: *Inmar* (ég, isten 'niebo, bóg'), *Kyldyšin* (teremtő ég 'stwarzające niebo') czy *In-Vu* (eső 'deszcz').

Udmurcko-węgierski słownik Istvána Kozmácsa zawiera ponad 12 tysięcy haseł współczesnego języka udmurckiego, w tym wiele wyrazów dialektalnych (oznaczonych kwalifikatorem *nyj*) i neologizmów (oznaczonych kwalifikatorem *nyúj*). Wyrazy zapisano według oficjalnej pisowni opartej na rosyjskiej odmianie cyrylicy uzupełnionej o kilka znaków specjalnych. W wielu hasłach wyodrębniono i ponumerowano poszczególne znaczenia i podano przykłady ich użycia. Słownik został uzupełniony częścią gramatyczną przedstawiającą wzory odmiany (aglutynacji) udmurckich wyrazów.

Słownik udmurcko-rosyjski z 2008 zawiera około 50 tysięcy haseł, a został opracowany przez Udmurcki Instytut Języka i Literatury Wydziału Uralskiego Rosyjskiej Akademii Nauk. Autorami haseł są: Т. Р. Душенкова, А. В. Егоров, Л. М. Ившин, Л. Л. Карпова, Л. Е. Кириллова, О. В. Титова, А. А. Шибанов, a redaktorem odpowiedzialnym – Л. Е. Кириллова. Przy poszczególnych hasłach podano ich źródła.

6.3.1. *Inmar* – Niebo

6.3.1. Analiza haseł słownikowych *inmar*

Podstawowy wyraz udmurcki tłumaczony jako Bóg to *инмар*. Najstarszy słownik przy haśle *inmar* (dial: *iňmar*) podaje jednak dwa jego główne znaczenia, na pierwszym miejscu wymieniając znaczenie konkretne, dotyczące nieba:

[1896] 1. ég, menny | himmel. – *inmarän-no pil'emän viskyn* az ég és felhő között. VNpk. бүв. 1. | *ućijed inmarä tuboz fülemiléd az égbe száll.* VNpk. d. 193. β) Jel. | *ućied ée.rdoz iňmare.n* Gavr. d. 141. – **Szól.** *inmar zorä esik* (az esső) | *es regnet.* I. || *inmar jugyt luä* hajnallik | *es tagt.* VNpk. 67.
'1. niebo, niebios. – między niebem i chmurą. | słowik poleciał w niebo – **Powiedzenia:** [*niebo*] *pada* pada deszcz || *niebo jaśniej* świta.'

W jego eksplikacji użyto dwóch bliskoznacznych wyrazów węgierskich – *ég* i *menny* – spośród których pierwszy oznacza fizyczne niebo, a drugi ma charakter religijny i oznacza miejsce przebywania Boga, przy czym pierwotnie również miał znaczenie konkretne, czego pozostałością są takie złożenia, jak *mennydörög* 'grzmieć'. Wyraz niemiecki *Himmel* obejmuje oba te znaczenia. Podane przykłady udmurckie wskazują jednak jedynie na znaczenie konkretne: 'sklepienie niebieskie'. Przytoczone powiedzenia z wyrazem *инмар* dotyczą zjawisk meteorologicznych, gdzie podmiotem czynności takich jak padanie deszczu czy świtanie jest właśnie *inmar* – niebo. Zarówno w języku węgierskim, jak i niemieckim najbardziej naturalnym sposobem przekazania tej informacji jest użycie zdań bezpodmiotowych lub z podmiotem ekspletywnym (*Scheinsubjekt*): *es regnet* '[to] pada'.

To pierwotne znaczenie wyrazu *inmar* jest zatem tożsame z jednym ze znaczeń wyrazu *in*, od którego pochodzi:

[1896] 'in, Kaz. *iň* (tő: *inm-*, *iňm-* (...)) levegő; ég (tat. *awa*; воздухъ, небо) | luft, himmel (...)
'(rdzeń: *inm-*, *iňm-*) powietrze; niebo'
[2002] **ин I (и́нм-)** ég, mennybolt (...)
'niebo, sklepienie niebieskie'

Z tego, że konkretne znaczenie wyrazu *inmar* zostało odnotowane jedynie w najstarszym z badanych słowników, wynika, że we współczesnym języku udmurckim wyraz ten już je zatracił i obecnie dotyczy jedynie sfery religijnej, chociaż pierwotne znaczenie można dostrzec w niektórych

powiedzeniach i wyrazach złożonych:

[1896] *inmar-bań* (Sar. Mal.) égbolt (*inmarlän kotyräsez*) | himmelsgewölbe, firmament. K. – *inmar-bańti lobaś juśjos* az égbolt alatt végig röpködő hattyúk. VNpk. d. 256. Mal. | *tylo-burdo inmar-bañož loba* a madár fölrepül az égig. 'twarz *Inmara* sklepienie niebieskie, firmament (*okrąg Inmara*) – *łabędzie lecące pod twarzą Inmara* łabędzie lecące pod sklepieniem niebieskim. | *ptak podleciał aż pod twarz Inmara* ptak podleciał aż pod sklepienie niebieskie'

Odpowiednikiem tego wyrazu w nowszym słowniku z 2002 jest *инбам*, wyraz powstały ze złożenia dwóch rzeczowników: *ин* 'niebo' i *бам* 'twarz'. W każdym razie, dawne określenie *inmar-bań* 'twarz Inmara' można również rozumieć jako antropomorficzny epitet boga, który, podobnie jak człowiek, ma swoją twarz.

Znaczenie religijne wyrazu *inmar* odnosi się do dwóch postaci, w dużej mierze utożsamionych ze sobą – głównego boga mitologii udmurckiej i Boga chrześcijańskiego:

[1896] 2. a votják mythologia legfőbb alakja (= főisten), meg most „isten” a keresztyén vallás értelmében; ő a világ teremője (VNpk. kosmog. mond. 1.), az igazság és általában minden jó kútfeje (u. o. 2, 7.), kitől a védtelen ember leginkább remélhet segítséget, a mennyekben trónol s uralkodik a viharban és villámokban (VNpk. kosmog. mond. 4; bab. 148.) | hauptgestalt der wotjakischen mythologie (= oberster gott), und nunmehr „gott” im sinne der christlichen religion. *Inmar* ist der schöpfer der welt, urheber der gerechtigkeit und überhaupt alles guten, von dem vor allem der schutzlose mensch hülfe hoffen kann, er tront im himmel und herrscht im gewitter.

'2. najwyższa postać (= główny bóg) mitologii wotiackiej, również obecnie „bóg” w znaczeniu chrześcijańskim; jest stwórcą świata, źródłem sprawiedliwości i ogólnie wszelkiego dobra, od którego przede wszystkim może bezbronny człowiek oczekiwać pomocy, tronuje w niebie i panuje w burzy i w piorunach.'

– Gyakoribb **epitheton**jai: *óstä Inmarä, ź'eć Kurbon-Inmarä, ź'eć Kylćin-Inmarä, ź'eć šizim ju-puñ kylďys-vordys Inmarä!* uram Inmar-om, jó Áldozatos-Inmar-om, jó Teremtő-Inmar-om, a hét állatot, a hét gabonafőt teremő és fenntartó jó Inmar-om! VNpk. im. 2. b). | *óstä, vylys muso badžin Inmarä, vylys jugyt tød'ijä, Kylćynä!* uram, magasban levő kedves, nagy Inmar-om, magasban levő fényes fehérem, Teremtőm! VNpk. im. 1. a). | *Kózma-Inmarä!* VNpk. im. 5. | *Inmar-Kylďysin* (Verecses, 26.; VNpk. im. 6. a): *óstä Inmarä, Kylďysinä!* VNpk. im. 6. | *Amiñ-Inmarä!* Gavr. im. 3. | *kylďysä, vordysä* VNpk. 169.

'– Częstsze **epitety**: *mój panie, mój Inmarze, dobry Inmarze ofiary, dobry Inmarze-Kylďysinie* [Stwórco], *dobry Inmarze, który stwarzasz i utrzymujesz siedem zwierząt i siedem zbóż!* | *mój panie, mój miły wielki Inmarze, który jesteś wysoko, mój jasny biały Kylďysinie* [Stworzycielu], *który jesteś wysoko!* | *mój panie, mój Inmarze!* | *Inmar-Kylďysin: mój panie, mój Inmarze, mój Kylďysinie* [Stworzycielu]! | *Mój Amen-Inmarze!* | *mój stwórcy, mój zachowawco.'*

– **Szól.** *Inmaräz burä vajny:* 1. Inmar-t magasztalni, dicsőíteni | I. preisen, verherrlichen. VNpk. im. 2. a. – 2. esküdni (божиться) | schwören. I. – VNpk. bab. 152. || *İmarle. šü.kü.r!* (Kaz.) hála istennek! | gott sei dank! M.

'– **Powiedzenia:** *wspominać* [dosłownie: *dobro przynosić*] *Inmara:* 1. wywyższać, czcić Inmara 2. przysięgać || *dzięki Inmarowi!* dzięki Bogu'

– **Közm.** *Inmar ź'eć, as nylzä-pizä uz kušti!* Inmar jó, nem hagyja el gyermekét! | I. ist gut, verlässt nicht seine kinder! VNpk. 80. || (*nylž*) *piñal-pijos uz-kä jaratä, Inmar-no uz jaraty* ha (valamely leányt) a legénynek nem szeretnek, Inmar sem szereti őt | wenn (ein mädchen) die burschen nicht lieben, so liebt es auch Inmar nicht. Buch. 103. || *Inmar med č.ašoz!* üssön meg a mennykő! | der blitz soll dich treffen! I.

'– **Przysłowia:** *Inmar jest dobry, nie zostawi swoich dzieci* [dosłownie: *córek-synów*]! || *jeśli chłopcy nie kochają (dziewczyny), to Bóg też jej nie pokocha* || *niech Inmar strzeli piorunem!* niech cię piorun trafi! I.'

Z przedstawionej w eksplikacji krótkiej charakterystyki udmurckiego Boga oraz z przytoczonych głównych jego epitetów i przykładów użycia jego imienia wyłania się standardowy obraz istoty najwyższej (również w dosłownym tego słowa znaczeniu – *vylys muso badžin Inmarä* 'mój miły wielki Inmarze, który jesteś wysoko'), która stworzyła świat i utrzymuje jego istnienie

(*kyldysä, vordysä* 'mój stwórcy, mój zachowawco') poprzez swoją sprawiedliwość oraz poprzez udzielanie ludziom wszelkiego dobra (na przykład w postaci pożywienia – zwierząt i roślin) i wszelkiej pomocy, za co człowiek jest zobowiązany składać jej ofiary (*Kurbon-Inmarä* 'mój Inmarze ofiary') oraz ją wywyższać i jej dziękować.

[2002] **тау инмарлы** hála istennek!
'dzięki bogu!'

Bezpośredni stosunek Inmara do ludzi wyraża się w przekonaniu, że są oni jego dziećmi, których ze względu na swoją dobroć nie opuści, chociaż czasem wydaje się pozostać niewzruszony, na przykład niedołą niekochanej dziewczyny.

Wśród epitetów zwraca uwagę przypisanie Inmarowi koloru białego, co najprawdopodobniej oznacza po prostu, że jest on jasny, jak jasne bezchmurne niebo. Przypisywanie jasnych barw pojęciom pozytywnym, a ciemnych – negatywnym jest powszechne w wielu kulturach.

Inmar jest nazywany wielkim i panem (*badžin, oštä*), a jego panowanie objawia się przede wszystkim we władaniu burzą, co może wykorzystać do sprawiedliwego karania złych ludzi (*Inmar med č.ašjoz!* 'niech Inmar strzeli piorunem').

[2002] **инмар мед чашъёз** *pejor* az isten verjen meg!
'niech Inmar strzeli piorunem' *pejor* niech [cię] bóg pobije!'

[2008] **инмар мед чашъёз!** да покарает [тебя] бог!;
'niech Inmar strzeli piorunem!' niech [cię] bóg pokara!'

Groźba porażenia piorunem za składanie fałszywego świadectwa czyni z niego również dobrego gwaranta prawdomówności przysięgających na niego Udmurtów.

[2002] **инмар понна** Istenemre! bizonyisten!
'[klnę się] na Inmara!'

Wiele tych cech charakteryzuje również Boga znanego z Biblii, a o wpływach chrześcijaństwa na światopogląd utrwalony w języku udmurckim świadczą takie złożenia jak *Amin-Inmarä!* 'mój Amen-Inmarze', gdzie tradycyjną (wywodzącą się jeszcze z judaizmu) formułę kończącą modlitwę potraktowano jako nazwę własną albo epitet Boga. Niewątpliwie takiemu nieporozumieniu sprzyjał fakt, że wyraz ten w potocznym odczuciu stanowi formę całkowicie zleksykalizowaną i pozbawioną samodzielnego sensu.

Nowsze słowniki – zarówno udmurcko-węgierski, jak i udmurcko-rosyjski – lakonicznie przypodządkowują wyrazowi *инмар* znaczenia 'Bóg' i 'Pan' (w znaczeniu religijnym). Ponadto komunikują ważną cechę gramatyczną udmurckich wyrazów – ich możliwość łatwej zmiany przynależności do części mowy: wyraz *инмар* może być zarówno rzeczownikiem, jak i

przymiotnikiem.

[2002] **инмар** isten(i);
'bóg, boży'

[2008] **инмар** бог, господь || божий, господний;
'bóg, pan || boży, pański;'

6.3.1.2. Derywaty i wyrazy złożone

Jedynym derywatem jest przymiotnikowe określenie *inmaro*, które pierwotnie miało znaczenie pochodne od obu znaczeń wyrazu *inmar*: 'niebiański i boży':

[1896] *inmaro* égi; isteni | himmlisch, göttlich. I.
'związany z niebem, bogiem.'

[2008] **инмаро** небесный, божий (Мункачи 1990:58)
'boży' niebiański, boży'

Do wyrazów złożonych, wymienionych w słowniku z 1896 w osobnych hasłach, należy określenie *Inmar-kińiga*, które odnosi się do rzekomej świętej księgi Udmurtów:

[1896] *Inmar-kińiga* egy mondai szent könyv, mely állítólag a votják pogány hitre vonatkozó vallásos iratokat foglalt volna magában | ein sagenhaftes heiliges buch, welches auf die heidnische religion der Wotjaken bezügliche schriften enthalten haben soll ; I. Gavr. 150. l.; VNpk. 60, 67.

'księga *Inmara* legendarna święta księga, która podobno zawierała teksty religijne dotyczące pogańskiej wiary Wotiaków.'

Według podania przetłumaczonego przez Pétera Domokosa na węgierski pod tytułem *A votjákok szent könyvéről és régi írásáról* (Domokos 1984: 369-370) ('O świętej księdze Wotiaków i o ich piśmie') początkowo wszyscy Udmurci mieszkali w jednym miejscu i regularnie odbywali wspólne spotkania, na których składali ofiarę Inmarowi i przypominali sobie od starszych swoje ludowe zwyczaje, prawa i modlitwy. W ciągu lat jednak rozprzestrzenili się na rozległym terytorium, przez co mogli spotykać się coraz rzadziej. Żeby zapobiec zaginięciu i zniekształceniu tradycji, zgromadzeni na wiecu (*кенеи*) starsi postanowili spisać wszystkie modlitwy, zwyczaje i prawa tamgami w księdze zrobionej z brzozy kory. Tak zabezpieczeni, zarzucili zwyczaj składania ofiary Inmarowi, co tak go rozgniewało, że zesłał białą krowę, aby zjadła księgę. Dodatkowo zazdrosny bóg pozbawił Udmurtów znajomości pisma – od tej pory każdy Udmurta umiał się posługiwać jedynie swoją tamgą – znakiem rodowym.

Księga ta była więc święta nie tyle ze względu na swoją genezę, co ze względu na swoją zawartość. Możliwe, że mit ten wyjaśnia również pochodzenie jednej z komór krowiego żołądka, nazywanej księgami. Ponadto z przytoczonego mitu wynika fakt łączenia Inmara z białym kolorem i z bydlęm oraz przekonanie o konieczności składania ofiar.

Składania ofiar najwyższemu bogu dotyczą, obok przytoczonego w najstarszym słowniku

epitetu *Kurbon-Inmarä* ('mój Inmar ofiary') następujące wyrażenia:

[1896] *Inmar-myž* Inmarnak követelése bizonyos felfogadott, de még nem teljesített áldozatra vonatkozólag | Inmar's anspruch auf ein gelobtes, aber noch nicht dargebrachtes opfer. VNpk. бүв. 4.
'ofiara dla Inmara wymaganie Inmara odnośnie do pewnej zamierzonej, ale jeszcze nie złożonej ofiary.'

[2002] **инмар така** *népr* pogány szertartáson az áldozati bárány;
"baran Inmara' *etnogr* baran ofiarowany na obrzędach pogańskich'

[2008] **инмар така** *уст.* баран, предназначенный для жертвоприношения;
"baran Inmara' *przest.* baran, przeznaczony na ofiarę;'

Bliskoźnaczne wobec 'księgi Inmara' wyrażenie 'pismo Inmara', albo 'słowo Inmara' oznacza natomiast świętą księgę chrześcijan i stanowi kalkę z języka rosyjskiego:

[1896] *Inmar-gožtät* (Kaz.) biblia, szentírás | bibel, heilige schrift. M. – *Inmar-gožtäm*. VNpk. d. 245. uf.
'pismo Inmara biblia, pismo święte'

[2008] **Инмарлэн Кылыз** Слово Божие, Библия (Яратонлэн тылыз, №1/2006)
'Słowo Inmara' Słowo Boże, Biblia.

Jednym ze sposobów objawiania się Inmara jest, obok grzmotu i błyskawic inne efektowne zjawisko atmosferyczne – zorza polarna:

[1896] *inmar-pörtmaškon* (Sar.) éjszakai fény (сѣверное сияние) | nordlicht. I.
'pojawienie się Inmara zorza polarna'

[2002] **инмар пöртмаськон** 1) világvége 2) északi fény;
"Boże pojawienie się 1) dzień końca świata 2) zorza polarna'

[2008] **инмар пöртмаськон** 1) светопрествaвление 2) северное сияние;
"Boże pojawienie się 1) dzień końca świata 2) zorza polarna'

Wyraz ten może również odnosić się do paruzji – według teologii chrześcijańskiej ponownego przyjścia Chrystusa na sąd ostateczny, świadczy o tym znaczenie „koniec świata”, które należy jednak rozumieć w kategoriach czasu, a nie miejsca. Ze względu na taki kontekst wydaje się zasadnym tłumaczenie wyrazu *Inmar* po prostu słowem „Bóg”.

Z religią chrześcijańską wiążą się również następujące wyrażenia opisujące praktykowane między innymi w Rosji zwyczaje prawosławne:

[2008] **Инмар сэрег** *диал.* красный угол в доме, где стоят иконы (Атаманов, 2005:207);
"Boży kąt' *dial.* kąt w domu, gdzie stoją ikony'

[2008] **инмартус** (Лебедев 2004, с.29)
"boży obraz"

[2008] **Инмар чалма** *диал.* тканое или вышитое длинное полотенце перед иконами (Атаманов, 2005:207)
"Boża chusta' *dial.* tkane lub wyszywane długie ręczniki przed ikonami'

oraz specjalistyczną terminologię teologiczną:

[2008] **Инмар пусо, Инмар пусьем** помазанник (Лебедев 1997, с. 26)
'oznaczony przez Boga' pomazaniec'

[2008] **инмаркариськон** обожествление, богоподобность? (Лебедев 2004, с.39)
'stanie się bogiem' przebóstwienie, theosis, bycie podobnym Bogu'

[2008] **инмармурт** *рел.- филос.* верховная личность бога (Лебедев 2004, с.29)
'Bóg-osoba/Bóg-człowiek' *rel.-filoz.* najwyższa osobowość Boga'

[2008] **инмарпи** *рел.* (Лебедев 2004, с.29) перевод
'bóg-syn' *rel.* [przekład]'

[2008] **Инмар-Пери** Бог-Дух (Куум öö,446)
'Инмар-Пери Bóg-Duch'

[2008] **инмартодон** теология? (Лебедев 2004, с.29)
'wiedza o Bogu' teologia'

[2008] **инмартодосчиос** богословы? (Лебедев 2004, с.57)
'naukowcy zajmujący się Bogiem' teolodzy?'

Najwyraźniej według Udmurtów najwyższy bóg może się przejawiać i zaznaczać swoją obecność w świecie nie tylko za pośrednictwem budzących grozę lub podziw wielkich zjawisk atmosferycznych, ale również w całej przyrodzie, czego dowodem są następujące wyrazy złożone nazywające różne gatunki roślin:

[2002] **инмаркыз** *növ közönséges spárga* (*Asparagus officinalis*)
'świerk Inmara' *bot* szparag lekarski (*Asparagus officinalis*)'

[2008] **инмаркыз** *дуал.* спаржа
'świerk Inmara' *dial.* szparag'

[2002] **инмарсяська** *növ szegfű* (*Dianthus*)
'kwiat Inmara' *bot* goździk (*Dianthus*)'

[2008] **инмарсяська** гвоздика (Нас., Сем. 1997:85 (В.к.№3))
'kwiat Inmara' goździk'

6.3.2. *Kyldysin* – Stworzyciel

Najczęstszym epitetem Inmara jest określenie *Kyldysin* (lub *Kylcin*):

[1896] *Kyldyšin-Inmar; Kылчын-Inmar*: – Vny. im. 1. d); 2. a), b); Gavr. im. 1.
'*Kyldysin-Inmar*',

które można dosłownie przełożyć jako 'Stworzyciel', jednak w wielu kontekstach całkowicie się zleksykalizowało i może być tłumaczone na przykład jako 'Pan':

[2002] **инмаре-кылчинэ** *uram-istenem*;
'mój panie Boże'

[2008] **инмаре-кылчинэ**: э-э, ~! ах ты, боже мой!
'mój Inmarze, mój Kyldysinie': э-э, ~! ach ty, mój Boże!'

Drugą możliwość stanowi uznanie Kyldysina za osobną postać udmurckiego panteonu, za osobnego boga:

[2002] 1. *népr* a föld, a jó termés istene
'*etnogr* bóg ziemi i urodzaju'

Natomiast we współczesnym użyciu chrześcijańskim Kyldysin również jest postacią odrębną od Inmara – Boga, stracił jednak swój boski status i stał się aniołem:

[2002] 2. *vall* angyal
'*rel* anioł'

[2008] **кылчин** *rel.* ангел;
'kyldysin *rel.* anioł;'

[2008] **инмаре-кылчинэ** ангел-хранитель
'mój bóg-anioł' anioł stróż'

Wyraz *kyłcin* występuje również w kontekście złych duchów i aniołów upadłych:

[2008] **кылчин убир** нечистая сила;
'anioł zły duch' siła nieczysta;'

[2008] **сьёлыке усем кылчинъёс** падшие ангелы (Яратонлэн тылыз, №1/2006)
'anioły, które upadły w grzech' upadłe anioły'

Z eksplikacji kolejnego wyrazu złożonego wynika, że po przyjęciu chrześcijaństwa zachowano zwyczaj składania krwawych ofiar, ich odbiorcą jednak stał się teraz anioł:

[2008] ~ **така** *уст. rel.* агнец (ягненок как жертва ко дню ангела);
'baran boży' *przest. rel.* baranek (jagnię jako ofiara w dniu anioła);'

Hasło poświęcone temu imieniu i postaci, do której się ono odnosi, wygląda w słowniku Munkácsiego następująco:

[1896] *Kyldysin* (Glaz.), Sar. *Kyl'cin*, Mal. *Kyl'cin*, Kaz. *Ke.lcin* Inmar-nak rendes epithetonja; az ujjabb keresztény irodalomban többször: *angyal* | gewöhnliches epitheton Inmar's; in der neueren christlichen literatur öfters: *engel*. (L. tárgyalását: NyK. XXI. 227.) – *óstä*, *Inmarä*, *Kyldysinä!* VNpk. im. 6. a) | *šuddä šot Kyldysinä!* Gavr. im. 5. – *te.nad me.le.d-ke.de.d olo-ke.cä*, *mon ke.lcin ü.vü.l tode.ne*. én nem vagyok K. (? *angyal*), hogy tudjam milyen a te gondolatod. Gavr. d. 35. – **Szól.** *Kyldysin-šuräs-dorä vetlyny* lepényeket s egyéb ételajándékot hordani az ujszülött gyermek anyjához | fladen u. sonstige speisegeschenke der mutter eines neugeborenen kindes bringen. Gavr. 170. 1. – **Össz.** *Inmar-Kyldysin*. Vny. im. 6. a); Verescs. 26. = *Kyldysin* || *Mu-Kyldysin*, *Mu-Kylčyn* (Verescs. 26, Gavr. im. 1, Potanin. 204, 209, 212.) a föld istene (= *Lud*) | gottheit der erde || *Mu- Kylčyn-mumy* (Mal.) a föld istenasszonya, földanya | göttin der erde, muttererde || *d'ü-ke.lcin* (Kaz.) a gabona őrszelleme | schutzgeist des getreides.
'częsty epitet Inmara; w nowszej literaturze chrześcijańskiej: anioł – *mój panie, mój Inmarze, mój Kyldysinie!* | *daj szczęście, mój Kyldysinie!* – *nie jestem Kyldysinem* (? aniołem), *żebym wiedział, czego chcesz* – **Powiedzenia:** *chodzić po drodze Kyldysina* przynosić placki i inne potrawy w podarunku dla matki nowo narodzonego dziecka – **Złożenia:** *Inmar-Kyldysin*. = *Kyldysin* || *Kyldysin ziemi* bóg ziemi (= *Lud*) || *matka Kyldysina ziemi* bogini ziemi, matka ziemi || *Kyldysin zboża* duch opiekuńczy zbóż.'

Z analizy podanych przykładów użycia wynika np. przekonanie o tym, że Kyldysin, podobnie

jak Inmar, jest dawcą szczęścia i – w przeciwieństwie do człowieka – jest wszechwiedzący. Bywa łączony z porodem. Złożenia z innymi wyrazami pokazują płynność pojęć udmurckiej mitologii i ich wieloznaczność. Bóg – stwórczyni ziemi może być utożsamiony z czczonym w świętych gajach bóstwem o imieniu Lud. Pierwiastek żeński objawia się natomiast w postaci matki ziemi – *Mu-Kylčyn-mumy*.

Imię to jest obecne także w terminologii przyrodniczej, a oznaczające nagietek wyrażenie 'anielskie pazury/kopyta' lub 'pazury/kopyta Kyłdysina':

[2008] **кылчингыжы** *диал. бот.* Ноготки
'кылчингыжы' 'anielskie pazury/kopyta' *dial. bot.* nagietek'

może stanowić pozostałość dawnego obrazu tego boga lub utrwalonego w świadomości chrześcijan obrazu diabła, czyli upadłego anioła.

6.3.3. *Kważ* – pogoda i *Inwu* – niebiańska rosa

Dwa kolejne imiona, które są zaliczane do listy epitetów Inmara lub są traktowane jako odnoszące się do osobnych bogów udmurckich, to *Kważ* i *Inwu*. Wprawdzie w najwcześniejszym słowniku wyrazowi *kważ* nie przypisano żadnego znaczenia religijnego i ograniczono się do podania jednego znaczenia:

[1896] *kwaž* (Sar.), *kwaž* időjárás, idő | wetter (...)
'pogoda (...)',

to *Kważ* jest zaliczony do grona bogów w słowniku udmurcko-węgierskim (w drugim znaczeniu):

[2002] **куазь** 1. időjárás (...) 2. *népr* isten, istenség
'1. pogoda (...) 2. *etnogr* bóg, bóstwo'

i w słowniku udmurcko-rosyjskim z 2008 (w drugim znaczeniu):

[2008] **куазь** 1. погода, климат (Лебедев 1994, с.16); **сачыра** ~ плохая погода (Нас., сем. 1996:82 (В.к.№4)); **тынйсь** ~ покойная погода (Нас., Сем. 1996:84); **чебер** ~ хорошая погода; ведро *разг.*; ~ **чигон** перемена погоды; ~ **зорон дырья** во время дождя, в дождливую погоду; ~ **чигиз (чигиськиз)** погода резко переменялась; ~ **гудырьян (шукырьяськон)** дырья во время грозы, в грозовую погоду; ~ **йёнъёс** климат (Лебедев 1994, с. 16) 2. *диал.* господь, бог 3. природа; а ~ **жобан** выюга, метель, пурга; ~ **žардон** заря, рассвет; ~ **жобаны кутскиз** спускались сумерки, начинало смеркаться; ~ **зоре** дождь идёт; ~ **žардыны** рассветать; ~ **пеймыт луиз** стало темно; ~ **югыт луиз** стало светло, рассвело; ~ **зорон кыбы (папа)** *зоол.* божья коровка 4. мир как Храм (Лебедев 2004, с.36)
'куазь 1. погода, климат; **сачыра** ~ 'plucha' злая погода; **тынйсь** ~ спокойная погода; **чебер** ~ ładna погода; *pot.*; ~ **чигон** zmiana погоды; ~ **зорон дырья** podczas deszczu; ~ **чигиз (чигиськиз)** nastąpiła gwałtowna zmiana погоды; ~ **гудырьян (шукырьяськон)** дырья podczas burzy; ~ **йёнъёс** климат 2. *dial.* pan, бóg 3. природа; ~ **жобан** wichura ~ **žардон** zorza, świt; ~ **жобаны кутскиз** zaczynało zmierzchać; ~ **зоре** pada deszcz; ~ **žардыны** świtać; ~ **пеймыт луиз** stało się ciemno; ~ **югыт луиз** stało się jasno; ~ **зорон кыбы (папа)** *zoол.* biedronka 4. świat jak Świątynia.

Znaczenie religijne występuje również w następujących złożeniach:

[2008] **куазьвылмурт** мистик (Лебедев 2004, с.36)
'człowiek będący nad *Kwaziem*' mistyk'

[2008] **куазьвылтодос** мистика (Лебедев 2004, с.36)
'wiedza znajdująca się nad *Kwaziem*' mistyka'

Sytuacja odwrotna ma miejsce w przypadku wyrazu *Inwu* – jest on traktowany jako nazwa własna bóstwa jedynie przez słownik najstarszy. Jest to również jedyne znaczenie przytaczane przez ten słownik:

[1896] *In-Vu* az eső istene ('levegő-víz') | gott des regens. Verescs. 26. – *óstä Inmarä, óstä Inä-Vuä, Voršudä!* VNpk. im. 1. c.) | *kotyr kuriškon Inä-Vuä tušmonly-amanly än kušty!* Óh *In-Vu*, kihez itt körben állva könyörgünk... VNpk. 1. d.); u. o. im. 1. b). – *Voršud-In-Vu, budžyn-kwa-In-Vu, lud-In-Vu* (valószínűleg a különböző helyeken székelő *In-Vu* istenségek: az otthoni kwa-ban – a Voršud mellett – székelő *In-Vu*; a szent sátorban, az áldozó berekben székelő *In-Vu*). VNpk. bőv. 4.
'bóg deszczu ('powietrze-woda') – *mój panie Inmarze, mój panie In-Vu, mój Worszudzie!* | *O, In-Vu, do którego się modlimy stojąc tu w kole!* – *In-Vu Worszuda, In-Vu wielkiej kuali, In-Vu świętego gaju* (prawdopodobnie bóstwa *In-Vu* rezydujące w różnych miejscach: w rodzinnej kuali, obok Worszuda, w świętym namiocie, w gaju służącym do składania ofiar).'

Samo imię stanowi złożenie dwóch wyrazów – *in* 'niebo' (dawniej: 'powietrze, niebo') i *vu* 'woda', znaczy zatem „niebiańska lub powietrzna woda” i odnosi się do boga deszczu lub stanowi jeden z epitetów głównego boga, bywa też utożsamiany z worszudem, czyli bóstwem opiekuńczym matrylinearnego rodu:

[2008] **инвуворшуд** ? (Лебедев 2004, с.25)
'inwu worszuda"

Współczesne świeckie znaczenia tego wyrazu również wiążą się z wodą:

[2002] 1. *nyj* harmat
'1. *dial* rosa'

[2008] 1. *дуал.* poca
'1. *dial.* rosa'

[2002] 2. *nyj* esővíz
'2. *dial* woda deszczowa'

[2008] 2. *дуал.* дождевая вода
'2. *dial.* woda deszczowa'

Trzecie znaczenie jest wprawdzie znaczeniem religijnym, jednak nie oznacza pogańskiego boga, a prawosławną wodę święconą:

[2002] 3. *vall* szentelt víz
'3. *rel* woda święcona'

[2008] **3. rel.** святая вода
'**3. rel.** woda święcona'

Ciekawym przykładem złożenia, które może stanowić ślad dawnej religii jest *инвуртодзон* lub *инвуртодон* 'poznanie niebiańskiej rosy':

[2008] **инвуртодзон** 1. ингуртодзон; 2. инвуэз, ингурез, инарез, инмарез тодон; 3. медитация на изначальный источник вселенной (Лебедев 2004, с.25)
'poznanie niebiańskiej rosy' 1. poznanie horyzontu; 2. poznanie boga 3. medytacja na temat pochodzenia wszechświata'.

6.4. Obraz Boga w pogańskich modlitwach udmurckich

6.4.1. Do kogo są skierowane udmurckie modlitwy?

Zdecydowana większość modlitw rozpoczyna się od wezwania więcej niż jednego bożego imienia, zazwyczaj taka apostrofa wygląda następująco:

Остэ Инмаре, Кылдысинэ, Куазе
'Mój Panie mój Inmarze, Kyldysinie, Kwaziu'

Często w drugiej kolejności wzywa się również imion worszudów (duchów opiekuńczych rodu matrylinearnego) lub macierzy (np. rzek):

*Остэ, Инмаре, Кылдысинэ, Квазе, Дурга воршудэ, Чупчы мумыэ, Пызеп мумыэ! (#2)*⁷¹
'Mój Panie, mój Inmarze, Kyldysinie, Kwaziu, worszudzie Durgi, macierzy Czepcy, macierzy Pyzepy!'

Jednakże w tekstach modlitw czasowniki odnoszące się do jej adresata, a więc zazwyczaj czasowniki w trybie rozkazującym lub przypuszczającym, występują zazwyczaj w drugiej osobie liczby pojedynczej, a nie mnogiej:

Улон-вылон шуддэ сѐт! (#25)
'Daj szczęście w życiu!'

Шуддэ-бурдэ сѐт! (#27)
'Daj szczęście i dostatek!'

Остэ Инмаре, Кылдысинэ!
Љеч тулыстэ, гужемдэ, сїзилдэ ысты милем! (#1)
'Mój Panie, mój Inmarze, mój Kyldysinie!
Ześlij nam dobrą wiosnę, lato, jesień!'

ожо сяин ожматсалыд ке, (s. 95)
'obyś zazielenił'

Podobnie w użyciu występują przede wszystkim zaimki drugiej osoby liczby pojedynczej:

Ачид, Инмаре, Кылдысинэ, Квазе, Чабья воршудэ, возьма! (#18)
'Ty sam, mój Inmarze, mój Kyldysinie, mój Kwaziu, worszudzie Czabji, strzeż!'

Istnieją zasadniczo dwa podejścia do rozwiązania tego problemu – albo uznaje się, że imiona *Инмар*, *Кылдысин* i *Куазь* odnosiły się pierwotnie do trzech odrębnych bóstw (Владыкин 1994), które następnie, pod wpływem religii monoteistycznych (islam i chrześcijaństwa), zlały się w jedno, albo że są to i zawsze były jedynie różne epitety jednej tylko istoty. Чупаков (2007) uznaje, że Udmurci czcili jednego Boga najwyższego, którego, w zależności od kontekstu sytuacyjnego, określali różnymi epitetami, wyrażającymi różne hipostazy jedyne Boga. Liczba takich hipostaz wynosiła trzy lub cztery – ponieważ obok Inmara, Kyldysina i Kwazia autor uznaje za taką również

⁷¹ numery odnoszą się do kolejnych tekstów modlitewnych pochodzących z książki *Удмурт оскон. Удмуртская вера* autorstwa Владыкина i Winogradowa (2010), podobnie numery stron.

Инву Inwu, czyli 'niebiańską wodę'.

Według tej koncepcji pierwsze z bożych imion – Inmar – miałoby znaczenie konkretne i odnosiłoby się do jasnego, czystego nieba – miejsca przebywania Boga. Drugie imię – Kyldysin – wskazywałoby na jego główną funkcję stwarzanie. Kolejne boże imię – Kważ – stanowiłoby relikw dawnego zwyczaju stawiania posągów-idoli *кыа азь* 'przed świątynią rodową'.

Przeciwko tej tezie można jednak znaleźć kilka przykładów, kiedy bóstwa najwyższej triady są najwyraźniej traktowane jak osobne byty:

Тү но, Инмаре, Кылдысинэ, Квазе, эн аналтэ пинальёсме, эн куштэ соосты! (#27)

'Także wy, mój Inmarze, mój Kyldysinie, mój Kwaziu, nie zostawiajcie swoich dzieci bez opieki, nie wyrzucajcie ich!'

z lektury modlitw można wywnioskować, że przypisuje się im odrębne cechy i funkcje:

Ю кылдысь-вордысьлы — Кылдысинлы!

Пудо сётись-возьмасьлы — Инмарлы!

Муш ытись-косысьлы — Квазьлы

Сябась!! (#1)

'Temu, który tworzy-hoduje zboże – Kyldysinowi!

Dawcy i stróżowi bydła – Inmarowi!

Temu, który wysła pszczoły i im rozkazuje – Kwaziowi!

Na zdrowie!'

6.4.2. Wzajemność

Udmurckie modlitwy zaświadczały o swego rodzaju wymianie dokonywanej między ludźmi, reprezentowanymi często przez kapłana, a bogiem (lub bogami). Zgodnie z zasadą wzajemności nie błagano boga z pustymi rękami. Modlitwy często towarzyszyły obrzędowi *кырбон*, czyli składaniu ofiary. Przedmiotami darowanymi wyższej sile były najczęściej płody rolne i napoje:

ӟеч бускелен лыктым ярдурад нянен, сурен, кумышкаэн. (#2)

'z dobrym sąsiadem przychodzimy na twój brzeg z chlebem, piwem, kumyszką.'

виль шыдэныд-няненыд тонэ буре ваисько (s.94)

'ciebie wspominamy pełnymi czasami i nowymi chlebami',

jajka:

Курегнуз быллым сётійсько, (#28)

'daję kurze jajo'

a czasem nawet zwierzęta:

Тань кусо азе бирэ сётском – нурысь така! (#13)

'Oto przed kosem składamy w ofierze szarego barana'

ӟеч кидыс пазьгон дырря сӱзем такапидэ сётійськом ни! (#19)

'W czas zasiewania dobrego ziarna dajemy oto siedem jagniąt!'

Bóg otrzymuje w ofierze w każdym razie najlepszą jej część, pozostałe części są przeznaczane „Wielkiemu Carowi” na podatki. Może to świadczyć o tym, że bóg jest władcą, i to większym od rosyjskiego cara:

Тырез-бусэз аслыд мед луоз, сыркез-югез Бадзим Экэйлы вытсэ сётыны мед кылёз! (s.94)

'Najlepsza część niech będzie dla ciebie samego, osad i bezużyteczna, zdeptana końmi lub krowami słoma niech będzie dla Wielkiego Cara na podatki'

W tekstach wielu modlitw podkreśla się również jednomyślność społeczności, która składa ofiarę. Najprawdopodobniej taką zgodę również można traktować w kategoriach daru:

Сизим котрескаен одйг кылысь-ымысь султыськом-пуксиськом. (#1)

'Z siedmioma okrągłymi chlebami w zgodzie się krząamy.'

Одйг кылысь-ымысь карыськыса, (#2)

'W zgodzie czyniąc'.

Ponadto modlitwy muszą być zmagiwane w określony tradycją sposób, muszą być śpiewane:

Со понна кыржаськом, вераськом. (s.86)

'o to [błagamy,] śpiewamy, mówimy'

6.4.3. Przymioty boga

W wielu modlitwach, obok kontrowersyjnych epitetów-imion, co do właściwego znaczenia których brak jest pewności, czy oznaczają osobne bóstwa triady, czy jedynie cechy jedynego boga, używa się również jednoznacznych określeń opisujących ich adresata, czyli najwyższego boga. Jest on określany jako wielki:

Остэ, Инмаре, Быдзьым Инмаре! (s.87)

'Mój Panie, mój Inmarze, mój wielki Inmarze!'

Осто, Иньмаре, Бадзьым Иньмаре, (s.64)

'Panie, mój Inmarze, mój Wielki Inmarze!'

jego cechą jest też dobroć:

Остэ! Жеч Инмаре, (s.78)

'Mój Panie! Mój dobry Inmarze,'

бур Инмаре-Кылчинэ (s.88)

'mój dobry Inmarze-Kyłcinie'.

Bóg nieba jest opisywany jako jasny i biały:

Осто, югыт, тӧдӧы Кылчин Инмаре, Муылчинэ! (s.85)

'Panie, mój jasny, biały Kylcin Inmarze, Stwórco ziemi!'

Określenie *Муылчин* to typowe compositum, złożone z bożego imienia *Кылчин* (to jest

skróconej wersji imienia *Кылдысин*), którego znaczenie można oddać słowem 'Stworzyciel' i – na pierwszym miejscu – z podania przedmiotu aktu twórczego. Obok ziemi może to być na przykład ziarno, nasienie:

Остэ, Инмаре, ю-Кылчинэ (s.84)
'Mój Panie, mój Inmarze, mój Stwórco ziarna'

Podobne znaczenie ma użycie w apostrofie rozpoczynającej kolejną modlitwę dwóch bliskoznacznych imiesłówów:

кылдүүсь, вордүүсь Иньмаре (s.64)
'mój stwarzający i hodujący (wychowujący) Inmarze'

Niektóre sformułowania pochodzące z modlitw pozwalają dokładniej opisać udmurcki obraz boga. Jest on oczywiście umiejscawiany na niebie (o czym świadczy chociażby etymologia imienia *Инмар*), w każdym razie gdzieś u góry, skąd obserwuje ludzi, nazwanych jego dziećmi. Jego oczy są dobre jak on sam.

Учкы, Инмаре, вылысен пинальёсьыд былэ жеч синмыныд! (#19)
'Spójrz, mój Inmarze, z góry na twoje dzieci swoimi dobrymi oczami!'

Warto również zauważyć, że prawie zawsze rzeczowniki odnoszące się do boga są opatrzone sufiksem posesywnym pierwszej osoby liczby pojedynczej, co wprawdzie może mieć znaczenie czysto gramatyczne (bliskie polskiemu wołączowi), ale może również wskazywać na bliski i zażyły stosunek modlących się do boga – obiektu ich modlitw.

Bóg jest też wszechwiedzący – wie, czego potrzeba tym, którzy go wzywają, nawet jeśli zapomnieli o tym powiedzieć, o czym świadczą formuły kończące niektóre modlitwy:

Талэсь бадžим уг тодык вёсяны, ачид кельы-вайы, Инмаре! (s.94)
'Ponadto nie wiem, o co jeszcze prosić, ty sam oceń, mój Inmarze'

Маке куриськомы, маке малпаськомы, сое, Инмаре, Кылдысинэ, Квазе, сёт. Эн кельты милемды но! (#5)
'O co błagamy, o czym myślimy, to, mój Inmarze, Kyldysinie, Kwazie, daj. Nie opuszczajże nas!'

Оло азьло веранозэз сюриз, оло берло веранозэз сюриз: милесьтым мулятэмтэмес Ачид чошкаты (s.95)
'Możliwe, że to, co powinno być powiedziane najpierw, zostało powiedziane później, to, co później – wcześniej: naszą niewiedzę sam wyprostuj.'

6.4.4. Prośby

Wiele cech przypisywanych bogu można wywnioskować na drodze analizy zanoszonych do niego w modlitwach prośb. Boga prosi się w nich z jednej strony o przychyłność i zsyłanie dobrych rzeczy, a z drugiej – o obronę przed złem. Bóg jest proszony o zesłanie zdrowia:

тазалыктэ, сӧллыктэ (...) сӕт (s.64)
'zdrowie (...) daj',

szczęścia:

иумпотымон шуӊдӊ-бурдӊ (...) сӕт, Иньмаре. (s.64)
'rozweselające szczęście (...) daj, mój Inmarze'

dobrobytu:

Ӗечтӕ сӕт! Шунды ӕсӕнтӕиуи инмаса-данаса шунды пуксӕнтӕиуӧз кылӕсӕлы кылмон, адӕисӕлы адӕымон кар! (s.94)
'Daj dobrobyt! Spraw, aby od wschodu słońca do zachodu słońca slysząc slyszał o naszej chwale, a widzacy mógł ją widzieć!'

o sprawienie dobrej drogi:

Ӗеч сюрестӕ сӕт, (s.64)
'Daj dobrą drogę'.

Może dawać dobry dzień, o co prosi się go po przebudzeniu:

Ӧукна сӕлтӕм понам тыныд остӕ карко. Ӗеч нуналдӕ сӕт (s.78)
'Rano wstałem i ciebie, mój panie, proszę. Dobry dzień daj ',

panuje jednak nad całym czasem, może zesłać dobry cały rok, dbać o ludzi w poszczególne pory roku:

Остӕ Иньмаре, Кылдысинӕ!
Ӗеч тӕлыстӕ, ӕсӕмдӕ, сӕзилдӕ ысты милем! (#1)
'Mój Panie, mój Inmarze, mój Kyldysinie!
Ześlij nam dobrą wiosnę, lato, jesień!'

Przed wszystkim Inmar daje ludziom deszcz:

Ӗеч зарни зордӕ сӕт (s.83)
'Dobry złoty deszcz daj'

a także kieruje innymi zjawiskami atmosferycznymi, sprawia dobre i zapobiega złym:

Шуныт зордӕ ачид сӕт, лумыт тӧлдӕ ачид сӕт, Ӗеч ардӕ ачид сӕт! Уӕке дауӕдлӕсӕ ачид уть, сильке дауӕдлӕсӕ ачид уть, намерке тильмедлӕсӕ ачид уть! (s.94)
'Ciepły deszcz sam daj, południowy wiatr sam daj, dobry rok – dobrą pogodę sam daj! Od huraganów ty sam strzeż, od burz ty sam nas strzeż, od ciemnych chmur ty sam strzeż!'

przez co przyczynia się do urodzaju:

Остӕ, Иньмаре-Кылчинӕ, кизем-пальккем юӕз, ожо сяин ожматсалыд ке, бадӕпу сяин пужмытсал ке, кызыпу сяин тӕлӕйтсал ке.
Коньы бызымон, сӕр бызымон нӕпырчыса сӕтсал ке, октон-калтон дырӕа культӧ вӧзы культӧ ке пуктысал, чумолӕ вӧзы чумолӕ ке пуктысал; пыртӕме ваӕн дырӕа дас кык йыло кабан ке люкаськысал, (s.95)
'Mój Panie, mój Inmarze-Kylczinie, obyś ziarnu, które zasialiśmy, dał się zazielenić, oby wzrosło wysokością trawy

wiosną, iwą, młodą brzozą.

Oby jego kłosy skłoniły się tak, aby mogła po nich przebiec wiewiórka, mogła przebiec kuna. Kiedy wyjdziemy je zbierać, oby stanął snop koło snopu, kiedy będziemy je składować, niech ułoży się stos o dwunastu szczytach,'

Кизем юме-няньме узыдэ-борыдэ сезн кисьматы, мулаты! Квамynке выжыё кар, дас кык ёзо кар, сюрске тысё кар, азвеське шено кар, зарнике тійсё кар! (s.94)

Ziarno-chleb, który posialiśmy, niech się rozwinie jak twoja poziomka! Niech będzie 30 korzeni, 12 źdźbeł, 1000 ziaren, ze srebrnym kłosem, ze złotym ziarnem',

pomaga ludziom w pracach polowych:

кутэсэн культое шуикон дырря чужги-пазги азвесь тысь мед пальткыськоз!

Лопатаэн пальткон дырря, тёллы пумит пальткыса, ме́чак мед усёз. (#1)

'Podczas bicia cepem niech polecą srebrne ziarna gwizdząc-huczając!

Podczas roztrząsania na wiatr, niech spadną równo.'

i w polowaniu:

Пойшур доры мыныкы, пуньме узатон дырряз пыдын чаптон, нырын сызён вылэ вутты! Тэле мыныкы, узыр-ямё силоэ мыныкы, чаркме-налькме туго-быжо вылэ вутты! Ныро пыженид гылтыса ваем сезн сёт, Инмаре! (s.94)

'Kiedy pójdę polować, przywiedź mojego psa prosto do zwierzyny, żeby mógł ją schwycić łapami-zębami. W leśną głuszę, dokładnie tam, gdzie zastawiłem pułapki, przywiedź łatwo i szybko zwierzynę z puszystymi ogonami, tak jak rzeka niesie łódkę. Daj to, mój Inmarze!'

a zatem zapewnia ludziom jedzenie i picie:

сиён-юондэ сёт! (s.78)

'daj jedzenie i picie',

czyli środki niezbędne do życia, w tym również należne carowi podatki:

Будзым Эксэйлы выт-кёрсь тырымон ваньбурдэ Тон сётысал ке, (s.95)

'obyś zapewnił nam dostatek, żebyśmy mogli Wielkiemu Carowi zapłacić wszystkie podatki'

Bóg jest też w stanie ułagodzić cara, zapewnić mu – jak każdemu człowiekowi – dobre życie:

Бадзым Эксэй жеч мед луоз, вузме вузаса сётэм вытме чаль мед берыктоз! (s.94)

'Wielki car niech [się nie gniewa i] żyje dobrze, niech moich plonów starczy do zapłacenia podatków'

Szczodrość boga musi być jednak powiązana z pracowitością ludzi, stąd prośby o dodanie sił do pracy:

юзэ кизён-пальтком дырря

капчизэ, кужымзэ сёт! (#1)

'w czas prac polowych

daj łatwość i siłę'

Bóg jest siłą zyciodajną, co przejawia się również w tym, że może zapewnić ludziom i zwierzętom wiele potomstwa:

Азбарад сётэм нылдылы-пийедлы зоро поськиэд сезн зибиль-жабиль карса улны-вылны жеч шуддэ-бурдэ сёт!

(s.94)

'Oby moje podwórze było pełne zwinnych dzieci, oby one uwijały się jak jaskółki przed deszczem'

Остэ, Инмарэ, валдэ, урдэс ке, чуньыэн сёт (s.94)

'Mój panie, mój Inmarze, spraw źrebię przy koniu, spraw, by wyrosło na dobrego konia'

Блждэ, урдэс ке, пилиё былэ вутты (s.94)

'Spraw jagnię przy owcy'

Bóg jest obrońcą ludzi, chroni ich od chorób, wypadków i innych nieszczęść:

Урод синлэсь, тушмон кётлэсь ачид уть (s.78)

'Od złego oka, od serca wroga ty sam chroń'

Вылйэ лобыса лыктэм кыльлэсь, улйэ бусйе пырем кыльлэсь, мурётышмонлэсь ачид уть; янгыш кыллэсь, янгыш пыдлэсь, гижийё гижъяськемлэсь, вайижо вайжаськемлэсь ачид уть, Инмарэ! (s.94)

'Od przylatującej z góry, od przypływającej z dołu choroby, ty sam strzeż; od złego słowa, od złego spojrzenia, od wszelakiej napaści i od przeszkody w drodze – ty sam strzeż, mój Inmarze'.

6.4.5. Wnioski

Z analizy udmurckich modlitw-błagań-zaklinań wyłania się przede wszystkim obraz rolniczego społeczeństwa udmurckiego, z elementami wcześniejszego trybu życia opartego na myślistwie. Prośby kierowane do boga / bogów odpowiadają potrzebom wiejskiego życia, są ściśle związane z sezonowymi pracami w polu, bóg jawi się jako dawca deszczu i sprawca urodzaju. Niektóre cechy boga są jednak uniwersalne – jest on dawcą życia (dzieci), szczęścia (dobrobytu, sławy) i chroni swoich wyznawców, nazywanych jego dziećmi, od zła, rozumianego na różne sposoby – jako choroba, urok czy wypadek losowy.

Forma omawianych tekstów, stanowiących ważną część udmurckiej tradycji przekazywanej ustnie, swoją złożonością i ustalonymi formułami otwierającymi (apostrofa do bogów i duchów) pozwala przypuszczać, że modlitwy te stanowią dowód na wielowiekową historię rozwoju udmurckiej religii rodzimej. Nowsze wpływy religii monoteistycznej – chrześcijaństwa (konkretnie w wydaniu prawosławnym) widać np. w zakończeniach niektórych modlitw znanym z chrześcijańskich (i żydowskich) modlitw wyrazem *Аминь*.

6.5. Dane ankietowe

Pierwsze pytanie ankiety brzmiało *Инмар кыӹе?* 'Jaki jest Bóg?', spośród odpowiedzi najczęściej pojawiał się imiesłów czynny czasownika *сӹтыны* 'dawać':

сӹтӹсь 'dający, szczodry'

кабыл сӹтисъ 'błogosławiący'

кынар сӹтисъ 'dający siłę, zdolności'

Powtarzały się również następujące epitety:

быдӹым 'wielki'

визьмо 'mądry'

[ваньзэ] валась '[wszystko] rozumiejący'

югыт 'jasny'

[дуннеез] утисъ 'opiekujący się [światem]'

жалясь 'współczujący, miłosierny'

Większość pozostałych odpowiedzi to imiesłowy czynne:

юрттӹсь 'pomocnik'

кылзӹсь но кылӹсь 'słuchający i wysłuchujący'

дуннеез кылдыттӹсь но возись 'stworzyciel i gospodarz świata'

яратӹсь 'kochający'

сак учкись но сак кылзись 'czuwający, obserwujący i wysłuchujący'

малпаськись 'zamyślony'

тодӹсь 'wiedzący'

вожзэ ваисьтэм 'przebaczący'

пилем вылын пукись 'siedzący na chmurach'

музьем вылэ учкись 'patrzący na ziemię'

oraz inne konstrukcje o znaczeniu przymiotnikowym:

зарни 'złoty'

мусо 'miły'

лякыт 'serdeczny, łaskawy, przyjacielski'

мӹйы 'stary'

ӹеч 'dobry'

матын 'bliski'
удмурт 'udmurcki'
зэмлыко 'prawdziwy'
гажано 'czczony'
небыт сюлэмо 'miłosierny' [dosłownie: o miękkim sercu]
тӧдӧы тушо 'białobrody'
тӧдӧы дӱсен 'ubrany na biało'

Ponadto jeden raz udzielono odpowiedzi w postaci rzeczownika:

атай 'ojciec'

Wśród przytoczonych odpowiedzi można zauważyć zarówno elementy charakterystycznie udmurckie (określenie Boga etnonimem „Udmurta”), jak i prawdopodobne wpływy islamskie (częste użycie przymiotnika *быдӟым* 'wielki', odpowiadające arabskiemu *Allah akbar*) i chrześcijańskie (Bóg Ojciec).

W drugiej części ankietowani mieli za zadanie napisać zdanie z badanym wyrazem. Dwie osoby napisały prawie takie samo zdanie, a właściwie równoważnik zdania – często występujące w udmurckich tekstach wezwanie złożone z dwóch teonimów opatrzonych sufiksami dzierżawczymi pierwszej osoby liczby pojedynczej, spośród których pierwszy, pierwotnie najprawdopodobniej imię własne, jest obecnie tłumaczone na język rosyjski *господь* 'pan':

остэ, Инмаре! '[mój] panie, Boże!'

Осто, Инмаре '[mój] Panie, Boże!'

Częstym udmurckim motywem jest obraz Boga odzianego w białe szaty, siedzącego na chmurze i obserwującego stamtąd ludzi:

Внуке уйвӧтаз Инмарез аадземзэ вераз, со, шуэ, кузь югыт дӱськутэн, дэремзэ, выльӱсен ульӱе, куинь буёло басмаос чебермалӧ горд, чагыр но бусӱр.

'Mój wnuk powiedział, że zobaczył Boga we śnie, był ubrany w długą jasną koszulę i miał ozdoby w trzech kolorach: czerwonym, błękitnym i jasnofioletowym.'

Удмурт Инмар пилем вылын пукыса музьем шоры учке.

'Udmurcki Bóg siedzi na chmurze i patrzy na ziemię.'

Инмар – дуннелэн кылдытисез, солэн атаез но кузӱез, со ми шоры учке но ас логикаезъя адямиослы юрттэ

'Bóg – stwórciel świata, jego ojciec i pan, patrzy na nas i według własnej logiki pomaga ludziom.'

Stosunek Boga do ludzi cechuje zatem życzliwość i gotowość do pomocy, jego wpływ na ludzkie życie jest pozytywny:

Инмарлы оскон бордысь ик кылдэ улонэз яратӱсь, оскись, ужаны быгатӱсь, котырысь калыкез гажась адями.

'Wiara w Boga niech sprawi, że człowiek będzie kochać życie, będzie wierny, skory do pracy, będzie lubić swoich ziomków.'

Frapujące jest ostatnie ze zdań, wskazujące na relatywizm pojęcia boga, jak również na bliskość pomiędzy nim a wyznającym go człowiekiem:

Котькинлэн аслаз Инмарез. 'Każdy ma swojego boga'

6.6. Podsumowanie, definicja kognitywna

W języku udmurckim podstawowe cechy Boga są uwidocznione w dwóch teonimach: *Иһмар* i *Кылдусин*. Pierwszy umiejscawia go w niebie i czyni odpowiedzialnym za zjawiska meteorologiczne, a drugi podkreśla jego siłę stwórczą dawcy urodzaju. Jako że trudno jest ocenić, czy imiona te odnoszą się do osobnych bytów, czy są jedynie dwiema hipostazami jednego Boga, definicję przedstawiam wspólnie dla nich obu:

Definicja kognitywna Boga w języku udmurckim

WYGLĄD

ma ludzkie ciało: oczy

jako Kyłdysin przebywał na ziemi w postaci starca ubranego na biał

jest płci męskiej

jest stary

jest ubrany na biał

trzyma kij / różgę

MIEJSCE PRZEBYWANIA

w niebie

na chmurze

STWORZYCIEL

stworzyciel (Kyłdysin)

zapewnia urodzaj ziemi

zapewnia płodność zwierząt

SUWERENNY WŁADCA

tronuje w niebie

panuje nad pogodą: zsyła dobry deszcz i wiatr

ŚWIADEK

jest wszechwiedzący, dlatego jest świadkiem przysięg

DOBROĆ

jest łaskawy, miłosierny

kocha ludzi

OPATRZNOŚĆ

dba o stworzenie, utrzymuje je przy życiu

zapewnia środki potrzebne do życia i do zapłacenia podatków

pomaga w pracach polowych

pomaga w polowaniu

daje pokój

daje zdrowie

daje szczęście

daje dobrobyt

chroni od zła

INNE

wielki

jest mądry

jest wieczny

7. Podsumowanie

Obraz Boga w czterech badanych językach ugrofińskich (węgierskim, fińskim, estońskim i udmurckim) wykazuje duże podobieństwa, widoczne we wszystkich badanych typach źródeł: zarówno w etymologiach, w eksplikacjach słownikowych (poszczególnych wyrazów o znaczeniu 'bóg', ich derywatów i zawierających je wyrazów złożonych), jak i w przysłowiach i powiedzeniach i dłuższych formach (takich jak fiński epos *Kalevala* i teksty udmurckich modłów) oraz w danych ankietowych. Podobieństwa te są widoczne przy porównywaniu sporządzonych dla każdego języka definicji kognitywnych, umieszczonych na końcu każdego rozdziału poświęconego danemu językowi.

Bóg jest powszechnie kojarzony z niebem, a powiązanie to widać najwyraźniej w przypadku języka udmurckiego, w którym teonim *Иһмап* jest przejrzystym derywatem wyrazu *иһ* (*иһм-*) 'niebo' lub wręcz ma, obok teologicznego, również konkretne znaczenie 'niebo'. W przypadku języka estońskiego w części przysłów wyraz *jumal* 'Bóg' może być zastąpiony wyrazem *taevas* 'niebo', ponadto słownik z 1958 roku określa go jako 'ożywione niebo'. W *Kalevali* główny bóg – Ukko – jest nazywany *ylijumala*, co może oznaczać 'bóg tego, co u góry'. W języku węgierskim natomiast, podobnie jak w pozostałych badanych językach, występuje przysłowie *olyan igaz mint ahogy isten van az égben* 'takie pewne jak to, że Bóg jest w niebie'.

Bóg panuje nad pogodą, a szczególnym sposobem manifestacji tej władzy jest burza, nazywana po fińsku *jumalanilma* 'Boża pogoda'. Dla języka węgierskiego charakterystyczne jest złożenie *istennyila* 'Boża strzała', oznaczające piorun. Udmurcki Inmar tronuje w niebie i panuje w burzy i w piorunach (Munkácsi 1896: 57).

Bóg może karać także chorobami: w języku fińskim istnieje wyraz złożony *jumalantauti* 'Boża choroba', oznaczający nieuleczalną chorobę postanowioną przez Boga, los, od którego człowiek nie jest w stanie się uwolnić, jej antonimem jest *panentatauti* 'choroba powstała w wyniku rzucenia uroku', który można odwrócić i uzdrowić chorego. Węgierskie *megver az isten vkit* 'Bóg kogoś bije' oznacza, że Bóg zsyła na kogoś chorobę.

Bóg nie tylko karze, ale i pomaga, może uzdrowić chorego, co najwyraźniej jest obecne w języku fińskim, gdzie wśród gwarowych znaczeń wyrazu *jumala* znajduje się również 'znachor, czarownik', ponadto w „*Kalevali*” znachorzy są określani synami Bożymi, a poprzez ich działanie leczy sam Bóg.

Użytkownicy wszystkich badanych języków wiążą Boga w szczególny sposób z ich własnym narodem. W języku węgierskim istnieje wyrażenie *magyarok istene* 'bóg Węgrów', które odnosi się jeszcze do czasów sprzed zajęcia ojczyzny na przełomie IX i X wieku (*Encyklopedia PWN* 2006:

802), wśród przysłów estońskich znajduje się jedno stwierdzające, że Bóg nie jest Łotyszem, natomiast w języku udmurckim jednym z epitetów boga nieba, przywołanym w ankiecie, jest określenie *удмурт* 'udmurcki'. Z kolei fińskie określenie *Jumalan valittu kansa* 'naród wybrany przez Boga' może oznaczać nie tylko Żydów, ale i Finów.

W trzech z badanych języków odnalazłem powiązanie Boga z kolorem białym. Najbardziej widoczne jest to w języku udmurckim, gdzie przymiotnik *möðьы* 'biały' stanowi częsty epitet boski, pojawiający się zarówno w tekstach modlitw, jak i w odpowiedziach udzielanych przez respondentów ankiety. W folklorze estońskim kolor śnieżnobiały może być nazywany *jumalavalge* 'bożobiały', a jedna z cech podanych w ankiecie dotyczącej obrazu Boga w języku węgierskim to biel.

Spośród ważniejszych różnic można wymienić na przykład zakres znaczeniowy estońskiego wyrazu *jumal*, który jest szerszy od zakresów znaczeniowych jego odpowiedników w pozostałych językach – według słownika z 2009 obejmuje bowiem nie tylko bóstwa osobowe, ale i bezosobowe siły. Wprawdzie słownik fiński z 1951 również nie wyklucza sił bezosobowych, jednak jedynie słownik estoński traktuje bóstwa osobowe i bezosobowe na równi.

Istnieją wprawdzie pewne elementy wspólne, które mogą stanowić pozostałość dawnych wierzeń ugrofińskich (jest to – obok oczywistych zbieżności występujących w dwóch blisko ze sobą spokrewnionych językach bałtyckofińskich: fińskim i estońskim – prawdopodobna zbieżność etymologiczna udmurckiego imienia *Inmar* i fińskiego *Ilmarinen*), jednak większość podobieństw najprawdopodobniej wynika z dwóch przyczyn. Po pierwsze, na wszystkie cztery narody posługujące się badanymi językami duży wpływ wywarło i nadal wywiera chrześcijaństwo, tak więc obraz Boga w poszczególnych językach jest zasadniczo zgodny z obrazem znanym z Biblii i z nauczania Kościołów chrześcijańskich – może o tym świadczyć na przykład określenie 'syn Boży', tytuł chrystologiczny mający swoje odpowiedniki we wszystkich badanych językach: *Isten Fia*, *Jumalan Poika*, *Jumala Poeg*, *Имартэн Пиез*. Po drugie, bóg najwyższy albo bóg jedyny siłą rzeczy jest wyobrażany w różnych kulturach w podobny sposób – jako wszechmocna postać przebywająca w niebie (to, co u góry jest wartościowane pozytywnie), panująca nad pogodą i wpływająca na los ludzi.

Summary

The present dissertation discusses the linguistic picture of God (or gods) in four Finno-Ugric languages, namely Hungarian, Finnish, Estonian and Udmurt. With the inclusion of one of the smaller Finno-Ugric languages, it has been made possible to demonstrate a fuller view of the language family, by completing a gap caused by the fact that the two largest Finno-Ugric languages (Hungarian and Finnish) are also the two most distant from each other. This phylogenetic distance between the Hungarian language and Balto-Finnic languages (like Finnish and Estonian) is one of the reasons for the existence of many cultural differences between them.

Although the majority of Hungarians, Finns, Estonians and Udmurts are at least culturally Christian and the history of the respective peoples has been shaped by the Christianity, they have also retained some elements of their pre-Christian beliefs, which is the reason for the „(or gods)” part of the title.

In the first chapter I am presenting the history of linguistic research on the topics of linguistic relativity and linguistic picture of the world. I am mentioning works of John Locke, Wilhelm von Humboldt, Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf, Ludwig Wittgenstein, Ronald W. Langacker, Teresa Hołówka, Leonard Bloomfield, Baudouin de Courtenay, Bronisław Malinowski, Claude Lévi-Strauss, Jerzy Bartmiński, Renata Grzegorzczkova and Janusz Bańcerowski. A separate section has been devoted to the concept of Natural Semantic Metalanguage developed by Anna Wierzbicka. I present the theory of the linguistic picture of the world (Językowy Obraz Świata = JOS) according to Jerzy Bartmiński.

In the second chapter I present the religious structure (both past and present) of respective peoples – Hungarians (both those living in Hungary and those living in Romania), Finns, Estonians and Udmurts. Subsequently, I present the official Christian picture of God, as shown in the Bible and in other Christian texts, like the confessions of faith of different ecclesiastical bodies: Roman Catholicism, Eastern Orthodoxy, Protestantism (both Lutheran and Reformed) as well as of Unitarianism.

The next four chapters are discussing the picture of God in respective languages.

The third chapter begins with citing different etymologies of the Hungarian word *isten*, followed by the analysis of its dictionary entries. I take into account also its derivatives and compounds. Next section is about the picture of God reconstructed in Hungarian proverbs. Then, results of an on-line survey are discussed. The chapter is completed by a summary and a proposed cognitive definition of the word *isten*.

The fourth chapter concerns the Finnish language. It shows origin of the word *jumala*, its occurrence in dictionaries and in proverbs. A special section is discussing the picture of gods in Finnish national epic, that is *Kalevala*, mainly the supreme god of sky called Ukko. A survey and a cognitive definition are presented afterwards.

The fifth chapter is about the picture of God in Estonian language, reconstructed from the lexical data concerning the word *jumal*, proverbs featuring the word, and websurvey. Information about Estonian pantheon and neopagan religious movements is also provided.

In the last of the researched languages – Udmurt – there exists more than one main theonym. I describe in detail both *Иӧмар* and *Кылдысин* – their etymologies and occurrence in dictionaries. Texts of Udmurt pagan prayers are also analysed, as well as the feedback of the websurvey.

The dissertation is completed with a comparison of the four linguistic pictures of God. Similarities are found, but they are more likely expainable as resulting from the influence of Christian worldview and not as any proof of one common Finno-Ugric religion.

Összefoglalás

Disszertáció témája az isten(ek) nyelvi képe négy finnugor nyelvekben: magyarban, finnben, észtben valamint udmurtban. Az, hogy nem csak a három nagy finnugor nyelvet, de egyik kisebbet is tárgyalom, lehetővé teszi a finnugor nyelvcsalád teljesebb bemutatását, mivel a magyar és a balti finn (finn és észt) nyelvek két legtávolabb rokona egymásnak és a kultúrájuk is erősen különbözik egymástól.

Bár a magyarok, finnek, észtek és udmurtok többsége legalább kultúra szempontjából keresztény, mégis maradtak a régi vallásuk maradványai, azért nem csak az Isten képéről, de az istenek képéről is írom.

Az első fejezet elméleti bevezetés. Itt a nyelvi relativitás elméletéről, valamint a világ nyelvi képéről van szó. Idézem John Locke, Wilhelm von Humboldt, Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf, Ludwig Wittgenstein, Ronald W. Langacker, Teresa Holówka, Leonard Bloomfield, Baudouin de Courtenay, Bronisław Malinowski, Claude Lévi-Strauss, Jerzy Bartmiński, Renata Grzegorzczkova és Janusz Bańcerowski műveit. Egy külön alfejezetben Anna Wierzbicka által feldolgozott természetes szemantikai metanyelv elméletét bemutatom.

Második fejezetben a magyar, finn, észt és udmurt társadalom vallási (felekezeti) feloszlásáról írom. Azután az Isten hivatalos képét írom le, a Szentírás és különböző (katolikus, ortodox, evangélikus, református és unitárius) hitvallások szerint.

Harmadik fejezetben az isten magyar nyelvi képet írom le. Először az *isten* szó különböző szóeredeteket idézem, azután istenes szótári cikkeket, szólások és közmondások veszem figyelembe. Az utolsó forrás az isten nyelvi képének a rekonstruálásának egy internetes kérdőív. Végül egy kognitív definíciót javasolom az *isten* szónak.

Negyedik fejezet azonos, csak magyar *isten* helyett finn *jumala* szóval foglalkozok. Ráadásul *Kalevala* című finn nemzeti eposzt is elemezem.

Ötödik fejezetben észt *jumal* szót kutatom, hatodikban pedig udmurt megfelelőit: *Инмар*-t és *Кылдысун*-t, szótárakban és udmurt pogány imákban.

A disszertáció utolsó fejezetében összehasonlítom a nyelvi isten képét magyar, finn, észt és udmurt nyelvben. Bár lehet találni több hasonlóságot, ezek inkább a közös keresztény vallással értelmezhető mint egy ősi közös finnugor vallással.

Bibliografia

- Apjokné Mester, Andrea, 2008, *A magyar és a szerb civilizáció nyelvi képe (Hamvas Béla A bor filozófiája és a mű szerb fordítása alapján)* Budapest.
- Apresjan, Jurij, 1982, *Semantika leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przeł. Kozłowska, Z., Markowski, A., Wrocław.
- Aristotelis, 1890, *Opera* Berlin t. V.: 453.
- Armstrong, Karen, 2010, *Historia Boga. 4000 lat dziejów Boga w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie*, przeł. Cendrowska, B., Warszawa.
- [Atamanov] Атаманов, М. Г., 2004 „Происхождение теонима *Инмар* 'бог' в удмуртском языке” [w:] *Г. Е. Верецагин и этнокультурное развитие народов Урало-Поволжья*. Ижевск, 2004.
- [Atamanov] Атаманов, Михаил (tłum.), 1994 *Вöсяськонъёс*, Ижевск.
- Bárdosi, Vilmos (red.), 2003, *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*, Budapest.
- Bartmiński, Jerzy, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bañcerowski, Janusz, 2008, *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest.
- Baudouin de Courtenay, Jan Niecisław, 1900, „Лингвистические заметки. О связи грамматического рода с мирозерцанием и настроением людей, говорящих языками, различающими род” [w:] *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Санкт-Петербург: 367-370.
- Baudouin de Courtenay, Jan Niecisław, 1993, *Charakterystyka psychologiczna języka polskiego* [w:] *Dzieła Wybrane*, Warszawa, t.5.
- [Belyh] Белых, Сергей, 2006, *История народов волго-уральского региона*, Ижевск: 33-44.
- Benkő, Loránd (red.), 1967-1984, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest.
- Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Nowy Przekład*, 1975, Warszawa.
- [Blinov] Блинов, Н. Н., 1898, *Языческий культ вотяков*, Вятка.
- Bloomfield, Leonard, 1957, *Language*, London.
- Brückner, Aleksander, 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Buch, M., 1882, *Wotjaken: Eine ethnologische Studie*. Helsingfors: 129.
- Cienkowski, Witold, 1972, *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa.
- Czarnowski, Stanisław, 1912, *Język międzynarodowy esperanto. Problemat języka międzynarodowego. Kompletna gramatyka. Teksty: listy handlowe i proza opisowa. Słownik*

esperancko-polski, Warszawa.

- [Čurakov] Чураков, В. С., 2005, „Размышления о «вотской вере» (к проблеме удмуртского Олимпа)” [w:] *Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Материальная и духовная культура народов Урала и Поволжья: История и современность»*. Глазов: 83-84.
- [Čurakov] Чураков, Владимир, 2007, „Удмуртские традиционные верования в свете некоторых лексических реконструкций” [w:] *Иднакар* 1 (1) 2007: 51-64.
- Domokos, Péter (red.), 1984, *Finnugor-számojed (uráli) régek és mondák* t. I.
- [Ěnciklopedičeskij slovar' Brokgauza i Efrona] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, 1904, t. XLI, Санкт Петербург: 117.
- Encyklopedia PWN: Religie świata. Wierzenia, bogowie, święte księgi*, 2006, Warszawa.
- Felczak, Waclaw, 1983, *Historia Węgier*, Wrocław.
- Forgács, Tamás, 2003, *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve*, Budapest.
- [Gavrilov] Гаврилов, Б. Г., 1880, *Произведения народной словесности, обряды и поверья вотяков Казанской и Вятской губерний*. Казань.
- Grane, Leif, 2002, *Wyznanie Augsburskie. Wprowadzenie w podstawowe myśli Reformacji luterńskiej*, Bielsko-Biała.
- Grzegorzczkova, Renata, 1990, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] Bartmiński, J. (red.) *Językowy obraz świata*, Lublin.
- Grzegorzczkova, Renata, 2001, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- Gryglewicz, F., Łukaszyk, R., Sułowski Z., (red.), *Encyklopedia katolicka*, 1985, Lublin, t. II.: 885-987.
- Haavio, Martti, 1979, *Mitologia fińska*; przeł. Litwiniuk, J., Warszawa.
- Hager, Joseph, 1794, *Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappländern: Eine Beilage zu Sprengels und Forsters Neuen Beiträgen zur Völker-und Länderkunde*, Wien.
- Häkkinen, Kaisa, 1987, *Nykysuomen sanakirja 6 – Etymologinen sanakirja*. Porvoo, Helsinki, Juva.
- Hołówka, Teresa, 1986, *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*, Warszawa.
- Humboldt, Wilhelm von, 2002, *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, przeł. Kowalska, E. M., Warszawa.
- [Il'in] Ильин, М. И., 1928, „Разбор слова «Му-Кылчин»” [w:] *Труды научного общества по изучению Вотского края. Вып. 5*. Ижевск: 117.
- Ipolyi, Arnold, 1854, *Magyar mythologia*, Pest.
- Itkonen, Erkki (red.), 1992, *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja. I, A–K*, Helsinki.

- Kaasik, Ahto, 2003, „Vanad eesti usundid” [w:] *Estonian culture* II MMIII.
- Kalevala, 2004, Porvoo, Helsinki.
- Kalevala, 1998, przeł. Litwiniuk, J., Warszawa.
- Karácsonyi, János, 1929, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém. Kálmán, Béla, 1976, *Chrestomathia Vogulica*, Budapest.
- Kari, Erkki, 1993, *Naulan kantaan. Nykysuomen idiomisanakirja*, Helsinki.
- Karlsson, Fred, 1999, *Finnish. An Essential Grammar*, London.
- Keszler, Borbála, 2000, (ed.) *Magyar grammatika*, Budapest
- [Kirillova] Кириллова, Л. Е., (red.) 2008, *Удмуртско-русский словарь* Ижевск.
- [*Konstituciâ Udmurtskoj Respubliki*] Конституция Удмуртской Республики – Удмурт Элькунлэн Конституцияез. 1995. Ижевск
- Kozmács, István, 2002, *Udmurt-magyar szótár*, Szombathely.
- Kudzinowski, Czesław, 1988, *Słownik fińsko polski* (t. 1-2), Poznań.
- Langacker, Ronald, 1995, *Wykłady z gramatyki kognitywnej* red. Kardela, H., Lublin.
- Laukkanen, Kari i Hakamies, Pekka, (red.), 1978, *Sananlaskut*, Helsinki.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, 1903b, *Opuscles et fragments inédits de Leibniz*, red. Couturat, L., Paryż.
- Lévi-Strauss, Claude, 1969, *Myśl nieoswojona* przeł. Zajączkowski, A., Warszawa
- Lewandowski, Jan, 2002, *Historia Estonii*, Wrocław.
- Lewis, M. Paul (red.), 2009, *Ethnologue: Languages of the World, Sixteenth edition*, Dallas.
- Locke, John, 1955, *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, przeł. Gawecki, B. J..
- Luther, Martin, 1940, *Ein sendbrief vom Dolmetschen und Fürbitte der Heiligen*, London.
- Maćkiewicz, Jolanta. 1999. *Słowo o słowie*. Gdańsk.
- Malmor, Izabela, 2009, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa – Bielsko-Biała
- Mańczyk, Augustyn, 1982, *Wspólnota językowa i jej obraz świata. Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera*, Zielona Góra: 31.
- Margalits, Ede, 1897, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: 361-366.
- Mayrhofer, Manfred, 1976, *Kurzgefasstes Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, 4 vols.
- Munkácsi, Béni. 1896, *A votják nyelv szótára (Lexicon linguae votiacorum)* Budapest.
- [Napol'skih, Belyh] Напольских, В. В. и Бельх, С. К., 1993, „Удмуртский Кылдысин – мансийская Калтась: истоки параллелизма” [w:] *Культурно-генетические процессы в Западной Сибири*, Томск: 172-174.
- [Napol'skih] Напольских, В. В., 2010. „Названия спорыньи в удмуртском языке.” [w:] *Acta Linguistica Petropolitana. Vol. VI, part I*. St. Petersburg s. 54-55.

- Õim, Asta, 1993, *Fraseoloogiasõnaraamatu*, Tallinn.
- Oinas, Felix, 1985, *Studies in Finnic Folklore: Homage to the Kalevala*, Bloomington.
- O. Nagy, Gábor, 1985, *Magyar szólások és közmondások*, Budapest.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*, 1891.
- Otrokocsi, Fóris Ferenc, 1693, *Origines Hungaricae*, Franequera.
- [Pervuhin] Первухин, Н. Г., 1888 *Эскизы преданий и быта инородцев Глазовского уезда. Эскиз I. Вятка*.
- Piibel*, 2000, Tallinn.
- Pray, György, 1774, *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*, Wien.
- Przybył, Elżbieta (2006) *Prawosławie. Podstawowe prawdy wiary*. Kraków.
- Pütz, Martin i Verspoor, Marjolijn H. (red.), 2002, *Explorations in Linguistic Relativity*, Amsterdam, Philadelphia.
- Pyhä Raamattu*, 1992, Helsinki.
- Rédei, Károly (et al.), 1988, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Lieferung I*, Budapest.
- Rédei, Károly, 1999, „Isten szavunk eredete” [w:] *Magyar Nyelv* 1999/1: 40-44.
- Révai, Miklos, 1803, *Antiquitates literaturae hungaricae*, Pest.
- Róna-Tas, András, 1996, *A honfoglaló magyar nép*, Budapest.
- Różyło, Anna, 2006 „O treściach łączonych w polszczyźnie ogólnej ze słowem Bóg” [w:] Różyło, A., *Bóg w językach, tekstach artystycznych i narracjach*, Sandomierz: 33-50.
- Saareste, Andrus, 1958, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*, t. I, Stockholm: 762-766.
- [Serebrennikov] Серебренников, Б. А., 1963, *Историческая морфология пермских языков*, Москва.
- Sinnemäki, Maunu, 1982, *Lentävien lauseiden sanakirja*, Helsinki.
- [Ŝipkov] Щипков, Александр, 1998, *Во что верит Россия. Религиозные процессы в постперестроечной России*, Санкт-Петербург: 70-75.
- [Smirnov] Смирнов, И. Н., 1890, *Вотяки*. Казань.
- Snopek, Jerzy, 2002, *Węgry. Zarys dziejów i kultury*, Warszawa.
- Strahlenberg, Philipp Johann von, 1730, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia (...)*. Stockholm.
- Sulich, Agnieszka, 2002, „Obraz pojęcia ojciec we współczesnej polszczyźnie” [w:] *Poradnik Językowy* zeszyt 3., Warszawa: 3-20.
- Szemerényi, Ágnes, 2009, *Szólások és közmondások*. Budapest.
- Szinnyei, József, 1884: *Magyar Tájszótár*; t. II, Budapest.

- Szordykowska, Barbara, 2011, *Historia Finlandii*, Warszawa.
- Tammi, Jari, 2007, *Suuri kirosanakirja*, Helsinki.
- T. Litovkina, Anna, 2005, *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemlélítve*, Budapest: 284-295.
- Tokarski, Ryszard, 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata* [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II: *Współczesny język polski* red. Bartmiński, J., Wrocław, 335-362.
- The Tower of Babel – An International Etymological Database Project: Uralic etymology*
<<http://starling.rinet.ru/>> [dostęp: 3.10.2012]
- Új magyar tájszótár*, 1988, Budapest. t. II: 1106-1113.
- Új magyar tájszótár*, 1992, Budapest t. III: 951-952
- Varga, Géza, *Isten szavunk eredete*, <<http://www.istenszavunk.extra.hu/>> [dostęp: 15.10.2012]
- [Vasil'ev, Učaeв] Васильев, В. М. и Учаев, З. В., 2003, *Марийско-русский словарь*, Йошкар-Ола.
- [Verešagin] Верещагин, Г. Е., 1996, *Собрание сочинений*. t. II. Ижевск.
- Virkkunen, Sakari, 1975, *Suomalainen fraasisanakirja*, Helsinki.
- [Vladykin] Владыкин, В. Е., 1981, „Аграрные культы удмуртов” [w:] Ежегодник этнографического музея. Вопросы этнокультуры финно-угров. Т. XXXII: Таллин. Валгус: 148-150.
- [Vladykin] Владыкин, Владимир, 1994, *Религиозно-мифологическая картина мира удмуртов*, Ижевск: 103.
- [Vladykin, Vinogradov] Владыкин, Владимир и Виноградов, Семен, 2010, *Удмурт оскон. Удмуртская вера*, Ижевск.
- [Vyl' S-izēn] *Выль Сүзән*, 1997, Stockholm, Helsinki.
- Werner, Alajos (red.), 1948, *Hozsanna! Teljes kótás ima- és énekeskönyv*, Budapest.
- Westrin, Theodor (red.), 1910, *Nordisk familjebok konversationslexikon och realencyklopedi (...) t. XIII*. Stockholm.
- Whorf, Benjamin Lee, 1981, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. Hołówka, T., Warszawa.
- Wierzbicka, Anna, 1965, *O języku – dla wszystkich*, Warszawa.
- Wierzbicka, Anna, 1972, „Semantic Primitives”, [w:] *Linguistische Forschungen*. (22) Frankfurt.
- Wierzbicka, Anna, 1994b, „Semantic primitives across languages: A critical review” [w:] Goddard, C. i Wierzbicka, A. (red.) *Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings*. Amsterdam, Philadelphia: 445-500.
- Wierzbicka, Anna, 1999, *Język – Umysł – Kultura. Wybór prac* red. Bartmiński, J., Warszawa.
- Wierzbicka, Anna, 2002, *Co mówi Jezus? Objaśnianie przypowieści ewangelicznych w słowach prostych i uniwersalnych*, Warszawa.

- Wierzbicka, Anna, 2006, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin.
- Wittgenstein, Ludwig, 1970, *Tractatus Logico-Philosophicus*, tłum. Wolniewicz, B., Warszawa.
- Zaicz, Gábor (red.), 2006, *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest.
- Zakar, András, 1973, *A Sumér Hitvilág és a Biblia*, Garfield, New Jersey.
- Zoványi Jenő, 1977, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest.
- Żuk, Grzegorz, 2010, *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków* [w:] Karwatowska, M. i Siwiec, A. (red.) *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku*, Chełm 2010: 239–257.